

**КНИГА
СПОСТЕРЕЖЕНЬ**

II

Книга спостережень

Том II.

E. MALANIUK

LOG - BOOK

Essays

Volume Two

1966

**Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo)
Publ. Co. Ltd., 140 Bathurst St., Toronto 2b, Ont.
Canada**

Е. МАЛАНЮК

КНИГА СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Проза

Том другий

M. Brezden
237 Hope Ave.
Passaic, N. J.

1966

Накладом Видавництва „Гомін України”
Торонто, Онт., Канада

diasporiana.org.ua

Бібліотека Видавництва „Гомін України”

Ч. 29

Всі права застережені
Copyright by E. Malaniuk

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Коли шукатимемо родоводу культурного відродження Батьківщини 20-х рр. з цілим рядом видатних творців науки й мистецтва...

Коли шукатимемо безпосередніх причин з'явлення в ХХ ст. нашої Державности...

Коли шукатимемо чинника, який зробив так, що на арені історії знову з'явилося — від кінця ХVІІІ ст. — політично неіснуювше слово „Україна”...

— То за найголовнішу, за найістотнішу, за найважчу причину тих історичних з'явищ і подій, мусимо — хочемо чи не хочемо — визнати Військо, бо без Війська, без Армії — тих явищ і тих подій уявити не можна.

Не ходить тут ні про ліцитації, ні про конкурування, ні про таке людське і таке архиукраїнське: хто найбільш спричинився? хто найбільш зробив? І, головне, „хто завинив?”

Як сучасник, учасник і бувший вояк, одразу ж застерещуся: всі зробили дуже мало, зробили мінімально мало.

І коли б ходило про т. зв. провини, то одразу ж треба ствердити: за винятком поляглих на полі бою — винними були всі: військові й невійськові.

Але немає потреби виправдуватися тим, безумовно важливим і всез'ясовуючим аргументом, що поставлене історією завдання було неспівмірно велике.

Ні, річ іде тут про визначення ієрархії національних чинників у незабутніх роках Відродження, Війни за Державність і перших літ по поразці. І зовсім не треба бути ані бувшим вояком, ані скрупулянтним майбутнім істориком, щоб ствердити вже тепер:

Військо було тією реальною первопричиною, тим Першим Мотором, який урухомив нашу Історію.

Трохи смішно стверджувати аж сьогодні цей факт, який для кожного суспільства з живою історичною пам'яттю — є простою аксіомою.

А саме в цім полягала (і полягає) жаклива трагікомедія вирішальних місяців року 1917-го.

Трагікомедія, бо ані фіни, ані поляки — ні на одну секунду — тієї аксіоми не забували. І вони знали, що перед ними неунікнена трагедія Війни за Державність.

Дивна річ. Рік 1917 застав нас народом, якого мілітарний (чи мілітантний) інстинкт був безумовно живий. Ми не були звалашені нашою історією, хоч яка жорстока вона не була. Але поміж тим живим мілітантним інстинктом і тодішнім мозком народу залягала величезна відстань: інтелект не вірив інстинктові, інстинкт не знаходив інтелектуального оформлення.

І звідси той гамлетизм, що тривав фактично більш року. А історія знає не роки, а місяці, тижні, години й навіть хвилини, які потім приходилося відпокутовувати десятиліттями, ба й століттями.

МИСТЕЦТВО І ТВОРЧІСТЬ

Ф. К. ШАЛЬДА

(† 4. IV. 1937)

Кожна велика поезія це діалог між поетом і нацією... Всяка інша література є, кінець кінців, виграшка, теплярняна квітка, виняток, а не закон і життя.

F. X. Šalda (Moderni literatura ceska 1909)

Культура й література народів, що їх дехто легко-важно зве „малими“, іноді обдаровують світ несподіванками.

Клясичною щодо цього є передовсім Скандинавія з її Бйорнсом, Грігом, Гамсуном, Ібсеном, нині — Зіґрідою Ундсет. Зрештою, з багатьох причин — кліматичних, географічних, національно-історичних і інших — „несподіванки“ скандинавські, в ґрунті речі, зовсім не несподівані.

Та ось маємо нарід і країну віддавна відомі і, здавалося б, знані, принаймні усталені в нашій уяві не від вчора. Як в понятті середнього європейця слово „Україна“ досі асоціюється передовсім з словом „Шевченко“, так Чехія є майже синонімом одного імені — „Масарик“. І як у випадку з Україною пересічній європейській людині залишаються невідомими такі „несподіванки“, як Леся Українка, а навіть „географічно“ близький Стефанік, так само, назагал, нічого не говорять широкому загалові прізвища Махара чи Шальди.

А проте, коли хтось відважиться придивитися до них ближче, побачить, що буде то труд недаремний. Бо того роду постаті, того роду „несподіванки“ таки справді виходять за межі власної національності.

З власного досвіду знаємо, як широко розкриваються очі „великодержавного“ чужинця, що принагідно зна-

йомиться з обсягом Франка, тематикою Лесі Українки, стилем Нарбута чи Стефаніка. Цікаво було б побачити здивування, напр., сучасного італійця при читанні поезій Махара, що, писані в 90-х роках минулого століття, роблять сьогодні цілком сучасне, сказати б „фашистівське” вражіння не лише тематикою, а й формою, стилем, духом. Зважити лише, що ті суворі, сталеві-стислі і сталеві-нешадні строфи, їх емблематично-римський, вояцько-ляконічний стиль — постали в добу епідемічної декаденщини, яка найбільш згубно буяла на периферіях Європи; в добу, якої апостолами були Вайлд і Гюїсманс; в добу розквіту соціалізму, „полових проблем”, пшибишевщини та винниченківщини.

Зважити лише, що автор „Tristia Vindobona”, стало мешкаючи у Відні, жив в наркотизуючій атмосфері „кінця віку” „кінця імперії”, в задушливій нестямі шніцлерівщини та альтенбергівщини, найвище — лякованих імітацій Гофмансталя. І в тих ото заколисуючих обставинах, серед блаженних лаштунків габсбурзької „невечірности”, під солодку мелодію штравсового вальсу *An der blauen Donau*, — чеський поет писав:

Я консулом би був старого Риму,
Щоб, сиңу присудивши смертну кару,
Спостерігать сталевими очима,
Як голову йому зігнуть ударом.

Несподіванка?

А чи ж не несподіванка, що в 80-х роках минулого століття, в добу любвеобильно-позитивістичної „вселюдськості”, коли — під протекторатом обожуваної „Науки” все здавалося таким ідилічно-стабільним; коли у нас бородаті „громадівці” самоотверженно „просили немного: волі для рідної мови”, Франтішек Ксавери Шальда, юнак, гімназіяльний колега Махара, вже розумів, що „світ, це сувора потуга, яка крушить все слабе і безборонне” і що „уникнути (боротьби з нею) не дасться”.

Цей молодик бачив, яке спустошення чинить інтегральна декадентщина кінця віку і всепотужний матеріалізм; він вже тоді кидається рятувати свою генералію, ставлючи на перше місце характер, той „таємний пункт людського буття”, те „вічне, тьмяне ядро людської волі”, що „перед ним зупиняється всяка аналіза”. Вже тоді він стверджує, що немає абстрактної „свободи” — є „бій, боротьба”.

Цьому юнакові, поруч „хірурга національної душі” Махара, судилося в офіційній ролі літературного критика, врятувати й перевиховати ціле покоління, що мало дати культурні підвалини власній державності. Та й не лише культурні.

Народжений 22 грудня 1867 року в урядничо-селянській родині Ф. К. Шальда, мимо тяжкої хвороби, що товаришила йому майже 40 літ, прожив, порівняно довге життя і вмер в Празі 4 квітня б. р., залишаючись чудесно, неймовірно молодим до останнього зідхання. Людина ця, доживши 70 літ, не зазнала, властиво, всього того малоприємного, що в’яжеться з поняттям старости. Засуджений від 32-го року життя тяжкою хворобою на аскетичну самотність і одірваність від щоденного життя, здолав він в своїй високій самоті так жадібно ловити всі прояви живого життя, так пристрасно кохати все живе, сильне й молоде, так пломінно відповідати на всі творчі прояви доби, що приятелі (яких було мало) назвали його за це Прометеєм. А вороги (яких було надто багато!) за (звичайно, уявну) „змінливість” — Протеем.

Творча чинність Шальди зачалася в добу, коли в Чехії всевладно панував позитивізм. „Філософічна й наукова зброя, що мені дала доба, була або зовсім позитивістична або уже близька до позитивізму, та я — моїм життєвим вірую — зробив так, що побивав позитивізм його ж таки позитивістичними формулами” (Juvenilia).

Як реакція проти позитивізму, прийшли символізм

та імпресіонізм „декадентства”. Це мало згубно вплинути на формування характерів покоління. І от Шальда, разом з Махаром, вже 1895 р. видають маніфест, в яким виступають проти „об’єктивізму”, отже безвідповідальності в критиці, яка має бути формою творчості; проти дилетантства, епігонізму, етнографічної „рідності”, проти ефемерид різних снобістичних „ізмів”, ставлячи вимогу: бути „особистістю, що життям кипить і життя творить”. „Будь сам собою і будь чехом. Манеса (маляра — *Е. М.*), Сметану й Неруду (неоціненого в свій час поета — *Е. М.*) довго відкидали, як чужаків, а сьогодні їх уважають за виквіт чеськості”.

Так зачинався бій за характер покоління (історія, як бачимо, повторюється).

Очевидно, „більшість” вчинила страшенний галас. Але на гвалти ображених „безоглядним критикуванням об’єктивістів”, Махар, Сова (визначний поет) і Шальда оголосили, що вони є „проти фальшивого сентименталізму” і що „ненависть є так само плідна, як і любов”. Здемасковані великості, ті, що призвичаїлися носити „псевдобезсмертя акторської маски”, літеплі „робітники віршів”, „паперово самозадоволені псевдовчені естети”, крайові достарчателі „парижів”, комівояжери „масок, костюмів, театральних реквізитів, якими дивували простодушних земляків” і ін. — все це творило страшну в своїй інертності силу маси...

Шальда йшов проти неї першим, бо ж вибрав собі формою творчості критику. Так поставала по 1900 році епохова книга Шальди *Бої за завтра*, книга, що в ній Шальда зустрічається безпосередньо з Ніцше. Але з Ніцше справжнім, тим, яким бачимо його щойно тепер, яким його — на власну згубу — породило ХІХ століття: великим ліквідатором дукової маскаради кінця віку; Ніцше, що вказав на життя і інстинкт у противагу мертвим ідеям і мертвим формам та малості антигероїчної, недокровної, церебральної людини, нездіб-

ної до творчості, до переборення хаосу вируючої матерії.

Цілком природно, що одне з центральних місць книги автора, що мав глибоке і цілком оригінальне відношення до проблеми романтизму*), становить проблема нації й мистецтва.

Шальда відкидає в мистецтві псевдонаціональне (народницьке) лірництво, що „поетизує слабість і малість”, черпаючи надхнення нібито з „історичної традиції”, з етнографії і т. і. Національне мистецтво має багатити й підносити „маєток національних вартостей, сили, характерности, героїзму і трагіки”. Бо „нарід то не є щось замкнене й готове, це світ, що росте, повний сили й надії”... „Національне мистецтво, це акт критики того, що в народній спільноті є слабого й недоброго. Добрий поет смагає свій нарід великим гнівом та очищальним обуренням, плохий поет поетизує малість і порожнечу національного життя”.

Він ще не раз повертатиметься до цієї вічної й невичерпальної теми, чим далі тим більше стисло й прозоро формулюючи свої майже математично-точні (у ніби „імпресіоніста”!) думки і осуди.

Визначаючи підстави осуду мистецького твору, Шальда формулює: добрий твір є той, в якому втілено мистецький чин, цебто нову органічну й невідступну візію світа й буття; недобрий — в якому, замість чину є лише праця, що зужитковує чини інших здобувців. Ненависник „трупного механізму формул і формочок”, Шальда вів довголітню героїчну боротьбу з епігонізмом, репрезентованим в чеській поезії імпозантною, будь-що-будь, постаттю Ярослава Врхліцкого, прекрасного майстра „форми”, першорядного перекладача з сві-

*) Знайомлючись з дорібком Шальди в цілості, автор цих рядків був приємно здивований його широким уняттям романтизму, тим більше, що воно є дуже близьке до фрагментів на тему романтизму, що їх читач мав в „Поезії і віршах” та в статті „До справжнього Шевченка”.
Е. М.

тових літератур і пошани гідного культурного діяча. „Великий твір пізнається по тім, що є в нім незбагненість буття, матерня життєва тьмяність, але також і просвітлення й переборення духом її (матеріального) тягару”. Бо „правдива поезія дематеріалізує”, а „мала псевдопоезія лягає на тебе, як металеве віко”. „Правдиво-творчий мистець почуває себе органом, що ним хоче висловитися сила”. „Співай свій подив життя і світа... Вибухай першим словом ...своїм ентузіазмом, своєю життєвою екстазою!” Хай „метафора свідчить (лише) про те, що світ є стало новий, невичерпний, неготовий, повний несподіванок, що знову він росте перед твоїм зором — великим зусиллям і напруженням, як також і небезпекою”.

Бо сама „праця то ще не твір: щойно освячена праця є твором... коли робітник працює з чаказу Бога і яко співпрацівник Його” — пише Шальда пізніш (1917) в своїй романі *Ляльки й робітники Божі*.

Поезія ж є „виразом не лише контемплациї чи обсервації, а й виразом волі”, бо вона є „життєтворча сила”.

З тих дуже побіжних і відірваних уривків Шальдових думок про поезію (й мистецтво взагалі) і націю, що у Шальди вони завжди нерозривно і органічно злиті, можна, все ж таки, уявити собі величину цього визначного письменника і зрозуміти генезу цитати, що стоїть, як *motto*, перед цією статтею.

Продовження цієї цитати звучить так:

Між великим поетом і великим народом завжди існує духове подружжя, і нарід, що живе з своєю поезією в легкій конкубінаті, або обходиться з нею, як з метресою, очікуючи від неї заграничноциркових успіхів, — раниш чи пізніш стратить їх назавше.

Серед фахових літератів віддавна кружляє досить плаский дотеп: критики робляться з невдалих поетів.

Ф. К. Шальда не лише писав цілком „вдалі” поезії (також драматичні твори й романи), але й був (моментами) поетом, письменником белетристичних форм. Наприклад, по вибуху хвороби (десь коло 1899 р.), коли письменник став віч-на-віч зі смертю, в нім вибухає інстинкт поета. Він пише ряд поезій і новель, повних гарячої пристрасти життя. Вірші і белетристика Шальди самі в собі заповнили б йому почесне місце в літературі.

Але він вибрав критику, якнайліпшу, якнайбільш адекватну своїй творчій енергії форму. По досягненні його народом невідлеглисти він зайняв катедру західних літератур на університеті в Празі. Отже зробився „вченим”, як це не дивно для поета і справжнього романтика, яким завжди був Шальда.

Можна припустити, що Шальда тому лише зробився критиком, що не став чи не міг стати великим поетом.

Бу у великого поета (за виїмком Гете) є один найнебезпечніший ворог: занадто рафінований інтелект що бачить все, фігурально кажучи, „одночасно з усіх сторін” і тому не залишає місця для великої емотивної пристрасти, „пристрасности”, „однобічності”, великої закоханости — на той час — в однім об’єкті.

Інтелект не завжди гармонійно співживе з інстинктом і навіть інтуїцією. Часто між ними йде боротьба і, зв’язана з нею перевага. Чистий „расовий” поет — людина без посереднього мистецького чину. Мислитель, отже і критик, і есеїст (а ним був Шальда передовсім), це люди, яких творчий чин проходить крізь фільтр інтелекту, залишаючись — нормально — в його границях.

Великий мистець може бути людиною дуже освіченою, висококультурною, всебічною, але — в основнім — мусить посідати в собі певний творчий „примітивізм”, певну творчу „брутальність”, що її сліди на мить спо-

стерігаємо в обличчю навіть найбільш витонченого, „де-матеріалізованого” Верлена.

Шальда не був типом „расового” поета. Переконалий „західник”, прихильник англійської поезії, яку вважав за першу на світі, і французької прози. Негував він Схід і, будучи чехом, попросту ігнорував Росію. Людина величезної й цілком синтезованої ерудиції — Шальда за надто „багато знав”.

Та його творчий досвід поета не лише не був випадком його біографії, але й стався величезним чинником в його творчості як критика, невід’ємною складовою частиною його творчої особистості: не будучи активним поетом, він не був би тим великим критиком, яким був.

З Шальди був критик, що дуже мало мав спільного з усталеним і освяченим „традицією” (особливо чеською) типом критика, тим більш типом „катедер-критика”.

Критика для нього була покликанням: „Пристрасне відношення до мистецтва є першою передумовою критика” — це було його догматом. Тому то на місце тих чи інших псевдоуніверсальних „метод”, ставив він в критиці, як і в кожній творчості, на перше місце — особистість, що має для кожного нового твору мистецтва знайти нову, єдину для того твору методу.

Коли Бенедетто Кроче, шукаючи за найістотнішим в творчості, прийшов до поняття *liricità dell'arte* і вважав, що завданням критика є „відрізнати поезію від непоезії”, то Шальда радикально уточнив цю формулу: він замінив слова „поезія” і „непоезія” словами „життя” й „нежиття”. („Чи представлене мистцем є життя чи нежиття?”).

Критика його, однак, в жодній мірі не була імпресіоністичним виповідженням безвідповідальних „вражінь”. „Я виходив з хвилини, але йшов до вічності, виходив з вражіння, але шукав закону, а як не закону, то хоч шляху до його пізнання”. „Критика —

патосом і надхненням” — заголовок одної з його студій. І за критику як творчість („між поетом і критиком немає генетичної різниці”), провозовав він ціле життя в країні, де — до нього — в критиці існувало лише бакалярсько-філологічне, рідно-народницьке, „об’єктивно”-літепле переливання з пустого в порожнє.

Критик, як і поет, як і кожен творець — каже Шальда — мусить діяти „під високим тисненням”, як творчої кінечности.

Немає змоги в короткій статті зупинитися хоч на більшості проблем, зв’язаних з творчістю Шальди.

Підкреслимо лише кілька сказати б „формальних” моментів, з яких виразно видно, що, за влучним виразом одного з видатних сучасних чеських авторів, — Шальда письменник справді „переступив століття” і тому „так довго не чув відгуку, що відповідав би його гуканню”.

В кінці минулого століття, в добу позитивістично-імпресіоністичного туману та нудного псевдопрагматизму, Шальда був мабуть одним з перших в Європі, хто впровадив — перед Шпенґлером — методу синтетичної портретизації культурних явищ, своєрідну „монографічність” при унятті діб, генерацій і стилів. Це він, знайшовши справді універсальні пракритерії для творчости й культури, подивився на історію культури й мистецтва з *синтетичної* височини.

Шальда безперечно був і є також новатором в своїм відношенні не лише до Середньовіччя, Ренесансу й Реформації, а й до романтизму, як до бунту проти тиранії мізкових абстракцій в життю й творчості, за право безпосереднього буття, зв’язану з ним, спонтанну творчість людського духа. Як він десь підкреслює, романтизм це не лише літературна творчість кількох поетів 30-х років XIX ст., ані не — „навіддаль і нешкідливе” кокетування культурних провінціалів Чайлд Гарольдом. „Романтизм, якщо маємо прийняти його у всій його гіркій солодкості, є зумовлений старим культурним

розвитком, старою класичною ренесансовою традицією, що стало жила під поверхнею епох.”

Тому то Шальда, що ігнорував Росію, але, як бачимо, добре відчував те, що ігнорує, дуже глибоко ствердив, що

майже вся російська література є критикою і переборенням романтизму... Діяльність Толстого є, назагал, ніщо інше, як бій проти єдиної форми романтизму Заходу: проти романтичного індивідуалізму, проти гордості і розумової та моральної самовистачальності... Толстой доходить (в цій боротьбі) до морального комунізму... Сене роману Достоевського (*Злочин і Кара*) показує, як романтичний індивідуалізм Раскольнікова руйнується й крушиться, і Раскольніков, остаточно, на колінах, приймає кару й каяття...

Це писав Шальда на самому початку нашого століття. Таке відношення до романтизму приводить Шальду до проблеми нації й мистецтва („лоза національністю немає ані мистецтва, ані правди”).

Там де немає шлюбу і сталого нерозлучного подружжя людини з Землею, немає правдивої любови до батьківщини... Там є перекотиполе, що втратило Бога, якого узріти можна найпростіше крізь медіум власної землі; а певно і Бог втратив з свого обиду тих, що потонули в мільярдах зерен людського піску, однаково вишліфованих, однаково стертих і однаково неплідних.

(Ляльки і Божі робітники)

Ясна річ, що Шальда, який брав марксизм як витвір „німецької”, „чужої” метафізики, відкидав його радикально і раз назавжди, передовсім як замах на життя, як гвалт над органічністю форми (а „немає творчости без форми”), як „мертвий діалектичний механізм”, що „нічого спільного” не може мати з якоюбудь творчістю.

Яскравим прикладом органічно-національної, незнищальної молодости й чуйности Шальди може послужити записана 70-літнім критиком незадовго до смерти така півіронічна, але наповнена якою ж полум'яною національною тривогою — нотатка:

Сучасний лібералізм, що його оборонців (á la Цвайт) нині стало спотикаємо, — зробився негативний, не відчувши сили, що її може мати ідея навіть ложна... Не мусимо кланятися ідолам, хоч би й позолоченим... маємо кланятися й бути послухними одному Богові... Без того послуху є людина уламком, є скорше людською мавпою, аніж людиною.

Певним є те, що коло фашизму замикає нас тісніше й тісніше. Кажуть про нас, що ми, мовляв, є в тім морі островом спокою й порядку. В певнім сенсі то правда. Але правда, подекуди, сіра, обдерта й беззуба, правда, що, напевно, не врятує нас. Мусимо хотіти чогось більшого й вищого.

(З журналу *Записник Шальди*)

На закінчення подаю кілька думок Шальди з області критики:

Література це я сказав би, світ вартостей, зроджених світом форми. Мистецький твір є організм і мусить бути витворений органічно: життям з життя.

Форма — то є щось одиноке, створене лише якраз для цього певного окресленого випадку. Формою в мистецтві організується життя: де немає життя і його містерії, не може бути й форми.

Мистецтво й поезія не наслідують життя: правда поезія його множить, підносить і зміцнює.

По відношенню до мистецької форми література може перебувати в таких постанках:

Перша. Замість одинокого мистецького чину, що ним має бути кожний справжній мистецький твір, дається відлив, повторену схему; не форму,

але формулу... Акт творчої інтуїції тут замінений актом значно більш механістичним.

Друга. Проти такої літератури, епігонізму й шаблону, життя зроджує реакцію. Наступає чисто негативна стадія натуралістична. Замість поезії, йде журналістика, романи пишеться фейлетоново, а драма популяризує Дарвіна чи Маркса. Письменник обсервує, слухає розмови і записує їх, креслить зовнішність фігур і т. д., а коли ті папери виростуть до відповідної кількості, зшиває з них свій твір.

Третя стадія є вихід з цієї негачії до власних формових вартостей. З емпірії виникають форми інтуїтивною творчістю, повільним органічним ростом: матеріал організується й ієрархізується внутрішнім процесом, а не наливається до готових формул, десь одержаних чи одіичених. По обсервації настає внутрішній досвід духового зору, драматична боротьба за внутрішній ріст, за авторську особистість та умову її витримання: за творчий закон.

Перші десятиліття ХХ століття рішають, чи матимемо літературу в вищій значінню того слова, яко світ вартостей і вартостей власних: не як нагоду й винятки, лише як правило й методу, як витвір культури і організм.

(1909 рік *Moderni literatura ceska*)

Багато з цих аксіом з-перед чверть віку звучать у нас, та й не тільки у нас, як теореми, що їх треба наново доводити і наново повторювати.

1937.

ТВОРЧИСТЬ І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ

(До проблеми малороссизму в мистецтві)

I

Не підлягає нині сумніву, що початок ХХ століття в комплексі культурно-історичного процесу становить зримий початок затяжної й зловісної кризи. Світова війна 1914 - 18 рр. з її большевицько-версальським закінченням кризу ту поглибила, розширила і — на щастя — образ тієї кризи максимально обнажила від технолатричних лаштунків та пізньодакадентських прикрас.

З майже вичерпною повнотою і виразністю показав це в свій час (вже на початку 20 років) людина геніального, але й скептичного зору — Освальд Шпенглер. Культурні явища і мистецька ситуація достарчили немало й достарчують далі безліч яскравих документів тієї, якби справді апокаліптичної кризи, що обіймала на старім нашім континенті всі прояви духового, а тим самим цілого історичного життя.

Знаємо також, що протягом останніх двох десятиліть у цивілізаційно найстарших народів Заходу зайшли величезні зміни. На нещадну, майже безнадійну в своїм дещо романтичним есхатологізмі діагнозу Шпенглера владно відповіли діючі сили окцидентального історизму. Відповіла сама історія, саме життя. З початком 30-их (завше критичних для кожного століття) років, навіть для скептиків стало ясним, що історія не скінчилася, що силам світового Зла не пощастило й що перспектива виходу з європейської загальної кризи накреслюється реально й логічно.

Охоплені процесом розгортання тієї перспективи і будучи на європейським Сході першими (хоч на початку

й несвідомими) предтечами й вістниками змін, не маємо потреби ширше зупинятися на правдах, що сьогодні є знані для загалу. З комплексу цих правд беремо наразі найбільш основну і для теми цих рядків істотну: це — по давніх і згубних манівцях розкладовозгубної легенди клясовости — життєдайнотворча правда Нації.

В яскравім світлі цієї правди бачимо передовсім грізні й звабливі обриси нової, віримо — нашої історичної доби, але одночасно бачимо також, може ще виразніше, далеке і близьке минуле. Бачимо його повніш і закінченіш, як суцільні циклі історичного процесу, в яких можна розрізняти початки й кінці, причини й наслідки. В тім світлі ліквідація духового змісту минулого набирає характеру конечности й неминучости.

Тут не маємо змоги (та це й ледве чи потрібно) починати віддавна й навітлювати глибше коріння кризи ХХ ст. — задовго, бо ще в минулім віці тривав її „інкубаційний” період. Мусимо обмежити себе і в часі і в просторі. Зосередимо зір на відтинку найбільш півстоліття і на царині виключно мистецької творчости.

Застерігаюся, одначе, що поняття „творчість” не вважаю за поняття обмежене і специфіковане лише у відношенні до мистецтва. Творчістю називаю всяку, остаточно будівну чинність під умовою, що в ній бере участь елемент духовий. Отже, творчістю називаємо працю, зорієнтовану вгору, працю потенційно-готичну, навіть всяку „роботу”, що росте, або може рости.

Ніхто не заперечить, що без творчости немає справжньої науки, хоч би то була аналітична хемія. Найсухіший технічний рисунок зраджує, хто саме його накреслив: людина творчости, чи безкрилий кресляр, людина віри й надхнення, чи канцелярист, коротше — талант чи технік.

Ріжниця, напр., між столярством і різьбарством, як взагалі між ремеслом і мистецтвом, полягає, власне, на сочинникові творчости, що є в обох, але в мистецтві

мусить бути неспівмірно більший, ніж в ремісництві, і то тим більший і тим „наочніший”, чим менш дане мистецтво залежить від матеріялу, від матерії.

Підносячи, сублимуючи роботу, розгортаючи перед нею творчу перспективу, творчість одночасно акумулює в об'єкті праці елемент естетичний — красу, що в справжнім творі становить складник так само органічний, як, напр., вітамін в овочах. Це є видима сторона глибшої істоти кожної творчості — ж и т т я, його пульсу, його ритму, життя, що без нього немає ані творчості, ані мистецтва, ані праці, ані роботи, за винятком хіба тієї диявольської антироботи (примусова праця без цілі й без сенсу), що її напроорокував Достоевський в „Нотатках з Мертвого Дому”.

Маючи найбільший і „наочніший” сочинник творчості, мистецтво, тим самим є найчуйнішим, сказати б, біометром культури й культурно-історичного процесу. Перефразуючи знане прислів'я, можна сказати, що „покажи мені, яке мистецтво, і я скажу тобі, яка доба”. Стосується це, в першу чергу, найменш матеріяльного з мистецтв — музики, якої еволюція за останніх 30 - 40 літ хіба найбільш виразно показує нам, хоча б, як дійшло від т. зв. „європейського концерту” минулого століття до „європейського джез-бенду” першої половини ХХ віку. Але неменш плястично, хоч і в інакших вимірах, відбивають в собі те й інші, більш зв'язані з матерією, роди мистецтва.

II.

Намітимо хоч схематично головні етапи розгорнутої перед нашими очима кризи європейського мистецтва. Етапи більш-менш однакові і майже синхронічні для всіх родів мистецтва за період, що нас інтересує.

Коли розглядатимемо ці етапи об'єктивно, а, значить, більш або менш формально, то, виходячи з аксіоми нерозривності в здоровім творі комплексу Форма-Зміст, бачимо на початку 1) символістично-

декадентське розм'якчення й гіпертрофію змісту з одночасним розпаданням форми; далі 2) в порушеній структурі твору настає виразне відділення змісту від форми з одночасним зниканням „мелодії” й „ритму” твору; в результаті маємо 3) або глухонімий, одверто-німий твір, або штучно гальванізовану потвору, більш, або менш дотепно „зроблену” кількома, нічим з собою непов'язаними, технічно-механічними засобами, взятими переважно з примітивного „кубістичного” інструментарія. В першому випадку твір-небіжчик, мистецько нічим нас не дотикаючи, залишає, принаймні, чесне враження очевидної мертвоти (звідсіля поставали перелякані теорії неминучої, мовляв — фотографія, грамофон, кіно — „смерти мистецтва”). В другому випадку, як правило, виступало, спочатку ніби невинне „епатування буржуазії”, а пізніше, на жаль, не цілком чесна спекуляція і вже одверте шарлатанство: небіжчика-твір підпирали патичками і впевняли, що він живий.

Коли ж хворобливий перебіг мистецького процесу за останніх 40 - 50 літ розглядатимемо з середини, побачимо одночасно й глибші причини кризи, безпосередньо зв'язані з універсальною кризою Особистости, яка, всупереч механістично-матеріалістичним чаклуванням другої половини XIX ст. і пізнішим експериментам, все ж залишається і може бути особистістю лише національною, а не гієрогліфом анаціонального „всегуманізму” чи диференціалом міжнародної „клясовости”. Бо, хоч міжнародні гучномовці анархогуманістичних псевдоідей крикливо й деклямували про „людину” і „деклярацію її прав”, — на ділі редукували вони й обезкорінювали людську особистість до стану будьто євразійсько-босняцького перекотиполя чи кочовника, будьто до розмірів серійного нумера з розрахункових сторінок капіталістично-марксистської бухгалтерії.

Людини, чоловіка, кажучи словами Шевченка, образ у Божого — в мистецтві залишалося чим далі, тим все менше. Коріння, яким рослина людська заглиб-

люється в землі, роді й народі, і яке доставляє міць і силу для росту, квітнення й овоочування, — було підтинане й нівечене. Користаючи з ботанічної аналогії далі, можна ствердити, що на переломі нашої епохи рослина людської особистості існувала вже або як екзотично-карловате вбожество, або як неплоднa декоративність рослини, що „пішла в стовбур”.

Ці, власне, образи стрічаємо в творах мистецтва численних шкіл недавнього минулого й сучасності, чи то буде ще Сезан, чи вже Пікассо, чи то буде короткотривалий псевдобароковий „модерн” дев'ятсотих років, чи вже одверто й навмисне примітивний і псевдомогутній кубізм різних Лівшицив, чи штучно-вишпурбована порожньо-бляшана „екстаза” Скрябіна, чи вбога приземність какофонічних епігонів Стравінського, від якої залишався один крок до кінсько-спортової монотонії джезу і герлсів.

Не випадково, а цілком закономірно входять в повищий перелік прізвища осіб, що походять з кол. Росії. Коли б захотів хтось зробити повний виказ діячів кризової доби західноєвропейського мистецтва, він здивувався би широку публіку неймовірною кількістю російських чи так зв. „російських” прізвищ. Участь мистецької „Росії” в тій добі є найбільш знаменною і найбільш фатальною.

Коли зважимо, що такі прикметні й симптоматичні письменники, як Жід, Пруст, і в решті Джойс — перші безпосередньо, останній посередньо — є до певної міри вислідом порівняно недавно пізнаної на Заході творчості Толстого й Достоевського; коли усвідомимо собі, що такі імена, як Дягільов, Стравінський, Архипенко, Шагал, Ліфар, Кандінський і цілий ряд Лівшицив — не може сьогодні ігнорувати жоден дослідник сучасного західноєвропейського мистецтва; коли пригадаємо такий чудацький факт, як популярність Чехова серед частини саме англійської інтелектуально-мистецької еліти, — зачнемо розуміти ролі і значення мистецької Росії в житті європейського мистецтва першої половини ХХ ст.

Не забуваймо, що десь біля 1910 року в здобутім російським балетом Дягільова Парижі, вже намічно осідає й вкорінюється той дягільовсько-шагаловський „паризь”, що згубно промінює на плястику й літературу Франції і світу і що — в комплексі інших чинників — допроваджує Францію і її культуру до сучасного її стану. Той дягільовсько-шагаловський, пізніш советизовано-еренбургівський, юдо-російсько-монмартський „Париж” систематично й з успіхом виконав функції троянського коня в — донедавна ще — серці європейської цивілізації.

В дійсності ходить тут, розуміється, не так про культуру кол. петербурзької Росії чи навіть до-советської Москви, як, скорше всього, про культуру Мінська й Кишинєва, Білостоку й Лодзі, поліських і польських містечок, і, може, Одеси, цебто того специфічного „культурного” матеріалу, який, між іншим, становить найважливіший складник „російської”, пізніш советської культури (незалежно від державних границь СРСР).

Обриваючи цю тему, сподіваємось, що факт репрезентування в Парижі славнозвісного „l'ame slave” і російського мистецтва такими особами, як — беру прізвища символічно — Шагал і Еренбург, — не буде здаватися більш дивним, аніж репрезентування еміграційної російської літератури: Сосінським і Мамченком, малярства: Міліотті і Терешковичем, музики: Стравінським і Метнером, критики: Шлетцером і Ходасевичем; балету: киянином Ліфарем і т. п.

Так, поволі, підходимо до вужчої нашої теми.

III.

Яким є творець — таким є наслідок його творчости.

Людина, що не втратила моральної суцільности й психічної рівноваги, може з почуттям ніяковости, сорому чи обурення оглядати жалісні документи спустошення душі на полотнах тисячапершого імітатора Матісса, вслухатися з жахом в смертельно-нудну музичну пустку

якогобудь епігона Стравіцьського чи марно вдивлятися вже не в символічні, лише намацальні заглибини й діри на скульптурних скелетах Архипенка, з яких, справді, вирізано найменші сліди життя. Але немає ради й немає апеляції — все це є справжні документи кризової доби, які, певно найбільш „конгеніяльно” відбили на собі зміст тієї доби конання духа та розпаду й заникнення національної особистости. Бо, для справедливости, треба ствердити, що коли культурна й психологічна „россія” опинилася в осередку західно-європейського мистецтва і звідтіля спромоглася навіть діяти, то, розуміється, значна частина вини за це падає на недбалих господарів цього останнього. Значить, ще перед тим постали там відповідні вакууми і, саме, наслідком тих вакуумів, специфічна „россія” туди сягнула і виконала те, що вміла і могла.

Чому ж ту ролю виконала, власне, специфічна „россія”, а не якийсь інший чинник?

Не вкладаю в це поняття спеціально — географічного сенсу. Та „россія” була і є не лише на терені Росії. То є категорія психологічно-культурна. То — власне та „психологічна Россія”, проти якої так відважно, майже сам-на-сам, повстав наш палкий Хвильовий і в роковано-трагічній боротьбі з нею — на арені підсоветського змалоросійщеного українства — впав смертю героя. А чи ж не спостерігали ми величезні шматки тієї „россії” по інших країнах, географічно положених на Заході? Особливо на терені поверсальських слов'янських держав, де та „россія”, в сенсі культурно-політичній, саме, й спричинилася внутрішньо до втрати їх самостійности, просякнутої духом саме російської державної доктрини.

Отже, під тим символічним окресленням розуміємо не країну, не нарід і не державу, лише — в тім випадку — людський продукт, що був апаратом російської державности і її специфічної культури, вироблений з національно-дефективного, много-етнічного матеріалу імперії і що в царині мистецької творчости — діяв.

Апарат тієї імперії був і є того роду, що місця для суцільної національно творчої особистості він не залишає, смію думати — навіть і для здорових членів панівної нації: порівняно-свіжий і яскравий триклад — загибель расово-московського поета Єсеніна, який не витримав антинаціонального режиму відбудованої большевиками „вічної” Росії. Імперський державний апарат вже через століття по утворенні Петром I. петербурзької імперії, цебто вже на початку XIX ст., наставлений був, так би мовити, на „Гоголя”. Починаючи ж від 50 - 60 рр., давав уже продукт більш удасконалений і пристосований, „перебудований”, як тепер в ССРСР кажуть, цілковито, „молекулярно”. По 60-их роках потрібен був уже не Гоголь, лише впрост Короленко, той самий, що за батьківщину свою вважав, за власним визнанням, не землю, не країну, не імперську провінцію навіть, лише: „російську літературу”. І таку формулу, до речі, треба уважати напрочуд влучною.

Що ж справді творчого, цебто з р о д ж е н о г о з р а с и (кров + земля) й духа, могла дати людина такого палерово-літературницького походження!

А проте нищівна державна центрифуга Петербургу, як тепер Москва, підтримувала на просторах імперії систематичний міжетнічний вихор, що з корінням виривав національно-вартісні рослини, і створювала стан невірної расово-національної мішанини, що могла демонструвати назовні абстракцію імперської „єдності”. Кажучи між іншим, саме оця абстрактна „єдність” і дала в результаті свій відворотний, „спідній” бік — безструктурну, вибухову на початку і мертвенно-болотяну в кінці, суміш помордованих рас і культур. Додаймо, також між іншим, що іншою імперія російського типу бути не може. І в найспокійніших добах історична Росія залишалася завжди собою.

Отому-то мистецький малорос, яко раг exellence продукт Росії, відіграв в оміжнародненім Парижі — поруч Шагалів і Еренбургів — свою не малу роль в роз-

кладі мистецької творчости та поглибленні творчої кризи в Європі. Це є, на жаль, незаперечним фактом, і такі імена, як Архипенко і Стравінський, служать за очевидний доказ. Тих імен вже не викреслити з історії сучасного мистецтва на її найсумнішім відтинку. Імена ті то не тільки символи, а й прізвища знаних діячів мистецтва, що хоч повільно й обертаються на анахронізм, все фізично живуть і далі діють.

Окреслюю цих найяскравіших представників і основників того роду мистецтва малоросами, хоч Архипенко, як відомо, походить з безсумнівно-української родини і є киянином, а Стравінський, навпаки, народився в Оранієнбавмі під Петербургом і загально вважається росіянином*). До якої національності самі себе зараховують обидва мистці — це питання для нас так само неістотне, як і для них. Те, що Архипенко виліпив бородатого дядюшку з пучкою і досить сміливо назвав його Шевченком, або те, що Стравінський ніби повертається тепер до музики білоруського автора „Жизні за царя” — не міняє істоти справи.

Мистецька творчість нещадна й мстива. Вона викриває в творі національність творця, вона зраджує в нім найглибше — расу. А викриває і зраджує так, що зрими ми стають усі пороки, всі язви і всі гріхи мистця перед родом і народом, перед справжньою, а не паперовою батьківщиною тіла й духа. Згадаймо, як трагічно шукав роздвоєний Росією Гоголь аж в Італії своєї „батьківщини душі”!

Увесь перебіг життя цих двох, уже без вороття блудних синів, усі етапи їх артистичного шляху, всі перипетії їх світової слави з її раптовним початком, короткою кульмінацією й повільнішим пригасанням, врешті й особливо — їх безнадійно-спізнені намагання перекреслити (або й анулювати) всю попередню творчість

*) Предки Стравінського імовірно походять з Волині, де, біля Володимира Вол. родина Стравінського мала дім і проводила літні вакації.

— однаково до дрібниць свідчать, що маємо перед собою типових „малоросів”.

Малоросійство то комплекс — в своїй порочній орхидейності і розрослості — досить складний і многобічний, многоликий. Є це настирливо-постійна, хоч і досі як же мало досліджена, тема української історії, зокрема історії української культури. Тому, власне, й приходиться до тієї теми раз у раз повертатися, хоч би комусь (щиро чи нещиро) здавалось це зайвою бабраниною в хворобливих закутинах національної психіки, якими б належало, мовляв, в похвальнім стремлінні до оптимізму, нехтувати, або які в огні нашої незвичайної доби, вже, мовляв, не існують. Малоросійство було, є і, певно, буде, особливо в історії культури (де чудесних перескоків не буває), однією з найістотніших проблем. В сучасній стадії нашого національного життя проблема малоросійства, беручи її якнайширше, набирає гостроти „бути чи не бути”.

З цілого ряду можливих окреслень малоросійського комплексу візьмім найпростіший: це є своєрідна форма національного гермафродитизму, якого непомітний первень, до речі, отруїв, напр., киево-могилянський фрагмент нашої культури, фрагмент, що в результаті дав, поруч мазепинців, цілу галерію Прокоповичів і Безбородьків, дав фактично підмурівок культурі петербурзької імперії і кілька поколінь тієї культури будівників і працівників, полишивши для нації, як спізнілу ремінісценцію, властиво, Сковороду й Котляревського... Потрібно було аж Шевченка, щоб той згубний первень коли й не зрізати при корені, то, принаймні, розхитати й заламати: з того часу малоросіянізм робиться назавжди недокровним, внутрішньо-порожнім, часом і декоративно-орхидейним назовні.

Національний гермафродитизм малоросійства в мистецтві, зі зрозумілих причин, хапався в наших часах формули *l'art pour l'art*. Коли батьківщиною Короленка була, принаймні, російська література, то батьків-

щиною його декадентсько-модерністичних синів стає вже, мовляв, „всесвітнє” мистецтво чи щось в тому ж національно-безстатевім роді. Доводилося чути, що для Олександра Архипенка національність як би не існує. Він, мовляв, відданий „лише” мистецтву, мистецтву „взагалі”. Те саме, розуміється, можна було б почути, в тій чи іншій формі, і від Ігоря Стравінського, хоч питання таке показалося б йому, напевно, дивним, коли не диким, і хоч відповідь на це питання могла б з’ясувати йому всю його теперішню творчу драму, що її він переживає, здається, нелегко і таємниці якої він, напевно, не може для себе розв’язати.

Вглиблюючись в комплекс ще петербурзького, сказати б, малоросійства (а, власне, обидва мистці зв’язані, саме, з того роду малоросійством, вирізняючись від примусових мистецьких малоросів ближчої советської сучасности, як драматург Корнійчук й інші), трудно не згадати прізвища його патріарха Гоголя і гоголівську творчу путь, яку уняти б можна спрощеною, але в істоті вірною формулою: поступове спустошення душі, що на початку адже ж була ще досить національно-повною і потенціально-багатою.

Внуки Гоголя, особливо ці, що маємо на думці, з їх безперечним талантом (і навіть, як запевняють фахівці, генієм, в що трудно повірити), гоголівських національних вартостей, розуміється, вже не мали, або мали в такій малій кількості, що не давала надій на національне відродження навіть в умовах української державности. Це їх радикально відрізняє, наприклад, від Юрія Нарбута, який мав адже ж свій всеросійський, вірніш петербурзький період, що мимо цілої своєї блискучости, не має, одначе, порівняння з ще більш блискучим, бо національно-повнокровним, періодом київським.

Внуки Гоголя вже не мали в собі своїх „Вечорів на хуторі біля Диканьки”. Їх процес спустошення душі починався одразу ж і йшов у прискоренім темпі. Вони починали свою творчість впрост від досі недобаченої й

недоціненої повісті Гоголя „Портрет”, що залишається для нас геніяльним психологічним автопортретом Гоголя і найповнішою сповіддю творчого малоросійства. Завдяки геніяльності автора проблема малоросійської творчості осягає в цій повісті вершин універсальних, підносячись понад льокально „російський” її горизонт. В герої повісти малярі Чарткові, могли б пізнати себе, коли б схотіли й вміли, не лише Стравінський і Архипенко, але й понуро-смішкуватий ірландський малорос Бернад Шов, і цілий ряд крикливих малоросів французького малярства і — хто знає — може навіть всебельгійський фляманець Еміль Верхарн, у якого, крізь потужну мелодію флямандського здоров'я, часом дисонансом вриваються дуті й бляшані звуки прийнятої на себе позанаціональної ролі.

Там, де наявним стає навіть простий надрозвій якогось одного — на шкоду іншим — елементу в творчості, як, скажім, естетоманії у О. Вайльда, то вже є перша ознака малоросійського раку в творчості, що галапасує в ній за рахунок психічно-національної гармонії душі і раси і що в найістотніших своїх стадіях являє вже нічим не задекоровану картину розпаду й гниття, як, напр., славнозвісний „Улліс” Джемса Джойса (теж ірландця).

Малорос в мистецтві, як людина спустошеної душі, по опанованню техніки, інстинктивно кидається до всілякої декораційности, щоб, очевидно, ту пустку якість закрити. Під декораційністю тією треба розуміти не лише котурняність, барвисту піротехніку, екзотичність і т. п., але й показну голізну скаліченої форми, різні формалістичні витівки, врешті той технічний теоретизм, ту ексгібіціоністичну балаканину про творчість, замість творчого діяння, що складає найбільш може шкідливий і характеристичний елемент сучасної мистецької кризи.

При паралізованім творчій інстинкті, що нормально коріниться в расово-національній глибині, на перший плян виступає небезпечно-осамітнений, позбавлений органічного ґрунту і тому більш або менш порожній і н т е

лек т. Оскільки в процесі здорової мистецької творчості інтелект грає, в кожному разі, не панівну роль сторожа логіки і міри, остільки в творчості спустошено-малоросійській, він, ускладнений неунікненою театральністю і навмисністю, набуває значіння виключного, і характеру сили тим небезпечнішої, що творчо-неплідної й безкрилої. Не спроможний досягнути індивідуальної повноти, того, що називається стилем, цебто творчим тріумфом творця над творивом, і найяскравішим розкриттям в творі неповторної особистості творця, по-лишений сам собі, інтелект-розсудок спадає на площину стилізації, від якої вже один крок до серійності й спекуляції.

Там, де малорос не має зовнішніх перешкод і коли в нім ще жевріє вогник природнього таланту чи діє інерція мистецького покликання, іде він шляхом малоросійської творчості далі і, з бігом літ, скидаючи одну за другою мальовничі декорації, опускається в сферу цілковито механізованої творчості, творчості „на зимно”, бездушної аж до справжнього, хоч і своєрідного демонізму. Такою демонічністю віє, наприклад, від внутрішньо вижертх, вигризених і вишліфованих, вже нелюдських композицій Архипенка, від його вимучено-витягнутих торсів, від його начисто виінтелектуалізованої і технічно дивно-безпорадної скульптури під назвою „Ма”, до якої він маніякально раз-у-раз повертався і яка ніби мала символізувати *Ehwig Weibliche*, що дало привід декому з земляків вбачати в ній мало не „Мати-Україну”, або, в кожному разі, якийсь поворот мистця, мовляв, до „рідного ґрунту”.

Дещо іншою, якоюсь аж альгебраїчною демонічністю абсолютної музичної порожнечі тхнуть численні композиції пізнішого Стравінського. Ненадаремно носять вони такі творчо-неутральні, творчо-безстатеві назви, як „симфонія для дутих інструментів”, чи ряд „Концертів” і „Концертіно”, в яких, як йому здавалося, досягнув він самої „звукової субстанції” і „логіки абсолютної музики”.

По еклектично-академічній учнівстві у творчо-безособового Глазунова (з чого міг би бути щасливіший вихід, напр., в неоклясику), по очайдушній декораційній самоомані псевдоекзотикою й прянощами у нового вчителя — Римського-Корсакова („Жар-Птиця” 1910 р.), врешті, по традиційнім „самотверженно”-малоросійським роботярстві в царині так зв. *style russe* (аналогія до гоголівської „тройки”!) з ізбушками, петрушками, теремками й свадобками (1910 — 1920 рр.) — Стравінський, випорожнений з молодости і її ліричної енергії, провалюється в кубістично-безвихідний світ якоїсь безрадсної звукової шахової гри. За фігурки в цій грі служать шматочки до кінця муміфікованої славетної „звукової субстанції”. І от Стравінський почав частувати снобістичних споживачів нестравною стравою вишуканої какофонії, змайстрованої з зимною ретельністю і докладністю.

Ширшу публічність (і навіть частину снобів, що про дещо починала домислюватись) систематично обробляла знана рекляма анонімових сил, що того роду чинність вміє провадити справді фахово, а часом і не без таланту, пам’ятаючи біблійну легенду про вплив ерихонських труб. А представники тих сил — в постаті таємничих і нетаємничих магів меценатства — виразно фігурують в неписанім життєписі обох мистців.

Зорганізована „меценатами” рекляма діяла випробованим засобом: тероризувала забобоном „відсталости” і „непоступовости” всіх тих нормальних людей, що насмілювалися виражати свої сумніви щодо обов’язкової геніяльності авторів „Ма” та „Історії солдата”, а навіть і тих скромних, що лише не поділяли ентузіязму безкритичного загалу, застрашеного аналогіями з нібито беззастережною величчю Пікасса чи інших авторитетів і взірців.

Певний англійський критик, визнаючи майстерність Стравінського, досить влучно, хоч і не без яду, назвав його Леніном музики і тим, певно не хотючи, поставив

точку над і. Звичайно, Ленін з свого мавзолея міг би слушно образитися, бо він, хоч офіційно й визнавав марксизм, та, проте, дуже добре знав, де ідеалістичні „раки зимують” і якими саме силами твориться історія. Але, коли прийняти Леніна за граничне розвинення матеріялізму, цебто коли Леніна уважати тільки-но за зреалізованого Маркса, то діагноза англійського музиколога мала б глибший сенс.

Так бо: і Стравінський, і Архипенко є, безперечно, породження творчого безсилля. Зводиться він до універсального атеїзму в органічній зв'язку з національним гермафродитизмом мертвотушного малоросійства.

IV.

Тема еволюції малоросійства в творчості і роля його в мистецькій кризі пов'язана тут зі загально відомими прізвищами двох видатних мистців ненавмисне, а лише для більш яскравої ілюстрації. І було б дуже прикро, коли б хтось зрозумів це інакше і зробив би з того хибні внески.

Не ходить бо тут про ці дві особи персонально, яких тут, мовляв, розкритиковано, вилаяно і т. п. Тим більше, що, напр., Олександр Архипенко досить часто фігурує, як артист український, про нього писали часто наші часописи, підкреслюючи його світову популярність, як притоку до національної гордості. Ні, ходить тут, як і завжди, не про особи, лише про певне явище, яке треба показати й, по можливості, висвітлити. Ходить тут про надто важливу в культурно-національній процесі проблему — ні про що інше.

Це приходиться підкреслити тим більше, що представлені мистці аж ніяк не належать до блаженного типу т. зв. благополучних малоросіян. Обидва мистці - особистості трагічні (повість Гоголя „Портрет” є твором найменш у нього „гумористичним”), понадто, чим далі, тим більше цієї своєї трагічності — свідомі.

Дуже характеристично, що майже одночасно (і тут

знову спільність їх типів і „раси”) вони почали розпачливо шукати виходу з своєї безвихідности. Стравінський закликає „повертатися” до Баха й Глінки, цебто до мелодії і структури, а Архипенко пильно зайнявся, напр., Шевченком, що теж вказує на бажання „повороту” до органічності, на „навернення” до ґрунту, до життя. Але трагедія полягає в тім, що ці повороти й навернення надиктовано не інстинктом (атрофованим віддавна), не душею (спустошеною давно), не серцем (що давно зів’яло), лише призвичаєним до теоретичної спекуляції розумом-розсудком, який радить відзискати наново втрачену мистецьку чесноту, „невинність”, втрачену, розуміється, раз назавжди.

Є щось старечо-наївне й либонь жалісне в цих спізнілих самозакликах. Бо й що ж то значить, по перейдених малоросійських етапах, по бездоріжжях постійних втрат і спустошень — раптом „повернутися” до Баха чи до Батьківщини? Повернутися, але з чим? Відзискати молодість, віру, і творчу незайманість? Але як?

Можна з доброзичливим співчуттям дивитися на трагічно-розпачливе борсання спустошених мистців, як співчуваємо ми трагедії маляра Чарткова в Гоголевім „Портреті”, але можна з певністю передбачати, що борсання те безнадійне і роковане на логічний гоголівський кінець.

V.

Щоб образ малоросійського комплексу в нашій культурній процесі уявився плястичніше, треба його освітлити не лише внутрішньо, а й показати, хоч побіжно, ті зовнішні об’єктивні умовини й причини, що його викликають чи, вірніш, появи його сприяють.

Течія суто-українська в тім процесі віддавна пропливає тонким струмком поміж двох — беручи в доземім розрізі — шарів: верхнього — в той чи інший спосіб „малоросійського”, що майже непомітно втягається чужою державністю і переходить національну

межу, та нижнього суто-етнічного, що нерухомі потенціально багатством у найбільш непорушних і найменш просвітлених глибинах національного організму.

Коли ми згадаємо термінологію Хвильового, нам стане ясною природа нижнього шару — то національно-аморфна й етнічно-блаженна Просвіта. І хіба справді диявольським жартом є парадокс, що, власне, з потенціального багатства цього шару тягне соки яловий пу-стоцвіт верхнього малоросійства і що, власне, етнічний надмір тих соків виганяє малоросійську рослину високо „в стовбур”. Бо, звертаючись знову до ботаніки, пригадаймо, що ріст рослини „в стовбур” — то не тільки наслідок дегенерації, а й випадок, коли саме анархічний надмір соків дозволяє рослині виконати обидві фази нараз і, в результаті, вигнатися вгору дебелим, але неплідним стеблом.

Трагедія українського культурного процесу (як, певно, й історичного) полягає на браку внутрішньої судільно-структуральної цупкості, що мала б сцілкувати, сцілити покалічений і пошматований організм культури, історії, нації. Тому-то органічне життя протікає в нім епізодично й фрагментарно, так би мовити, поміж ковадлом просвітянщини і молотом — в чужій руці, звичайно, — малоросійства.

Малоросізм і просвітянізм (за термінологією Хвильового), при всій своїй формальній бігуновості, позо-стають в сталій лучності між собою, власне, крізь су-тоукраїнський культурний процес, перетинаючи той процес. Вони плекають і доповнюють одне друге. І в цьому полягає фатум. Істотної бо різниці поміж Архипенком і першим ліпшим просвітянським „енком” (теж вираз Хвильового) — під національним кутом погляду — немає. Обое створені з того самого ма-теріялу, національно не опанованого й не зорганізованого. Посівши формальну освіту, „енко” легко про-робляє кар’єру до найвищих щаблів інтелігентської іє-рархії аж до „стравінської” височини включно, зали-

шаючись, по суті, тим самим „енком”, неплідним національно, отже й творчо. Власне, з тучного ґрунту просвітянізму виростають недокровні орхідеї малоросіянізму, що є, в певнім сенсі, дегенеративним витонченням просвітянщини. І, при певних зовнішніх (політичних) умовах, з типового просвітянца скорше й легше виростає малоросійський Пікассо чи Джойс, аніж повнокровна й повновартісна Шевченкова людина, що й досі в нащій культурній дійсності є скорше винятком, аніж правилом.

Не підлягає сумніву — це ствердили факти за добу 1917 - 1920 рр., — що радикальним ліком на комплекс малоросіянізму може бути лише власна державність, в якій умовах всяке малоросійство хутко знаходить форми повороту, що їх можна символізувати іменами Нарбута, Филиповича, Масютина.

Але, поки немає цього універсального ліку, залишається лікування менш ефектовне і, розуміється, більш трудне, хоч і солідніше: це постійне переборювання всілякої „дреосвітянщини” внутрішнім культурно-творчим національним напруженням. Це значить, перш за все, зв'язатись якнайцупкіше з „нижчим” етнічним шаром так, щоб перетяти шляхи, по яких малоросійство висисає для себе соки. Зв'язатись навіть за ціну певного формального зниження рівня, зниження квантитативного, зменшення ускладнености, що завгодно, окрім одного: зниження стилю, бо тут, саме, проходить гостра демаркаційна лінія. Кажучи конкретно й упрощено: хай буде скорше добрий слюсар, людина національно-повна й, тим самим, національно-творча, аніж „рідномовний” аристотель чи „напарижанений” гамлет.

Внутрішній ворог національного стилю залишається по-старому той самий. Він коріниться в нас і серед нас.

1935.

ШЕВЧЕНКОВІ МЕТАМОРФОЗИ

Факт відомий, що кожна доба має свій погляд, свою уяву, свій образ видатної людини. Образ той якби еволюціонує в часі.

Цього своєрідного явища не уникнула і така постать, як Шевченко. Постать, що, здавалося б, найменше могла б іпддлгати якомубудь релятивізму, хоча б з огляду на свою очевидну абсолютну вартість. Бо навіть і ті бунти проти нього, що їх піднімали не будь-хто, але Панько Куліш та Михайло Драгоманів в минулім, а Микола Хвильовий уже в нашій добі, — лише підтвердили і ще більш угрунтували саме ту його абсолютну понадчасову, понадісторичну вартість.

Коли зважимо не так може літературну, як культурно-політичну ситуацію Батьківщини в момент з'явлення Шевченка, ми інакше не можемо назвати те з'явлення, як ч у д о м .

Відумираючи на Правобережжю культура польської Речипосполитої отаборюється в Кременецькій Ліцеї і робить з нього столицю “ukrainskiej szkoly w polskiej literaturze”.

Скупчене на Лівобережжі при Харківським Університеті щупле й залякане українство займається етнографією, за винятком Костомарова — епігонствує на Котляревщині (яка, поза всяким сумнівом, сама була не початком, а лише закінченням — саме Києво-Могилянської доби), устами Опанаса Шпигоцького проголошує, що „міновалось ейо (України) козакування на полях бранних, не полагають уже козаку меча на веси судеб”, а устами Амвросія Метлинського панахидно стверджує, що „вже наша мова конає”.

Прозаїк Григорій Квітка, а в ще більшій мірі поет Євген Гребінка є письменниками вже д в о м о в н и м и .

В пошукуванні „високого стилю” — поміж ними — Микола Гоголь покидає Батьківщину, даючи в „Мертвих Душах” страшний образ заживо гниючої української шляхти і, властиво, проклін їй.

За таких обставин тоненька книжечка, що вийшла р. 1840, саме десь в березні, під романтичною назвою „Кобзар”, — зробила враження вулканічного вибуху.

„Муза Шевченка роздирала завісу... прорвала якусь підземну гать, уже кілька віків замкнену багатьома замками й припечатану багатьома печатами...” — схвилювано говорить Костомарів. „Шевченко запалив світло, при яким стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати... і всі поділились на живих і мертвих... устами Шевченка увесь наш нарід заспівав про свою долю” — стверджує широкозорий Куліш. „Волосся настовпужилося в мене на голові” — писав навіть старенький представник погідного сентименталізму — Основяненко-Квітка.

Вулканічний вибух потягає за собою шерех „ланцюгових реакцій”. Щось заворушується навіть в півтрупі бувшої національної аристократії, де мочеморди часом підносять тост за „Українську республіку”. Врешті оформлюється Кирило-Методієвське Братство, навіть не так як політична організація, але як скупчений в столиці країни зародок духово-національного проводу... Але — знаємо, що р. 1847 наступає розгром цього зародку „в зародку”, заслання його учасників, заслання й солдатство Шевченка з особистою забороною Миколи І писати й малювати...

Цей удар і 10 літ Шевченкової відсутности зробили своє. І коли р. 1859 поет перед смертю вдруте відвідує Батьківщину, його зустрічає вже суспільна порожнеча, неелектропровідне середовище фактично нової доби.

Існує характеристичний запис Михайла Драгоманова — студента з року 1859 — цитую з пам’яті — „серед студентства з’явилась чутка, що приїхав до Києва Шевченко, була думка щось зорганізувати, якусь зустріч,

але нічого з того не вийшло". Недивно. Зачиналися славнозвісні на теренах Імперії — шістдесяті роки. За-чиналось народництво. І воно по-своєму полагодило справу Шевченка.

„Кобзар” — це титул першої книжечки Шевченка. Зовсім не випадково, а пляново — сучасний уряд Москви — невгнуто культивує цю назву, розпоширюючи її на всю спадщину Шевченка, як і культивує відповідну до цього іконографію.

Дорога ж Шевченка була від „Кобзаря” до національного поета, поета Нації.

„Шевченко — останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури” — писав в некролозі 1861 р. поет і критик Аполлон Грігор’єв, один з тих „Przyjaciół Moskali”, якими так рідко грішить наш „старший брат”.

Це була математично-стисла формула: життя й творчість Шевченка цілком в цю формулу укладаються. Цю формулу, очевидно, визнавали, як ми бачили, і Квітка, і Костомарів, і, може найбільше й найгостріше, — саме Куліш, мимо, що бунтувався й сливе ціле своє життя „творчо переборював” Шевченка. Можна заризикувати твердження, що цією формулою можна обняти відношення до Шевченка більшості його сучасників аж до останнього малоросійського дворянина включно.

Але прийшла нова доба, нові тієї доби люди. І їх погляд, їх уява, їх образ Шевченка стає зовсім іншим. Я сказав би — відворотним. Несвідомо для них самих і, певно, проти їх найліпших бажань, вони повернули Шевченка назад, від поета національного до поета селянського, „мужицького”, як любили тоді говорити. Від академіка гравюри до — „самоука”. Вони — фігурально кажучи — загнали той вулкан національного духу у вузьенькі рамки „Кобзаря”, де Шевченко — в очах загалу — і пробув в такій незручній позиції фактично аж до року 1917.

Тут не місце на прешироку і досить дражливу тему

„Шевченко й народництво”, стисліше, може, Шевченко і драгоманівщина... Ми лише констатуємо цей факт, факт важливий і тяжкий в своїх наслідках, бо, на мою думку, факт той детермінував багато в нашій історії по році 1917, головне, в формах і перебігу нашої Визвольної Війни 1918-20 рр.

Тут до речі нагадати, що один з полків нашої Армії носив р. 1919 ім'я саме Шевченка. І тут, в і с ь к о — найактивніша й найчуйніша частина народу — відчула Шевченків дух і побачила його образ хіба з тією виразністю, з якою побачили його Костомарів і Куліш року 1840. Для решти суспільства все ще існував звичний образ „іже во святих отця нашого Тарасія”, закликалий в народницькій іконі з кожухом і шалкою, хоч і широко спопуляризований, завдяки народникам же, в широких і саме селянських масах.

Бо — немає лиха без добра.

Те, про що побожно мріяв емігрант Міцкевич („сягнути під стріхи”), Шевченко досягнув цілком просто і органічно.

Березень 1956.

Н. Й.

ШЕВЧЕНКО В ЖИТТІ

Павло Зайцев — Життя Тараса Шевченка
— НТШ, 1955, стор. 400.

I.

В епохи, коли „дрібніють люди на землі”, збуджується цікавість до біографій „великих”, наслідком чого з'являється життєпис, як літературна форма.

Зовсім не випадково, що античний батько цього жанру — Плутарх, автор „Паралельних життєписів славних Греків і Римлян”, належав до епохи, в якій вже виразно зарисовувався „декаданс” (I - II ст. по Хр.) і культури Еллади, і імперії Риму. Мавши свого роду педагогічні наміри, Плутарх хотів якби вказати шлях до Великості і дати способи, як Велич досягнути та повторити її. Не дивно, що „Життєписи” його були виховною лектурою для потомних століть і книга ця, напевно, займала поважне місце в бібліотеці, напр., гетьмана Мазепи.

По I-й світовій війні ми були свідками справжньої повені „біографічних повістей” (*la vie romanesque*), але ті книги духом своїм були вже далекі і від Плутарха, і від Карлайля (що був Плутархом XIX ст.). На тих „романсованих” життєписах уже відбився триюмфуючий матеріалізм з його „матеріалістичним розумінням історії”. Тому було в них аж забагато всіляких, старанно закаталогізованих, „реалій” і дрібниць, що то ніби мали „віддати епоху”, багато фізіології і меблів, убрань і їжі, інтимних (цілком зайвих) подробиць, що переходили в нездорову цікавість, але, зазвичай, там був відсутній дух епохи і дух героя її, неприступний авторові, сучасникові й учасникові епохи „здрібнілої людини”.

Еляборати численних Цвайгів та їх ще численніших наслідувачів мали (й мають) одначе свого вдячного читача, що то знайомлячись з життям Цезаря, Наполеона чи Бетговена, не без приємного здивування констатував, що й вони кашляли та сякали носа, як і він сам. Отже, мовляв, чим я гірший від них... Так відбувалося демократичне, мовляв, „наближення” великої людини. А у наших західніх сусід навіть, з легкої руки покійного Боя-Желенського, було викувано хутко спопуляризоване гасло „відбронзовування”, в тому випадку — „відбронзовування” саме Міцкевича*).

II.

Треба об'єктивно ствердити, що оте „відбронзовування” в царині польської літератури та історіографії було, є, і, певно ще довго буде насущною необхідністю, бо без такої операції майбутнє цього народу виглядатиме непевно й трагічно. Псевдоклясичний патос, відмуханий романтизм з небезпечними порожнечами, позування на імперію і зв'язаний з тим вельми двозначний месіянїзм, одержимість формами, давно позбавленими історичного змісту і т. д. і т. д. — все це являє цілком реальну перешкоду для осягнення історичної цілі: бути сучасною нацією.

І тут з'являються певні дивовижні аналогії (чи

*) Десь на поч. 30-х рр. в т. зв. „соймовім” виданні творів А. Міцкевича Т. Бой-Желенський дав вступну статтю, в якій наświetлив Міцкевича-людину, всупереч загально прийнятим канонам, не як „нелюдсько” забронзованого „Пророка народу” й „вождя”, а, власне, як людину з усіма людськими слабостями. То не був Міцкевич з пам'ятника в романтичній плащі і з мальовничо піднесеною головою, лише, сказати б, Міцкевич „в домашнім халаті”.

Пізніш один з молодшого покоління істориків — А. Гурка — спробував, що правда, з меншим успіхом, „відбронзувати” з історичних нафальщувачів знану трилогію Г. Сенкевича. Вільність суспільства, одначе прийняла цю спробу вороже, як „поневірення святощів”.

контр-аналогії) з проблемою „відбронзовування” у нас, і то, так само, як у поляків, у всіх областях культурно-історичного життя, а в літературі й зокрема в Шевченкознавстві — найближче.

Як відомо, Польща є й досі „шляхетська” чи „панська”, як Україна — *vice-versa* — є „селянська” чи „мужицька”. В цих і досі потужних легендах корениться якесь дуже істотне зерно історичної дійсності (в Польщі — наслідком історичних обставин — гіпертрофія „шляхти”, в Україні — наслідком тих же обставин — гіпертрофія „посполитих”), але даліше існування цих легенд як же згубно відбивалося й відбивається на розвиткові історії цілого Сходу Європи.

Якщо „найбільший епічний поет” (як назвав його М. Рильський), дрібно-шляхетський син історичної Литви й білорус з походження — Адам Міцкевич став ніби герольдом „шляхетської Польщі” і, в кожному разі, співцем польської нації, то син самого серця України (Звенигородщини) і нащадок козацької шляхти (що тепер майже не викликає сумнівів), зробився — в уяві цілих поколінь, як чужих, так і своїх, — селянським поетом, мужицьким співцем, кобзарем і т. д. і т. д. в тім же легендарно народницьким, майже „хлопоманським”, роді... з невідмінними кожухом і шапкою, як постійними атрибутами...*)

Тут не місце на висвітлення драматичних перипетій боротьби за живого Шевченка — ми всі є, коли не учасниками, то сучасниками тієї боротьби, що триває, якщо не лічити Куліша, Кониського й Франка, всього яких чотири десятки літ, загострена, як багато інших проблем, доперва Великим Пробудженням 1917-20 рр.

Такі імена, як Степан Смаль-Стоцький, Д. Донцов,

*) Належить застерегтися — для уникнення непорозумінь, що „кожух і шапку” тут треба розуміти не „фізично”, а „духово”, психологічно. На своїм місці — той кожух і шапка були б природні й доцільні (краківські народники вбирали в селянське вбрання Косцюшка), але генеральна канонізація тих атрибутів вражає своєю штучністю, ба — театральністю.

Д. Чижевський, Д. Антонович, О. Дорошкевич — становлять етапи систематичного наближення живого Шевченка очам цілого нашого покоління (і поколінь наступних), етапи послідовного „відбронзовування” канонічної ікони „кобзаря Тараса”. Дальше бо тривання тієї „ікони” ставало анахронізмом і то шкідливим, коли не згубним.

III.

Книга, що її маємо перед собою, є достойним підсумком новітнього шевченкознавства, доконаним одним з піонерів тієї галузі літературознавства.

Книга Павла Зайцева збіглася з п'ятдесятилітнім літературним ювілеєм її автора, що був одним з тих дуже небагатьох наших працівників культури, які вже в першій десятилітті нашого століття ставлять собі завдання перейти від аматорсько-етнографічного підходу до Шевченка, його особистості та його спадщини — до підходу наукового і національного. Це Зайцев своєю ранньою працею про перше кохання Шевченка (1914 р.) започатковує процес „наближення” живого Шевченка до нас і з новим запалом продовжує біографічну працю єдиного перед ним О. Кониського („Тарас Шевченко — Грушівський, хроніка життя”, I-II, Львів 1898-1901). Не треба також забувати, що жадібно ціле своє життя полюючи за незнаними матеріалами щодо Шевченка та його оточення, це, власне, Павло Зайцев з відкритих революцією 1917 р. жандармських архівів добув, науково опрацював та видав (Київ, 1918) „Книги битія”, довівши при тім авторство їх М. Костомарова.

Від зарання своєї шевченкознавчої праці, мріючи про наукове видання творів Т. Шевченка (том I-й пощастило йому видати ще 1914 року в Петербурзі), П. Зайцев доперва в 30-х рр. у Варшаві одержав можливість зреалізувати ту мрію. На запрошення директора Українського Наукового Інституту бл. п. Олександра Лотоць-

кого він приступив до редагування й видання спадщини Т. Шевченка в розмірі 16 томів. З того видання вспіло вийти 13 томів. Перша советська окупація Галичини застала у львівській друкарні саме той том (перший) видання, що містив в собі життєпис Шевченка, написаний Павлом Зайцевим. Недодрукований примірник того тому вдалося врятувати і він послужив матеріалом до книги, що оце аж тепер побачила світ.

Коли додамо до цього слова ощадного в своїх осядах Миколи Зерова, що він „ніколи в житті не зустрів людини так жадібною до всього живого і так стихійно-талановитою, як Павло Зайцев” (цитую з пам’яті), коли пригадаємо, що П. Зайцев був близьким приятелем Юрія Нарбути, В. Модзалевського (званого геральдика і мистецтвознавця), врешті С. Єфремова і П. Стебницького (що його київські малороси й втікачі-петербуржці не без жалю називали „справжнім українським міністром”), уявимо собі постать ювілянта-автора книги ще ясніше.

Справді, трудно було б в нашій літературно-науковій дійсності знайти людину, яка б більше надавалася до авторства саме Шевченкового життєпису. Тут конкурувати міг би хіба один Віктор Петров, якби він був серед нас...

IV.

„Життя Тараса Шевченка” Павла Зайцева не є віє романсее в звичайнім цього виразу значенні. В ній не вдалося зауважити сливе жодного елементу вигадки чи, здавалося б неунікненого, в того роду літературній формі — *Dichtung*’у. Та, хто знає обсяг дійсного знання П. Зайцева в області Шевченкової біографії і творчости, того це не здивує. П. Зайцев, сказати б, не потребував „фантазувати”: знаних йому фактичних даних, знання осіб оточення Шевченка в різних періодах і в різних географічних пунктах, знання „клімату” доби і відчування духу епохи — вистачило б авторові не

на одну, а на кілька книг. Поза всяким сумнівом, справа обмежування себе, справа редукування описів фактів і подій до найістотніших — становила дуже важливу частину праці П. Зайцева, як автора. Може, часом, на шкоду для читальника (але не для композиції книги).

В цім лежить засаднича різниця поміж книгою Зайцева а „канонічним” типом *vié roman*, в якому кількість досить приблизних, а то й підозрілих вигадок становить, зазвичай, досить значний відсоток. Книга П. Зайцева, буди природою своєю твором чисто-літературним, найважнішими своїми точками лежить на стисло наукових, сказати б, координатах. І в цім її непроменуче значення й незаперечна вартість.

Без жодного романтичного присмаку, зайвої котурняности або (що було б ще гірше) сентиментального ліризму, книга П. Зайцева, даючи відчувати між рядками стриманий темперамент автора, вміє промовляти рівним, „об’єктивізованим”, отже епічним — в ліпшій значенні цього слова — і вірним тоном.

Поза чисто-науковим своїм значенням „Життя Тараса Шевченка” займе належне місце в нашій красній письменстві поруч ліпших зразків нашої сучасної прози. Про це, зрештою, легко переконається кожен, хто книгу Павла Зайцева розкриє: він змушений буде читати її до кінця. І, може, не раз перечитувати.

V.

Було б незгідним з нашим сумлінням проминути недостачі книги, тим більше, що ці недостачі видно, що так скажу, навіть „неозброєним оком”.

Великий брак, більш того — просто прикра помилка є відсутність в книзі таких органічних її елементів, як: 1) стислої хроніки життя Шевченка, отже маршрутів, дат, місць перебування, виходу книжок і т. інше та 2) словника імен з найменшими даними.

Ця помилка є непростима. Коли завинив автор, то вина його автоматично переходить на високу наукову інституцію, що фірмувала видання. Жодних покликувань на обставини і т. інше — брати під увагу не можна. Ліпше було відпочити день виходу книги в світ і дати комусь з наукових співробітників працю, що її можна було виконати протягом одного місяця, навіть в наших обставинах...

Інші претенсії мали б більш проблематичний, індивідуальний характер. Можна було б — може за рахунок інших осіб — більшу увагу приділити тим, справді, видатним особистостям, що адже ж не день і не два зайняли в житті Шевченка. Такими особистостями були (беру те, що індивідуально для мене промовляє найбільш) *М. Данилевський* і *З. Сераковскі*.

Про першого сказано (стор. 277) лише, що він був „природознавцем, економістом і публіцистом” та що Шевченко „слів не мав, щоб описати Залеському, скільки задоволення й радощів дала йому зустріч із таким співбесідником, як Данилевський”. *М. Данилевський*, пізніший автор „Росії і Європи”, був один з найбільших історіософів світу, автор теорії органічності культур, циклічності історичних процесів і т. і., з якого (це майже встановлений факт) черпав *О. Шпенглер* більш як півстоліття пізніше... Нагадую, що Шевченко мав з ним вести розмови систематично і на протязі не малого часу. Це — факт немаловажний для характеристики обох.

Зигмунт Сераковскі — інтимний приятель Шевченка, старшина генерального штабу, учасник пізнішого польського повстання, схоплений і повішений Муравйовом. Він був автором такої формули Шевченкової творчости: „ти — співець Апокаліпси”, як писав він Шевченкові в однім листі. Людина такої інтелігенції і такого критичного чуття варта була спеціального уступу в книзі (добре, що подано хоч його фотографію).

Героїня одного з найяскравіших романів Шевченка, а саме, *Ганна Закревська* (їй присвячено дві поезії Шев-

ченка, позначені вимовними ініціалами „Г. З.”, на що перша звернула увагу вірменка Маріетта Шагінян і в своїй монографії про Шевченка з чисто-жіночою інтуїцією той роман вперше розкрила) — варта була хоч чверть сторінки...

Ці зауваження-побажання можна було б, розуміється, продовжувати далі. Але тут вже ми входили б в область творчої волі автора, в якій він, словом Пушкіна кажучи, є „сам — свій вищий суд”.

12. II. 1956.

ТРИЗНА

І той — з-під брів — наллятий гнівом зір,
І та — з-під уса — усмішка-докір,
 І криця та, що в кремезній статури
 Бреніла завжди жадобою бурі...

І ті уста, що з них, як ураган,
Гремів і нік пророчеський пеан...
 І думи ті, що гострим лезом їді
 Прокреслились гравюрою на міді,

І ярий дух, що тіло пбвнив вщертъ, —
 — Все це в віках, пропалюючи смерть,
 Живе, горить, сумління нам тривожить,
 Вирізблюючи тварі образ Божий!

Та й як могла ув'язнити труна,
Коли крізь ню палахкотить весна?
 Як гимн огня, як рокіт многострунний
 Могло згасить дубове віко трунне?

Бо ж канівська земля, що налягла,
Лежить не важча брлього крила:
 І віко трунне скинеш ти, і камінь
 Затісненими міцно п'ястукáми.

9/10 березоля 1929 р.

ПІВДЕНЬ І РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

*Россия — счастье, Россия — свет...
А, может быть, России вовсе нет:
Верёвка, пуля, каторжный рассвет,
Все то, чему названья в мире нет.*

Георгій Іванов (30-ті р.р.)

I.

Колись, либонь року 1923, довелося опублікувати в ЛНВ студію (досить імпресіоністичну) під наголовком „Кінець російської літератури”. В свій час вона викликала щирю лють Єкатеріни Кускової і певний скептицизм редактора ЛНВ — Д. Донцова, який уважав мої висновки дещо завчасними.

Та ось пройшло сорок років — і яких! — і я, все ж бачу, що „в основному” я помилився мало. „Велика російська література” таки скінчилася (або все ж кінчиться) досить невиразним конгломератом літератур: 1) Советської *sensu scripto*, 2) слабеньких намагань на „руську”, причім лінія Клюев - Єсенін - Цветаєва (а в прозі Леонов) майже загасла, і 3) решток літератури „одеської” з тенденцією до всесоветської „рускости”, отже всеросійськості.

Складники цього конгломерату були виразні вже тоді, року 1923. І, якщо вони в моїй статті не були належно окреслені, то винна була моя тодішня літературна недосвідченість.

Під час писання того „Кінця” ще могли бути якісь надії на відродження Великої: повертався до Москви „граф” Олексій Толстой, вовтузився ще Горький, щось пробував адміністраційно робити Бухарін. Ще свіжим

був національний струмись: жили Єсенін, на еміграції Цветаєва, ще мріяв писати роман про Джингіс-Хана Леонов. Тепер цей струмись уже безнадійно затлох. Жив ще, хоч уже не міг творити, останній парадоксальний представник петербурзької імперії в поезії — Осип Мандельштам, але вже навіть не міг доспівати своєї лебединної пісні, яко „несозвучної” сов-доби. З його замовкненням поезія „Санкт-Петербургу” хутко доживала закордоном свою гостру і прискорену анемію („паризька нота”), вже без жодної великодержавної патетики*). Це був Петербург, зредукований до розмірів „Бродячої собаки” (назва колись голосного в Петербурзі ресторанчика митців). На спустілій сцені бувшої російської літератури все галасливіше „подвизалася” досить численна, політично міцно опанцирена (то був Zenit Троцького!) і безцеремонно-нахабна літературно-levantинська Одеса, „Русь Одесская”, як я її тоді нарик.

Ця літературна Одеса фактично була окупувала тоді Москву і, з апетитом справді вовчим, використовувала всеімперську свою позицію і можливості. Теоретично кажучи, літературна Одеса тоді (поч. 20-х рр.) мала цілком реальні перспективи: наповнити своїм змістом (і духом!) порожню оболонку бувшої Великої і стати її одеським заступником, наступником і продовжувачем. Конкурентів одесити майже не мали, а коли б і мали, то, опираючись на цілком реальних повновладних меценатах і протекторах, могли б легко усунути чи й „ліквідувати” всяку, втім і національно-московську (Воронський, Леонов) опозицію. Це до певної міри і виконав незабутній на поч. 30-х рр. тов. Авербах, доречі, кривний Ягоди, своїм тоталістичним РАПП’ом**). Але, як виявилось, це літературній Одесі, як цілості, помогло дуже мало і вона, в порівняно короткім часі, фактично існувати перестала. Це збіглося з кінцем Троцького. Зник Бабель, умер Багрицький, Олеша, Ільф, Катаєв...

*) Згадаємо тут визначного поета Георгія Іванова († 1962).

***) Російська Асоціація Пролетарських Письменників.

Залишився з них тепер один-однісінький Константин Паустовський, що правда, переключившись на оспівування природи „середньої Росії” і навіть побутово-географічно в тій „середній Росії” закоринившись. Нині він в заслуженій авреолі вже не лише советського, а таки „видатного русского” письменника, репрезентує „Росію” і „велику російську літературу” назовні (переклади, слава і т. п.), яко, сказати б, „останній з одеситів”...

Епізод з галасливо-організованою „світовою славою” Пастернака (хоч і „москвича”) — залишився скороминущим.

II.

Наступ Півдня на російську літературу має свою надто довгу історію, яка вимагала б цілої бібліотеки книжок. Ми тут зупинимось лише на останній добі — перелому століть і революції.

Шлях Гоголя в останніх декадах XIX ст. втрачає свій трагічний характер національного відумирання і відступництва для виконання неприродної ролі „росіянина”. Люди Півдня відносно легко і майже знечулено (особливо по реформах 60-х рр.) йдуть в медицину, техніку, науку і мистецтво безперервним і майже автоматичним потоком. Зрештою, іншого нормального виходу їй не було. А щоб залишатися на Батьківщині, треба було подвигу Мирного, Нечуя, Тобілевичів, Коцюбинського, Олеся, навіть Вороного. Якщо ж у нас „залишилася” Леся Українка, то на те були особливо сприятливі родинні її обставини. Колись Осип Бодянський, хоч і „всякнув в Москву”, все ж стільки цінного для нас видав, але вже видатний філософ Памфіл Юркевич, учитель В. Соловйова, був зацькований і безжалісно „зліквідований” потужними предтечами марксизму і діямагу. Тільки філософ Вол. Лесевич, на смертнім ліжку, вспів зойкнути: „Все життя було помилкою”. Лагідніше протікало життя і творчість техніків (Степан Тимошенко, який аж на своїй американській еміграції

став активним общеросом...), медиків (Пірогов), хоча Лев Мечників, все ж, був емігрантом (Франція). Малярство, силою речей, давало натуральний „нейтралітет“, отже КрамскОй, Рєпін, Куїнджі, Врубель — не зазнавали гостріших обмежень, тим більше, що вже активізувалося Товариство т. зв. Южно-РусСких Художників з централею в Києві. Музика занадто була замкнена в колі „психологічної Москви“ і, після Чайковського, приток українців майже припинився, щоб або втікати до Петербургу (Якименко), або героїчно залишатися на Батьківщині без власних філгармоній і оркестр, отже для творчості без-симфонічної, фактично — аранжування т. зв. народніх пісень (Кошиць, Стеценко) і, значить, потопати в безмежних глибинах багатющого фолкльору, що доречі, було дуже науку „Росії“.

Коротко кажучи, національне мистецтво Півдня було непомітно, але твердо зльокалізоване і тим спрямоване на хронічний провінціоналізм. Шлях Гоголя ставав уторованим, традиційним і навіть нормальним. Іншого виходу — для письменника (чи митця) з ширшими виднокругами — не було. Хіба — польський шлях Конрада, отже еміграція (хоч напр. Олександр Грін-Грїневський залишався у Крїмі „чорноморським Конрадом“, і для Росії, і для СССР неоціненим і либонь незауваженим, добре, що хоч не „ліквідованим“).

Тут до речі згадати „пригоду“ Олеся. Олександр Кандїба, студент ветеринарного інституту (шкільний товариш пізніше досить відомого російського письменника Треньова) безумовно був би для нашої поезії пропав, якби не звичайнісінький випадок, описаний О. Лотоцьким у його „Споминах“. Відомі наші діячі-петербуржці П. Стебницький і О. Лотоцький, у чергових відвідинах Батьківщини, зробили заїзд на хутір відомого історика Олександрї Єфименкової, яка, після доброго обїду, на зрозумілий жах гостей, рішила почастувати їх новими українськими віршами у виконанні їх автора. Поборовши в собі інстинктовне упередження, слухачі, вже по

перших строфах, зрозуміли, що з'явився таки справжній поет. Стебницький змістя забрав рукопис і таким робом у Петербурзі з'явилися, одна за другою, дві перші книжки О. Олеся, що були, до речі, видані люксуєво. Цей епізод — справді рідкий збіг винятково щасливих обставин: запросини Єфименкової, приїзд впливових діячів щільно законспірованої „секти українців”, і, може найголовніше, чуйність такої винятково культурної людини, як Петро Стебницький. Майже без помилки можна припустити, що без цієї гостини столичних гостей на полтавському хуторі, — наша поезія залишилася б без Олеся.

Решта українських синів Аполлона (брат Нарбута — Володимир, М. Зенькевич — пізніш перекладчик „Патетичної Сонати” М. Куліша, Ганна Ахматова-Горенко і ще і ще десятки інших) опинилися на Півночі творцями Срібного Віку петербурзької імперії...

III.

Не згадуючи про цілу хмару земляків типу дуже популярного в 90-х рр. Потапенка (яловий белетрист, про якого дуже смішний і уціпливий анекдот наводить у своїх „Воспоминаннях” І. Бунін) чи Авсеєнка, аж до (поза тим, доброго літерата і нездарного діяча) В. Королєнєва — треба все ж хоч згадати такі прізвища, як голосний колись М. Арцибашев, як надзвичайно талановитий А. Купрін (автор цілком української — духом і матеріалом — „Олесі”), як „духовий українець” Іван Бунін (особливо поет), як тонка і рафінована в своїм українсько-французьким гуморі волинячка Теффі, що залишилася цілком чужою для „російства” і, в два-три роки по смерті на еміграції (Париж), вже росіянами міцно забута. Значно більш простакуватого Аверченка, ось як чуємо, перевидають в ССРСР.

Може не випадок — історично дуже курйозний — що одна з перших літературних спроб Максима Горь-

кого була відкинена редакцією „Кієвської Старини”, а свою пізніше світову кар’єру геніяльний Федір Шаляпін починав у мандрівній українській трупі, звідки, до речі, був „звільнений за п’янство”. Він десь згадує, що „єдина чужа мова, яку він знав замолоду, була українська”.

Народжений у Таганрозі Антін Чехов, уже не нагадуючи про його українстичну тематику, а подекуди й словництво, був виразним, на велику скалю, представником Півдня в найширшій значенні цього духовогеографічного комплексу. Це підтверджується тією обставиною, що російська критика й досі (совєтська також) якось не може собі з Чеховим дати ради: то він побутовець, „співець смерку” (може й влучно, коли ходить про смерть петербурзької імперії) і дрібних людей та справ, то він, навпаки, „соц-реаліст”, при тім „динамічний” (?) і мало не пророк совєволюції... Але його популярність в Англії (і у англосаксів) свідчить про розміри і стиль його, зовсім не-російської, творчости.

В тім поході Півдня на Північ, були в літературі тієї доби також трагікомічні явища, як покійний Борис Лазаревський (умер в Парижі), що цілий творчий вік, хоч походив з заслуженої свідомої родини, драматично вагався поміж двома мовами і лише під старість, пригрітий В. Прокоповичем біля паризького „Тризубу”, перейшов був на „українство” остаточно. Але хист його був невеликий і на белетристику, опріч нотаток і спогадів, вже порошу не вистачало... В російській же літературі він залишиться постаттю хіба архівною, хоч до нього більш, як до кого іншого, пристало б окреслення „школа Чехова”.

Та значно трагічніш і в наслідках значно сумніш виглядала мистецька доля тих синів Півдня і нашої землі зокрема, що, живучи на переломі діб і чуючи в собі сили необняті (мовляв, Гоголь) та ловлючи повіви якихось нових ідей і помислів, очевидно, не могли знайти бази на зпровінціалізованій Батьківщині і тому потягнулися старим Гоголевим шляхом до Петербургу.

Це були фундатори російського футуризму брати Бурлюки (з Таврії) — в малярстві та „ідеології”, і це була група т. зв. кубо-футуристів в поезії з В. Хлебніковим і В. Маяковським на чолі. В. Хлебніков, родом волиняк, обдаровання безсумнівного, хоч дикого і скуйовдженого, бувши, здається, математиком з освіти, уперто, але й дуже хаотично пробував знайти „ідеологію” для нового руху. І навіть — дати його віршову практику, яка, одначе, витлядала кострубато і непереконаливо. Далеко щасливішим у житті і кар’єрі виявився його послідовник та реалізатор його теорій — Володимир Маяковський.

Маяковський народився, щоправда, на Кавказі, в родині лісника, але Маяковські — то старий протополівський рід з Лівобережжя, про що можна знайти скупі сліди в наших вельми бідних генеалогічних матеріалах. Беручи це під увагу, ми не здивуємося проявом його пізнього українофілізму, напр., у віршах під вимовним наголовком. „Долг Україне” (перекласти це трудно, бо „долг” по-російському і „борг”, і „обов’язок”, і „повинність” — одночасно). Хоч літературна спадщина В. Маяковського є дуже дражлива, стилєво-розхристана і, в більшості, надумано-трюкацька, то одначе, найсуворіший навіть критик не може відмовити йому яскравих літературних здібностей і, певно, справжнього таланту. Можна пристати на метафоричну формулу критика й поета Владислава Ходасевича, що Маяковський „важкими копитами ломовика пройшовся по садах російської поезії”, але не можна відмовити йому часом віртуозного (хоч і циркового) оперування словом, сміливості переважно брутальних метафор, влучно розрублюваної метрики і по-своєму безпосередньо-промовистої, речитативної ритміки (Д. Чижевський навіть наводить певні аналогії з поетикою Т. Шевченка, хоч, думається, Маяковський взяв це просто від московських ярмаркових вихвалювачів-рекламістів товарів, т. зв. райошників).

Загальний образ Маяковського, що й казати, дуже непривабливий (убійча силуетка в спогадах І. Буніна) і для кожної санітарно-чулої людини відштовхуючий. Та, відкинувши непривабливу зовнішність його віршів і самого їх автора, не можна не відчутти в них певної стихійності, якогось винатуреного голосу предків, щось від рубашности скарікатуризованого „козака”, щось від гоголівсько-репінського, звульгаризованого (отже неісторичного) січовика-запорожця, що то зі свистом тне шаблюкою голови направо і наліво в стані сліпого войовничого трансу. Це, очевидно, звучить парадоксально, але особисто вважаю стихію його літературної чинності (щоб не сказати: творчості) за zdeгенеровану расово-національну — не лише „південну”, а й просто степово-українську. Може тут не обійшлося навіть не без чисто хахлацької хитрости: перецінення т. зв. російської революції, що й змусило Маяковського поставити і своє життя, і свої творчі можливості на одну карту, яку він уважав безпомилковою. І таким чином він став в області літератури, сказати б, большевиком до большевизму. Читавши в Москві на початку р. 1916 його збірку „Облако в штанах”, вже відчувалося яскравий і навіть типовий „большевизм”, хоч це слово ще було, сливе, невідоме. Так, він зажив величезної слави, був заможний і, можливо, щасливий в особистім житті (в трикутнику з подружжям адвоката Бріка, що дало йому затишок в жорстокій добі т. зв. воєнного комунізму). Він мав певність існування вже й по упадку Троцького, РАПП’у і монополії одеситів, а за Сталіна дждався навіть „височайшого” признання і вирізнення, ставши клясиком за життя... Але притуплення чуйности, безкритична самовпевненість і одночасно глибинне розчарування від свідомости того, що зробив, а що м і г зробити, — і він мусів загинути під псевдонімом „самогубства з нещасливого кохання”, залишивши в Москві пам’ятник і площу свого імени.

Михайло Семенко мав може не менші від Маяков-

ського природні дані. Але... Семенко залишався в Києві і географічно, й духово... І це обрізало його життя, ліквідоване НКВД, — вже без псевдоніму „самогубства”.

V.

Цікаво, що коли недавно провадили пертрактації (за сучасною термінологією „негоціяції”, ц. т. торги) про встановлення консулятів ЗДА в СРСР, то (не відомо, ким саме) висувалося два місця осідку: Ленінград (цебто бувший С. Петербург) і Одесу. З одного боку це — ніби культурно-географічні бігуни сучасного СРСР (європейської частини, отже, мовою сучасних політиків, „Росії”), з другого — може своєрідні обценьки, якими хтось (?) міг би в ту „Росію” вчепитися...

Справді, в розпачливих намаганнях керівництва советської імперії зформувати єдиний „советський народ” (russian people) і одночасно єдину ж всесоветську культуру (russian culture), апарат СРСР борсається поміж рештками культурно-історичної традиції Петербургу і (колись „міжнародньою”) Одесою, яка при умові плекання в ній „южно-русскости”, своєрідного всесоветського „левантизму”, могла б одночасно „неутралізувати” культуру України і Півдня, загрожуючи їй „оточенням з тилу”. Тим то, чим далі виразніше, починає проявлятися в СРСР культ міста Петра і Леніна, навіть ніби всупереч Москві (припускається навіть, у певних колах СРСР, відродження колись голосного в пол. XIX ст. історіософічного спору: Петербург чи Москва), а з другого, рівнобіжно до впертої дезукраїнізації України, підкреслюється „всесоюзність” (отже „русскість”) Одеси, що йде дуже під смак певному ґатункові „одеситів”, навіть з чисто „економічних” ц. т. торговельних і спекулянтських міркувань.

В певнім сенсі аналогічна політика провадиться по відношенню до столиць Латвії і Естонії, фактично обертаючи їх на звичайні морські порти СРСР.

Коли повертаємось знову в область літератури, насувається гіпотетичне припущення, що, керуючи цією так делікатною справою і бачучи, як культурна і духовна пустка в СРСР глибиніє і поширюється, адміністрація імперії може знову наставитися на використання „Русі Одеської” і в літературі, і культурі. Тим більше, що це останнє знайшло б у певних колах і середовищах поза СРСР навіть енергійну підтримку і реальну поміч: такого типу єдиноділімство було б найбільш приємливе для апостолів і лицарів совето-російського єдиноділімства („антикомунізму” теж). А це розгортає перед тими силами і чинниками віддавна плекані перспективи.

Така операція в нашу добу легкою не представляється. Але її можуть спробувати. Ще раз.

20-21. VIII. 1964.

СТУДІЇ І РОЗДУМИ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ НАШОЇ КУЛЬТУРИ

А. Геокультура України

Може найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнати себе.

Події 1917 р. заскочили нас. Заскочили також тому, що справа пізнання себе стояла слабо. Не хочу цим сказати, що наша наука не працювала. Вона працювала, зважаючи на умовини бездержавності і на ті рамки, які тодішня наука ставила собі, дуже наполегливо і досить плідно*). Але здобутки тієї науки були надто мало знані серед ширшого загалу. Причиною цього була, перш за все, чужа школа, що подавала речі, які відносяться до пізнання нас, або викривлено, або й зовсім не подавала.

Пригадується Шевченкове „Посланіє”:

Німець каже: ви — монголи
— Монголи! Монголи!

.....
Німець каже: ви — Слов'яни
— Слов'яни! Слов'яни!

А далі:

Коли б ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.

Отже, ту „свою мудрість” — на ширшу скалю — ми почали здобувати аж тоді, коли перший, що так скажу, акт нашої історичної драми вже відбувся і наступив „антракт” еміграції — по цім боці і советська неволя — по тім.

*) Видатний наш історик Володимир Антонович і його школа (М. Грушевський), антрополог Федір Вовк, великий Іван Франко, як історик літератури, і інші.

З'являється ряд учених, що мали зовсім інший підхід до проблем нашої Батьківщини, зовсім інші можливості до того: найбурхливіша хвиля історії проходила на їх очах і дала всім аж надто виразну лекцію.

Наше покоління узріло Батьківщину в зовсім іншому світлі. Вона виглядала зовсім інакше: інакше в періоді бездержавному, інакше — у війні за державність і інакше — в часі короткотривалої, справжньої державности.

Це світло грози і бурі історії дало нам можливість іншого, ширшого і глибшого наświetлення проблем нашої історії, проблем нашої культури.

I.

Слово „культура”, так часто надуживане, часом зовсім стерте, походить від латинського слова, зв'язаного з поняттям о б р я д у („культ”). Існує і друге слово, що у деяких народів замінює слово „культура” — це слово „цивілізація”, зв'язане з латинським словом „дівітас” — місто. Ці два слова, властиво, окреслюють те саме. Під прийнятим у нас словом „культура” розуміємо все те, що створене людиною. Підкреслюємо ст в о р е н е, а не зроблене механічно, бо справжні культурні факти, є наслідком творчого акту. Очевидно, що це слово, це поняття є аж надто гнучке і може мати багато, в залежності від речення, відтінків навіть, значень.

Як не фаховець, позволю собі навести простий життєвий приклад. Либонь року 1922 в польським таборі для інтернованих, де була певна частина нашої Армії (6 дивізія ген. М. Безручка), з'явилися окремі групи з російських відділів Савінкова. В нашій бараці опинилося кілька людей, а серед них кілька бувших вищих урядовців (якийсь прокурор з Петербургу і інші). Ці люди, дуже занедбаного вигляду, лежали сливе цілий час на брудних сінниках і навіть лежачи харчувалися з менажок. Зате цілий той час поміж їжею і сном вони присвячували спогадам про „блістательний” Пе-

тербург, славні ресторани і те, що і як вони там їли. Робило це все на нас враження жалісне, але і відшпихаюче, якесь „антисанітарне”. До цієї ж групи належав досить літній чоловік з виразною військовою поставою, бідно (як всі), але дуже охайно одягнений. Він мав з собою сина-підлітка. Робив враження старого старшини, знаного в старій Росії типу „вічного капітана”. Вони з сином тримались осторонь від нас також. Коли приходила пора їжі, цей старий сотник виймав зі скриньки чистий рушник — о, диво! — вишиваний, розстеляв його на якимсь стільчику, син ставив на нім менажку з юшкою, вони хрестились, виймали ложки і повагом їли. Ці — батько й син (яких національність — після обсервації їх способу харчування — була для нас ясна), творили разючий контраст з „петербуржцями”, неголеними, розкуйовдженими, забрудненими, з їх масними анекдотами й смакуваннями і з їх безнадійним занепадом, що нагадував героїв Достоєвського.

І коли я згадую — на тлі таборового вбожества і безнадії, на тлі петербурзьких „бувших людей” — отих „малоросів”, батька й сина, я кажу собі: то була — культура. То було те, що створилося на нашій землі протягом століть і тисячоліть, всоталося в кров і жили, і чого жодні скити, половці, гуни, татари і навіть москалі — не в силі були знищити.

Ми є свідками і, почасти, учасниками страшних подій, коли наш національний організм усіма способами і засобами нищать, калічать, що більше — намагаються винатурити, вийняти з нього його духовий зміст і вкласти, натомість, цілком інший. Воротові ходить про витереблення того, що Шевченко називав в людині „образ Божий”. І ми бачили й бачимо колосальний внутрішній спротив нашого національного організму, велетенську потенціально силу в нім, що змушує — мимо всіх обставин — виймати, фігурально кажучи, отой рушник і перехреститися перед тим, як їсти навіть невольницьку юшку.

Відомий німецький історіософ Освальд Шпенглер, автор голосної в свій час (початок 20-х років) праці „Унтерганг дес Абендляндес”, гостро розрізняє поняття „культури” (з її невідмінним складником духової творчості) від секундарного поняття „цивілізації” (з її механічною репродукцією вже роблених, а не „творених” речей). Не в словах, розуміється, справа: уживаючи слова „сівілізасйон”, французи, напр., розуміють те саме, що німці і Шпенглер під словом „культура”^{*}).

Але мусимо нині ствердити, щонайменше, дві великі істини:

1) Чи ми маємо на думці „культуру”, чи „цивілізацію”, комплекс „культуро-цивілізації”, як загальне правило, є єдиний-неподільний (парляменти існують по багатьох країнах, але лише в Англії парламент є органічним складником англійської культури, залишаючись по інших країнах лише „ознакою цивілізованості”, нерідко скарікатуризованою).

2) Немає культури (чи, як хто воліє, „цивілізації”) без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, національного (хоч часом, але досить поверховно — „імперського” чи „державного”, що в більшості, остаточно, є лише псевдонімом „національного”).

Безнаціональної культури немає. Безнаціональною може бути, вживаючи виразу Шпенглера, лише переймана „цивілізація”, але й тоді треба пам’ятати, що і за паротягом, і навіть за рефреджірейтором тягнеться певна генетична лінія аж до „місця зродження” тих приладь.

Ми кажемо: культура Півдня, культура Півночі, культура Сходу і Заходу, культура європейська, культура французька...

^{*} Надзвичайно влучні думки і концепції О. Шпенглера (зокрема про культуру, як організм) треба поставити в зв’язок з думками українця з походження М. Данилевського („Росія і Європа” 1871) знайомого Т. Шевченка, що він з ним зустрічався і дискутував (на засланні в Новопетровську). Є підстави припускати, що О. Шпенглер був знайомий з думками М. Данилевського.

Коли думаш про нашу культуру, культуру нашої землі — передовсім, пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній переходила і як історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як унеможливлювала їй безперервний розвиток. Тому я й назвав тему цієї розмови „геокультура”. Я не зустрічав цього терміну, але думається мені, що — аналогічно до терміну „геополітика” — він буде більш на місці: наша культура не завжди була лише „національною”, її напрямні, її глибший і ширший зміст були часто диктовані і давані саме географічним положенням нашої Батьківщини.

Культура є також функція тривання людини на данім терені. Кочовики-номади (справжні, чи лише в переноснім значенні) культури творити неспроможні: треба мати тривалий контакт з даним географічним положенням, коли ж той контакт тратиться, про жодну тяглість людської творчости вже не можна говорити.

Географія бо (клімат, краєвид) ще тісніше і ще органічніше зв'язана з культурою, аніж політика. Політика є функцією організованости влади, функцією її сили, і тому політичні кордони держав є величиною „змінною”, в той час, як культура — є величина більш або менш „стала”, і її кордони, особливо на нашій Батьківщині, є, в певнім сенсі, непорушні, „незрушимі”. Правда, це не перешкодило нашій культурі променювати на дуже великім радіусі...

Є у Шевченка річ, що він назвав її містерією. Це — „Великий Лъох”. Не знаю, який задум був у нього, яка думка корениться в самім наголовку цієї речі. Але самий образ „Великого Лъоху” (він, до речі, є в однім з сонетів Зерова), на мою думку, є символом саме культури нашої землі. В світлі сучасної археології тубільне населення нашої землі налічує яких 4 тисячі літ безперервного на ній існування (щонайменше від новокам'яної доби — т. зв. неоліту). Таке є мірило культури нашої Батьківщини.

II.

Звернімось до мапи Батьківщини. Ми бачимо на ній три виразні смуги: ліс — на півночі, лісо-степ приблизно на широті Київщини і степ, одне з дуже типових явищ нашої географії, що тягнеться до нашого моря, яке становить природно-географічну підставу нашої Батьківщини.

Лісова смуга нашої Батьківщини найбільш заховала тяглість культурно-історичного життя (напр., Чернігівщина) тому, що для кочовика-номада з його отарами й „кібітками” ліс становив значну перешкоду. Меншою перешкодою для кочовика була смуга лісо-степова і тому історик і археолог натрапляє в цій смузі на певні зміни в культурнім її обличчі, перерви в тягlostі культурного процесу.

Врешті, йде смуга, що відогравала таку величезну роллю в найбурхливіших і найтрагічніших добах нашої історії, смуга, що її, наприклад, Вячеслав Липинський уважав (в її націо-психічних наслідках) найбільшим прокляттям нашої землі, аж до недавньої „махнівщини” включно („дух степу”). Степова смуга становила відвічний „коридор”, відвічний географічний „протяг” в нашій історичній „помешканні”. Через той „коридор” проходили періодичні хвилі кочових навал, що їх Азія викидала з своїх нетрів. „Коридор” цей — понадто — відтинав нашу Батьківщину від її природної підстави — моря.

Всі ці три геокультурні смуги нашої Батьківщини перегинає один з найстарших на землі водних шляхів — Дніпро.

Цей шлях — „дуть із варят у греки”, як зве його наш старий Літопис, з одного боку перерізає нашу Батьківщину на Право- і Лівобережну Україну. А цей розподіл потягав за собою знані політично-державні наслідки, такі наявні вже, наприклад, за панування Ярослава Мудрого, коли то цей син Володимира Великого,

у висліді драматичної боротьби за київський трон, віддав був Лівобережжя тьмутороканському князеві Мстиславові Сміливому („іже заріза Редедю перед полки Касожськими”, як говорить про нього „Слово о Полку”). З другого боку, Дніпровський водний шлях з в’язу в а в варязьку „браму” Київської Держави — Новгород з тим світом, що відограв таку істотну роль в розвитку цілоти нашої культури: маю на думці середземноморський культурний круг античної Еллади.

Це ствердження ніколи не зайво підкреслювати ще і ще раз, бо цей факт являється в історії і в змісті нашої культури найбільш важливим і, певно, найбільш в наслідках своїх рішальним та судьбоносним для нації.

Наша бо земля протягом довгих століть належала до антично-грецького кругу, до кругу античної культури Еллади — родовища пізнішої культури і Риму, і Європейського Заходу. В цей факт варто вдумуватися частіше і глибше. Наша земля, отже, знаходиться в крузі великої, в своїм універсалізмі неперевершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якого частини, варіянту, витворилася геть пізніше західня культура, вся західня культура, вся західня цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою. До цього кругу не належали тоді ані Середня, ані Західня Європа, ані сусідні нам — від Заходу і, тим більш, від Півночі — народи. Ми були північною окраїною, північним сегментом цього культурного кругу, що його так розширив герой популярної в нашій середньовіччі повісти — Александер Македонський. І так небезпечно розтягнув був той круг на південь і далеко на схід...

Факт приналежности землі нашої Батьківщини до цього кругу, факт довговікового перебування наших пращурів в нім (від VIII-го ст. до Хр.) дав, мусів дати, величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас, в нашій підсвідомості, в нашому організмі, крові і жилах, навіть в „інервації” (як казав покійний В. Антонович, до речі — медик, як і історик з освіти).

Нагадаю ustalені історичні факти. Починаючи від VIII в. до Хр. античні греки закладають на нашій чорноморській побережжі, переважно при дельтах річок — Дністра (Тірас — по-грецьки), Богу (Гіппаніс), Дніпра (Борістен), Дону (Танаїс) — ряд торговельних пунктів-факторій, що розростаються в міста, деякі в досить великі. Це Тіра при гирлі Дністра (тепер Акерман), це славнозвісна іонійська Ольбія при гирлі Богу (коло Миколаєва). Це відомий уже з нашої історії дорійський Херсонес (Корсунь) в Криму біля теперішнього Симферополю. І багато інших. Але ще більш знаний — Пантікапейон (при Озівським побережжі, тепер Керч, колись Корчев), що розвинувся пізніш найбуїніше і в середині I ст. до Христа став столицею Понтійської держави Мітридата Великого — переможця скитів і грізного, хоч і поконаного пізніш, суперника Риму. Навіть назва нашого княжого Тьмуторокана якимось фонетично в'яжеться з попередньою грецькою назвою цієї місцевості „Таматарха”.

Про ці колонії-міста і про їх доокільні місцевості маємо свідчення античних грецьких вчених - географів, істориків, поетів. Особливо живі і зворушливі є описи Ольбії, що квітла багатством і культурою, що пишалася знанням Гомера і Платона, що жила духом античної філософії (свідчення письменника Діона Хризостома). Великий грецький історик Геродот відвідав Ольбію в середині V ст. до Христа особисто і серед своїх праць присвятив цілий том (IV) саме нашій Батьківщині, що її греки називали тоді Гіперборесю (ц. т. „Запівніччю”). В періоді античної грецької колонізації наша земля грала роллю такого ж постачателя збіжжя для тодішнього світу Еллади, як в XIX ст. — для Західної Європи*).

З колоніяльних осередків при дельтах наших річок

*) Цікаво, що назва „Ольбія” в перекладі значить „щаслива”, „благословенна”, може і „урожайна”, а „Пантікапейон” треба б перекласти, як „всехліборобська”, „всезбіжева”. З цих міст греки вивозили многі тисячі тонн зерна річно. І не даром державним знаком держави Мітридата був колос (напр., на монетах).

і на чорноморському побережжі антична грецька цивілізація пішла водними шляхами на північ і, як по жилах, розходилась по цілій землі (Геродот оповідає, наприклад, про нарід „будинів”, який займав терени нинішньої Полтавщини і який, судячи з Геродотових описів, мав характер народу культурно досить еллінізованого). Є у Геродота зворушливе оповідання про двох „гіперборейських” дівчат, які, в супроводі охорони, несли вінки з пшениці аж на острів Дельос, де був славнозвісний храм Деметри (божества Матері-Землі). Слушно В. Щербаківський добачає в цім аналогію з пізнішими нашими святами обжинок або й Спаса, коли то святять плоди землі. Цей епізод (а він не міг бути вигаданий) свідчить про два важливі факти: 1) культура на нашій землі і у її мешканців — була хліборобська, осіла і традиційна, 2) зв'язок з античним світом Еллади був безсумнівним і тим більш глибоким, що йшов також по лінії релігійній, отже найінтимнішій і найістотнішій, тим більш, що такі „прощі” до грецьких святинь (як свідчить Геродот) не були випадкові. Хай не дивує нас, що тодішнє населення нашої Батьківщини називає Геродот „скитами”, іменем народу іранського походження, що тоді мав владу на нашій землі, хоч Геродот і розрізняє в цій збірній, офіційній назві „скитів-орачів” — саме тубільців і автохтонів — від скитів, що виконували адміністративні функції і, правдоподібно, були властивими скитами.

Надто багато „влад” і „назв” зазнала наша земля протягом тисячоліть її бурхливої історії... Але назви не міняють істоти речей. А істотним було те, що існувало автохтонне населення (як свідчить археологія) і що те населення культурно належало в античних часах до світу Еллади.

III.

Коли ми пригадуємо собі головні складники античної грецької культури і — при цім — пробуємо знайти сліди тих складників, які всякли в нашу землю і її пра-

мешканців, то в першу чергу мусимо згадати лю д с ь к у о с о б и с т і с т ь , правдоподібне джерело нашого пізнішого спеціального „індивідуалізму”.

В противагу тим культурам, де в осередку їх стоїть з одного боку — автократ, а з другого — маса, безоблична і тому автократові невольничо-покірлива, де немає приватної власності (все є „государеве”), де панує своерідний „колективізм” і „плянова господарка” (з „продподатком”), де держава є молохом, який розчавлює і поглинає індивідуальність і де її автократичний володар є, в суті речі, так само безобличний, як підвладні йому „маси” та бюрократично-поліційний апарат влади (старовинні Персія, Вавилон, Єгипет, імперія монголів XIII ст., Москва XIV - XVIII ст. і СРСР XX ст.), — в осередку античної культури Еллади стояла Людина, як структурний складник суспільства (а не арифметичний складник безструктурного механічного „колективу”, що всяку індивідуальність згвалтовує і поглинає безрешти), відтак племені і народу.

Це є найістотніша властивість культури, що, досі звемо її „західноєвропейською”, яка зродилася, власне, як синтеза античної культури Еллади і старовинного Риму, одуховленого християнством, і витворена була в періоді т. зв. Середньовіччя, що неuki і пропагандисти часто називають його „темним”. Коли в тамтих культурах „держава” гіпертрофується в постать якогось містично-апокаліптичного звіра, а тотальний зверхник її обертається в постать надлюдську, чи нелюдську, бо він є завжди „богди-хан”, „Джінгіс-хан”, „падішах”, „цар царів”, „атец народів” і т. п., — то в культурі Еллади „держава” виростала, як природна потреба суспільства, як з н а р я д д я народу, виростала „знизу”, а не накидалася „згори”. Таким був антично-грецький „поліс” (держава-місто), такими були західноєвропейські держави-міста Середньовіччя, таким був, теоретично кажучи, західноєвропейський і наш середньовічний „февдалізм” Києва, чи Галича, та й пізніш, озброєні „магдебурзьким правом”, наші міста XV - XVII ст.

Коли в сфері цієї (назв'ї її досить приблизно — „західної”) культури навіть великодержави, імперії, як правило, не посягали на суспільну структуру, традиції, обряди і т. п. народів завойованих (клясичний приклад — Рим і його світова імперія), то в сфері тамтої (назв'ї її теж дуже приблизно — „східної”) культури „імперія”, будучи результатом голого підбою, неоправданого жадним „культурним посланництвом”, не могла стерпіти в колі своєї централістичної автократії жадної індивідуальної риси, жадної іншо-культурної ознаки, обряду, традиції, мови. „Джінгіс-хан” (чи „атець народів”) витереблював усе це дотла, як „ересь”, як „ухил”, як „місцевий націоналізм”. „Де ступив мій кінь, там трава не росте” — казав історичний Джінгіс-хан. І це повторювали його наступники і навіть — географічно — „західноєвропейські” наслідувачі, бо для тамтої культури (що, поза тим, має свої географічні, кліматичні і расові підстави) немає нічого страшнішого і згубнішого за природну органічність життя, яке в рамках тієї своєрідної культури вміститися не може: раніш, чи пізніш воно їх розсаджує.

Саме ніщо так не було притаманне античній Елладі, як ота природна органічність життя. І топографію, і клімат, і расу, і психіку, і філософію, і релігію в античній Греції — все це можна було б обняти повищюю формулою.

Ні асиро-вавилонські „царі царів”, ні перські падишахи, ні єгипетські фараони з їх пляновими господарками і „соціалістичним будівництвом” пірамід, як рівнож, ні піски пустинь, ні орди кочовиків, ні монотонне виття азійського шамана — не лише не імпонували б грекові, але просто залишалися б поза кругом його розуміння, як не розумів античний грек жадного релігійного фанатизму визнавців людоджерних богів країн жорстокої природи, країн голоду, епідемії, повенів, лютих морозів чи лютих спек.

Коли Еллада будувала (а вона будувала багато, і

навіки), то це не був потворний пам'ятник калічених наганячами рабів, а надхненний гимн радісної своєю творчістю людської праці і людського генія — Партедон (зруйнований допіру 1687 року!). Коли Еллада творила свої міста, то не були то потворні озії Вавилону чи навіть пізнішої Александрії, лише повні зелені і мarmору, повітря і світла оселі богів, подібних до людей, що за зразок їм були боги. А коли Еллада „різьбила з мarmору своїх богів”, то не були то надто жорстокі „боги вогню” Асирії, вавилонські „ваали”, циклопічні одоробла Азії чи обожувані песиголовці Єгипту, — то була глибоко-людська довершеність і краса, краса — перш за все.

IV.

В світлі людяної, антропоцентричної релігійности Еллади стає зрозумілою нам генетична лінія і нашої релігійної свідомости, в якій „Христос іде за плугом”, а „Марія їсти приносить”. І без якої знана поема Шевченка („Марія”) обертається на блюзнірський твір; а не найвищий вияв тієї свідомости у нашого народу. Рівнож, чи не в старовиннім „полісі” античної Еллади треба шукати празразку історично-українського ідеалу, що вродився був геть пізніш в зловісний психічний комплекс „хутора” і „хуторянства”?

Що ж говорити про місце краси в нашій духовості, в нашій творчості, в нашім побуті? Це річ настільки очевидна, що не вимагає обговорення. Чи візьмемо наші вишивки, чи наші писанки, чи наш народній стрій, чи пісню, чи хату, чи — донедавна ще мережані — ярма для волів, а ще й досі цяцьковані у гуцулів речі і приладдя — все це є просякнене характеристичним панестетизмом, якого родовід не підлягає сумніву і з огляду на його многовікову закоріненість, і з огляду на його форми, і з огляду на разючі, часом, аналогії.

У якого іншого з сучасних нам народів вживається, наприкл., слово „гарний” не в значенні лише „красний”,

а в значенні внутрішньої якості, доброти, вартості („гарна людина”, „гарний врожай”, „гарна пшениця”)? І коли пригадаємо собі антично-грецьке, властиво, неперекладальне, поняття „καλοκαγατος”, що одночасно означало комплекс „красного й доброго”, знову ж напотикаємо праджерело тієї властивості. Бо коли вглибимося в область нашої морально-етичної свідомості, то побачимо, що наша етика таки зовсім по-старогрецькому є органічно злита з нашою естетикою. „Негарний вчинок”, або „негарне поступовання” — вирази, які свідчать, що естетика і тут є ніби критерієм етики. Але наша етика, позатим, є темою надто широкою, щоб над нею тут зупинитись. Скажу лише коротко і, на жаль, без аргументації, що навіть прийняття християнства застало у наших предків, поза всяким сумнівом, щось таке, що можна було б назвати „християнською” етикою у формально ще поганських племен нашого народу. Відограла тут свою ролю відвічна хліборобська культура плюс матріярхат, вкорінений настільки глибоко, що його прояви подибуємо і в новітньому періоді, і в Козацьку добу.

Не є моїм завданням шукати тут дальших аналогій і споріднень — це завдання фахівців-дослідників. Назведу лише дивні слова Йогана Готфріда Гердера (1744 - 1803), великого дослідника національних культур, визначного історіософа, приятеля Гете і учителя нашого М. Максимовича:

Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача народу, його музичний хист, плідюча земля — колись обудиться. Із малих племен, якими адже ж були колись греки, повстане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкий світ.

Це написано року 1769. Кілька років пізніше зруйновано було нашу степову Спарту — Запорозьку Січ (1775). Над нашою Батьківщиною западала довга історична ніч бездержавности. Тим більш вражаючо звучать

слова Гердера. Здійсниться, чи не здійсниться ця чудова візія великого ідеаліста і предтечі доби європейського романтизму та — в певнім сенсі — визвольного націоналізму нашого століття? Але треба подивляти: прозорливість і влучність думки чужинця, який з такою геніяльною інтуїцією відчув дух нашої культури.

V.

Думаю, отже, що комплекс Еллади в цілокупності культурних наверствовань нашої землі являє собою надто могутній і надто глибокий поклад, щоб його значення недобачати або ним легковажити. Думаю навіть, зважаючи на всі окремі ознаки і складники, що той поклад, без більшої помилки, можна вважати за підклад нашої культури. Згадаймо хоча б своєрідний „гуманізм”, чи то „Руської Правди” (де була кара за образу людської гідності), чи „Поученіє” Мономаха („винний, чи невинний — не убивайте”!), гуманізм, що на 3-4 століття випередив західноєвропейський. Антично-грецька генеза цього гуманізму (як, зрештою, пізнішого західноєвропейського — також) не підлягає сумніву. Наш старокіївський гуманізм з’явився лише безпосередніше, власне наслідком причин чисто геокультурних, — географічної приналежності до світу Еллади.

Я полишаю на боці спробу оцінки антично-грецького складника нашої культури під кутом погляду його державотворчої, ужитково-політичної догідности. Ця тема була б і начасна, і важлива. Я лише мушу ствердити, що в тім домінуючій складнику нашої культури таїлася певна очевидна однобічність. Той характеристичний панетизм і панестетизм, та людська індивідуальність в осередку світогляду, та, в певнім сенсі, обмеженість комплексу античного „полісу”, врешті, лагідна душевна мирність і мудра примиренність психіки, що майже виключала момент боротьби і мілітарної бойовости, — все це, без сумніву, заважило на політичній

історії античної Греції. І все це, без сумніву, відограло ролю в наших геополітичних умовах, в сусідстві з варварами і періодичними навалами зі Сходу й Півночі. Цей культурний складник в таких геополітичних обставинах не лише не озброював в неунікальній боротьбі за існування, але, може, навіть обеззброював. Цей, з природи речі, культуроплідний, культуротворчий складник дуже трудно було б назвати державотворчим.

І, власне, державотворчим *par excellence* було те політичне явище, що прийшло на зміну Елладі і що зветься його Рим. Рим з його культурою, в якій осередку був войовник і правник, а ніколи філософ чи мистець, ба навіть індивідуальність в антично-грецьким сенсі. Але стопа римського легіонера ніколи не ступила глибше на землю нашої Батьківщини, поза межами бувшої держави Мітридата Понтійського на південнім сході і поза теренами Подністров'я на південнім заході, де й донині села носять назви римського цісаря Траяна (Траянів Вал, напр.), що про нього, до речі, згадує і „Слово о Полку”. Ця обставина, може, не менш важлива для нашої дальшої історії, як і комплекс Еллади в нашій культурі. Правну і усторову неусталеність Київської Держави середньовіччя треба б в безпосередню залежність поставити з відсутністю Риму на теренах Подніпров'я. І до цієї теми ми ще вернемося.

Ролю „Риму”, який дещо зрівноважив і доповнив нашу „елліністичну” однобічність, який прищепив нам бойові, мілітантні і мілітарні психо-культурні властивості, відіграли інші чинники, чинники далекі від римськості, чинники, що їх можна б уважати за ерзац Риму.

Це були: готський епізод (коли брати його в нашій мірилі, бо він, все ж, тривав пару століть), це було варязтво і це була геокультурно зв'язана з Елладою, а геополітично з Римом — Візантія з її Царгородом-Константинополем.

Аж до зайняття столиці Константина Великого тур-

ками року 1453 — Візантія, прийшовши на зміну античній Греції і будучи дуже своєрідною синтезою Еллади і Риму, займала попереднє місце Атен у прадавньому крузі культури, до якого належала наша земля. З упадком Царгороду культура нашої землі вже починає мати два вогнища — на сході і заході. І образ культурних та й політичних границь нашої землі вже з кола, з осередком у Києві, перетворюється на еліпс.

Листопад 1953.

Б. Київська держава середньовіччя

Багато пройшло культурно-політичних хвиль через нашу землю, як це ми пробували накреслити попередньо. Багато прерізних культурних струмів, струмків і потоків. Величезне значення при цьому мав факт давньої приналежності нашої землі до антично-грецького культурного круга. Але треба при цьому ствердити ще одну, не менш важливу річ.

На зміну Греції, як відомо, прийшов Рим. Отже, Рим до нашої землі доходив, на окраїнах її перебував, але на нашій землі, як цілості, ніколи довше не зупинявся.

Рим і його культура були, в певнім сенсі, протилежністю грецького світу. Коли антична Греція була явищем, в першу чергу, культурним і культуротворчим у питомім значенні цього слова, то культура Риму — це була культура політична, державна, військова, правнича. Коли в осередку антично-грецької культури стояла особистість, індивідуальність, то в осередку культури Риму стояла дисципліна, ієрархія, організована цілість, що обіймала всі „провінції” і знаходила для кожної індивідуальності її структурно-будівне місце.

Рим не залишив нам ані великої літератури, ані великої філософії, ані великого, остаточно, мистецтва (поза інженерійним). Але Рим залишив величаві і вічні

скарби в постаті державного будівництва, військовости, державної організації, а — передусім — в області права. Відомо, що й донині по всіх університетах цивілізованих країн існують катедри римського права, тієї „догми”, що залишається підставою для правничої творчости в крузі європейської (та й світової) культури.

Рим залишив нам вікопомний ідеал громадянина („цівіс романус”), отже, і громадянина-воєнка та громадянина-адміністратора.

Коли згадується Рим, завжди згадується одночасно той римський консул, що під час війни засудив був на смерть власного сина лише за те, що, як запальний воєк, той зробив був самочинний напад на ворога. Мимо успішности того нападу і приведених полонених, син пішов — з наказу батька — на страту, бо переступив закон, зламав наказ, порушив дисципліну. В понятті Риму то був злочин найголовніший. „Дура лекс, сед лекс” (твердий закон, але закон) — це було основою правосвідомости римлянина і осередком римських чеснот.

Цей образ старого консула, цей епізод зі страченням сина (як він нагадує Тараса Бульбу у Гоголя!) — це символ Риму, це властивий образ римської культури. Там, де був Рим, де надовше ступила нога його легіонера, там назавжди залишалась школа дисципліни, школа громадського обов'язку, школа виховування мужів, школа держави.

Про Рим у нас залишилися тільки згадки і сліди. На Поділлі є містечко Троянів Вал. Про „віки Трояні” згадує „Слово о Полку”. Цьому видатному римському цісареві (53-117 ст. по Хр.), що його так цікавили наші землі, найбільше пощастило в пам'яті нашого народу. На південнім сході нашої Батьківщини провадив Рим затьяжну війну (в I ст. до Хр.), з найцікавішою постаттю нашої протоісторії — Мітридатом Понтійським (Великим), в певнім часі небезпечним суперником Риму. Є легенда, що нещасливий у війні з Мітридатом римський

консул Лукулл (славний своїм „мистецтвом їжі”) власне тоді вивіз з України вишневе дерево, і воно ніби й росте в Римі. Відомо також, що на терени теперішньої Молдавії (колись Дакія) римська імперія засилала своїх злочинців, м. ін. поета Овідія Насона (43 рр. до 17 по Хр.). З тих часів узяла собі назву значно пізніша Румунія („Романія”).

**
*

Треба б тут пригадати антів.

М. Грушевський, якого велетенський доробок на полі нашої історіографії ніколи не зайво підкреслювати, уважав антів за безпосередніх предків нашого народу. Назву цю, як назву народу, що замешкував нашу землю, зустрічаємо у візантійсько-римських джерелах, але згадує її також і готський літописець.

Справді, коли читаємо характеристику цього народу (напр., у візантійця Маврикія VI ст.), то, поза всяким сумнівом, ми, сказати б, пізнаємо самих себе. Отже: громадоправство, емоціональність, брак авторитарної влади, головний (і єдиний) бог — бог грому (пізніший Перун?), жертви — волами (хліборобська осіла культура!), люди росли тілом, „ні чорняві, ні біляві”, волелюбні, гостинність майже культова, жінки чесні „понад міру” (смерть чоловіка вважають за власну), полонених згодом пускають. Але: нетривкі, віроломні в договорах, „коли порізняться між собою, вже не погодяться ніколи”. Не приймають спільного рішення, бо „кожен має свою думку”. Багато князів.

Інше візантійське джерело (Прокопій) згадує, що анти року 537 боронили Рим від готів. Значить, були вже вояками. Чи не наслідок це готських впливів (III - IV ст.) і чи не були готи — в цім відношенні — першими нашими „варягами”? Та ще й у зв'язку з першою, без сумніву, монгольською з походження навалою, відомою під назвою гунів. Отже, мілітарний первень хліборобські племена, що заселяли нашу землю,

тоді вже посідали, але державницького, як видно з свідoctв, ще не мали.

Анти були епілогом нашої протоісторії (то значить частини історії, записаної у чужинців). Історію нам дало християнство. А можливість матеріяльного творення історії — варязтво.

Так ми підійшли до проблеми варягів і варязтва в нашій історії.

II.

Коли керуватися найпростішою логікою, що її часом звуть „мужицьким розумом”, видається, що жадної проблеми, жадного „питання” в справі варягів і варязтва у нас — немає. Щось аж дивне є в тім, що покійний Грушевський так пристрасно поборював, як він казав, „норманську теорію”, так пристрасно, що часом аж проти очевидних фактів.

Сказати б, що це б'є по нашій національній гордості? Та ж варяги (нормани) заклали підвалини Британської Імперії, залишили своє ім'я у Франції (Нормандія), заснували державу на Сицилії. Нічого особливо принижуючого для нас — перебувати в такому сусідстві — немає. Вже не кажучи про те, що історичну правду не можна скасувати тими чи іншими людськими почуттями, а коли це й трапляється (напр., у поляків), то наслідки цього є надто ризиковні і зловорожі.

Протинорманістична аргументація М. Грушевського, його докази, сказати б, „самозародження” Руси — доходять часом границі наївності, що, приймаючи під увагу зовсім ненаївний характер цього великого вченого, видається дуже дивним і примушує припускати, що Грушевський на цім пункті мав якийсь особливий психічний комплекс. Справді, шукати джерел назви „Русь” в назві річки „Роси”, чи прикметника „русявий”, як робить Грушевський, це значить, властиво, ухилятися від прямого шляху, бо ж давно відомо, що: 1) фіни

називають шведів „руотсі”, що 2) тризуб — державний герб Володимира Великого і Ярослава — знаходимо в Данії, що 3) наші національні барви спільні зі шведськими, що 4) імення перших князів, як імення „русів” на договорах, напр., Олега з Візантією, — є скандинавські і т. д. і т. д.

Але існує один факт, на наш нефаховий погляд, такої очевидності і ваги, що всякі дискусії в справі сенсу поняття „русь”, а — тим самим ролі варязтва в будові Київської Держави середньовіччя — стають зайвими. Це той уступ з відомої праці візантійського цісаря (X ст.), Константина Порфірогенета (Багрянородного), де подано рівнобіжно назви дніпровських порогів у двох мовах: „словенській” і „руській”. З того документу випливає недвозначно, що мова „словенська” є українська, ц. т. староукраїнська, а „руська” — поза всякими сумнівами — шведська*).

Видається певним, що мусіла з’явитись якась сила, якийсь чинник, який збудив осілого хлібороба, заколисаного геокультурними і геополітичними умовинами, до державного життя, який дав йому своерідну мілітарно-державницьку „інекцію”, який прищепив йому почуття „меча” і „держави”, коротше, виконав ролю „Риму” в нашій історії. І таким чинником були, без сумніву, нормани, що їх наш літопис зве „варягами”.

Є цілий ряд фактів, знаних нам зі школи і з назовництва (хоч би Аскольдова Могила в Києві, знищена Москвою в її плянованій акції ліквідації історії на нашій землі), які говорять, що „варягізація” нашого народу не була епізодом, але історичним процесом, що тривав

*) Паралельні назви порогів — „руські” й „словенські”: Ульворсі — Островний, Геляндірі — Дзвонецький, Аеіфор — Ненаситець, Варуфорос — Вольний Праг (поріг) і т. д.

Імена „русинів” з договору Олега з Візантією 911: „Ми з руського роду — Карло, Інегелъд, Фарлаф, Вермуд, Руальд, Рідульфост — вислани від Олега, великого князя руського...” і т. д.

Відомо, що одного з воевод Володимира Великого — Вусефаста — нарід називав „Вовчим Хвостом”.

віки, процесом, зв'язаним з існуванням Дніпрового шляху — „путь із варяг у греки”. Саме цим шляхом — з Новгороду Великого приходить норманська династія Рюриковичів до Києва. Цей шлях, підкреслюємо ще й ще раз, відіграв велику роль в нашій історії і був, і залишається геополітичною віссю нашої землі.

Історична наука, очевидно, ставиться критично до нашого старокиївського Літопису, не в усім йому довіряючи. Справді, є там елементи, які не можна брати з певністю на історіографічні терези. Але є там речі безсумнівні, підтвердження яких можемо знайти в чужих історіографіях (як договори Олега — першого вповні історичного володаря Київської Держави — з Візантією і багато інших фактів). Цікаво прослідити, наприклад, вплив нашої землі, підсоння, основного населення і його культури на Рюриковичів, на їх норманську психіку, на процес, що його можна б назвати „українізацією” варягів. Ось, напр., постать такого Ігоря (чоловіка Ольги), що робить уже не „варязьке” враження своєю емоціональністю, в певнім сенсі, м'якістю. І допіру, Святослав Завойовник — внук Рюрика — відроджує собою (як це часто буває в третім поколінні) постать справжнього варяга, як типом справжньої варязької жінки була його мати — Гельга-Ольга.

Хто бував на півночі, на скандинавській півночі, той може собі уявити, звідки народжувався тип варяга і серед яких обставин формувался варязький характер.

В умовинах північного холоду, серед убогої природи, що є там мачухою, а не матір'ю, на сірім тлі граніту і карлуватих сосон, у вічній боротьбі з холодом і голодом — в таких умовинах народжувався, жив і формувался норман.

У повісті В. Домонтовича (що був не лише повістярем, але й істориком культури, археологом, мистецтвознавцем і філософом) п. з. „Без ґрунту” виведений під іменем Літника маляр і архітект Реріх, сучасник Ю. Нарбута. Там подано і опис однієї з картин Реріха, що дуже міцно відчував „варязькість”:

Первісна безплідна морена. Суворе північне море. Плещуть холодні, з білими гребінцями, хвилі. На пустельнім березі самотня дівчина в полотняній сорочці, вишитої червоними взорами. Вітер жене хмари, дме в обличчя дівчині, тріпоче подолом її убрання, розплескує на каміннях біля її ніг білу піну хвиль. Жінка — слов'янська Ольга? варязька Сольвейг? — мріє про землі далекі за морями великими: про полуднєве сафірне море, про золото Царгороду... („Без ґрунту”, 1948, стор. 93).

От звідки зроджувалася у нормана та страшна сила, що носила його літерально по цілій землі. Варяги пробознали в своїх характеристичних човнах (які одідичили й ми аж до козацьких „чайок” з описів Бопляна — включно) всі моря й океани. Вони відкрили Америку перед Колюмбом. Вони підбивали племена, засновували держави, давали їм підвалини війська і династії...

Такими були ті, що вдихнули мілітарно-державницький дух київським полянам, що надхнули вчорашніх мирних орачів на одчайдушні і жорстокі походи, аж на Візантію, на Царгород, де варязький конунг — Олег „прибив свій щит на вратах”.

Описи візантійських хронографів подають страшні речі про перші напади нашої Київської Держави на Візантію. Тим страшніші, що несподівано-дивні, неочікувані. В тих хронографах є може більше саме здивування, аніж жаху. „Як це могло статися, що нарід зовсім не славний, нарід, яким Візантія погорджувала, нарід, що не мав навіть імени, — зробив те, що ми тепер трясемося, як миші?” Такими словами пише один з візантійських літописців (866 р.) про київських „варангой-рос” IX ст.

Це була справжня метаморфоза!

Наш початковий Літопис Нестора подає загально-відому історію „призвання варягів”: київські племена, свідомі того, що вони не мають „уряду” („земля наша

велика і обильна, та ряду в ній нема”), звернулися добровільно до норманів і запропонували — „приходіте княжити і володіти нами”. Цей літописний уступ, очевидно, можна уважати легендою (Грушевський і інші історики), понадто не дуже „педагогічною”. Можна ту легенду — досить обґрунтовано відкидати, ба й зовсім відкинути. Але легенди не постають з нічого. Вони мають свою природу, свої підстави, коли і не лише матеріальні, то завсіди духові, психічні. І ця „варязька” легенда, безумовно, містить у собі реальне ядро. Недарма вона перетворилася згодом у міт в антично-грецьким значенні цього слова. І цей міт — хочемо чи не хочемо — живе своїм незалежним від „наукової правди” — життям. І, певно, житиме далі.

Так, ми знаємо з чужинних джерел та і з наших таки літописів, що „варягізація” нашої землі була процесом не зовсім таким ідилічним, як подає міт. В дійсності відбувалося те все, очевидно, не так мітологічно: варяги мусіли завойовувати, отже, битися. Нападени мусіли боронитися (і то досить дошкульно для варягів) і т. д. Та й племена, що на них варяги натрапили, не роблять своєю вдачею враження надто мирного і лише хліборобсько-покірливого. Трагічний епізод князя Ігоря — чоловіка Ольги — з деревлянами рисує нам це плем’я зовсім не в стилі затурканих селян: чисто „варязька” помста Ольги, правдоподібно, відносилася до цілком відповідних партнерів, за винятком, очевидно, поважних різниць поміж деревлянською хитрістю і володарською мудрістю „архонтіси” (так звали її у Візантії) Ольги.

Ні в однім з володарів Київської Держави середньовіччя „варязтво” не проявилось так необмежено повно і так яскраво, як саме в Рюриковім внукові — Святославі, що наша історія справедливо зве його Завойовником. Дванадцять літ князування цього володаря-полководця (960 - 972 рр.) — це була без перерви одна героїчна епопея романтично-юного, щойно обудженого імперіялізму молодого нації, в якій, здавалось, гармонійно

зіллялися еллінство і варязьтво, „південь” і „північ”, сила і краса.

Святославові Завойовникові не пощастило побачити наслідки своєї бравурної чинності — його ранню смерть ціхує такий самий романтизм, як і його життя. Але можна з певністю припускати, що дальші епохи розвитку і розквіту Київської Держави — епохи Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха — навряд чи були б здійснені в їх розмірах: Святослав Завойовник дав мірило і для народу і для землі. Можливо — назавжди.

Як суцільний варят, Святослав не був ані дипломатом, ані навіть політиком. Відомо, як він попереджував ворогів: „Іду на ви”. Гнаний жадобою підбою, він носився, напр., з ідеєю перенесення столиці до дельти Дунаю: „не любо мі жити в Києві, хочу жити в Переяславці (болгарським) — тут середина моєї землі”. Але ще на початку свого князювання він, поширюючи свої володіння на схід, зруйнував державу хозарів, тих, що колись їм платив данину Київ. І це була одна з найбільших політичних помилок князя-завойовника, бо, знищивши хозарський каганат на нижній Волзі, Святослав відкрив браму Азії, і довгий час по тім хвилі азійських орд підмивають Київську Державу, щоб у віці XIII її залляти цілком.

Даремно бояри намагалися стримувати свого войовничого князя — „чужої землі шукаєш, княже, своєї не бережеш”. Але варязька натура була сильніша. Цікаво, що, намовлюваний матір'ю на християнство, він відповідав, що дружинники його „сміятимуться з нього”...

Він не шукав спокою чи стабілізації. Дванадцять літ його князювання — це безперервна варязька гонитва за ворогом і боротьбою, це безустанна імперіялістична пропасниця, яку зацепила Київській Державі варязька династія. Енергія цього видатного володаря не знайшла, на жаль, ані виразного цілеспрямовання, ані конструктивної форми. Брак „Риму” проявився і тут.

III.

Християнство на землях нашої Батьківщини не було незнане — згадаймо міт про Андрея Первозванного. Відомо, що готи прийняли християнство в Криму ще у IV ст. і мали там єпископа. Християнкою була Ольга і за її часів уже була церква в Києві.

Є підстави твердити, що 988 рік — рік офіційного прийняття Руссю християнства за Володимира Святого, — то була дата закінчення процесу християнізації Київської Держави. Відомим є також факт, що, за малими війнятками на периферіях Держави (напр., у Новгороді і взагалі на півночі та північному сході), ядро Київської Держави прийняло християнство без особливих перешкод: це була ідилія в порівнянні з трудним, часом таким кривавим, процесом християнізації в деяких країнах європейського заходу (германські племена). Свідчить це, перш за все, про те, що морально-етична свідомість населення Руси була якщо не близька, то внутрішньо-податна на етичну науку нової релігії. Власне, ця обставина (вона природно витікає з цілого ряду географічних, культурних і психологічних причин), а не брак, мовляв, утриваленого в свідомості населення „олімпу“ поганських богів, пояснює легкість прийняття моральної науки Христа. З другого боку, не треба забувати про **напря́м**, звідки пішло сяйво Євангелії. Це була — Візантія, традиційна і безпосередня спадкоємниця старогрецької Еллади, яка, як з'ясовано раніше, охоплювала своїм широким колом також землі нашої Батьківщини і творила довгі віки її геокультурну основу. В цій „грецькій“ християнізації нашої країни велику роль відіграла **многовікова геокультурна інерція!**

Візантія — ще IX - X ст. — то був центр світової культури, щось на подобу Франції XVIII ст. Розуміється, Царгород не був ані вчаснішими Атенами, ані пізнішим Римом. То була пізня, своєрідно-еклектична і досить ризикозна **спроба їх синтези** (не забуваймо, як багато

увійшло до тієї „синтези” елементів екзотично-орієнтальних, малоазійських). Поза всяким сумнівом візантинізм містив у собі яди, притаманні кожній пізній, секундарній і епігонізуючій, культурі: там уже затиралося національне обличчя культури і денатурувався її дух. Візантинізм був, сказати б, „інтернаціональний” з усіма прикрими наслідками цієї властивості. Візантійська культура стояла вже на самім краю „цивілізації”. Від римської правничості йшлося вже до зорієнталізованої казуїстики і псевдоправничого талмудизму (мимо, що саме від Юстиніяна VI ст. ми маємо ловний звід „Римського права”). Від римської релігійної толеранції (чи, як хто воліє, індиферентизму) у Візантії приходять до цезаропапізму, отже, до чисто орієнтальної сакралізації держави. Від еллінського республіканського громадянина, від римського цівіс романус приходять до підданця обоженого кесаря і його майже обоженої імперіяльно-державної бюрократії. Від літератури і науки — до трактату, більш або менш „теологізованого”. Від плястики — до ікони. Натомість, постає велика культура церковного співу, яку дідичить Київ і ми.

Тема Візантії в нашій культурі, історії і навіть долі нашої Батьківщини є тема величезна і важлива. Останні десятиліття temu що загострили і заживізували, як, може, лише в століттях XVI - XVII. Тут вистачить лише нагадати й підкреслити найважливіше. Залежність культурна, отже фактично релігійно-церковна, з точки погляду Царгороду X - XI ст. була рівнозначна з політичною. Інtronізацію в Києві візантійського єпископа розглядалося у Візантії, як збільшення імперії Ромеїв ще на одну провінцію („епархію”). Тому, згодом зусилля видатних володарів Русі мали на меті такий стан „духовного протекторату” Візантії зрушити і наставити з Києві єпископа власного. Це й сталося вже за панування Ярослава Мудрого, сина Володимира Святого, в добі (XI ст.), що її можна б назвати zenітом Київської Держави Середньовіччя (досить перелічити: будова Софії,

шкільництво, перші бібліотеки, „Руська Правда”, династичні зв’язки, опанування галицьких окраїн, успішна боротьба проти Степу). Таким першим єпископом-киянином був, як відомо, Іларіон, один з перших (якщо не перший) оригінальний автор старокиївського письменства („Слово о законі і благодаті”). Треба також підкреслити, що вплив візантійської культури, як церковної, так і літературної, — пішов не безпосередньо, а через Болгарію (Охрід), отже забарвлювався староболгарськими впливами, тим більш міцними, що базованими на багатих здобутках болгарського „золотого віку” доби царя Симеона. Адже літературна мова Київської Держави, що ми її можемо уважати староукраїнською і що править і досі за своєю рідною „латину” православного світу — є мова староболгарська (македонська) своєю основою, поважно „зукраїнізована” допіру десь в XII-XIII ст. Цій мові — геніяльному витворові святих Кирила і Методія — завдячуємо найвидатніші пам’ятки староукраїнського письменства: окрім Літопису, Патерика Печерського, Хождєнія Даниїла, також монументальне „Поучєніє дітем” Мономаха та неперевершена поема „Слово о Полку Ігорєві” — нестерельне свідєцтво мистецької культури нашого Київського Серєдньовіччя.

Не можна також забувати про впливи Заходу „католицького”, вже з Риму, що їх в жаднім разі не припинив, не послабив розподіл єдиного до 1054 р. Християнства. Розподіл стався саме три роки по наставленню Іларіона, як митрополита Київської Церкви, отже, в часі, коли Київ був в стані певного усамостійнення (коли й не відриву) від офіційної Візантії.

До Києва приїздять не лише окремі представники Римської Церкви, а й папські легати. Зв’язки з латинським Заходом зміцнюють династичні шлюбні зв’язки (Ярослав Мудрий, — „тєсть Європи”) та й широкі політичні зносини з Заходом. Проблема „боротьби Риму і Візантії” за Київську Церкву висвітлена досі недостатньо. Фактом є, що на київськєм митрополитичєм престолі

(XI – XII ст.) бачимо ієрархів то греко- то латинофілів. І видається, що, мимо енергійної пропаганди Візантії проти „латинства”, фанатично-непримиримий дух візантійства ніколи глибше не діткнув Київської Церкви, принаймні до часу політичного упадку Києва. Не було це можливе ані історично-політично, ані культурно- психологічно: християнський „схід” і „захід” співжили в Києві одночасно і досить гармонійно, хоч і своєрідно. Не знайшлось геніяльних мужів, які б створили були в Київській Церкві рід латино-візантійської синтези вже тоді в XI – XII ст. Але тих мужів не знайшлося і пізніше, коли проблема може не так „синтези”, як у с а м о с т і й н е н н я Київської Церкви ставала ще більш пекучою. Цю неполагоджену проблему, що являє одну з генеральних тем нашої духової культури, бачимо й сьогодні на весь зріст перед нашими очима, очима сучасників великого митрополита першої половини нашого століття — бл. п. Андрея, який ту проблему зробив змістом цілої своєї багаторічної церковно-пастирської творчості.

Елементи християнського „сходу” і „заходу” в нашій церковній культурі є надто яскраві і надто істотні, щоб їх грядуча „синтеза” була легкою і лише механічною. Відсутність церковно-обрядового фанатизму (як і всілякого — в сфері віри — фанатизму) скорше, як це не дивно, таку „синтезу” утруднювали, аніж полегшували: ця справа, властиво, ніколи не ставала у нас „на вістрі ножа” — і тому, між іншим, залишилася (як і залишається) проблемою.

Користаючи з організаційно-правничої спадщини античного Риму, латинська Церква зуміла етику християнства зв'язати з правно-державними нормами, згодом геніяльно розмежувавши „Кесарева і Боже” і давши християнинові міцні форми християнської етики в його земнім, серед „кесаревих” обставин, щоденнім житті. Наше „варягізоване” суспільство Київського Середньовіччя X – XII ст. (не маємо тут на думці „маси”) не було спроможне прийняти нову релігію, хай навіть з драма-

тичним „катарзисом”, але суцільно, без психологічних комплікацій і небезпечного фрагментаризму та не менш небезпечної односторонності. Коли спочатку варязький династ Руси дивився на християнство (понадто в його візантійській постаті), лише як на явище політичної природи („сватання” Володимиром Великим візантійської царівни є в тім же приблизно стилі, як і „сватання” Лупуллівни молдавської Богданом для сина Тимоша XVII ст.), то згодом, входячи глибше в сферу християнської етики, він, адже ж бувший поганин, для якого влада й сила були всім, — мусів зазнавати, якщо й не цілковитою психоетичною катастрофою, то у всякім разі великого психічно-морального струсу, майже заломання. Недарма Святослав Завойовник „відмахувався” від християнства: це був відрух його варязького „інстинкту самозбереження”. У Володимира Великого цей перехід до „Володимира Святого” був дійсно переходом у протилежність, у своєрідну „екстрему”: маємо літописні нотатки про те, що єпископи мусіли йому, вже християнинові, нагадувати про обов'язки князя, про утримання карності і т. д. З поганина, жорстокого політика і ще жорстокішого войовника Володимир — ніби без „переходу” — опиняється з цілою варязькою прямолінійністю в „царстві не од мира сего”. Єдиною логічною дорогою для християнізованого варяга, очевидно, був би монастир (і звичай постригання в монахи, правда перед смертю, вкоренився потім серед князів руських, як і переходить пізніше у традицію серед Козаків).

Під цим оглядом „Поученіє” Володимира Мономаха дітям є першорядної ваги історично-психологічний документ. Особа автора з'являється нам тут закінченим християнином і християнським гуманістом. Від „варязтва” залишаються тільки сліди. Та проблема, що з нею змагався був Володимир Святий, — вартість людського життя в зв'язку з заповіддю „не убий” — розв'язана його правнуком Володимиром Мономахом радикально:

„Винний, чи не винний — не вбивайте: не губіть душі людини”.

Цей радикально-християнський гуманізм з'явився у нас на початку XII ст. і проголошений був не єпископом, не філософом, а володарем, одним з найліпших князів Русі, останнім великим представником варязької династії в Київській Державі середньовіччя.

IV.

Тривання нашої Київської Держави середньовіччя, цієї нашої „імперії, що не вдалася”, не було — беручи історично — довге.

Варязтво запліднило її, прищепило войовничість, але, будучи своєю природою чинником лише мілітарно-імперіалістичним, воно неспроможне було дати ані школи державности, ані конституційно-правного фундаменту. Хвилі від Азії, яким Святослав, зруйнувавши Хозарську державу, так необачно розкрив ворота, були постійною загрозою Русі. Прийшов 1240 рік і дев'ятий вал Азії в постаті монголів затопив „Руськую Землю”, як називали наші предки Київську Державу Рюриковичів.

Назначена варязьким мечем Святослава Завойовника, як імперія двох морів, маючи етнічно майже однорodne населення, понадто об'єднане пізніше єдністю релігії і церковного центру, Київська Держава не мала ніколи постійної державної доктрини, отже, тим самим, виразної політичної форми. Варязький початковий централізм, улягаючи психічно-кліматичній, геокультурній і етнічній „українізації”, згодом починає небезпечно вагатися поміж сеньйоратом, що мав на меті цілість Руської Землі, і вотчиною (ц. т. наслідування сином батьківського князівства, що приводило б до імперії „сполучених князівств”). Обидві державні доктрини, беручи їх теоретично і окремо, не були злі (очевидно, під певними умовами). Але їх суміш — а вона, власне, займала місце державної доктрини

Киева — була згубна і — раніше чи пізніше — та невикристалізованість ідеї київської державності — мусіла принести кінець державі. Найсвітліші сучасники (між ними — такий автор „Слова о Полку”) це прекрасно бачили й відчували.

Система сеньйорату, як її розуміли в Києві XI - XIII ст., полягала на тім, що: 1) володарі всіх руських князівств були рівні і 2) той руський князь, що сидів у Києві, отже на „золотім столі”, був — поміж ними — старший. Цю своєрідну „квадратуру кола” можна було б уняти римською формулою в той спосіб, що київський „великий” князь*) був прімус інтер парес (як донині, напр., католицький архієпископ поміж єпископами). Він не мав конституційно визначеної виконавчої влади у відношенні до тих князів, що його сеньйорату не визнавали, або й, сидячи на своїх „вотчинах”, по той сеньйорат сягали („се — моє, а то моє же”, — як формулює таку ситуацію автор „Слова”).

При такій правно-конституційній слабості центральної влади, цілість „Руської Землі” була фактично величиною змінною, безпосередньо зв'язаною з вартістю особистости київського „великого князя”: коли це були мужі на міру Святослава, Володимира, Ярослава чи Мономаха, тоді цілість держави ставала на якийсь час фактом. Але по смерті цих володарів зараз же спалахувала, часто братовбивча, боротьба за київський стіл, і Руська Земля ставала ареною фактично внутрішньої

*) До речі, з тією титулятурою. Ми покірливо перекладаємо „князя” на „фірст”, „прінс” і т. д. В дійсності наш староруський „князь” не був князем, у пізніших значеннях цього слова, ані фактично, ані семантично. Старокиївські „князі” були володарями більшого мірила, а сам титул був походження або готського, або норманського: філологіві ясно видно шлях від германського „конунг” (отже „король”) до „кѣнѣзь” і кѣнѣзь” нашої старої мови.

Навіть з історичною титулятурою наших володарів ми не маємо щастя, подібно, як з державними назвами нашої Батьківщини.

війни з усіма страшними того роду війни властивостями і наслідками. А примара розпаду Держави, чим далі, тим виразніше, близилася до своєї реалізації. Дванадцятилітнє панування Володимира II Мономаха (1113 - 1125) — це, фактично, лебедина пісня властивої Київської Держави середньовіччя, бо р. 1169 наступає розгром Києва Андрієм Суздальським, саме як державного центру не до формованої імперії. А чверть століття пізніше, вже перед тим усамостійнена, Галичина виростає під Осмомислом (1153 - 1187) на значну потугу, щоб під Романом Великим (1199 - 1205) — від Заходу — збирати знову „Руську Землю”, пересунувши її вогнище з Києва до Володимира Волинського. Так „коло” Київської Держави середньовіччя, з її дніпровською віссю, деформується, як уже згадувалось попередньо, в розтягнену зі сходу на захід „еліпсу” — факт, що відіграватиме величезну роль в історії нашої Батьківщини наступних століть.

**

З певністю можна ствердити, що монгольська навала, ваги якої не треба недоцінювати, була лише трагічним наслідком внутрішньої хвороби, яка підточувала Київську Державу сливе від її початку.

Тут треба відразу ж договорити: Київ XIII ст. завалився, як політичний твір, але київська культура жила. І тим велетенським надбанням культури Київської Держави середньовіччя, тим величезним скарбом, що променював на неозорих обширах Сходу Європи, ще довгі роки урухомлюється історія, ще довгі віки, бо й донині — живиться ним наш нарід і збуджує ним свою історіотворчу енергію.

Ми тепер наочно бачимо, як відбувається історія на наших теренах. Ми знаємо аж надто добре, що залишається з наших соборів, монастирів, замків, музеїв, бібліотек, академій... Через це увесь наш історично-

культурний процес уявляється, на перший погляд, якоюсь пунктуваною лінією, бо історичні документи наші — лише уривки і шматки, лише уламки й фрагменти.

Серед уривків і уламків середньовічного Києва чудом заціліла нескортежна поема XII ст., славнозвісна „Слово о Полку Ігореві”, заціліла лише тому, що примхливі вітри історії повіяли манускрипт її аж за мури монастиря в Ярославлі північному.

Яку вартість становить для нас цей зацілілий фрагмент культури нашого Середньовіччя — під кожним оглядом: мистецьким, історичним, літературним, духовим — говорити не приходиться, бо кожен українець це відчуває душею і серцем. Зокрема, „Слово” є ніби блиском величезного рефлектора, що кидає яскраве світло на далекі віки нашого минулого, а на будівлю Київської Держави — зокрема.

Не дивно, що історичний ворог докладає всіх зусиль, щоб — так чи інакше — спадщини „Слова” нас позбавити. Раз то є „пам'ятник московський”, раз „всеросійський”, раз „зфальшований”...

Є у нас недобра й недоцільна звичка „перекладати” той твір, уважаючи його мову за трудну й незнану, майже чужу (а то ж є київська літературна мова XII ст., поважно „зукраїнізована”, пересипана словами й реченнями, живцем взятими з живої розмови). З тією звичкою треба рвати. „Слово” (зрештою так само, як „Поученіє Мономаха” і ряд зацілілих творів XI - XIII ст.) ми мусимо засвоїти цілком, зробити його невід'ємним складником нашої історичної пам'яті і нашої культурно-історичної свідомості. А мова „Слова” — ця „латина” нашого Середньовіччя — мусить бути для нас ріднішою, зрозумілою й живішою в значно більшій мірі, аніж справжня латина для сучасного італійця чи француза.

Грудень 1954.

В. Доба барокко

Цей не зовсім точний, дещо метафоричний термін прийнявся у нас за останні роки, обіймаючи Козацьку Добу нашої історії повніше, глибше та ляпідарніше, ніж якийбудь термін інший. Особливо є цей термін на місці спеціально в історії нашої культури, віддаючи найістотніше — стиль культури Козацької Доби — в цілому, а мистецтва зокрема*).

І Гуманізм, і попереднє Відродження, і пізніша Реформація приходять на західню половину української еліпси не лише з певним, цілком натуральним запізненням, але й ніби „всуміш”, дещо дивовижним комплексом, понадто ускладненим бурхливими подіями західньоевропейської Тридцятилітньої Війни (1618 - 1648), війни „релігійної” і тому найбільш жорстокої і страшної.

Не забуваймо, що саме кінець цієї війни збігся з початком „революції” Богдана Хмельницького. Так принаймні, в певнім сенсі, дивилися на цю революцію сучасники, як на своєрідне тієї війни „продовження”. Як на „революцію” дивився на неї О. Кромвелл, шукаючи контакту з Хмельницьким.

В суспільнім житті — Братства („держава в державі”, як нотує польський хроніст), в літературі й культурі — Києво-Могилянська Академія, врешті в архітектурі — „українське (козацьке) барокко”. Всі ці явища, враз з своєрідним мілітарним явищем „козацтва”, є, без сумніву, явищем одного стилю, який найповніше і найстисліше віддає саме поняття „барокко”, що стало синонімом неспокою, поривности, потужности і ніби недокінчености, незавершености, намаги поєднати протилежності, навіть — „зударення”.

Скомплікована суміш запізнених Ренерансу й Реформації зустріла на терені нашої Батьківщини величезні поклади культури ще Київської Держави Серед-

*) Цей термін спопуляризував у нас Д. Чижевський.

ньовіччя, отже київський „візантинізм”, ще культурно живий і духово живучий, хоч джерело його — Царгород — вже давно перед тим згасло (1453).

I.

Як уже згадувалося, упадок Київської Держави середньовіччя не прийшов раптом. Це був довгий процес, в яким була, напр., така знаменна дата як р. 1169 — свідоме руйнування Києва суздальсько-володимирським князем, власне, як столиці і як культурно-політичного центру Сходу Європи. Побіжно (на жаль) вже згадувалося такий історичний документ, як „Слово о Полку” (1185 - 1187), де маємо характеристичне звернення, вкладене автором в уста київського „великого” князя Святослава („тогда Великий Святослав ізрони злато слово слезами змішено”):

Галичкий Осмомисле Ярославє, високо сїдиши на своем златоківанім столі. Підпер гори Угорської своїми желізними полки, заступив Королеві путь, затвори в Дунаю ворота, мечá бремєни чрез облаки, суди рядя до Дуная. Грози твоя по землям текут, отворяєши Києву врата, стріляєши с отня злата стола Салтани за землями.

Стріляй, господине, Кончака, поганого кощея, за земля Руськую, за рани Ігореві, буюго Святославича.

В цім, дещо барокковім своїм патетизмом, закликіві не все було поетичною гіперболою: Галичина часів Осмомисла дійсно була державою, що давно переросла розміри „вогчини”. Це вже була сила, до якої звертався з надією володар підпадаючого Києва. Вік Києва, як столиці імперії, вже був порахований і доля його була визначена. Роман Великий, титулюючись „самодержцем всея Руси” і „ревноваше діду своєму Мономаху”, вже здає собі справу з закінченою ролі Києва і тримає там

лише князя-посадника свого, хоч Роман ще міг виконувати місію „собіранія Землі Руської” — від Заходу.

Але рання трагічна смерть (1205) перетинає його нездійснені „соборницькі” заміри. Та й великий Данило, король, якому припало таке бурхливе життя в найкритичнішій добі нашої історії (монгольська навала), боронить Київ, але тільки через воєводу свого Дмитра, отже навіть не князя.

В той спосіб західня половина бувшої Київської імперії все більш, силою речей, усамостійнюється в постаті Галицько-Волинської Держави. Вона несе політичний та й культурний тягар насліддя Києва ще ціле століття, продовжуючи державність „Руської Землі”. Рівно в століття по монгольській навалі гине (з рук бояр) Болеслав Юрій (р. 1340) і кінчає собою династію.

Приходить у нас на зміну Рюриковичам нова династія — литовська — Гедиминовичів. Галичина падає в руки Польщі (1352). Але Ольгерд литовський уже р. 1362 опановує Київ і садовить там свого сина — Володимира. І це ім'я, що нагадувало величне минуле Києва, було дане не випадково. Литовська династія (а ще ж Роман Великий „орав Литвою”, ц. т. полоненими литвинами), з одного боку, ліквідує монголо-татар на нашій землі (битва на р. Синюсі 1363), з другого — ставить собі велетенське завдання: реставрацію „Руської Землі”, ц. т. старої Київської Держави.

Це може найяскравіший приклад того, як культурний спадок диктує політику! Бо й звідки ж могли постати такі велетенські концепції у недавно ще півдиких ватажків і князьків литовських племен!

Перекреслити спадок київської культури, розуміється, не вдавалося й на терені опанованої поляками Галичини.

Розкладається, догниває імперія монголо-татар, хоч Тамерлан ще відтинає Вітовтові шлях до опанування Чорномор'я (на Ворсклі 1399). Це припинило натуральний процес „українізації” литовської династії і спричи-

нило раптовий зріст польської потути. На зміну монголо-татарам виростають дві сили: католицько-окциденталізована Польща Ягеллонів — від заходу й татаро-візантинізована Москва, ще донедавна провінція Золотої Орди, — від півночі. Вже з кінця XV ст. московські князі, перед тим лише намісники золотоординського хана, починають оперувати титулом „государь всея Руси”. Шлюб Івана III з візантійською княжною-емігранткою Зоєю, наплив візантійських емігрантів-„грекулів”, що зфабрикували для Москви міт „Третього Риму”, автократична влада і сполучена з нею військова сила — ото найхарактеристичніші риси північного новотвору. Він поволі й пляново виходить на арену історії і ласим оком починає дивитися на „Литву”, як звали на Москві тоді нашу Батьківщину, але наразі діє при допомозі дипломатії, пропаганди („віра православна”) і розкладової агентури.

Значно одвертіше і не без розмаху виступає на „литовських” теренах Польща, зручно збагачена шлюбом Ягелли з Ядвігою, озброєна поза тим ідеєю латино-західнього культуртрегерства та легендою „воюючого католицтва”. Люблинська „угода” р. 1569 (як пізніше „угода” Переяславська — Москві) віддає Польщі в сю Україну. Доба династії Гедиміновичів скінчилася і наша Батьківщина політично обертається на колонію, особливо При- і Задніпров'я, що починає грати ролю якогось wild west Речі Посполитої...

Від півдня зростає болючою раною нашої землі — Кримський ханат, татарський васаль османської імперії, що, маючи чудову базу на цім прекраснім нашім півострові, століттям, буде плюндрувати нашу Батьківщину, руйнуючи навіть Київ (Менгли-Гірей р. 1482 в союзі з Московією, посилаючи золоту чашу з Софійської катедри в подарунок союзникові — Іванові III), знекровлюючи наш нарід періодичними ясирями та пізнішими зрадливими „союзами” (Берестечко і Жванець).

Здавалося, над історією нашою западає залізна за-

віса. Та так лише здавалося. Культурне насліддя Києва і зв'язана з ним історична пам'ять — по всіх бурхливих, часом, здавалося, згубних подіях — відживали знову і знову, і проявлялися при першій можливості. Це культурне насліддя Києва та історична пам'ять відіграють велику роль в добі литовської династії, добі, так ускладненій унією Литви з Польщею, коли то Ольгерд та пізніший несамовитий, ніби одержимий ідеєю „Руси”, Свидригайло, — всю свою державно-творчу і мілітарну енергію віддають нашій землі. Але й фатальна політика Польщі, вже по т. зв. Люблінській Унії (1569), при всім завзяті її, при всій блискучості і спокусливості її культури, не була всилі перебороти й згасити старокиївські поклади духа.

Се ж бо те племя славного народу руського з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і суходолом. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах морем і сушею плавало та Царгород здобувало. Се ж вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик...

Так демонструють історичну пам'ять представники нашого духовенства в меморіялі р. 1621 про козаків. Так мислила наша інтелектуальна еліта напередодні державотворчих змагань нашої нації в добі Барокко.

II.

Ми дали, хоч і дуже побіжно, зарис політичного тла доби, що попередила з'явлення Козацтва в нашій історії.

Як уже не раз підкреслювалося, історія взагалі, а історія культури зокрема — то є процес, в яким кожна подія чи явище має за собою свою генетичну лінію. Насіння наступної доби вже посіяне в добі попередній. Якою б „несподіванкою”, ба й „чудом” нашої історії

не видавалося явище Козацтва для нас, чи, тим більше, для чужинця, — Козацтво не було „випадком”, не впало з неба історії раптом на терени Батьківщини, де, здавалося, політична історія народу-господаря закінчилася, бо на арені її забракло історіотворчих сил нації.

Справді, на перший погляд, є то чудом нашої історії: обезголовлений національний організм — власним внутрішнім зусиллям — вирощує собі голову. Провідна верства — здрібнілі князі й боярство, пізніше навіть єпископат — втягається механізмом польської державности, недостачі якого зручно компенсувала месіянстична ідея латинської „воюючої Церкви” та „ширення західньої культури” на „диких”, мовляв, теренах. І от, на зміну відумерлій аристократії „несподівано”, бо в історично-короткім часі, з’являється аристократія нова, з’являється „чудом”, бо ніби з „нічого” зроджена.

Козацтво було свого роду „варязтвом”, з тією різницею, що не з’явилося ззовні, а було зроджене з лона обезголовленого національного тулуба.

Та, в дійсності, це історичне чудо нашої нації було логічним наслідком цілком реальних процесів, що їх лабораторією була саме західня половина всеукраїнської еліпси — терени ще свіжих руїн Галицько-Волинської Держави, терени князівства Волинського, твердині міст як Холм, Луцьк, Острог, Берестя, Львів. „Литва”, ц. т. литовська династія, якби справді „розорала”, а подих європейського заходу ті терени — засіяв.

Вже з кінця XV ст. з’являються перші відомості про козаків (слово походження, правдоподібно, тюркського і дуже давнього, сенс якого приблизно відповідає слову „вартовий”). Але в початках своїх Козацтво має характер виключно мілітарний, як форма пограничної самооборони і охорони народу на zagrożених татарським Кримом і Туреччиною рубежах національної території. І порівняно довгого шляху і трудних етапів було потрібно, щоб Козацтво набрало того провідницько-аристократичного значення, яке у всій своїй величі появило

допіру XVII ст. Отже, період кристалізації Козацтва, як стану, тривав коло півтора століття. І коли початок організації Козацтва — Запорозька Січ (1552 р.) — в'яжеться з ім'ям оспіваного в думах князя Дмитра Вишневецького, отже представника ще традиційної аристократії, то вже Козацтво, як виразна й організована національно-політична сила, з якою мусить рахуватися чужинний світ, зв'язане з ім'ям Петра Конашевича-Сагайдачного (1619 - 1622), незначного шляхтича з галицької Самбірщини і — що найприкметніше для нас — абсолювента Острозької Академії, де професорував Дам'ян Наливайко-старший — брат трагічного ватажка одного з попередніх козацьких повстань — Северина († 11. IV. 1597).

В цім випадку „культура” ніби справді попереджує „політику”, бо політичну кристалізацію Козацтва не можна собі уявити без утворених на західній зразок колегіумів в Острозі (1580), у Львові (біля 1590), врешті в Києві (1615). Сюди саме гетьман Сагайдачний переносить — по стількох роках бездержавного існування — свій осідок, як осередку не лише культурного, а й культурно-політичного (1620), властиво, як до відновленої столиці.

Ці культурні етапи Остріг - Львів - Київ, зв'язані з постанням міщанських на „магдебурзькім праві” опертих братств, найбільш характеризують підготову і визрівання нової провідної верстви України і найвиразніш показують нам історичну лябораторію, в якій зформувалося Козацтво до рівня тих завдань, що перед ним поставила історія. Ці культурні осередки, що пізніше виформували — за великого митрополита Петра Могили (1596 - 1647) — згодом таку славну Києво-Могилянську школу (академію) і відновили Київ, як культурний центр Батьківщини, — вони, властиво, приготували (а почасти й зродили) дійових осіб доби Барокко. Ці осередки стали школою, де нація зформувала й вишколила свій інтелект.

Не можна собі уявити бурхливо-динамічної, блискучої, славної, хоч вкінці й трагічної Хмельниччини — без цих шкільних осередків, без величезної суспільно-національної праці зв'язаних з тими осередками Братств, без періодичних, вперто повторюваних козацьких повстань до-Хмельниччини (К. Косинського — 1591 р., С. Наливайка — 1594 - 96 рр., М. Дорошенка — 1624 р., Т. Трясила — 1630 р., П. Павлюка — 1637 р. і інших, не рахуючи в міжчасі відбутих одчайдушних походів чорноморських (1602 р., 1614 р., 1616 р.), повстань, що пішли під гаслом „віри і нації руської”.

Наша бо „козаччина”, мимо ніби лише військового сенсу своєї назви і всупереч фальшуванню чужих чи ворожих історіографій, мала характер значно ширший за лише мілітарний. Вже стосунково рання Січ Запорозька мала аналогії з лицарсько-чернечим орденом, і цей її характер виразно плекав і поглиблював провід Війська Запорозького, незалежно від того, чи Січ була лише Військовою Академією Нації і кадрами та арсеналом її армії, чи розросталася до розмірів своерідної (і пізніше досить зловісної) „республіки”, своерідної Спарти в системі Руси-України.

Викристалізоване — а це яскраво виявилось в Хмельниччині — Козацтво було соціальним станом, що виконував обов'язки провідної верстви нації, станом аристократичним не лише „меча”, а й „плуга”, вживаючи влучного окреслення В. Липинського і розуміючи під словом „плуг” поняття культури в найбільш державнотворчій значенні цього слова. „Остріг” і „Хортиця” були бігунами в процесі творення того стану. Острозька біблія (1581) і закурений порохом мушкет недавнього „низовця” — це могло б бути гербом тієї вікопомної доби на переломі XVI - XVII ст.

Козацтво не було „варязтвом” княжої доби. Воно було органічно зв'язане з тілом нації, воно чуло під собою ґрунт Батьківщини. Козацтво обіймало всіх „ліпших людей” — чи то був нащадок князівського або бояр-

ського роду, чи то був повноправний „шляхтич Речі Посполитої”, чи відважніший міщанин, чи недовчений богослов, чи врешті „посполитий” селянин. Козацтво — це було максимальне націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх її духових і матеріяльних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів.

Так само, як Січ здолала створити на території чужої держави — мілітарну республіку, так суспільство здолало — школами, братствами і безупинною боротьбою — створити „державу в державі”, „Руську Річ Посполиту” (як дослівно скаржитья польський хроніст), в умовинах чужої й ворожої держави, в такім щільнім ворожим оточенні, як, напр., у Львові.

Русь (у Львові XVI ст., де „було мало русинів, але багато Руси” — Е. М.) установляла собі консулів і проконсулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі відприсягала, сама собі свої суди і кари установляла, тих, що для чужинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не допускала й плювала на них.

Так плястично уняти найістотніше в тодішнім процесі міг тільки чужинець. Скупі, на жаль, уривки наших історичних документів вповні підтверджують ворожою рукою накреслений образ.

Певно, міряючи історичним мірилом, час властивого формування козацької еліти був закороткий, щоб цей органічний процес кристалізації нової провідної верстви в новій Державі був вповні закінчений. Коли ми візьмемо, з одного боку, такого представника тієї еліти, як магнатського роду Юрія Немирича, вихованця Оксфорду й Парижу*), а з другого, такого, наприклад, полковника Гладкого, що, як занотував шведський дип-

*) Ю. Немирич був шанований в європейським науковим світі як автор творів, *Discursus de bello moscovito* та *Periphrasis et paraphrasis Panopliae christianorum*, належав до „модних” тоді ариян (див. у В. Липинського).

ломатичний агент 26. 11. 1651 р., мав (напідпитку) говорити: "Eу, Chmielnicky... du wirst nimmer Koenig werden, sondern wie du an itzo bist, sein und verblieben unser Bruder und Towarisz" (див. у В. Липинського — "Z dziejow Ukrainy", або в „Україна на переломі“). Зрештою, цей Матвій Гладкий, полковник миргородський, був р. 1652 покараний Гетьманом на горло.

Ідею Хмельницького — авторитарну, дідичну (не „елекційну“ на польський зразок) владу — сприймала та еліта — під залізною рукою геніяльного Гетьмана — ніби однотайно. Але вже в часі передсмертної хвороби Гетьмана — та еліта виразно кололася ідеологічно щодо форми і самої доктрини козацької державности.

Смерть Хмельницького (що мав всього 62 роки) була найтрагічнішою подією доби. Вона прийшла в момент остаточної війни з Польщею та фіналізації договору з Карлом X Густавом шведським, договору, що був би автоматично перекреслив т. зв. Переяславську умову, а тим самим у зародку знищив би зловорожу й згубну напоти́м Переяславську легенду. По кривавих судорогах Руїни на державно ще не озброєну Батьківщину налягла фатальною силою напучнявіла татарщиною Москва і, мимо величезних і багатолітніх зусиль мудрого Мазепи, страшною вагою причавила недовершену Націю Українську на довгі століття.

III.

XV - XVI ст. в нашій культурі — це часи зростаючого „вітру від Заходу“, а одночасно й значного тиску того Заходу, щоправда, в урядово-польській його „редакції“, з усіма, чисто адміністраційними властивостями такого тиску. Середньовічна максима — *cuius regio — eius religio* — була тоді для Речі Посполитої польської цілком актуальним гаслом і метою. Але сталося так, що це гасло несподівано викликало з протилежної сторони гасло XVII ст.: „За віру і націю руську“. І боротьба

Польщі з Козацтвом в певнім періоді набрала рис „війни релігійної”, хоч ця риса пізніше затратила свою гостроту: Козацька Держава Хмельницького обіймала своїх громадян обох обрядів.

Гуманізм приніс з собою проблему вартости людини та інтерес до освіти не лише в церковнім, а й „ренесансовім” значенні цього слова. Реформація, помімо взагалі динамізуючого свого впливу, понадто „антикатолицького”, підкреслила в свідомості сучасників значення народности — звідсіль також переклади книг св. Письма на мову, зближену до живої „для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого” (Пересопницька Євангелія 1556 - 61 pp. і інші).

З’являються перші наші друки (в Кракові — 1491 р., в Празі — 1517 р.), згодом по друкарнях місцевих (Заблудів — 1569 р., Львів — 1573 р., Остріг — 1581 р., Київ, Почаїв і по багатьох менших містах, як Крилос, Стратин і інші). І — найважливіше: постають школи університетського типу, взоровані на празькій і краківській.

Впливи з Заходу зробили те, що Русь, зіпхнута ворожою адміністрацією до степеня „грецької схизми”, духовенство якої було, мовляв, „тільки в читанні — докторами”, ця Русь уже не хотіла зоставатися „дурною Руссю” в очах тріюмфуючої Польщі, цієї „оргії блискучої й привабної, хоч затруєної паразитизмом, зародками виродження й упадку, цього буйного й гойного шляхетського пиру, овіяного чаром артизму й поезії” (М. Грушевський). Всупереч репетуванню „рідної” темноти — „на що латинську школу заводите? У нас її досі не бувало, а люди проте спасались”, всупереч навіть такому визначному явищу нашого Барокко, як пристраснофанатична літературна діяльність Івана Вишенського († 1629 р. на Атосі), що її провідною думкою було „краще ані аза не знати, аби тільки Христа дотиснутися”, — суспільство рішуче пішло не так за захованням уже досить вивітрілих „староруських” традицій, як за голосом інстинкту національного самозбереження.

н я. Хоч це й вело шляхом „злакомлення на латинську й світову мудрість... доходження Аристотеля й Платона”, як голосом старозавітного пророка гримів Вишенський, „латинська (бо) злоковарная душа, осліплена і насичена поганськими тщеславними і гордими догмами, — божія премудрости і разума духовного, смиренія, простоти і беззлобія вмістити не може”. Інший шлях був би „самовбивством для нації, а в обставинах тодішнього українського життя й поготів”, слушно формулює М. Грушевський, втім випадку виразно ставши не по стороні улюблених ним „мас”, а таки по стороні історичної необхідности.

На бурхливім тлі релігійної полеміки, підсичуваної політичними чинниками Речі Посполитої, полеміки, опертої на потузі чужої державности та загостреної енергією езуїтів, — розгортається досить широка полемічна література, що становить ядро нашої літератури доби Барокко. Відмітимо побіжно кілька імен, окрім уже згаданого І. Вишенського (під оглядом таланту і темпераменту, що переходить у фанатизм, — центральна, правдоподібно, фігура доби). Силою темпераменту наближається до нього Мелетій Смотрицький (син Герасима, професора Острозької школи і автора полемічного „Ключа царства небесного” — 1587), автор виданого р. 1610 „Треносу або Ляменту єдиної святої апостольської Східної Церкви” (по-польськи), книги, що мала великий вплив на покоління (книгу цю лишали у спадщину, або казали класти з собою в труну). Як типово-бароккова постать, М. Смотрицький (вихованець німецьких університетів), уже єпископом прийняв був унію, в обороні унії видав був „Апологію” р. 1628, на соборі в Києві „кався”, але вмер уніятим (1633). Біографія його є надзвичайно прикметна для тієї бурхливої доби і вона повторюється в не одного з діячів Барокко*). Визначною появою була „Палінодія” (1621 р.) Захарія Копистен-

* Уніятим став і Касян Сакович, знаний автор „Віршів на жалосний погреб Сагайдачного”, 1622 р.).

ського, повна ерудиції й наукового об'єктивізму оборона Віри Благочестивої. З області богослов'я згадаймо київський науковий збірник за редакцією митрополита Петра Могили „Літос альбо Камінь” та підручник знаного філософа киево-могилянської доби — Кирила Транквіліона Ставровецького під титулом „Зерцало Богослов'я” (1618 р.). Але це вже люди київського відновленого Центру, хоч, як більшість тодішніх київських діячів церкви і культури, — галичани з походження: „батько не тільки для Лаври, а й для всього народу російського” — Єлисей Плетенецький з Золочівщини; згаданий Захарій Копистенський, мабуть з Перемищини; клясик нашої старої філології, автор вікопомного „Лексикона словеноросского” (1627) — Памва Беринда; плодovitий літературний працівник і поет Тарасій Земка; педагог, перекладач і редактор — Лаврентій Зизаній і багато інших. „Було се перше нашествіє галичан на Київ — під покровом і протекцією Гетьмана Козацького” (М. Грушевський).

Коли до повищого реестру додамо першого гетьмана-політика П. Конашевича (Сагайдачного) та факт, що й великий Богдан був вихованцем (до речі, єзуїтської) школи в Ярославі, усвідомимо собі роллю західньої її половини всеукраїнської „еліпси” в XVI і перших десятиліттях XVII ст. На тих власне теренах, в наелектризованій атмосфері „релігійної” боротьби та „полеміки” Русі проти „латинства” (що було псевдонімом чужої державности) відбулася велетенська ідеологічна ферментація, викуваний був і пізніше в Києві висвячений, словами Лазаря Барановича (пізнішого ректора Києво-Могилянської школи — 1653 р.) кажучи, „меч духовний”, що його нова козацька аристократія взяла в свої сильні „всеукраїнські” руки і що ним великий Богдан викраяв межі держави — *Ехercitus Zaporoviensis* — Війська Запорозького.

Фатальний, здавалося б, розпад Київської Держави Середньовіччя і зв'язане з ним розтягнення сфери ста-

роукраїнської культури на Захід — в добі Барокко не лише себе виправдали, а й були зручно використані живими силами нації.

**
**

Залишається додати кілька фактів до загального образу культури тієї доби.

Плястика, що на початках доби ще носить виразно старокиївський („візантійський“) харабтер (найбільш заховані її зразки на терені корінної Польщі — фрески в Кракові, в Сандомірі, в Люблині — все з XV ст.), вже в XVI ст. являє образ дуже повільного, органічно-конструктивного засвоювання Ренесансу, що йде впарі з більш помітним ренесансовим будівництвом доби. В цім будівництві, до речі, відіграли немалу ролю безпосередньо італійці-архітекти, що тоді масово прибували до Східної Європи, і, осідавши у нас, навіть змінюали прізвища на українські (Петро „Красовський“ — 1567 р. — Корнятківська вежа та Трьохсвятительська каплиця при Успенській церкві у Львові).

Пам'ятки будівництва, в тягу віків занедбувані й руйновані чужими державностями та й власним ослабленням історичної пам'яті, передусім замки — острозький, Любарта луцький, королеви Бони крем'янецький — свідчать про розмах і історіотворчі зусилля поколінь. Всі вони оформлені, остаточно, в стилі Ренесансу.

Гарно і своєрідно Ренесанс відбився не лише на малярстві (львівська школа XVI ст.), а й на різьбі (намогильники, іконостаси), що вже з кінцем XVI ст. виразно еволюціонують до національної відміни Барокко — українського або козацького Барокко.

Цей стиль є панівним у цілім XVII ст. нашої культури, що, перейшовши традиційно до ст. XVIII і досягнувши своєї вершини в Мазепинім будівництві, залишився найяскравішим феноменом нашої національно-культурної творчости у всіх ділянках її — музики, поезії, малярства, різьби й архітектури на потонні часи.

На румовищах будівництва старокиївської доби, що ними була засіяна ціла наша Батьківщина, а Київ, передусім, — почався пляновий і впертий реставраційний рух, зв'язаний з центральною постаттю нашої культури доби Барокко — митрополитом Петром Могилою (1633 - 1647). Це з його ініціативи почалася відбудова занедбаної й зруйнованої катедри св. Софії та цілого ряду інших пам'яток будівництва. Дорогоцінний Щоденник Подорожі архидиякона Петра Алепського подає яскраві дані про церковне будівництво й відновлення за часів Хмельницького, що обіймало всі ділянки «плястичного й архітектурного мистецтва, також і світського характеру (церква й палац в Суботіві, портретне мистецтво).

Не маємо тут можливості зупинитися окремо над літературою доби Барокко, відсилаючи читача до спеціальних праць. Одне можна ствердити:

Коли староболгарська в своїй основі літературна мова нашого Середньовіччя українізувалася лише поволі і більше в своїй фонетиці, аніж в лексиці, то надзвичайно барвіста мова нашого Барокко, увібравши в себе багато латинізмів і польонізмів (а на додаток і латинську синтаксу), довгі літа перед тим будучи канцелярійно-державною мовою „Великого Князівства Литовського”, почала в Козацькій Добі насякати живим українським словництвом досить приспінено, хоч і не тратячи свого барокково-лишнього „високого стилю” (публікації Києво-Могилянського центру, гетьманські універсали, відновлена редакція „Александрії” і ін.). „Українізація” цієї літературної мови, однак, залишилася незавершеною і мова та існуватиме довго, догасаючи ще в творах Сковороди (1722 - 94) та, подекуди, навіть в „Історії Русів”. Існуватиме поруч мови „низького стилю”, ц. т. живої людвої, поруч навіть в обсязі того самого твору (інтермедії в багатім репертуарі бароккових драм). Пам'ятками цієї людвої, живої мови, з доби Барокко маємо т. зв. шкільну віршу і, розуміється, козацькі думи, що їх формально можна б пов'язати з

традицією „Слова о Полку”. З цієї мови пізніше вийшла „Енеїда” Котляревського.

Окрім творів полемічно-релігійного характеру, проповідей, наукових, переважно богословських, трактатів, маємо не малий доробок Барокко в області історіографії. Це — „козацькі хроніки”, „діяріюші”, козацькі літописи, між ними — Самовидця (доведений до 1702 р.), Григорія Граб'янки (1709) і найширший — Самійла Величка (закінчений по 1720 р.). Не забракло й синтетичного нариса історії Київської Держави пера професора Києво-Могилянської Академії — Інокентія Гізеля під назвою „Синописи” (1674 р.).

Віршована поезія Барокко, допроваджена до значної досконалости, обіймає добу від Сагайдачного (К. Саквич, І. Величковський, ієромонах Кліментій, св. Дмитрій Туптало) аж до Мазепи, (що був також автором віршів) і Г. Сковороди включно. Так само багато представляється драматургія, що постала з західноєвропейської т. зв. шкільної драми. Серед авторів (св. Дмитрій Туптало, Т. Прокопович, Г. Кониський) треба назвати М. Довгалецького, визначного майстра — саме писаних людською мовою — інтермедій.

Та отой мовний дуалізм доби Барокко, ц. т. існування (й співіснування) мов літературної („високого стилю”) та людської („низького стилю”), — відіграв свою досить трагічну — з погляду культурного процесу — ролю пізніше, а саме: довів до розриву мовно-культурної традиції „високого стилю” (травестована „Енеїда” Котляревського — 1798 р.). І лише генієві Т. Шевченка пощастило в XIX ст. піднести т. зв. народню мову до височини вповні літературної.

13. II. 1954.

Г. Ніч бездержавности

Чеський нарід, який має досить спільного з нами в своїй історичній долі, мав свою „Полтаву” майже на століття раніше — битва при Білій Горі 1620 р. Там була

знищена чеська шляхта, чеське лицарство, а з ними був ніби вирізаний з організму народу самий інстинкт воявничости, військовости, саме „почуття зброї”. Залишився нарід селян і міщан, що — в суворій многовіковій німецькій школі — доказав чудес національної витривалости й національної організованости: короткотривала державність 1918 - 1938 рр. у всій яскравості показала саме ці властивості окаліченого чеського народу. Чеський купець, чеський інженер, чеський ремісник, чеський учитель, чеський селянин були більш, ніж на висоті своїх історичних завдань. Але чеського вояка ми, властиво, не бачили. І його так наочно забракло року 1938...

Даремні були заклики їх великого поета Йосипа Святополка Махара (його можна б уважати за спізненого чеського Шевченка). Намарне пропалахкотіла його пекуча бойова поезія — на тлі Масарикового позитивізму та „реалізму”^{*)}. Замість вояка — постав у чеській дійсності жалюгідний витвір історії, увічнений в гумористичній повісті під ім'ям Швейка (що між іншим досить близько нагадує витвір нашого XIX ст. — „хитрого хахла”).

Але тут ці аналогії кінчаються, бо наша Полтава (1709 р.), хоч — теоретично беручи — могла і мала в нас забити духа військовости, все ж того духа не забила. Занадто глибоке було коріння нашої бойовости, занадто повчальну „військову школу” дала нашому народові історія і занадто великий був військовий розмах недавньої Хмельниччини (навіть назва держави якого мала

^{*)} Допоки Й. С. Махар залишався лише „революціонером” (у сенсі доби) та досить поверховним ніцшеанцем, він замолоду тишився значною популярністю. Але з переходом у своїй творчості до „хірургічних” (як він казав) заходів у сфері чеського національного характеру, він почав викликати в суспільстві незадоволення й ворожість. Прийняття ж ним становища генерального інспектора армії — на настирливі налягання Масарика (старого приятеля) — припечатало його долю, як поета: суспільство його зненавиділо, викляло і забило мовчанням. Він умер, на щастя, напередодні німецької окупації 1938 р. в цілковитім суспільнім осамітненні.

підкреслено військовий характер), щоб навіть така катастрофа, як Полтавська, могла наш нарід, що так скажу, позбавити мужеськості, морально вихолостити.

Полтава рештки козацького лицарства причавила і — в наслідках своїх — розколола. Наша аристократія вже не могла потім, як аристократія, підвестися. І вона почала відумирати й гинути. Але, гинучи, як стан, вона — в певній частині своїй — спадала соціально вділ, розчинялася в поспільстві і тим, сказати б, „ушляхетнювала” наше селянство. І справді, вже від другої половини XIX ст. наше селянство виразно стає головним еством нації і навіть її репрезентантом. Звідсіль приходять таке зловісне потім у своїх наслідках і залишках (щоправда, в ідеї — чисто-інтелігентське) т. зв. народництво, що таку трагічну антидержавну роль відограло в психіці проводирів Відродження XX ст. Але ідея „козацької шаблі”, як виявилось з спонтанних рухів, напр., „вільного козацтва” 1917 р., очевидно, в селянським масиві жила і — при певних умовинах — могла створити рішальну силу в боротьбі за Державність, коли б інтелігентське й півінтелігентське „народництво” проявило було тоді хоч мінімум державницького інстинкту. Він був у тім соціяльнім прошарку вже від поколінь атрофований.

А той, хто своєю поезією і постаттю був, власне, виразником невмирущого духа тієї „козацької шаблі”, — Тарас Шевченко, в свідомості кількох інтелігентських поколінь був спотворений і зфальшований, як „мужицький поет”, „кобзар”, „самоук” і т. п.

I.

Козацька, а в області культури — Києво-Могилянська Доба обійняла довший за формально прийнятий період.

Не дивлячись на по-Богданову Руїну, на Полтавську катастрофу, що погребла увесь державнобудівний до-

робок Мазепи, на приспівшено-жорстоку, хоч і виразно плянову, ліквідацію імператорською Росією останніх, здавалося б, решток і ознак українського національного життя, Козаччина й — на Києво-Могилянським ґрунті закорінена — „київська” культура — тривали протягом цілого XVIII ст. і, властиво, в ст. XX відродились, „воскресли”.

Пригадаймо те ліквідаційне темпо, найбільше зв'язане з ім'ям „Другої, що доконала вдову-сиротину”, — з ім'ям німецького походження російської цариці Катерини II.

Рік 1775 — зруйнування Січі, ц. т. арсеналу й мілітарного осередку Нації; рік 1781 — скасування полкового адміністраційного устрою Козацької України; рік 1783 — закріпачення селянства, того ж року офіційні збройні сили України зредуковується до 10-ти „карабінерних” полків; врешті, року 1786 російська лапа лягає (під претекстом „економічно-господарським”) на монастирі наші — традиційні осередки національної культури. На рік перед тим Катерина II робить один з найзгубніших і найдалекосягліших своїх заходів: вона дає нашій шляхті т. зв. Жалованную Грамоту Дворянству, якою нашу козацьку шляхту, що мала західноєвропейський своїм лицарським походженням характер, поперше, розколюється, як цілість, подруге — впливається в безобличні шереги не лицарського, а чисто урядового „служилого дворянства” московського, що, силою речей, жадною „шляхтою” не могло бути, будучи додатком до адміністраційно-державної машини*).

В той спосіб нашому народові відтято його аристократію, яка, на додаток, переставала бути аристократією взагалі, тратячи свою національну й особисту індивідуальність, будучи вповні залежна від примхи того чи іншого урядового петербурзького чинника. Про жадне

*) „В Росії шляхтичем є той, на кого я зверну увагу, і лише так довго, як я мою увагу на нього звертаю”, — мав сказати певному амбасадорові цар Павло I.

“noblesse oblige” (походження зобов’язує) тут уже мови не могло бути, за рідкими, розуміється, винятками особистого героїзму.

Дещо відмінний характер мала ситуація на Правобережжі, що формально від т. зв. „вічного миру” р. 1686 між Москвою й Польщею, входило в склад розкладово-занепадаючої Речі Посполитої Польської (спустошене й вилюднене Правобережжя зазнало було світліших років за полковника Семена Палія і було на якийсь час фактично приєднане Мазепою р. 1690 до Гетьманщини).

З першою чвертю XVIII ст. на спустошене Правобережжя хмарою суне польсько-магнатська колонізація, осідаючи там майже „незалежними” державками та й державами (з власним військом, політикою й навіть дипломатією). Ця аристократична анархія польської державности на нашім Правобережжі, створюючи стан чимдалі нестерпніший для закріпаченого українського „поспільства”, відкривала вдячне поле для випробуваної москово-російської провокації — під’юджування, творення „п’ятих колон”, організування внутрішньої війни і т. д. Вибухає ряд т. зв. гайдамацьких повстань, з яких найбільше р. 1768 — під проводом запорожця Залізняка і старшини „приватного війська” одного з магнатів-Гонти — політично було використане Катериною II цілковито. При чім — річ дуже характеристична для далекосяглої політики Росії — Гонта був „переданий” для покарання (на горло, по тортурах) саме — полякам... Гайдамаччина, а, головне, л е г е н д а Гайдамаччини — зтяжили важко на психіці обидвох народів і припечатали долю польської державности. В кількадесят літ потім (1795) Правобережжя, як стиглий овоч, забирає Росія.

Довготривала агонія польської державности на західній половині нашої Батьківщини не позначилась в історії нашої культури особливими пам’ятками. Церковна й монастирська ограда, що була традиційним притулком нашої культури за лихоліть, у тих важких часах останніх судорог Польщі з її „воюючим католицтвом”

не були і не могли бути міцнішим захистом. Центром нашої культури в цій добі залишається Київ з його Києво-Могилянсько-Мазепиним вогнищем — Академією.

Можна лише відмітити геть пізніше, вже „романтичне” явище — т. зв. українську школу в польській літературі, зв'язану з славним у свій час лицесем в Крем'янці. Зроджена з суму за назавжди втраченою провінцією колишньої ягеллонської імперії, „українська школа” в польській літературі мала не лише цікавих поетів, як Богдан Залеський (паризький приятель М. Гоголя, пробував писати по-українськи) чи А. Мальчевський (автор високо ціненої сучасниками поеми, „Марія”), а й такого геніального поета, як Юлій Словацький, що українськими елементами в його творах (в драмі „Мазепа”, у поемі „Беньовський” чи в драмі „Срібний сон Саломеї”) не може нехтувати ані історія нашої культури, ані історія нашої літератури.

В Почаєві р. 1790 вийшов збірник релігійних віршів „Богогласник”, в яким, в безпосереднім зв'язку з „інтермедіями” Барокко і — на вісім літ перед травестованою „Енеїдою” Котляревського, — зустрічаємо живу „людову мову”, що їй суджено було потім стати літературною.

II.

В міру поглинання нашої Батьківщини новопостаю з Московської держави петербурзькою імперією — все частіше приходять в ужиток термінологія „малоросійський” і „Малоросія”, термінологія, що є майже офіційною не лише для петербурзьких протекторів лівобережної Гетьманщини, але й для національних репрезентантів цієї останньої.

Нічого особливо принижуючого (як тепер) наші люди XVIII ст. в тій термінології не бачили.

Ще в універсалах Богдана зустрічаємо „Україну нашу малоросійськую”. Про „всієї малоросійської нації народ” говорить офіційно р. 1756 гетьман Кирило Розу-

мовський. „Со всім малоросійської нації корпусом” — такий вираз є в Наказі делегатам на імперську законодавчу комісію р. 1767.

У найяскравішим прояві державницького українського патріотизму XVIII ст. — вікопомній „Історії Русів” ця термінологія панує і то, як термінологія виразно державницька, в протизвагу до провінціальної, мовляв, термінології „української”...

Справді, слова „мають свою долю”, як і книги. І як же дивно покерувала доля цією, сивої давнини сягаючою, термінологією.

Перші сліди виразу „Мала Росія” з’являються відносно пізно в грамотах візантійсько-грецьких патріархів. Та немає сумніву, що така, чисто-грецька, термінологія була практикована й раніше, десь в часах територіального розросту Київської Держави Середньовіччя. Але мусимо тут сягнути аж до грецької антики, бо лише в світлі її можна знайти генезу цього специфічного назвництва та зрозуміти все історичне „непорозуміння”, таке незручне для нас в часах геть пізніших.

Отож, в географічній уяві античного грека коло (обрій) відіграло дуже важливу ролю. В органічній психології грека з „малого”, як з зерна, народжувалося „велике”. Тому античний грек називав „малою Грецією” (мікра Еллада) свою метрополію, а „великою Грецією” (меґале Еллада) — ширше коло своїх державних посілостей і впливів, ц. т. свої колонії. Ту саму, одідичену по греках, термінологію вжила культурно-грецька Візантія у відношенні до посталої в Києві IX ст. держави: „мікра Росія”, ц. т. мала Росія — для матірнього осередку, для метрополії, і „меґале Росія” ц. т. велика Росія — для колоній, спеціально на півночі (Володимир, Суздаль).

Які політичні й психологічні „пересунення” зробила в цій термінології пізніша історія, — ми аж надто добре знаємо. Але для традиційно-державницької свідомости, вихованих на клясичній літературі нащадків на-

ших національних еліт, — ця „малоросійська” термінологія видавалася аж до початку XIX ст. цілком природною і нічого „образливого” в ній ті нащадки — не відчували.

Допіру Т. Шевченко — чи не перший? — почав гостро розрізняти: „А на Україну не поїду... там лише сама Малоросія”... — як писав він в одному з листів.

Треба ствердити, що з духа свого неполітична, чисто чуттєва назва „Україна” набирала цих політичних і державницьких лише в добах Збройного Чину — Хмельницького, Мазепи, Петлюри, хоч уживав тієї термінології вже Сагайдачний, а найбільше спопуляризував її французький інженер де-Боплян в своїм „Описі України” (1651).

**

Жорстокість Петра I і цинічна безоглядність Катерини II виповнюють майже без решти увесь страшний для нашої нації XVIII вік, вік Просвічености, витонченого Версалю, енциклопедистів (яких Катерина II дуже вдало кокетувала), Руссо, врешті — французької революції.

Зловісна заграва Полтави, ручаї людської крові на вулицях столичного Батурина, відчайнот-нерівний змаг еміграції Пилипа Орлика, періодичні „чистки” на Батьківщині, руїна Січі...

Навіть короткий „галянтний” епізод з Розумовськими (1750 - 1764 рр.) — мимо патріотизму гетьмана Кирила — залишився лише епізодом, так само жалісним, як донищувані ще й тепер руїни його батуринського палацу.

Але ніч бездержавности, все ж таки, не запала одразу. Не можна усталити і вибрати серед кількох певну дату її початку. Ще р. 1791 представник лівобережної шляхти Василь Капніст (до речі, більш знаний, як „руський пісатель”) їде до Прусії з місією шукання міжнародної підтримки для політично конаючої Батьківщи-

ни. Ще на початку XIX ст. невідомий автор пише „Історію Русів”, що зробить певний вплив на історіософію Шевченка. Але в тім же часі ніч помітно залягає. „Ніч” в тім розумінні, що Україна перестає бути справою політичною. І під цим саме оглядом „Історія Русів” була — політично — лебединою піснею доби.

Цікаво все ж, яким живучим виявлявся мілітарний дух, дух „козацької шаблі” в занепадаючих рештках нашої аристократії. При кожній сливе нагоди (польські повстання, інвазія Наполеона) вона накидається Петербургові з ідеєю — під кожним претекстом — формування Української Збройної Сили. Вже давно по скінченні Гетьманщини, вже по всіх хірургічних розтинах живого тіла Нації, але й останній „малоросійський губернатор” кн. М. Репнін (його дружина була онукою останнього гетьмана, а донька Варвара — приятелькою Т. Шевченка) формує під час польського повстання 1830 року вісім козацьких полків. За своє „козакофільство” він врешті був суворо відставлений...

Отже, наступає неунікальне „переключення” національної енергії з „політики” на „культуру”. Але таке жалісне це переключення було, що його точніше і влучніше було б назвати **капітуляцією**.

Відомо, що відкритий — з ініціативи філософа Гр. Сковороди — заходами й коштами слобожанської нашої шляхти Харківський університет (1805 р.), робиться на якийсь час осередком літературного руху — романтизму. І саме один з представників того осередку — Опанас Шпигоцький, як не можна ліпше накреслив, сказати б, маніфест тієї політичної капітуляції:

Минулося її (України) козакування на полях воєнних... Не покладати вже козакові меча на терези судьби... Закозакує ж він тепер на полях солодкого піснопіння...

Ця капітуляція — це своєрідне кредо нового покоління XIX ст. стало кредом цілого ряду наступних

покоління. І, може, немає в цілім нашій ХІХ ст. документу страшнішого й вимовнішого саме за цей.

Це кредо лягло могильною плитою на ціле століття. І хто знає, чи не від цього документу (він наведений в „Іст. Літ.” Єфремова) треба б почати нашу Ніч Бездержавности.

Бо й геть пізніше, в другій пол. ХІХ ст., редагуючи поезії Шевченка, навіть людина такої міри, як Панько Куліш, наважився був замінити в „Кобзарі” — „нашого завзятого Головатого” (ц. т. останній блиск „козацької шаблі”) на „нашу думу, нашу пісню” — в знаній поезії того, хто саме намагався зрушити панахидну атмосферу „ліснопіння” і передати наступним поколінням дух Козаччини.

III.

Той дух Козаччини, мимо всього, в переважно „оселянцям” і притиснутім масиві народу продовжував жити. Але жив він також, як історичний спогад, в останніх, ще національно животіючих представниках шляхти, переважно підупалої матеріяльно.

Яскравими прикладами й виразниками того були два великі сини нашого народу — Т. Шевченко і М. Гоголь.

Літературознавство минулої доби мало цікавилось походженням письменників і творило з їх життєписів або короткі пашпортові відомості, або стилізовані „життя”. Про М. Гоголя вистачало, що він „син підупалого дідича” і „російський письменник-сатирик”. Про Т. Шевченка існувало — за нечисленними вийнятками — досить нудне сентиментально-сльозаве оповідання, що починалося зазвичай так: „В селі Моринцях, в убогій родині кріпака народився малий Тарас”... Далі йшло, що він був сирота, що його біла спочатку мачуха, згодом — пан, що він бідував, що „вчився” в Академії Мистецтв у Петербурзі, що потім був засланий за „протиурядові

вірші” і що, одним словом, був з нього „співець селянської недолі”. Все це довершувала знана ікона Тараса в кожусі й шапці, яка доповнювала досить зловісну легенду, що з неї так зручно користає історичний ворог аж по цей день.

Тут немає місця детально зупинятися на біографічних легендах і Шевченка, і Гоголя. Вистачить лише нагадати, що Микола Гоголь (нар. 1809 р.) був нащадком хмельничанина Остапа Гоголя, полковника брацлавського (згадаймо ім'я старшого сина з „Тараса Бульби”) і сином автора українських комедій в стилі Котляревського. А що Тарас Шевченко (нар. 1814 р.) мав прізвище також „Грушівський”, про це перший вказав (1898 р.) Олександр Кониський у своїй і досі вартісній монографії. Та й досі, на жаль, проблема дійсного родового прізвища Шевченка не висвітлена („Шевченко”, без сумніву, було пізнішим прозвищем „до-вуличному”, як це є в ужитку на Україні). Відомо, що дід Шевченка (ще Іван Грушівський) був свідком і, певно, учасником Коліївщини. І незаперечним фактом в поезії Шевченка є її виразно козацький дух, а найулюбленіше слово і образ: „слава”, козацька слава (як і „козацька кров”)... Це явище не може бути випадковим — в природі таких чудес не буває. І „кріпацтво” Шевченка треба б, щонайменше, обмежити, може, до одного-двох поколінь. Натомість, козацьке походження Шевченка — в світлі його характеру, психіки й духа творчості — не виглядає лише гіпотезою*).

З достатньою ймовірністю можна твердити, що і Гоголь, і Шевченко вийшли з верстви, що ще в XVIII ст. була єдина, ц. т. верстви козацької, яка лише наслідком адміністративно-механічних заходів чужої імперії була

*) Навіть в одній з пізніших поезій своїй, присвяченій селу, де „чорніше чорної землі блукають люди”, де „людей у ярма запрягли пани лукаві”, Шевченко ніби „уточнює”:

... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини.

розколена. І тому, на початку XIX ст. Гоголя родить українське „дворянство”, що хутко в нових політичних умовах національно дегенерується, а Шевченка родить закріпачене „селянство”, в яким є значний відсоток бувшої шляхти і в яким відбувається повільний процес регенерації Нації.

Особистість геніяльна, що завжди „відчувала в собі сили необняті” — Гоголь свідомо потягнувся від політично мертвої Батьківщини до Петербургу, що в свідомості людей його круга ще був столицею понаднаціональної імперії. І цей крок спричинив пізніше його формальну адаптацію чужою літературою. Шевченко опинився в Петербурзі мимоволі, „мимохідь”, але його „селянське” національне здоров'я зробило так, що Петербург не лише залишився етапом (хоч і важливим) його життя й творчости, але й стимулював та оформив його потужну національну суть.

І дуже характеристично, що цей важливий географічний пункт в житті обох земляків ніколи не став точкою перехрестя їх життьових шляхів. У Петербурзі р. 1831 виходять „Вечори на хуторі біля Диканьки”, а р. 1840 — „Кобзар”. Обидва автори цих творів ходили вулицями і парками того самого міста (в рр. 1831 - 36), мали спільних знайомих, земляків і неземляків, але — ніколи не зустрілися за життя і ніколи особисто не пізнали один одного... Може тут, справді, заважила „соціальна” різниця їх суспільних становищ (хоч, в дійсності, такою вже великою тоді вона не була).

Але саме Шевченко і саме тому, що йому, а не знекровленому Гоголеві, судилося стати генієм Нації, спромігся на геніяльну синтезу:

Ти смієшся, а я плачу.

(Послання М. Гоголю)

І тим здолав поновно вклучити Гоголя і в історію нашої культури, і в літературний процес доби. Це, власне, Шевченко, з якоюсь „селянською хазайновиті-

стю", з інстинктом „господаря”, що бачив ширше і вище, повернув „блудного сина” — його Нації.

В тій темряві Ночі Бездержавности обидва вони, Шевченко і Гоголь, при всіх різницях і неспівмірностях своїх, залишалися орієнтаційними дороговказами і акумуляторами національного духа.

Покійний В. Липинський не раз іронізував над „літературною Україною” і, з точки погляду політика, може й слушно. Але коли, силою речей, наша Батьківщина опинилась в стані позаполітичним, „література” мусіла зайняти домінуюче в національним житті місце. Вона — в системі інших мистецтв перш за все — стала осередком національного життя протягом майже цілого ХІХ століття. Тому хай не буде дивним, що зупиняємось тут на постатях цих двох великих письменників. Вони бо були більші й важливіші за тодішні політичні події на теренах нашої Батьківщини, не виключаючи навіть окремих спорадичних бунтів чи навіть руху т. зв. декабристів р. 1825, що, мимо участі в нім українського старшинства (підполковника Сергія Апостола-Муравйова, що наклав головою), сливе не мав національно-українського значення.

Особливо це відноситься до постаті Т. Шевченка, яка в очах навіть фахового історика править за визначну подію в політичній історії нашого народу. Та й, зрештою, сам Шевченко був свідомий того, напередодні смерті пишучи в своїй автобіографії дослівно: „Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини” (лютий 1861).

Але й творчість М. Гоголя, принаймні для певної верстви нашого народу, була і є джерелом певної свідомости, коли вже й не „національної”, то етнічної й, що найважливіше, духової. Та творчість давала можливість контакту з народом для многих „блудних синів”. Але й давала, в якімсь сенсі, своєрідну національну „повноту” і для тих, хто т. зв. національну свідомість мав і хто вже був „опалений” вогнем поезії Шевченка.

Розуміється, національна недокровність М. Гоголя — є наявна. Вона потягає за собою цілий ряд непорозумінь і навіть досить недобрих ускладнень: елементи „хворобливі” в тій творчості, особливо пізніше, є незаперечні. Але ці елементи скорше всього отруїли лише пушкінську літературу петербурзької Росії, прокресливши в ній — через Достоевського — її фатальну „генеральну лінію”. Для української душі творчість Гоголя майже не несе в собі якихось особливих патологічних властивостей — Гоголь вертається до свого народу ніби просвітлений і очищений, ніби видужавши з національного каліцтва.

При всім цім Гоголь, без сумніву, просто з природи свого генія, з характеру своєї творчості, не може бути явищем зміцнюючим, будівним, запалюючим. Гоголь є явищем типово „нічним”, коли так можна висловитися, „місячним”. І в нашій Ночі Бездержавности він і відігравав ролю своєрідного „місяця”, що або згущував тіні на й без того тіньових явищах нашого історичного життя, або й освітлював їх, але світлом фантастично-чарівним, часто зловісним, якимсь демонічним і страшним. І в цім відношенні він — цілковита протилежність Шевченкові, що, зродившись, вірніше вульканом вибухнувши в Ночі Бездержавности, іншим, зовсім іншим світлом освітлив Батьківщину. Тим світлом, мовляв Куліш, при яким „всі побачили, кудюю мають іти”.

IV.

В проблемі Гоголя, що періодично викликає у нас дуже перечулені і досить ялові дискусії, для широкої публіки найістотнішим залишається м о в а його творів.

Отже, треба тут ствердити, навіть не покликаючись на фахівців, що московська мова була М. Гоголеві органічно чужа, а тодішню літературну мову пушкінської Росії він знав досить слабо, і ціле своє літературне життя мусів її наполегливо вивчати. „Російська” мова

М. Гоголя є своєрідним мовним феноменом, що віддавна притягає увагу сумлінніших російських дослідників (Мандельштам і інші). Але й для нефахівця величезна кількість яскравих українізмів в ній враз з елементами української синтакси — кидається в вічі. Мову своїх творів М. Гоголь постійно „перередаговував” так, що деякі твори мають по кілька редакцій. Але й поміч сторонніх і, певно оочих, редакторів не рятувала в цім відношенні Гоголя, що до кінця заховав свою дивну літературну „говірку”.

Дуже характеристично і навіть парадоксально, що Т. Шевченко значно ліпше від М. Гоголя володів літературною російською мовою, а навіть і в розмові, за свідощтвом сучасників, говорив нею „без акценту”. Для Шевченка та мова була, безумовно, „чужоземною”.

Але, обриваючи ці формально-мовні уваги, мусимо ще й ще раз ствердити, що при всій важливості мови в того роду явищах, мова — поруч стилю й духу — виявляється в тім випадку чинником більш зовнішнім, аніж внутрішнім. І в світлі сучасного, хоч і як бідного, гоголезнавства, дух творчості М. Гоголя є остільки для безстороннього дослідника вимовний, що не збуджує жадних сумнівів. У кожному разі, для Москви й навіть справжньої „Росії”, є той дух виразно чужим, ба й ворожим, і такі видатні представники московського народу, як В. Розанов, почасти К. Леонтъев, навіть С. Аксаков — це виразно відчували*).

*) Немає змоги зупинятися тут окремо над питанням т. зв. національної свідомості у М. Гоголя.

Знані виповідження самого Гоголя про його ніби „дві душі” (в листі — відповіді до Росетті-Смірної), про те, що поезія Шевченка „відгонить дьогтем” (в розмові з Г. Данилевським) і т. п. — належить брати щонайменше скептично. То були вимови і відповіді на запитання або занадто „заінтересованих”, або й просто підозрілих людей.

Натомість вистачить прочитати його листи до інтимного приятеля — Михайла Максимовича („киньмо Кацапію та їдьмо до нашого Києва... для кого ми працюємо?”), зважити його зустрічі в Парижі з Міцкевичом, Залеським і іншими дуже антимосков-

Важко затяжила літературна творчість М. Гоголя на „великій російській літературі”. Притьмарила вона в ній клясично-ясну поезію Пушкіна, звернула її з соняшного пушкінського шляху вбік і визначила по-пушкінській літературі темний шлях психопатологічного бездоріжжя, позначеного всіма хворобливими етапами тієї, назагал, отруйної й руйнуючої літератури. Згубна роля тієї „по-гоголівської” літератури в упадковій петербурзької імперії — є нині для всіх очевидна. І в цім проявилася ніби історична „страшна помста” України, dokonана її геніальним, хоч і скалченим, сином.

Гоголь, потенціально мистець героїчного „високого стилю” („Тараса Бульбу”, над яким він працював майже ціле творче життя, Гоголь уважав за центральний свій твір), не мавши змоги в умовах реальної України початку XIX ст. його проявити і, відірвавшись фізично від Батьківщини, обернувся згодом на сатирика.

Зроджена з національно-українського гумору, його сатиричність в холодній Петербурзі хутко втрачає свої живі й погідні властивості (що так наявно відбилось вже в збірнику „Миргород”) і перетворюється в якусь аж демонічну здібність (вона страшила самого Гоголя і була причиною його душевної недути) бачити тільки все в і д ’ е м н е, бачити, як він казав, тільки „пошлість пошлої людини”.

сько настроєними поляками. Врешті. існує вимовний документ — власноручний запис Гоголя в книзі пацієнтів у Карлсбаді (його відкрив А. Бем перед останньою війною) по-французьки: Nicolas de Gogol — Ukrainien. (1846 p.).

Не треба забувати, що кожен крок Гоголя був пильно сліджений російською тайною поліцією, яка в добу Миколи I не дуже відрізнялася від советської.

Треба не забувати також, що Гоголь був, через В. Жуковського, фактично стипендіятом царського двору. Це, безперечно, тяжко відбивалося на його психіці. І повість його „Портрет” (з провідною темою „продажу душі чортові”) в цім відношенні є дуже прикметна, як свого роду автобіографія, чи, вірніш, автобіософія.

Існує не лише в російському (що — зрозуміло), але й в нашій літературознавстві гоголівська легенда (одна з кількох), а саме, що українська тематика творів М. Гоголя обмежується на „українських повістях” („Вечори” та „Миргород”), а вже „Ревізор”, „Мертві душі” і навіть „Одруження” — то, мовляв, „убивча сатира на Росію і москалів”.

Для кожного, хто студіював або, принаймні, уважно вчитувався в твори М. Гоголя, немає сумніву, що то є найвна „патріотична” байка, яка не має жадних солідніших підстав.

Зачнім з того, для кожного дослідника знаного факту, що Росії-Московщини Гоголь попросту не знав. Він жив якийсь час в Петербурзі 30-их років, який жадною „Росією” не був, наїздив до Москви (де випадково й помер у гостині у гр. А. Толстого, що в якійсь мірі був його „політкомісаром”), бачив підмосковний маєток Аксакових, а в пограничній Курську, на поштової станції, перебув карантин (в зв’язку з епідемією). Поза тим, від р. 1836 почавши, М. Гоголь, властиво, був емігрантом.

Париж, а особливо Рим („батьківщина душі”, як він називав Італію) — це були місця, де проходило його емігрантське життя.

Розуміється, „Ревізор” є сатирою на російську імперію, але дія цієї комедії відбувається на колоніальних теренах України і всі дійові особи — за винятком хіба жандарма з Петербургу — є наші „любезні земляки”... Що герої „Мертвих душ” так само українці — за винятком Ноздрьова — це чудово знали самі росіяни-сучасники Гоголя (фрейліна Смірнова-Росетті, поет Ф. Тютчев і інші). Що Подкольосін з „Одруження” (як Лічниця і інші) є типовим „хахлом”, про це не може бути двох думок, хоч і як „Одруження”, поза тим, підфарбоване під „російщину” (напр., постать Свахи і саме „сватовство”).

Творчий доробок Миколи Гоголя є суцільний, як

у всякого великого мистця. І парцелювати той доробок було б зайняттям штучним і зайвим. Від „Вечорів”, через „Тараса Бульбу” і „Мертві душі”, аж до „Листування з приятелями” та „Роздумування над Божественною Літургією” — Гоголь залишається єдиним-неподільним. І, що найважливіше, залишається в річищі українського не так літературного (бо він був перерваний), як культурного процесу. Твердження це можна було б порівняно легко довести й удокоментувати*).

М. Гоголь дав нам справжню героїчну епопею — „Тарас Бульба”, плід напруженої праці цілого його життя, частинно взорований м. інш. на Гомеровій „Ілліяді”. Як би ми не ставились до стисло національної вартости цього твору, він залишається монументальним і, правдоподібно, вічним. Він, мимо всього, воскрешає дух Козацької доби: за Віру і Націю.

М. Гоголь дав нам до фантастичности плястичний образ національного відумирання покозацької шляхти і ту задушно-підмогильну атмосферу, що залягла над політично мертвою Батьківщиною („Старосвітські діди-чі” і інші).

М. Гоголь дав потворну галерію „мертвих душ” zdeгpaдoвaнoгo, здегенерованого нашого бувшого панства. І тим — у нещадній гостроті — поставив проблему національного „життя й смерти” — з одного боку, як і смертотворчої механіки російської імперії в її „малоросійській” колонії — з другого.

М. Гоголь, врешті, як ніхто перед ним і по нім, показав нам відворотні — „нічні” і демонічні — сторони української душі („Вій”, „Страшна помста”,

*) Багатий матеріал, як і перші частини моєї готової монографії „Гоголь” загинули в подіях II Світової Війни. Як вступ до українського гоголезнавства, можна порекомендувати працю „Українська стихія в творчості Гоголя” — Павла Филиповича.

Така річ, як „Листування з приятелями”, виразно нав’язується до лінії української філософії і, зокрема, Сковороди і, розуміється, з „російським” літературним процесом — не має нічого спільного.

„Пропавша грамота” і інші), показав їх в чорнім сяєві такого жаху, що й найбільші страхіння новель Е. А. Пое видаються блідими.

І, що найважливіше і найістотніше, „гірким сміхом своїм сміючися”, саме М. Гоголь вказав нам вкінці вихід: силу Хреста, світло християнства і путь до Христа, путь, з якої спізнені нащадки збивалися у тьмі Ночі Бездержавности.

М. Гоголь був більше нашим національним мучеником, аніж „російським сатириком”.

V.

Постать, творчість і значення Т. Шевченка, розуміється, висвітлені у нас повніше, особливо за останні десятиліття, коли шевченкознавство виростало на спеціальну галузь знання.

Багато розвіялось недобрим легенд, „народницьких” і псевдопатріотичних байок. Шкода лише, що здобутки шевченкознавства і досі не присвоїло собі наше суспільство, як цілість. Може тому, власне, що „цілістю” воно, наслідком ряду внутрішніх і зовнішніх причин, досі ніяк не може стати. Все ж, щоб тут не повторюватися, відсилаємо читача до відповідних існуючих праць (Степан Смаль-Стоцький, Д. Донцов, Д. Чижевський, Юрій Русов).

Короткотривала наша Державність, а головне, Визвольна Війна (1918-20 рр.), відродивши перед тим спаралізоване „відчуття Шевченка”, поставили перед нами його постать в таких вимірах, які скасували багато попередніх „рамоч” та давно перетлілі „народницькі” ревізити („самоук”, „співець селянської недолі” „геніяльний мужик” і т. інше).

Тільки наше покоління може вповні зрозуміти й застосувати до себе ті враження від поезії Т. Шевченка, що їх зазнали були перед століттям його сучасники. „Волосся настовпужилося в мене на голові” — писав

навіть такий сентиментально-ідилічний земляк, як Г. Основ'яненко-Квітка. Глибше віддають те враження кирило-методіївці, ближчі друзі — Куліш і Костомаров: „Муза Шевченка роздирає завісу... І страшно, і солодко, і болюче, і п'янюче було заглянути туди! Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклет, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатами” (Костомаров). „Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою... І з того часу всі у нас поділились на живих і мертвих” (Куліш).

Наступні покоління (70-80-90 рр.) вже затратили були таке відчуття Шевченка — „народництво” зробило своє. Але ота „завіса”, про яку казав М. Костомаров, була таки „розірвана”, той „підземний заклет” (Великий Льох) був „прорваний”.

А той розподіл на „живих і мертвих”, що його відзначив П. Куліш, таки відбувся і став фактом історії нашого народу. Дух попередньої Козацької Доби, мілітантний і мілітарний дух „козацької шаблі”, коротше — Дух Нації — був Шевченком переданий не лише поколінню „живих”, а й поколінням „ненароджених”. Переданий через бездоріжжя і тьму Ночі Бездержавности і в суперечтій Ночі.

**

*

Хтось вже давно сказав, що цитатами з Шевченка, як цитатами з Біблії, можна доводити „все”. І кожна „ідеологія” чи „партія” у нас може — при допомозі тих цитат — з тріумфом проголошувати Шевченка „своїм”.

На цій властивості Шевченкових творів зупинявся Ю. Русов і дав (в книжці „Душа народу і дух Нації” — 1948) дуже влучне пояснення цього: „Шевченко синтезує в собі всі чотири основні расові первні нашого народу” (ц. т. нордійський, динарський, середземноморський і остійський). І далі: „Тому в нім, як у синтезі, в його творах, ми бачимо і тіло, і душу, і дух України”.

Цю властивість Шевченка-творця найяскравіше бачимо в зіставленні з творчістю Гоголя.

Мало сказати, що з Гоголя був а н а л і т и к. Він не лише аналізував-розкладав людину, але в своїй творчості він, якимось аж автоматично, відбив історичний процес розкладу своєї суспільної верстви — українського „дворянства”, бувшої провідної верстви народу. В його творчості людина ніби розпадається наочах на свої складові частини. Така „мертва (передусім національно!) душа” сплющується, спрощується, скорчується до якоїсь лише однієї психічної ціхи (ненажерство — Собакевич, скнарство — Плюшкін, плиткий сентименталізм — Манілов, грошелюбство — Чічиков і т. д.). Навіть обертається в якусь алегорію одного лише органу (ніс з одноіменної новелі). Наслідком затрати духу і омертвіння душі — людина Гоголя стає калікою, потворою, карикатурою людини. І в ту порожню оболонку бувшої Людини входить „чорт” того чи іншого пороку, „нечиста сила”, яку так гостро відчував Гоголь і з якою, як міг, ціле життя боровся, так само хрестом і молитвою, як і своєю — завжди до Бога — направленою творчістю.

Людина Шевченка це, передусім, — „образ Божий”. „Будьте люди!” — це постійний заклик і пересторога Шевченка. Людина Шевченка ніколи не скалічена — однаково в „добрі”, чи „злі” („коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої!” — просить він у Бога „долі”). Людина Шевченка, справді, п о в н а, багата внутрішнім змістом, „поліфонічна” і, коли вже не гармонічна, то „контрапунктична”.

Людина Шевченка — то величезний діяпазон (саме цього слова вжив кн. Микола Репнін, слухаючи твори Шевченка у виконанні автора). Від „нордичного” Гамалії до майже „остійського” — „поставлю хату і кімнату”. Від „проклинать і світ запалити” — до „садка вишневого”. Від нещадного Гонти — до „нехай собі, а Бог поможе, то й так забудеться колись”... І навіть одночасно, в тім самім моменті:

І день, і ніч гвалт, гармати,
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце засміється.

Шевченко зцілив, скомасував і — Духом Нації на-
тхнувши — віродив і утвердив Українську Людину.

Недарма другий великий син нашого народу — Іван
Франко стверджує, як науковець, що Шевченко „в укра-
їнську поезію вносить те, чого їй перед ним бракувало,
— пристрасть, вогонь... якусь стихійну
силу.

І тут корениться кардинальна, органічна різниця
поміж Шевченком і Гоголем. Коли Шевченко у темі
історичної ночі був могутнім вибухом вулкану з його
грізним громом і палючим, полум'ям, то Гоголь був та-
ємничими відгуками ночі та містично чарівним, місяч-
ним, отже „холодним” світлом її.

14. III. 1954.

ЛІТЕРАТУРА:

- А. М. Грушевський — Історія України-Руси, Т. I. Львів, III вид.
— 1913.
М. Ростовцев — *Iranians and Greeks in South Russia* — Окс-
форд 1922.
В. Щербаківський — Формация Української Нації. Прага, 1941.
Д-р Ю. Русов — Душа народу і дух нації, 1948. „Америка”.
Е. Маланюк — *Do typologii kultur* — відбитка з місячника
“Marcholt” — Варшава, 1936.
В. Іван Франко — Южнорусская литература — Енцикл., слов-
ник Брокгауза, Т. XII, Петербург — 1904.
М. Грушевський — Історія Української літератури, Т. 1-V.
1922-26 р.
В. Перетц — Слово о Полку Ігореві — Київ, 1926.
В. М. Грушевський — Культурно-національний рух у XVI-XVII
віці, Київ - Львів, II вид., 1919 р.
В. Липинський — Україна на переломі, Відень, 1920.
Д. Чижевський — Філософія на Україні, Прага, 1929.

- Д. Чижевський — Історія української літератури, II, Прага, 1942.
- Г. С. Смалъ-Стоцький — Т. Шевченко — інтерпретації, — Варшава, 1943.
- Д. Донцов — Правда прадідів великих — Філядельфія, 1952.
- Марієтта Шагинян — Тарас Шевченко, Москва, 1941.
- Е. Маланюк — До справжнього Шевченка — „Вістник” 6, 1937, Львів.
- Е. Маланюк — Hohol - Gogol — відбитка з кварт. “Wschód” — Варшава, 1935.

ДО ПРОБЛЕМИ БОЛЬШЕВИЗМУ

Вступ

Слово *б о л ь ш е в и з м*, таке актуальне від самого початку т. зв. російської революції, — з кінцем другої світової війни зникає й ось зникає майже цілком.

Про це подбали не так, може, володарі советської імперії, як ті замасковані міжнародні чинники, які за всяку ціну намагаються гальванізувати офіційну ідеологію Москви, себто марксіський соціалізм-комунізм, як панівну ідеологію сучасности, як візію майбутнього, як „нову віру” і, передусім, як єдину контрідеологію ненависного націоналізму*).

Немає сумніву, тим більше по надто переконливих досвідах останнього часу, що комунізм Москви, як і очолювана нею імперія — без помочі тих зовнішніх чинників — давно вже перестали б існувати. І то не лише наслідком активного спротиву органічних сил всередині ССРСР, а й просто наслідком абсурдальности самої механічної конструкції совімперії, яка тримається лише мільйоновою поліційною внутрішньою армією, плано-вим нищенням органічності в людині й систематичним витереблюванням духового життя у підбитих і обернених в рабство народів. „Комунізм” тут відіграє ролю своєрідного о п р а в д у в а н н я советської системи постійного терору і періодичного „геноциду”, бо, мовляв, великі цілі („комунізм”) вимагають великих жертв. Це є характеристичне „підведення” під злочин захисної

*) Ці ж самі чинники — від самого початку реставрованої большевизмом імперії вперто називали й називають її „Росією”, мимо конституційних в ній змін, всуперед офіційній назві ССРСР. Ця „Росія”, видно, більше відповідає їх сентиментам, а одночасно лоскоче імперіялістичні амбіції большевиків, що стали „дворянами” совімперії.

ідеології. В результаті маємо по другій світовій війні таку цинічну пресову термінологію, як „комуно-корейці”, „комуно-німці”, „комуно-чехи” і т. інше, так ніби на тих теренах не існує звичайна імперіялістична окупація Москви, а щось ніби більш „ідеологічне”... Розуміється, справа підпирання ССРСР-„Росії” зовнішніми чинниками не обмежується лише систематичною реклямою, а й має характер більш реальний, як матеріальна поміч, позички, дипломатична співпраця, а головне політична допомога в додушуванні підбитих Москвою народів. Це останнє робиться з огляду на колоніяльні можливості в сучаснім ССРСР і, ще більше, з огляду на колоніяльні перспективи, що непереможно ваблять роз’ярений апетит анонімового паразитального Капіталу, оспіваного в свій час і легендаризованого та мітологізованого саме Карлом Марксом.

Комуністична легенда Москви з її „інтернаціоналізмом” та „будовою соціалізму” (очевидно, марксівського), хоч яким важливим знаряддям в загальнім арсеналі Москви не є, однак не вичерпує проблеми, і, як нам видається, істотної ролі не відіграє. Найскорше, як всяка вимізукувана ідеологія, є вона лише свого роду димовою завісою, якою маскується реальну істоту явища, що зветься **б о л ь ш е в и з м**.

Большевізм бо — поняття значно ширше за комунізм, що становить лише один (може найзручніший) з псевдонімів большевізму. Ані „соціалізм”, ані „марксизм”, ані „диктатура пролетаріату” і інші абстрактні окреслення не можуть віддати конкретного сенсу й змісту історичного явища, яке започаткувало в історії „Росії” добу, що триває вже більш як третину століття. Це історичне явище не можна зредукувати до одного з багатьох проминальних „ізмів”. Як явище істо-

*) До речі, походження цієї термінології чисто большевицьке, лише „обернене”. Адже ж в роках збирання імперії (1917 - 1922 та й пізніше) большевики, провадячи війну з Україною, з Фінляндією, Польщею, інакше не називали своїх ворогів, як „контрреволюціонерами”, „білими”, „білофінами”, білопеляками” і т. п.

ричне, воно не може не бути органічним, отже зв'язаним з певним географічним тереном, з певним населенням, з певним історичним типом людини, з історією певного народу, з умовами певного культурного „клімату”. Пояснювати бо большевизм приїздом р. 1917 в „запльомбованім вагоні” емігранта Н. Ульянова (Леніна) чи „стратегічним генієм” журналіста Л. Бронштейна (Троцького), ба навіть — досить мутними літературними творами самого „пророка” К. Маркса — було б наївно і тому недоцільно.

Залишмо все це тим, раніш згаданим, чинникам, які, під псевдонімом „знавців комунізму”, ба й „спеців від Росії”, свідомо чи підсвідомо займаються редукцією большевизму раз до економіки, раз до пролетарської революції, раз до т. зв. матеріялістичного розуміння історії, марксизму, соціялталмудизму і т. д. Словом, до тієї чи іншої „дискусії”.

Ми на це все не маємо ані місця, ані часу, ані бажання.

Ідеологія

I.

Чужинці не розуміють нічого з того, що робиться в Росії.

М. Літвінов (Валлах)

Ми не почнемо від дефініції. Явище большевизму занадто складне, багатолике й нескхотне більш або менш науково-подібним словництвом, як, взагалі, більш або менш раціоналізованим розсудком. І на цім полягало виняткове щастя большевиків (як, додамо, попередніх еліт Москви й Росії, бо „умом Росії не обнять, аршіном обцим не ізмерить”, як сказав визначний поет Росії — Федір Тютчев). Раціоналістичний розум Західньої Європи, справді, ніколи (за парою винятків) большевизму „зрозуміти” не міг.

Почнім від звичайного особистого спогаду.

Осінь 1917 року в досить спустілих російських окопах I-ої світової війни. По просторах фактично розчленованої імперії буяє керенщина. З балькону палацу балерини Кшесінської лунає голос Леніна, що на всі лади повторює те саме слово „совети”. Дисципліна у вже розкладеній армії існує лише інерційно. В мою сотню скорострільів (значний відсоток земляків) команда полку прислала телефоніста: типовий москаль, десь з-під Рязані, рудий, хитруватий і верткий. Через телефон він жадібно ловить усі політичні новини, ними лише живе й ними обдаровує кожного вояка. Особливо смакують йому виповідження Леніна та його оточення. Симпатії його — явні. Але молодший старшина, прапорщик з інтелігентів (абсолювент консерваторії й початкуючий оперовий тенор), мавши симпатії ліберально-демократичні і закоханий в Керенському, намагається того телефоніста переагітувати. Тільки й чути: „свабодная Рассія”, „демократическое правительство”, „верность союзникам” ну й „вайна до победново конца”. Рудий і кирпатий телефоніст слухає, намагаючись заховати сяку-таку ввічливість (бо то все ж ніби якась тінь начальства), але раптом вибухає:

— „Та киньте ви, нарешті, те „Керенський” та „Керенський” та „емакратія”. Обридло слухати. Не Керенський нам потрібний, а влада, розумієте? От большевики, Ленін, — то є влада, а не адвокатик-брехунець. Ленін — то х а з я ї н. Мені товариші передають по телефону, що він говорить народові, — одразу чуєш: то є воно. Те, що нам — робітникам і крестьянам — треба. Ясна річ — не вам, панам та інтелігентам.”

Цей рудавий, між іншим немолодий, москаль, розуміється, про жадного Маркса не чув, соціалістом не був, в партії не фігурував. Але він уже був б о л ь ш е в и к о м. І треба було чути, з якою солодкою побожністю вимовляв він це слово. Може воно нагадувало йому

слово „большой”, може, освячене побутовою традицією слово „больша́к” (старший в московській родині)... Але в сі родовиті москалі в моїм полку, що мав значний відсоток „інородців” (м. ін. українців і казахів), на осінь року 1917 були вже поголовно большевиками, незалежно від класової приналежності, большевиками не в партійно-ідеологічним значенні цього слова, а власне, в тім невловнодуховім сенсі цього поняття, що його дуже трудно схопити якоюсь раціональною дефініцією, піддати якійсь соціологічній лише аналізі.

В першій же подуві большевизму, з першою ж промовою Леніна, люд московський — крізь „марксистичну” фразеологію — відчув традиційний дух автократії, дух історичного царизму, дух істотно москалеві рідний.

„Есть в Леніне керженській*) дух, ігуменській окрік в декретах”, — співав трохи згодом Ніколай Клюев, московський народний поет, старовір і селянин з походження. В аспекті релігійно-національної свідомости зустріли большевизм не лише талановитий поет Московії, селянин Сергій Есенін (що напередодні революції р. 1917 друкував був вірші, присвячені останній цариці), а й син професора, рафінований поет-ерудит Андрій Белий (Бугаєв), останній великий поет імперії — Олександр Блок (поема „Дванадцять”), критик-публіцист Іванов-Разумнік і багато інших родовитих москалів, що були серцем і мозком свого народу, а не приблудами з „южноруських” босяків (як славнозвісний Маяковський), чи з півінтелігентних хахлів (як Дем'ян Бедний), не кажучи вже про хмари „одеситів”, що, як сарана, злетілись на жир до большевицької Москви.

*) Синонім істотно-московського „старообрядчества”, „расколу”, цебто допетровської і досинодальної національної релігії. В Керженських лісах (над Волгою) переховувались старообрядці від церковного терору Петра I, ба й кривавих „церковних реформ” ще його батька-Алексія. В тих „реформах”, як виправлювачі церковних книг, брали участь, до речі, наші київські богослови.

„Большевиками” буквально на очах (кажу це, як наочний свідок) робилися в старій армії найвидатніші старшини генерального штабу і дали большевицькій армії фаховий генералітет на чолі з Брусіловим*). Не думаю, щоб переконаним марксистом був родовитий аристократ і царський шарже д'аффер (у Лондоні) Г. Чічерін, що не випадково став першим большевицьким міністром закордонних справ.

Справи ці досить висвітлені у відповідній документальній літературі, щоб на них тут довше зупинятись. Можна лише, навіть без зайвої аргументації, ствердити, що т. зв. російська революція, будучи в істоті своїй розпадом імперії, знайшла в большевиках змін у обслуговуванні імперської машини. Її вже не встані були обслуговувати zdeгенеровані нащадки історичного, по-важно ослабленого культурно-чужими „окраїнними” домішками, „служилого дворянства”. Та ще й в такому критичному моменті для імперії, коли вона в блискавичному темпі тратила заграбовані колонії й опинялася в стані „голої” етнографічної Московщини**).

Існує анекдотичний епізод з тих днів і годин, коли большевики завойовували владу. Ті години, часом, були драматичні. Отже, один з претендентів на всеро-

*) До „білих” з царських генштабістів пішов, зонайбільше, „третьої сорт”. Корнілов, не зважаючи на російське прізвище, безумовно був „інородцем” (туркменом, або калмиком). Денкінську армію складали старшини типу „росіян” (малороси, малогрузини і навіть малополяки), комплектувана вона була, в значній мірі, українцями. Ядром „білих” були козаки — армії Донська й Кубанська. Зрештою є річчю аксіоматичною, що з большевиками воювали лише т. зв. окраїни, але не національна Московщина.

**) Публічною таємницею є факт, що апарат і кадри ославленої царської „Охранки” (департамент таємної поліції) большевики одідичили безпосередньо по перевороті. Хто знав таємниці царської Охранки з її Азефами, Дубасовими, Гапонами й Богровими (убійник міністра Столипіна, отже свого найвищого шефа), для того такий „революційний крок” царської таємної поліції не був жодною несподіванкою.

сійську владу, що мав псевдонім „Зінов'єв”, перестрашений подіями, висловив був Ленінові свій сумнів, чи зможе, мовляв, їх нечисленна група обняти й зорганізувати уряд. На що Ленін, не надумуючись, впевнено заявив: „Якщо царською Росією правило 140 тисяч дворян, то чому наша партія, яка налічує вже десятки тисяч, не зможе тією Росією правити”.

Жадним „генієм” Ленін, розуміється, не був, але одне йому треба признати (опріч характеру, без якого, річ ясна, він Леніним ніколи б не став) — ця людина чудово знала: 1) психіку московського народу, 2) механіку московської історії, 3) коріння московської культури і 4) природу влади.

А цим останнім — Ленін, який либонь більше студював „Фом Кріге” Карла фон Клязевіца, аніж „Дас Капіталь” другого Карла — Маркса, був, розуміється, на десять голів вище від наших центрально-радянських Грушевських і Винниченків, що були в тій області майже немовлятами.

II.

Не треба бути містиком, щоб відчути, що живемо в добі, коли присутність і активність Зла є майже наочна.

Ми, спеціально українці-ізгої, відчуваємо не лише присутність, а й саму природу Зла з такою гостротою, з якою сатану відчували хіба тільки люди Середньовіччя. Наявність демонізму в комплексі большевизму не підлягає сумніву, хоч як фальшиві „знавці”, прикриваючись ніби професійним раціоналізмом, стараються „раціонально” пояснити його при помочі політичної економії, соціалізму, соціології і, розуміється, марксизму, марксизму „наукового”...

„Знавці”, „науковці”, новоявлені „історіософи” — а серед них значний відсоток так чи інакше платної советської пропаганди — впевнюють, напр., що терор, концентраційні табори (смерти, чи рабської роботи), ма-

сове переселення, біологічне підтинання народів і т. п. — це, мовляв, винахід німецьких „нацистів”, які, як це кожній нормальній людині відомо, були лише нездарними учнями большевиків, спізненими на яких два десятки літ. Такі пляновані і масові катівства большевиків, як два зорганізовані большевиками голоди на нашій Батьківщині — рр. 1922 і 1933, що коштували нашому народові 30% його живої сили, „знавці” або просто старанно замовчують, або, коли це вже занадто незручно, нахабно і абсолютно безпідставно твердять, що то був голод на терені „ц і л о г о ” Союзу („цілої Росії”), ба що той голод був викликаний konieczністю, якщо не „будови соціалізму”, то, щонайменше, необхідністю „індустріялізації”, або просто потребою зброєння перед загрозою „капіталістичного оточення”. Цю цинічну брехню „знавців”, по довгих дискусіях („на високім рівні”), підхоплюють інші „знавці” (і просто большевицька каналія з п’ятиколонників), друкують в сотнях томів з многотисячними накладами, розголошують через радіо, „студіюють” по університетах. І пекельна машина працює далі. Бо, як знає кожний християнин: сатана є батьком брехні.

Нам приходиться, з багатьох причин, усунути з наших розважань над большевизмом складник ірраціональний, складник сатанізму, який в нім, поза всяким сумнівом, міститься. Аналіза бо цього складника вимагала б іншого підходу, іншого аналітичного інструментарію і навіть іншого словництва. Але явища ірраціональні в дійсності так тісно сплітаються з раціональними, містика так часто просякає реальність, що сумлінний дослідник як же часто мусить переконуватись в обмеженості т. зв. позитивної науки, що, до речі, протягом технопоклонницького XIX ст., сама набула цих своєрідної і чисто поганської (табу „ненауковости”) містики.

При розважаннях на нашу тему не можна оминати, хоч коротко, теорії, чи пак „науки” Маркса. Будь-що-будь, та ідеологія офіційно лягла в основи філософії та

ідеології комунізму, отже й більшовизму, що мав би бути національно-московською формою марксизму.

Карл Маркс (син надрайнського адвоката-вихреста і внук рабина, походженням либонь з старої рабинічної родини, що виемігрувала з Волині десь за часів Богдана), народився 1818 р., студював у Бонні й Берліні. Університетська праця його була присвячена Демокритові, античному філософові-матеріалістові. Займався фахово журналістикою. Вкоротці виемігрував до Парижу, де на спілку із знаним поетом Гайнріхом Гайне видавав журнал „Форвертс”. З вибухом революції 1848 р. Маркс вертається до Німеччини, але вже від р. 1849 осідає в Лондоні, де в грошевих турботах, у постійній залежності від матеріальної допомоги рідні, жив і вмер р. 1883.

Загальна „популярність” марксизму (в ССРСР марксизм викладається примусово в школах, де він замінив науку релігії) звільняє нас від переповідження тут основних засад теорії Маркса, що міститься в тритомовім творі „Дас Капіталь” (вид. в Гамбурзі в рр. 1867-1894). Ту теорію характеризує „економічний детермінізм” аж до затрати всякої міри науковости, на що звертали увагу й сучасники, і навіть марксистки. Це не перешкоджало (й не перешкоджає) голосам заінтересованих проголошувати, що К. Маркс був великий учений, що він перший дав наукові підстави під економіку, отже й ніби під закони історії, що його теорія є верхом логіки, ба що він (як за наших часів — Айнштайн щодо клясичної механіки) перевернув світ старих понять догори ногами, відкрив нову еру в історії людства і є, як сказав один советський поет (навіть українською мовою): „Нового світу Саваоф”. Деякі апологети Маркса (з числа його соплеменників), з типовою затратою чуття міри і несвідомим блюзнірством, ставлять його, як „реформатора”, поруч... Христа.

„Наукова вартість” марксизму, розуміється, є значно скромніша в порівнянні з ерихонським галасом

советської й просоветської реклами. Теорія К. Маркса давно справжніми науковцями проаналізована, зважена й умісцєвлена в часі й просторі. Навіть справжні марксистки над її науковими вальорами не зупиняються тепер, не дискутують і не боронять її: в справжній науці К. Маркс вже давно є „голим королем” з казки Андерсєна.

Але, як ми вже підкрєсили, раціональне переплітається з ірраціональним і метафізика з фізикою. В мутній, заплутано-талмудистичній і, кінець-кінцем, з її „клясовістю”, „додатковою вартістю” та „надбудовами” — безмежно примітивній „науковій теорії” К. Маркса було, одначе, щось, що сугєрувало, заражало, по-своєму запалювало — і, в консеквенції, зв’язало ім’я автора „Капіталу” з морями сліз і крови, передусім на нашій Батьківщині, що була також... батьківщиною предків цієї фатальної людини. В тій „теорії” було щось, що не піддається лише-но раціональній аналізі. Було, може, між її рядками щось демонічне, щось — не вагаюсь цього вимовити — сатанинське.

В теорії Маркса — навіть беручи чисто формально — вражає цілковитий брак складника духового, морального. Трактуючи ніби про добро людини (пролетаря, робітника), автор теорії замінює людину на істоту якогось переходового спрощєно-дарвіністичного порядку. Всяка духова творчість виключєна. Всяке явище духа — не існує. Всі закони життя зведєно до мінімальних півтваринних-півзвірячих функцій. Ця теорія, коротко кажучи, вражає своїм, мало сказати, антигуманізмом, але просто відчоловічєнням, ба й злобно-консеквєнтним, яскраво підкрєслєним контргуманізмом. Теорія та є не лише безбожна, що є в стилі „науковости” ХІХ ст., але й нє людська. А людина, що б там „наука” не казала, є перш за все образ Божий, а не робот чи нумєр з концентраку. То не матеріялізм тільки. Матеріялізм, як філософська система, не був перед Марксом жадною новиною. Той самий Дємокрит (V ст. до Христа), якому Маркс присвятив свою університєтську працю, творєць атомістичної теорії і автор понад 72 творів з області

космології, етики й теорії пізнання, був ученим фізиком і першим з (нам знаних) творців системи матеріалізму, але це не перешкоджало йому писати спеціальні трактати про духовність.

Матеріалістом і то до наївності бруталним — і по-німецьки простолінійним — був перед Марксом такий Людвіг Фюєрбах, який договорився був до того, що „дер Менш іст, вас ер іст” (що не врятувало його від закидів Маркса й Леніна в „ідеалізмі”). Але ця сентенція в порівнянні з добою, в якій живемо, і з тією реалізацією матеріалізму, яку бачимо, видається тепер лише анекдотичним белькотінням п'яного психопата.

Ні, думаю, що в ядрі марксизму корениться не тільки матеріалізм, як певна філософічна система, але й щось значно глибше, значно страшніше. Бо, остаточно, коли людину представлено в той спосіб, як в цій теорії, без зв'язку з родиною, з нацією, з природою, з космосом, з духом, з Богом, — тоді вже людини немає цілком. Марксизм не лише безбожний, він, історично беручи, є антихристиянський в повнім розумінні цього слова. Отже й антихристівий. І в цім безперечний сатанізм Марксової доктрини, в якій клекаче він під покришкою науковоподібних формулювань.

Правдоподібно, першим, хто звернув на це увагу, був наш великий Іван Франко, що року 1898 писав про марксизм: „...ще не довго ждати, а будемо мати (а, властиво, вже й маємо) формальну релігію, оснований на догмах ненависти та класової боротьби”.

По нім відомий тепер філософ — М. Бердяєв в одній з ранніх своїх статей, що носила вимовний наголовок „Соціалізм, як релігія” (р. 1906) підкреслив в марксизмі „брехню”, „в'язницю духа” і „зло майбутнього”. Бердяєв вже відчув демонізм марксизму, культ безособовости, безобличности, небуття й пророчо передбачав в нім „релігію навиворіть”: безсумнівний його антихристиянізм.

Пригадую собі яскраве враження від випадково прочитаного уривку з якоїсь статті (чи листа) К. Маркса.

Справа була не в змісті, але в стилі (текст був німецький). То був виразно біблійний стиль, стиль старозавітніх пророків, з прирівнянням пролетаріату до „вибраного народу”, з натяком на власну роль вождя й Мойсея. Недарма сказано, що стиль — це сама істота автора. І той короткий уривок розкрив багато і дав ніби ключ до зрозуміння, прихованої під маскою „науковости” і „економіки”, істоти речі, як і відповідь на питання, чому, серед інших соціалістичних теорій, теорія Маркса мала в собі стільки заразливого, містила в собі якусь дивну енергію, якесь електричне насаження, що збудило такий величезний, будь-що-будь, рух.

Думаю, що все це коренилось, передусім, в самій особовості Карла Гайнріха Маркса, в його естві, що було міцніше за умовини освіти й виховання, способу життя чи офіційної національності. Ті спогади сучасників, листування й документи, які заховались, свідчать, що людина, яка ніби була втіленням раціоналізму, в дійсності була людиною типу „одержимого”, робила, справді, враження старозавітного пророка, навіть зовнішньо, і природного вождя. І то вождя не в значенні партійного лідера, а в значенні саме „ірраціональному”, в значенні задивленості в якусь далеку мету, чи міт, в далекий і д е а л ... Ця людина була тяжка в особистім житті, гостро-нетерпима, деспотична, що не зносила жадної дискусії. Опанована комплексом своїх ідей (чи, властиво, духовою під основою їх), вона вміла упокоюючи впливати на сучасників і на оточення, одержуючи від них часом сліпий послух. Це була людина несамовитої духової (а не „матеріалістичної”) енергії, енергії, очевидно, досить темного походження, але саме ця енергія — в його „науковій” праці, в його публіцистиці, в його кипучій організаційній діяльності („Комуністичний Маніфест” 1847 р.) дала, не могла не дати, жахливі в своїх наслідках речі.

І те, що тереном реалізації теорії Маркса стала саме Російська імперія, а не, логічно беручи, індустріалізо-

вані вже за його часів Німеччина чи Англія, не належить уважати за випадок, чи, мовляв, історичне непорозуміння. Фанатичний зір комуністичного Мойсея вже давно був зауважив на сході Європи ту тасмичну країну, як свідчать його нотатки й статті. Співробітник і соратник Маркса — Г. Гайне, як поет і досить бистрий спостерігач, обдаровував саме Росію не лише недвозначною симпатією, а й в'язав з нею певні конкретні надії.

Потрібний був лише духовий міст, лише метафізичний контакт з певним пунктом в комплексі „Росії” і психіці її духової еліти.

Цим пунктом став російський месіянiзм, бо й марксизм є й був лише наукоподібною формою месіянiзму.

І зовсім не випадково останній найбільший поет російської літератури — Олександр Блок привітав був большевицький переворот голосною блюзнірчо-месіянстичною поемою „Дванадцять”, де на чолі дванадцяти большевицьких червоногвардійців умістив постать „Ісуса Христа”, себто в дійсності, розуміється, Антихриста.

Грунт

I.

Чотири роки по виході „Капіталу” (I т.) з'являється роман Федора Достоєвського „Біси” (1871 р.), хоч влучніше було б його зв'язати з „Маніфестом” Маркса з-перед 24 років (1847) — „примара, примара комунізму блукає по Європі”.

Дуже прикметно й дуже дивно, що, при існуванні тепер уже величезної літератури про большевизм, дослідники так мало зупиняються над цим романом, який становить першорядне джерело знання про большевизм і є, справді, найважливішою позицією серед літератури на цю тему. Як вже було підкреслено, серед дослідників, на жаль, переважають т. зв. „знавці Росії”, які з енергією, вартою іншого призначення, старанно „атомізують”

проблему, ніби навмисне нехтуючи її основним ядром. Три чверті, якщо вже не 90%, тих „знавців”, передусім, відривають таке історичне явище, як більшовизм, від історії, від „часу й простору”, так якби те явище постало десь у стратосфері й цілком не мало свого „місцерозвинення” на нашій грішній землі. Антиісторизм — то перший і основний гріх тих „науковців”. Натомість вони, зазвичай, розтинають, парцелюють а пріорі абстрактно взяту проблему на прерізні аспекти: соціологічний, соціальний, економічний, матеріальний, порівняльно-„революційний” (обов’язкові аналогії з т. зв. великою революцією у Франції) і т. д.

Розуміється, „Біси” — роман, отже то ніби красне письменство, а не наука. Слушно. Але можна б було довести (і то на ряді інших прикладів), що того роду романи важать для освітлення проблеми багато більше за найавтентичніші історичні документи чи наукові трактати, особливо, коли ті трактати писані науковцем безкрилого розуму й причинкарського типу.

Вельми прикметним є вже те, що більшовицький уряд фактично був цілком заборонив той роман^{*)} і лише згодом, в міру зміцнення совєтської імперії, либонь раз цей роман з’явився в „академічному” повнім, отже непопулярнім виданні творів Ф. Достоевського. Можна бути певним, що в публічних бібліотеках СРСР — роман той не існує. І дуже характеристично, що той роман не фігурує ані в т. зв. антикомуністичній пропаганді за межами СРСР, ані навіть серед т. зв. „російської” еміграції. Про криптобільшовицьку чи п’ятиколонну пропаганду немащо й згадувати.

Всі ті чинники, нехтуючи й замовчуючи „Бісів”, розуміється, мають повну рацію: більш більшовикознавчого, отже й антибільшовиць-

^{*)} Прекурсори більшовизму віддавна зизим оком дивилися на творчість Достоевського взагалі, а на „Біси” передусім і особливо. Пригадую бурю, яку були зняли Максим Горький і пізніший сов.-комісар Луначарський р. 1912 з приводу спроб інсценізації „Бісів” у московським т. зв. Художественім Театрі.

кого твору в світовій літературі досі не існує, окрім хіба „Історія певного міста” М. Салтикова-Щедріна, малодоступного своїм стилем для незнайомого з комплексом „Росії” читача, та ще хіба романів „Тайний агент” і „Очима Заходу” англійського письменника Джозефа Конрада (як відомо, поляка з України, Йосифа Коженювського) теж, очевидно, малопопулярних.

Наскільки знаю, роман „Біси”, не зважаючи на великий розголос в останніх часах творчості Достоевського, досі не має популярних перекладів (за винятком хіба німецького). Перекладено давно „Карамазових”, „Злочин і кару”, навіть „Бідних людей”, існує величезна критично-літературознавча про Достоевського література (зокрема, у Франції й Німеччині), але „Біси” залишаються для світу незнаними, в більшій навіть мірі, аніж для сучасного підсоветського читача.

Факт, вартий застановлення!

Очевидно, й у нас цей роман Достоевського, на жаль, мало або й зовсім незнаний.

„Біси” — це може найбільше, що було створене цим дуже плодовитим письменником. До певної міри, роман цей ніби виходить поза рамки загальної творчості, ба й літератури взагалі, аналогічно, напр., до польської „Небожественної Комедії” З. Красінського, що своєю візійністю переходить границі звичайної літератури і теж м. ін. становить важливе джерело для відчуття духу большевизму, будучи теж своєрідним пророцтвом про нього.

II.

Втягнений в справу революційного гуртка (так зв. „петрашевців”) і, вже поставлений перед шибеницю, Достоевський був „уласкавлений” царем Миколою I і засланий на Сибір. Психічний шок від такого способу „уласкавлення”, а потім каторга, розуміється, відбилися на вразливій психіці Достоевського дуже руйнуюче. Та

людина, викорінена вже перед тим національно й родинно, зламана була морально назавжди.

Елементи патологічні відбилися й на його писаннях, які назагал навряд чи становлять позитивну чи мистецьку лектуру. Його романи — це, скорше, клінічні матеріали для психопатології й криміналістики. На технології його повістярства, як влучно зазначив один критик (Павло Гостовець), відбилася уміння „робити” цікаву „сенсаційну” фабулу такого французького, в той час ще дуже голосного (ним зачитувався юнак-Шевченко) „бульварного” письменника Евгена Сю. Достоевський в „сенсаційну” тканину своїх романів вплітає важливі проблеми психо-філософські й філософсько-релігійні, зокрема проблеми християнства й православ'я.

Завжди переслідуваний браком грошей, він ті романи ускладнював і поширював, часто на шкоду їх композиції. Тому, oprіч своєї моральної нестравности, вони трудні до читання просто з причин композиційно-стилістичних.

Отже, з цілої творчості Достоевського „Біси” вирізняються такою впрост стереоскопічною виразністю пророчої візії російського большевизму, таким розкриттям большевицького „лідґрунтя” Росії, таким ясновидінням деяких майбутніх історичних подій (подія так зв. 9 січня, распутініяда, постать Леніна, навіть Троцького й багато іншого), що, справді, трепет проймає сучасного читача. Цей епілеттик з розтерзаною психікою, сам завжди опанований бісами пороків і найстрашніших гріхів (так звана „Сповідь Ставрогіна” з „Бісів”, за свідченням сучасників, має автобіографічний характер), спромігся, справді, на ясновидіння грядущого зла. Відсилаючи читача до самого роману, дозволю собі тут зачитувати один з найяскравіших „ідеологічних” уступів, що подає головні точки концепції одного з героїв роману — „ідеолога” Шігальова. Це зі знаменної розмови Ставрогіна з Верховенським:

Він (Шігальов — Е. М.) вигадав „рівність”...

У ньому шпигунство. У ньому кожен член суспіль-

ства слідкує один за другим і зобов'язаний доносити. Кожен належить всім і всі — кожному. Всі раби і в рабстві — рівні. В потрібних випадках — наклеп і убивство, а головне — рівність.

Першим ділом — обнижується рівень освіти, наук, талантів.

Високий рівень наук і талантів доступний тільки вищим здібностям — не треба вищих здібностей! Вищі здібності завжди захоплювали владу і були деспотами. Вищі здібності не можуть не бути деспотами і завжди приносили більше розпусти, ніж користи — їх виганяють або страчують. Цицероніві — відтинають язик, Копернікові виколують очі, Шекспіра побивають камінням — ось де шігальовщина! Раби мусять бути рівні, без деспотизму ще не бувало ані свободи, ані рівності (характеристична для героїв Достоевського нелогічність: пор. попередню згадку про „деспотизм вищих здібностей” — Е. М.), але в отарі мусить бути рівність — і ось шігальовщина! Ха-ха-ха, вам страшно? Я — за шігальовщину!

...Ледь-ледь родина або любов, — ось вже й бажання власности. Ми винищимо (це) бажання: ми пустимо пияцтво, поклеп, донос; ми пустимо нечужану розпусту; ми кожного генія згасимо ще немовлям.

...Раби мусять мати правителів. Цілковитий послух, цілковита безобличність, але раз на 30 років Шігальов пустить і судорогу, і всі нараз починають пожирати один одного, до певної границі, розуміється, єдино для того, щоб не було занадто нудно. Нудьга — це почуття аристократичне, в шігальовщині бажань не буде. Бажання й відчуття — для нас, а для рабів — шігальовщина.

...Ми пустимо пожари... Ми пустимо легенди. Розхит такий піде, якого ще світ не бачив.

(„Віси”, кн. 2).

Коли вперше, ще юнаком, доводилося намагатися (безуспішно) читати цей роман, зміст його видавався маячінням психопата, і роман випадав з рук. Лише десь на початку 30-х років, коли вже загальний образ большевизму розгортався на повну широчінь, „Біси” почали промовляти з силою незвичайною, роман читалося, „не минаючи титли, ніже тої коми”, і до нього поверталось раз-у-раз.

Тоді, допіру, стало ясным вповні, чому поліційно-„виховний” апарат ССРСР мусів цей роман „із’ять”, „упразднить” (вживаючи геніяльно-точних виразів з поліційного словника традиційної „Росії”), не допустити його до широкої читацької маси. Роман той був уже здійсненим пророцтвом, був магічним дзеркалом дійсности, демаскуванням „революції” і нещадною аналізою большевизму враз із розкриттям та насвітленням його глибокого коріння.

Що більше, Достоевський в „Бісах”, хоч і дуже делікатно, майже „пунктовано”, але показав і ті нитки, що лучили „родимий” большевизм з інтернаціональним і комуністичним соціалізмом.

Важливим доповненням до „Бісів” належить уважати твір сатирика М. Салтикова-Щедріна — „История одного города”. Автор — один з найліпших знавців адміністраційної механіки „Росії”, яко бувший губернатор. Книга його — в сатирично прихованій і дуже, з огляду на цензуру, ускладненій і гротесковій формі — подає, сказати б, есенцію історії „Росії”. З автора був позитивіст, раціоналіст, далекий від усякої містики — освічений і проникливий чоловік. Його твір, розуміється, має зовсім інший, аніж „Біси”, зміст і стиль, але він з якоюсь математичною стислістю подає щось ніби „плян”, основний „проект” страшної імперії. І тому „система Росії” виступає в нім яскраво і плястично враз з її потенціально-большевицькою підосною (не раз Щедрін пророчо уживає самого слова „комунізм”). Його стилізований „опис градоначальників” (себто правителів, в яких пізнаємо і царів, і вельмож, і окремих діячів

імперії) на чолі з геніяльно й пророчо, певно на „матері-
ялі” Миколи І накресленим Угрюм-Бурчєєвим, — є свого
роду літературний шедевр. В Угрюм-Бурчєєві, напр., є
стільки різночото-аналогічних рис, що ми впрост пізнаємо
в нім Сталіна*). Писаний навмисне канцелярійно-адмі-
ністраційною, зрозумілою лише для знавців „Росії”, її
специфічною урядовою мовою, цей твір майже цілковито
неперекладальний. А саме специфічний стиль тієї мови
і складає найважливішу, часом найістотнішу, частину
самого змісту книги.

До цієї ж теми відноситься одна з найліпших книг
про „клясичну” Росію Миколи І, написаних чужинцем-
наочним свідком. Це — відома, але, на жаль, мало сту-
дійована книга бистрозорого й чуйного француза, мар-
кіза де-Кюстіна “Russie en 1839”, книга далека і від
демонічної метафізики „Бісів”, і від сатиричної гротес-
ковости Щєдріна, але тверезо-раціональна, суто „декар-
тівська” і повна найгостріших помічень, найвлучніших
формулювань і того блискучого національно-французь-
кого духу, що його французи називають неперекладаль-
ним словом “esprit”.

Історія

I.

Знайомство з відповідними матеріалами, історични-
ми джерелами, спостережливість власних очей, реальне
знання і хоч скромне вміння відчувати метафізику речей
— вимовно переконають неупередженого дослідника, що

*) Десь у середині 30-х рр. Д. Донцов в редакovanім ним львів-
ським „Вістнику” зробив був дотепну літературну містифікацію.
умістивши уривок з „Історії” Щєдріна під переверненим пріз-
вищем автора. Уривок цей був настільки „сучасний”, що багато
людей уважало його за твір сучасного підсоветського письмен-
ника, який нелегально переслав був його за кордон. Уривок той
власне описував „правління” Угрюм-Бурчєєва з драматичним
описом його глибоко-символічної війни з рікою, яка „злочинно
текла” всупереч „приписам влади”...

теорія Маркса саме на терені історичної Росії могла бути зреалізована і що більшевизм міг лише в Московщині зродитись.

Розуміється, не легко на тему „Росії” говорити, ще тяжче щось твердити. Знаємо з власного досвіду, що тема ця старанно і віддавна ускладнена, заїмлена, замуфльована і, попросту, забріхана, в певних же областях (в тім і „наукових”) становить часто своєрідне „табу”. Надто для дослідника українського, якого найоб’єктивніші й найнауковіші розумування можуть бути умлівіч підтяті випробуванім аргументом „зоологічного шовінізму”, або тим клясичним аргументом тьоті Моті з блискучої комедії М. Куліша „Мина Мазайло”, що звучить: „этого не может быть, потому что этого не может быть никогда”.

Здаємо собі справу з цього вповні. На що вже, часом, по саме нікуди, був об’єктивним і старанним ученим покійний М. Грушевський, але велетенську наукову його спадщину „революційний” советський уряд, урочисто проголосивши теж „зоологічним шовінізмом” і „фашистівською лженаукою”, тотально „упраздніл” і зробив для ряду українських поколінь неіснуючою. Зрештою, є то цілком природним і історично-традиційним збоку того уряду кроком: аджеж він застосовував подібні методи і до представників „передового” й пануючого народу „Росії”. Чи не був фактично знищений урядом певен історик-москаль Н. Полевой за свою контр-карамзінівську концепцію історії? Чи не „упраздньон” від літ на терені ССРСР історик-марксист Покровський, що був, хоч і марксистом, але й справжнім науковцем? Чи не оголосив був цар Микола I за одну лише опубліковану блискучу історіософічну статтю друга Пушкіна, б. гвардійського старшину, московського аристократа, й видатного мислителя Петра Чаадаєва б о ж е в і л ь н и м з усіма юридичними наслідками того офіційного стану? Перелік такого роду проявів духово-поліційної чуйности у керманічів і старої Московщини, і петербурзької та советської імперії — можна продовжувати без кінця.

Але не ліпше стоїть справа знання „Росії” і в світі поза-„російським”. Про це невсипує, протягом віків, дбала рафінована московська закордонна пропаганда, якої Західня Європа ніколи належно не оцінювала і якої інтенсивність, пляновість і розміри хіба лише в советській добі стають очевидними.

Вже московський Іван IV („Грозний”), якого, до речі, небіжчик Сталін наказував совписьменникам представляти, як свого „геніяльного” прототипа, вже цей перший одвертий імперіяліст Москви пропагував за кордоном, що він походить по прямій лінії від Олександра Македонського і мало не Клеопатри єгипетської, що свої загарбницькі війни провадить він з метою ширення „православного християнства”, що не перешкодило йому вирізати 40.000 православних новгородців. А що ж говорити про ту, значно більш удосконалену й майстерно проваджену, закордонну пропаганду, що її виконала богиня (добре плачених) французьких енциклопедистів, „Семираміда Півночі”, розпусна німкеня на троні царів — Катерина Друга. Вона спромоглася тримати на постійнім „жалованні” три чверти польської еліти XVIII ст., що свідомо продавала майбутнє свого народу — найстрашнішому, історичному ворогові. Нам відомі (з документів) намагання тайної поліції Миколи I купити такого видатного французького письменника, як О. Бальзак (він мав написати контр-книгу для дискредитації книги де Кюстіна). Намагання було об’єктивно дуже реальне (Бальзак гроші любив і потребував їх), і може лише випадково (багате оженення Бальзака на Україні) залишилося безуспішним. Але скільки ж більших і менших Бальзаків і Вольтерів були на утриманні петербурзької тайної поліції протягом двох століть*). І скільки ж дрібніших їх колеґ є тепер, якщо не на утриманні,

*) Є поважні підстави припускати, що голосний дипломат революційної доби у Франції — Талейран (екскомунікований єпископ, міністер Наполеона й Люї Філіппа) був агентом царського Петербургу. Сучасна московська агенура закордоном має великі традиції й добре випробувані методи.

то в цілком недвозначній реальній залежності від поліції советської — вже не у Франції тільки, але й в цілیم світі.

II.

Обриваючи цю побічну, хоч і дуже важливу, тему, хочемо ствердити, що образ „Росії”, раз грізної, раз миролюбної, раз примітивної, раз таємничо-містичної, раз варварської, раз рафінованої (балети і таке інше), але завжди „єдинонеподільної”, однолітої національно, щедроюбагатої для приятелів і нещадної для „національних” ворогів — був всугерований світові віддавна і дуже міцно. І, розуміється, „російська” концепція східно-європейської (й евразійської) історії залишалася канонічною для європейської (й світової) науки, в якій, скажім, схема Грушевського уважалася, переважно, за „тенденційну”. І держава, яка ще до XVII ст. офіційно називалася *ducatus moskoviensis*, а в XVII ст. сама себе називала „Московское Государство”, протягом одного XVIII століття обернулася на споконвічну „Росію”, хоч і імперія, і імперіяльна (староукраїнська) назва ця датувалася лише 1709 роком, роком фатальної для цілої Європи Полтавської катастрофи. Зовнішній вигляд царів від XVIII ст. почавши, нічим не різнився від королів Західної Європи. Династія Романових в короткім часі стала на 90% по крові німецькою, як значна більшість вельмож і аристократів (елемент прусацтва приходить ніби на зміну елементові татарщини з часів князівства Московського і численні „Урусови” змінюються не менш численними „Бенкендорфами”). Словом, петербурзька імперія — кризь „вітраж” взорованого на Амстердамі Санкт-Петербургу — виглядає назовні цілком *comme il faut**). В понятті пересічного європейця дру-

*) Цікаво було б скласти реєстр прізвищ дипломатів царської імперії: враження від тих „російських” прізвищ було б revealing.

гої половини ХІХ ст., „Росія” була трохи, може, екзотичною і відсталою, але, остаточно, звичайною великою державою, і нічого в ній особливого, ніякого „іншого світу” в ній не спостерігалось. Маркіз де Кюстін був одним з дуже нечисленних винятків, що спромігся в першій половині ХІХ ст. побачити щось зовсім інше...

І в науці, і в літературі, і в політиці, і просто в уявленні Заходу склався раз на завше певний образ „Росії”, що жив, сутерував і гіпнотизував, як гіпнотизує — інерційно — донині. Боротися з тим ірраціональним уявленням літературно-раціональними засобами дуже трудно. Радикально той образ може перебороти лише безпосередня з „Росією” знайомість, і науку того безпосереднього знайомства аж надто дошкульно одержують нині німці, чехи й словаки, а поновний курс тієї науки мають поляки і, почасти, болгари з румунами та мадярами. Кошти такої „науки”, розуміється, неспівмірно великі...

Знаємо з власного досвіду, коли, почувши, що, напр., московське селянство не знало права власности, західно-європейський інтелектуаліст (часто економіст чи історик) робить із здивовання великі очі й лагідно старається вам вяснити, що то, може, у вас промовляє ваше національне почуття, „цілком зрозуміла”, мовляв, нехить до москалів і таке інше. Такому західно-європейцеві незнаними і фантастичними залишаються ті, напр., цілком реальні границі культур, часто антиномічних, що перетинають терени совімперії. Що для нього минуле Кавказу? Руїни блискучої мусульманської культури Туркестану? Античні пам’ятки Чорномор’я? З цілої нашої історії він знає хіба дотла зромантизованого Мазепу, та й то не від Вольтера навіть, а від Байрона, Ліста й (маляра) Антона Вернета. А в уяві навіть найтонших представників Заходу, як поет Р. М. Рільке, і с т о т н о і різниці немає поміж катедрою св. Софії у Києві і яким-небудь Василієм Блаженним на Красній площі у Москві: всугерований, задавнений, аж якомсь закляклий образ „єдиної”, „великої”, „безкрайньої” (часом навіть „степо-

вої!) „Росії” — тяжить і застуге, і деформує навіть найочевиднішу (Рільке був і в Києві, і в Москві) дійсність*).

Такий інтелектуаліст уявляє собі большевизм, як „велику російську революцію”, не розуміючи, що, як писав колись в своїй блискучій статті напередодні революції 1905 р. Джозеф Конрад (“The revolution and autocracy”) і „еволуція” і „революція” — при з а х о в а н і й системі „Росії” — є порожніми словами, а властиво кпинями з їх змісту. Для такого інтелектуаліста якийсь „запльомбований вагон”, в яким, мовляв, Людендорф злісно прислав Леніна, щоб пошкодити „союзній Росії”, — більш важлива історична подія, аніж, скажім, історіософічний сенс перенесення Леніним столиці з quasi-європеїзованого Петербургу до національної Москви. Інтелектуаліст такий був би здивований, але пояснив би це собі „випадковістю”, що, напр., Чека, пізніше НКВД, міститься на Луб’янці, саме там, де за часів старомосковської держави був т. зв. Питомний Пріказ, себто ті ж самі льохи й камери тайної поліції.

Цей інтелектуаліст, перераціоналізований або переспіритуалізований і завжди більш або менш снобістичний, давно вже перестав мислити категоріями історизму: доба технократії змеханізувала його інтелект і випарила інтуїцію*). І та страшна самовбивча руїна Європи, що пронеслася в апокаліптичних роках другої світової війни (з її гітлерівською „інтродукцією”) — теж була історично й культурно детермінована, хоча б у блискучо „обґрунтованій”, але у висновках європейсько-

*) Наші часті нарікання на це — нічого не допоможуть, а енергії й нервів на це — шкода. Радикальним ліком на всі ті явища буде єдино власна державність (“Carthagina delendam esse”). Емоційні ж відрухи — з „зоологічним шовінізмом” включно — тут мало допоможуть. Скорше пошкодять.

*) Навіть останній найблискучіший культуролог й історіософ О. Шпенглер, передчувши ту апокаліпсу, дав їй зневірену, чорнопесимістичну і, кінець-кінцем, „москвофільську” інтерпретацію. В результаті німецька сила не принесла на Схід р. 1941 „Європи”, лише покірно улягла всугерованій Шпенглером „потузі білив варварів зі Сходу” і сама заразилась большевизмом.

самовбивчій історіософії Освальда Шпенглера. Цей тип інтелектуаліста є ще досі панівний (яскравий приклад — А. Тойнбі, вже не згадуючи Еліота, Сартра і легіонів „розкаяних комуністів” та „бувших троцькістів” у змеханізованій літературі нашої доби). Парості ж нового, що могли б закілчатися, є пильно обсервовані силами, монополюючими озброєними друкарством, фільмом, радіом. І ті сили, справді, за „Бісами” Достоевського, „згашають кожного генія ще немовлям”.

Такі умовини доби сприяють дальшому триванню большевизму, і він, хоч як внутрішньо розкладається, підлягає навіть якійсь своєрідній „консервації”, захованню його тими самими силами, дійсно, за всяку ціну, аж наступить знову „сприятливий момент” і з новітньої Мекки „нової віри” він знов „ідеологічно” засяє на цілий світ.

Царизм

I.

Препаровану для чисто політичних цілей офіційну й урядом контрольовану та затверджену „Історію Росії”, до якої було інкорпоровано — нічим історіософічно з нею не зв’язану — історію (Київської) Руси, викладалося в школах, ба й університетах бувшої Росії, довгому рядові поколінь.

Цю традицію, по короткій „марксистичній” перерві, підхопив уряд сучасної Москви і за Сталіна терористично запровадив ту „Історію” по школах і в пропаганді всіх країн советської імперії, ступнево модифікуючи ту „науку” в напрямку повної затрати якоїбудь науковости, обертаючи її на пропаганду догми державної єдности „Росії”, тепер ССРСР*).

*) Підставовою системою історії „Росії” й нинішнього ССРСР досі залишається знаний твір Ніколая Карамзіна „История Государства Российского” (дванадцять томів — вид. 1816 - 1826 рр.). Автор її, татарин з походження, літерат без жодних фахових

Така майже столітня історіографічна політика не могла не дати своїх наслідків: пам'ять бо поколінь сягає не дуже далеко — вже 50 років часто становлять певну межу. Документи, свідoctва й спогади покривалися пороком забуття навіть по архівах і книгосховищах Західної Європи. В результаті офіційна схема історії Європейського Сходу вже від половини ХІХ ст. загально обернулася на історію „Росії”, і з того часу панує в науці цілого світу, як догма й канон.

І коли прийшла т. зв. большевицька революція (яка в дійсності була лишень початком збройної реставрації імперії, започаткувавши ряд імперіялістичних воєн Москви), то не тільки світ, але й бувші „російські” народи — незмірно дивувалися нелюдським методам большевиків, своєрідному адміністраційному устроєві большевицької держави (Чека, терор, як система, презирство до людини), нечуваному кровожерству влади, безприкладному цинізму й нелюдській жорстокості московського народу. Загально уважалося, що то все явища переходові, „революційні” (аналогії з якобінцями й Маратом), що то неунікальні пароксизми „соціальної”, мовляв, ненависти, хвилеве божевілля народу, який інтелігенція „Росії” уявляла собі не інакше, як „народом-богосцєм”. І даремно найавторитетніший, бо національний виразник того народу льяоляно попереджував світ на самім початку большевицького перевороту:

знань, був призначений царським „указом” на посаду державного „історіографа”, з метою, як сам автор писав, історіографічний матеріал щодо „Росії” — „вирбрати, одуховити та розфарбувати” і дати „щось привабливе, сильне, варте уваги не лише росіян, а й чужоземців”... Характеристично, що перша ж спроба дати історію Росії, як історію народу, а не „держави”, а це була шеститомова праця москвича Н. Полевого (1796 - 1846) під наголовком „История Народа Русского” — зустріла загальне обурення цілої еліти імперії на чолі з А. Пушкіном та кн. Вяземським. Цар Микола І хотів був заслати автора на Сибір, але, по надумі, обмежився на знищенні моральних і матеріяльних засобів до життя автора, і Н. Полевой умер в цілковитій нужді й забуттю.

*Ми абернюмся к вам
своею азиатской рожей...*

(„Скити” А. Блока)

Загіпнотизований офіційною історіографією, а ponadто інтелігентською історіософією „Росії”, — світ не міг (і не хотів) бачити справжньої дійсности, реального стану речей, що крився під екзотичною назвою „большевизм”.

II.

Від двох-трьох десятиліть, приглядаючись явищу большевизму, частина інтелектуальних кіл Європи почала допіру поволі ближче знайомитися з історією Монгольської імперії XIII - XIV ст. і, тим самим, упритомнювати собі, що Московщина від року 1237 до року 1480 політично-структурально входила в склад Монгольської імперії Джингісової династії, а політично - к у л ь т у р н о — ще довший час по тому залишалася, сказати б, в границях „монголосфери”^{*)}.

Як бачимо, монгольський період історії Москви не малий, майже на пів століття довший від тривання „европеїзованого” петербурзького періоду (1709-1917) пізнішої „Росії”. І хоч як фальшиво період той представляють

^{*)} Для справедливости треба додати, що ініціатива тих заінтересовань вийшла з професорських кіл „російської” еміграції в Празі 20-х років, передусім від чернігівця-малороса Петра Савицького, географа-економіста, який став на чолі т. зв. евразійського руху й евразійської „школи”. Большевицький уряд, розуміється, не міг не заінтересуватися тим інтелектуальним рухом і, використавши його для своїх цілей, наприкінці 20-х років той рух політично скомпромітував і, тим самим, зліквідував. Залишилася, одначе, немала література „евразійців”, до якої відсилаємо читача (П. Савицький, П. Сузчинський, Г. Вернадський та ін.).

У зв’язку з „евразійством” з’явилася р. 1926 в Харбіні уваги гідна публікація В. Н. Іванова („Ми”), що являє собою спробу побудувати для Росії теорію вже чистого „азійства” („В Азії ми — вдома”).

нам офіційні підручники історії, легковажити його дійсну суть і вагу не може жаден сумлінний історик Москви, її державности й її народу.

Є річчю загальновідомою, що р. 1222 на терені наших степів з'явилися збройні орди монголо-тюркських кочовиків, об'єднаних ханом Темуджином (Джінгіс-ханом), знаних під не зовсім стислою назвою „татар” (татари становили лише частину тих орд). Підбивши перед тим Китай, Туркестан, Персію, Кавказ, Джінгіс-хан повзяв плян завоювання Європи.

Перша спроба монголів в тім напрямку зустріла спротив Київської Держави (біля ріки Калки весною р. 1223), але заломання союзних половців обернуло той спротив Києва на катастрофу. Для військового ж керівництва монголів битва над Калкою стала корисною операцією, сказати б, глибокої (стратегічної) розвідки, що дала, певно, цінний матеріал для опрацювання головного пляну походу. Чотирнадцять років пізніше, переформовані при допомозі китайського генералітету й фахівців з підбитих народів, збройні сили монголів під командою Бату-хана (Батия — наших літописців), вирушивши на підбій Європи, вже являли собою справжню армію, яка під оглядом мілітарним і політичним (розвідка) була силою непереможною. Понадто, приймаючи під увагу тогочасний політичний стан Європи (боротьба поміж церквою і світською владою) і глибокий занепад воєнного мистецтва (застаріла лицарська тактика, архаїчне озброєння, імпровізоване постачання, а, головне, упадок організаційно-стратегічної думки).

Маючи всі роди зброї — до артилерії й інженерії включно, адміністрована єдиною децимальною системою (десяток, сотня-„гуз”, полк — 1000, корпус-„тьма” — 10,000, армія-„туг” — 100,000), розпоряджаючи талановитим генералітетом і санітарною службою (китайськими, отже високої кваліфікації тоді), врешті, посаджена вся на коней (денні переходи — неймовірно великі: до 60-70 км.) — армія Бату-хана мала перед собою завдання зовсім не фантастичне, а цілком реальне.

Це була, сказати б, величезна „моторизована” армія сучасности з першорядним матеріалом, цілком „модерним” озброєнням (знання пороху для підричних граць) і постачання (до м'ясних і молочних консервів включно). А головне — це був хижий, жорстокий і певний себе — дух, дух, зроджений нетрями таємничої Азії, дух цілком відмінний, цілком незрозумілий і для християнина-європейця, і для мусульманина. І тому, сіючи пляновий терор і жах, дух цей деморалізував і паралізував — вже на віддалі — намічені ним в жертву народи*).

Побідний маршрут Бату-хана характеризують хоча б самі дати. Після розгрому держави волзьких болгар, протягом лише місяців на переломі 1237-38 рр., монголи руйнують і окупувають землі Московщини: Суздаль, Рязань, Ростов, Тверь.

Це було забезпеченням, сказати б, правого крила головного походу. По зорганізованні завойованих земель, р. 1238 монголи вирушають на Україну, де руйнують Переяславську й Чернігівську землі. Року 1239 взято й спалено Чернігів. На зайняття Києва монголи чекають аж замерзне Дніпро — природна перешкода. В грудні р. 1240 великою масою монголи форсують Дніпро й, по відчайній обороні Києва, 6 грудня, займають цю столицю Східньої Європи.

Рік 1241 — це справжній блітцкриг. Руїна Волинської землі. Марш через Галичину. Падіння Кракова й Бреслява... Під Лігніцом (9. IV. 1241) чесько-польське лицарство ставить поважніший опір, трагічний, як над Калкою („дев'ять мішків відрізаних ушей забитих лицарів”), але той опір все ж до певної міри охоронив північно-західню Європу. Маршрут Батия йде на Мораву-Оломоуц. Врешті, обложений трьома колонами, падає 3. VII. 1241 ма-

*) Кінні большевицькі маси рр. 1918-20 (кінна армія Будьонного, напр.) були якоюсь далекою, але безумовно історичною, ремінісценцією тих монгольських часів. В ранній советській літературі існували два цікаві твори саме на цю тему: „Туатамур” — Леоніда Леонова і „Конармія” — Ісаака Вабеля (поч. 20-х років), — може найцінніше, що дала советська література.

дярський Пешт. Монголи — лівим крилом — опановують Адріатику. Зайнято австрійський Нойштадт, і доля Відня, здавалося, пересуджена.

III.

Ми довше зупинились над походом монголів, щоб показати характер цього історичного явища. Не входить в наше завдання розгляд причин раптового припинення походу Батия і, тим самим, заховання Західної Європи перед новими й більш небезпечними гунами*).

В результаті цього монгольського походу Схід Європи, отже, не рахуючи Балканського побережжя, — цілий терен бувшої Київської імперії з її бувшими північними колоніями — опиняється під пануванням монголів, під „ігом татарським”, як називав це літописець. Західній ханат імперії монголів, зі столицею в Сараю (над Волгою), називається Золотою Ордою (Алтун-Орда), і є, очевидно, суворо зцентралізованою організацією, передусім в економічній відношенні: господарство було „планове” і збирання податків („продподатку”) належало до найістотнішої чинности агентів Ординської держави („баскаків”).

Здавалося б, історична доля для всіх князівств, ще перед тим вже досить розкладеної Руси, була однакова.

*) Існують різні гіпотези щодо причин відвороту монголів. Звичайно вказують на смерть ха-хана Угедея (1241 р.) і елекцію нового хана, в якій Бату-хан, не претендуючи на це становище, хотів мати рішальний голос.

Думаю, що причин відвороту було кілька, серед яких немалу роль відіграла географія. Монголи були призвичаєні до рівнин. Гори (як і море) були для них незвичні, і вони їх оминали. Головна траса Бату-хана йшла степовою смугою, від Азії починаючи й на малярській „пушті” кінчаючи. Від Відня вже зарисовувалися гори й кінчався степ, а з ним і фураж для маси коней.

Найголовнішим же був самий дух Європи, її культури, її історії. Цей дух міг остерегти й знеохотити монголів.

Але на перебігу історії заважують не лише кордони політичні, а й, в значно більшій мірі, — культурні.

Київська імперія ніколи не була (й не могла бути) культурно-одностайною. Не була вона одностайною й етнічно, ба й расово. Кордон загальноєвропейської культури виразно кінчався на північно-східніх рубежах Чернігівщини й Переяславщини. Але він там кінчався й расово-етнічно.

Блискавичність, навіть, як на монголів, зайняття Московщини не була історичним випадком: поза страшною масакрою в південнім Козельську, спротив північних князівств великим не був. Якщо на теренах метропольної Русі, з її укріпленими містами й оборонними валами, монголам треба було проявляти свої тактичні здібності, треба була спеціально приготуватися й наступати етапами, то опанування князівств Московщини, враховуючи, розуміється, жорстокість завойовника й убогість міст, не представляло для монголів особливих труднощів. Помимо моментів чисто матеріальних, тамті землі етнічно (з їх фінським субстратом) і культурно були ще дуже примітивні. Глибших традицій не посідали. Про виразніший особливий „дух” тих земель, який би міг протиставитися наїзникові, — говорити не приходиться.

І хоч тоді для населення тих теренів ще трудно було б приложити пізніше національне ім'я „московитів”, то вже й тоді політичні зверхники північних князівств проявили, сказати б, чисто московський своерідний „реалізм” політичного поступовання, пізніше так часто проявлюваний (аж до наших днів включно). Не обтяжені жадним тягарем історії, жадним виробленим суспільством, жадними державними доктринами, чи навіть глибшою історичною пам'яттю (навіть проскання з Києва християнства мало характер випадковий і позначалося або дуже слабо, або дуже своерідно), північні князі просто прийняли наявний стан до відома і тому станові морально підлягли.

IV.

Московщина сприйняла монгольську зверхність, як натуральний факт*). Хан Золотої Орди став для неї „царем ординським”, якого поминається в церквах під час літургії. Князі зробилися легальними губернаторами того хана-„царя”, віддано йому служили, навіть ловлячи й віддаючи йому на страту непослушних князів (напр., кн. Александра Тверського, що втік був за кордон, привіз в орду на страту московський князь Іван „Калита”). Такий князь-губернатор не менш ретельно виконував функції, сказати б, „генерального баскака”, не менш немилосердно стягаючи з підвладних податок для „царя ординського”.

Було б, одначе, односторонністю не підкреслити й позитивну сторону цього московського політичного „реалізму”. Так, „цар ординський” був визнаним царем Московщини, йому сліпо підлягали московські князі, за нього молилася формально християнська московська Церква, він наставляв „великих князів” на Москві (навіть таких, як Александер Невський). Але великий князь московський (а в міжчасі саме Москва стає центром Московщини) за цю ціну одержує все ширшу й ширшу автономічну владу, обертаючись на князя-зверхника над рештою місцевих князів, на їх суверена перед троном хана, й фактично великого князя-самодержця у відношенні до них. Ідея „збирання земель”, ідея, що стала генеральною для московського ім-

*) Наш король Данило, врешті-решт, по довгім спротиві, теж „сприйняв” був той факт, але не як факт зверхности, лише, як стан речей, при яким мілітарний спротив був би нерациональний. Духово Україна монгольського завоювання ніколи не прийняла й не визнала. Згадаймо мученицьку смерть Михайла кн. Чернігівського та драматичну інвективу літописця з нагоди вимущених відвідин хана королем Данилом („О, зліє зла честь татарская!” і далі увесь уступ).

Князі Ольгерд і, почасти, Витовт уже в половині XIV ст. збройно ліквідують монгольську зверхність на Україні.

періялізму, оформилася й зачала криваво реалізуватися саме під татарським „ігом”. Що більше, як влучно зазначає один з найцікавіших російських знавців предмету:

Під залізною п'ятою пригноблення випрацював наш нарід і наша батьківщина те, що злютовує ту батьківщину: власне розуміння влади (підкр. Е. М.), яке й вихало самодержавного московського князя з найнятого конвоїра суходільних і водних караванів...

Тільки тому міг Білий Західній Цар з'єднати під своєю рукою спадщину по Великих Ханах, Синах Неба — Джінгісові й Кубалаєві і створити (пізніше — Е. М.) Росію, як військову імперію.

(В. Іванов „Ми”, розд. IV).

Отже, осягнення під зверхністю Орди князями Москви, державна єдність Московії, згодом „Государства Московського”, характеристична тоталітарність устрою, автократичність неподільної тотальної влади (власне під монголами виформоване національне розуміння природи влади), як рівнож терористична техніка організації тієї влади — все це було результатом кількасотлітнього перебування в складі Золотої Орди, результатом, сказали б, „монгольської школи”.

Тотальність сучасної советської влади, її ніби „колективістичне”, а в дійсності принципове невизнання жадної індивідуальності (ні особистої, ні, навіть, „клясової”), знищення приватної власності (як матеріальної бази індивідуума), терор, як адміністративний засіб влади, й багато, багато іншого („обоження” влади, поліційна армія внутрі країни) — то не є властивості ані советської „революції”, ані советського „соціалізму”, ані навіть „марксизму”.

То є продукт історії.

І в тім, що Ленін, зараз же по здобутті влади більшевиками, переніс столицю з європейського Петербур-

гу саме до Москви — історичного родовища тотальної державності й її національного центру, — коренився глибокий історіософічний сенс, який, очевидно, нічого спільного ані з „соціалізмом“, ані з „марксизмом“ не мав, але свідчив про не абияке знання Леніном механіки рідної історії й психології його народу. „Наші предки — каже цитований вже В. Іванов — у тристалих битвах, стражданнях, трудах і подвигах знайшли нарешті „слово з владою“... Це слово було — Москва, яка, входячи в границі і виходячи з границь Царства Монголів, створила державу — Московію”.

І Москва стала р. 1917 знову історичним стартом до вже „марксівської“ реставрації імперії царів, до повторення історії Москви — з одночасним перекресленням „європеїзованого“ петербурзького періоду тієї імперії, що, все ж, для нових творців імперії становив прикру перешкоду.

M. Brezden
237 Hope Ave.
Passaic, N. J.
Зачароване коло
I.

Немає нічого, здається, більш безвихідного і ніби навіки замкненого в собі, як, власне, історія Московщини. Немає, певно, народу такого безобличного, так тяжко раз назавжди згвалтованого своєю царистичною державністю, як саме нарід московський, формально, ніби пануючий в своїй імперії нарід. І немає, певно, народу, при всій жорстокості своїй, більш нещасного, хоч і не-свідомого свого нещастя.

„Вони дебелі, здебільша такого ж кольору шкіри, як і європейці”, — записує р. 1633 німецький дипломат Адам Олеарій. „Мова дітей з батьками і батьків з дітьми така, що її не можна слухати без жаху”.

„Вони безсоромні... Під час церковної процесії п'яна до нестями дівка заголилася. Якийсь п'яний прочанин хотів скористати з нагоди, але не міг, на потіху юрби”.

„Горілку вони називають „царське вино”.

„Запитаний біля шинку в Москві п'яниця, чому він без сорочки, відповів клясичною московською лайкою (що Олеарій перекладає, як „не твоя річ, відчепись!”).

„Смачні у них кав'яр і осетрина, що їх вони вивозять до Англії, Голляндії й Італії”.

„Вони до смерти б'ють своїх жінок”. „Вони роджені для рабства. Самі себе звивають перед царем зневажливими іменами”.

„У них правління деспотичне. Всім править дідичний автократ, решта — тільки його раби. Аристотель назвав би таке правління тиранією”. — „Московити кажуть: все належить цареві і Богові”. — „Московити не знають, що таке свобода”.

Подібні цитати можна множити без кінця. Можна додати до них цитати з інших книжок, аж до сучасних включно. Але й можна лише повторити слова одного публіциста середини 20-х років, який сказав: „Твір Адама Олеарія нагадує собою сучасні репортажі”.

Що ж змінилося за більше як 300 літ?

„Що мінялося?” — запитував відомий російський поет М. Волошин (українського, щоправда, походження — Корнієнко) і відповідав:

— *Знакі і возгав'я —*

Тот же ураган на всех путях:

В комиссарах — дух самодержав'я,

Взриви революції — в царях. . . (1917-18 рр.)

Мінялися лише декорації, назви, але нарід, виформований в своєрідних обставинах і тими, в істоті своїй незмінними, обставинами виховуваний далі, — залишився незмінний.

На троні царів московських перебували люди різних характерів, різних національностей і навіть рас. І починаючи від царя-революціонера Петра I, і кінчаючи революціонером-царем Джугашвілі (Сталіном), — істота речей залишилася та сама. Сучасний Олеарій хіба б лише переписав наново твір Адама Олеарія з першої

половини XVII ст. Можливо, що Петро I, учившись в Голляндії, хотів, справді, Московщину обернути на європеїзовану модерну імперію, надавши їй грецьку назву середньовічної Київської Держави. Можливо, що російський інтелігент татарського походження В. Ульянов (Ленін), справді, хотів знищити московський царизм і створити „надмодерну” соціалістичну імперію. Ми бачили процес тієї „перебудови” зблизька і бачимо тієї „перебудови” висліди. За присадкуватою постаттю Леніна все виразніше виростала довготелеса постать несамовитого Петра I, а комуністичний цар — Сталін, чим далі, тим яскравіше, попросту імітував найбільш типового московського царя XVI ст., славнозвісного Івана Грозного*). Ба навіть наказував советським історикам реабілітувати цього царя, а советським письменникам виразно піддавав теми для аналогій поміж тим царем і своєю особою.

Як же влучно й пророчо сказав колись, коло р. 1905, Джозеф Конрад, що слова „революція”, чи „еволюція” звучать в обличчі реальної „Росії” найжорстокішими кпинами. Зрештою, коли сумлінно тій останній „перебудові” придивитись, то справжньою перебудовою, а властиво руйнацією, була вона лише на теренах позамосковських, що були поновно завойовані й окуповані большевиками протягом 1918-1923 рр. і пізніше. Там була насаджена чужа форма влади, заступлена агентами Москви, туди були жорстоко перенесені елементи московської культури (знищення права власности, колективізм сільського господарства, ліквідація людської й національної свободи, презирство до людини, тотальне викорінювання християнства) і під примусом поліції й війська нищено найменший прояв органічно-історичного національного буття. Сумлінний і тверезий

*) Встановилася традиція (у нас також) перекладати цей прикметник, як „Лютий” (Terrible, Grausam). Це — очевидне непорозуміння. Сенс цього московського слова в XVI - XVII ст. треба було б віддати словом „ретельний”, „докладний”, пізніше „строго-справедливий”. В устах московського народу прізвище „Грозний” було виразом признання й пошани для царя Івана IV.

історик колись переконається й усвідомить собі один з багатьох парадоксів большевицької т. зв. революції: історично - національна Московщина жадної революції р. 1917-18, властиво, не зазнала*).

Поза зміною декорацій, назв і гербів, прапорів і гимнів, істота історично-зформованої влади („своє розуміння влади”, як каже В. Іванов) — залишилася незмінною. Большевицька „революція” перед тією „владою” виявилась безсилою, як стільки російських „революцій” перед тим. Історична влада, кажучи фігурально, по жерла революцію, а історичний царизм поглинув марксівський „комісаризм”.

II.

В глибинах національної свідомости московського народу не могло не зродитися вже віддавна почуття фаталістичної безнадійности своєї історії, а — протягом віків — не закріпитися те, що за термінологією сучасної теорії про психічні комплекси називається „комплексом меншевартости”. В народніх московських піснях — найінтимніших сповідях національної душі — бринить все той самий провідний мотив — не смутку, не болю навіть, лише фатальної безнадії, і то такої, що з нею боротися, властиво, дарма. „Створив пісню, подібну до стогону, і

*) Большевицьку „революцію”, властиво, момент перевороту й завоювання влади, — на Московщині відчули лише більші міста, головно, столиці, а то тому, що лише столиці були „російськими”. І ті різнонаціональні „росіяни”, що там були на імперських посадах, очевидно, відчули зміну влади досить болюче.

Московська „провінція” революції не відчула й відчутти не могла, поза випадками хвилих „соціяльних” пристрастей (руйнування поміщицьких садиб). Сильніше відчула офіційну „безбожність” влади хіба лише частина московського селянства та елементи купецтва, в яких жили рештки національної „старої віри” — старообрядчество. І цьому, геть пізніше, дали вираз селянські поети з старообрядців — Н. Клюев та С. Єсенін. Аграрний колективізм, що його проклямували большевики, — був історичною формою аграрного господарства *Московщини*.

навіки духово умер”, ствердив це авторитетний голос поета Некрасова, що його навіть і большевики уважають за найбільшого виразника душі московського народу. Як відомо з тієї ж теорії комплексів, комплекс меншевартости близько межує з комплексом собі протилежним і легко обертається у відміну манії великості.

Міт Москви - III Риму, від якого йде виразна лінія до міту Москви - III Інтернаціоналу, правдоподібно, був заініційований візантійськими емігрантами - г р е к у л а м и ще в XV ст. Але історичні документи подають першого автора, що його для Москви зформулював. Це був „учительний старец” Філофей, що з Псковського монастиря звертався двічі до великих князів московських (Василія III й Івана IV):

Царство (себто візантійський Рим — Е. М.) паки в третій Рим бежа, іже есть в новую великую Русію... Вся християнская царства снідошася в твое сдіно: яко два Рима падоша, а третій стоїт, а четвертому — не биті.

Сдін ти - во всей поднебесной — християном царь.

Так постає характеристичний, ще старомосковський, месіянїзм, поглиблений вже „російською” інтелектуальною елітою середини XIX ст., переважно її „слов’янофільською” половиною. Саме московському поетові-слов’янофілові й православному філософові — Олексієві Хомякову (1801-1860) належить дуже характеристична формула:

Й ти, що негідна вибрання,

Ти, власне, обрана!

(О, недостойная избранья,

Ти избрана).

(1854)

Сказати б, чим чорніша є російська дійсність, тим світлішою має бути будучність Росії. Хомяков і слов’янофіли, розуміється, не пробували якось мотивувати своєї віри, але деякі пізніші відміни російських месіянїстів намагалися раціоналістично передбачати, напр., „безпосередній” перехід Росії до безвласницького „со-

ціалізму", і що в цім, мовляв, полягає провіденціональна перевага Росії над капіталістичним Заходом, де „історично вкорінене право власности становитиме для соціалізму велику перешкоду"... Це був би „соціалістичний", чи комуністичний складник російського месіянізму. Існує на тему російського месіянізму (а він просякає майже кожную галузь російського інтелігентського думання, не виключаючи й „західників", а передусім — месіяністичне в найяскравіших своїх представниках російське красне письменство) — досить багатий літературний матеріал, до якого відсилаємо зацікавленого тією темою читача. В рамках цього викладу можна лише дозволити на кілька думок з приводу месіянізмів — взагалі.

**

Всупереч знаній думці В. Липинського про додатне значення месіянізмів, ніби навіть притаманних кожній справді великій нації, дозволимо собі досить скептично розцінювати кожен з (нам знаних) месіянізмів, а в першу чергу месіянізми сусідські.

Уважаємо, що либонь всі месіянізми психологічно виростають на вузькій межі, яка ділить „комплекс меншовартости" від „комплексу надвартости", а, часом, месіянізм є своєрідним виразом навіть історичного відчаю: стан безвихідности всугеровує більш або менш фантастичний лжевихід. Під оглядом психологічним кожний справжній месіянізм межує з певною психозою. Кажемо „справжній", бо не можемо уважати староанглійське „пануй над морями" чи вільгельмівсько-німецьке „Берлін - Багдад" за месіянізм: це лише гранично-згущена державно- національна доктрина, отже річ більш-менш раціонального порядку. Навіть спроба українського месіянізму, що її був дав Микола Хвильовий під псевдонімом „азіятського ренесансу", виглядає (надто тепер) досить реально і зовсім немесіяністично: це могло б бути, при певних умовинах, державною доктриною України.

Справа гірша, коли інтелектуальна верхівка проголошує свій нарід „Христом”, а Царицю Небесну — „царицею” однієї з земних держав (такі безнадійні спроби є й у нас, але церковні інтелектуали забувають, що в релігійній свідомості нашого народу Вона була, є й буде лише Покровою з небес над землею).

Справа набирає майже апокаліптичного характеру у випадку месіанізму Москви, яка, свідомо чи несвідомо, бере на себе — своїм „месіанізмом” — місію Абсолютного Зла.

І то — в мірилі світовому.

Єдиним ліком на цей психопатологічний стан є, розуміється, християнство, християнство справжнє, а не замаскований Лже-Христос — Антихрист.

Церква й царизм

I.

У книзі Адама Олеарія зарисовано, між іншим, такий малюнок московської вулиці першої половини XVII століття:

Вулицею йдуть два військових — „стрельци”. На зустріч їм — йде піп, цілковито п'яний. Військовики спішать підійти до попа під благословення, але той не втримує рівноваги й падає в вуличне багно. Тоді „стрельци” підводять попа, ставлять його на ноги і одержують від нього — п'яного й забрудженого — б л а г о с л о в е н н я .

Цей, як видно, типовий випадок Олеарій лише нотує у властивім йому репортажеві стилі, який тим яскравіше підкреслює огиду, жах і понуру анекдотичність життя. Не заглиблюється він в ті образи й епізоди, ані здебільша не старається їх пояснити. Але епізод з п'яним попом і ревними стрільцями вартий нашого заставлення.

Що той „столичний” піп ішов вулицею Москви п'я-

ний до втрати панування над власними ногами — нас, ознайомих з літературою предмету (згадати б хоча „Русский поп XV ст.” О. Амфітеатрова), дивує найменше. Тодішній служитель московської Церкви, зазвичай, був неписьменний і брудний, лаявся в церкві не гірше від своїх парафіян і, взагалі, мало чим від тих парафіян відрізнявся. Цей епізод мусів приголомшити і назавжди відштовхнути християнина-чужинця. Ми нині, з перспективи століть, можемо до того епізоду підійти інакше і зовсім інакше його оцінити.

Є аксіомою, що релігія, яка б не була, відограє в житті кожної людської спільноти роллю найголовнішу під кожним оглядом. Це є те, що безпосередньо зв'язане з душею народу, його — найглибше, найінтимніше і найістотніше. Існує бо, сказати б, незнищальний і нестигмакт релігійності в людині. І саме большевизм, намагаючись витиснути з СРСР християнство, свідомо або несвідомо перетворює себе на якусь одверто сатаністичну модифікацію історичного „православ'я”^{*)}.

*) На большевизм, як „релігію навиворіт”, вже давно звернена увага вдумливіших дослідників. Один з авторів послідовно перевів був дуже влучну аналогію поміж ритуалом советських зборів (з їх ієрархічністю, ступенюванням реакції аудиторії, способами привітання „вождів” і т. п.) і перебігом церковної служби. Що Ленін, чи, особливо, Сталін мали виразні ціхи чисто „догматичної непомилності” в справах марксістської „віри”, — то с факт загальнознаний і безсумнівний. Також дуже характерично, що по советських школах існує предмет „діямат”, введений за мість колишнього в Росії навчання релігії.

Видатний православний мислитель, недавно померлий *Георгій Федотов* (1886 - 1951), відважний і найвидатніший знавець філософії влади й державности „Росії”, між іншим, пише дослівно:

Своєю структурою революційний марксизм є євдео-християнською апокаліптичною сектою. На відміну від народництва (...) марксизм у соціально-клясовій свідомості своїй і догматизмі системи таїв потенції православ'я.

І далі:

При оцінці російської революції [жидівство] можна було б скинути з рахунку, але на моральне обличчя російського революціонера воно покляло різкий і темний відбиток. („Новий Град”, Н. Й., 1952, ст. 49-50).

Інстинкт релігійности, очевидно, мала й має московська людина, можливо, в найбільш своєрідно-яскравій, найбільш „поляризованій” формі, що, зазвичай, дуже далеко відбігає від свого формально-християнського змісту. Християнство бо, при всім своїм очевидним для кожного християнина — універсалізмі, в своїм земнім і „церковнім” втіленні, неухильно приймає форми, притаманні даним географічним, культурним і політичним, отже національним, обставинам. Є велика різниця поміж християнством Сходу і християнством Заходу. Але є ще більша різниця поміж православієм греків чи болгар і православієм, напр., Абесінії. Є вона й між католицтвом не лише Бразилії та Італії, але й Франції та Німеччини.

Світло старокиївського християнства лише з великими перешкодами і — протягом цілих століть — проникало на суздальсько-володимирський, пізніше московський північний схід. Не зустрічаючи пригожого культурного й морального підсоння, християнство на тих теренах ішло трудним і ризиковним шляхом повільної і, при тім, здебільша формальної, обрядово-побутової „християнізації”. Особливо відпорним виявився тамтешній етнічний матеріал як на норми християнської етики, так і на самий дух християнства. Відомий російський мислитель Д. Мережковський десь з жахом наводив історичний факт, що тема одної з дисертацій Упсальського (отже, географічно недалекого) університету — в XVIII ст.! — звучала: Чи християни московити? Ще на початку нашого XX ст. (як оповідав мені приятель Д. Мережковського — бл. п. Дмитрій Філософов) якась етнографічна комісія знайшла зовсім недалеко від Петербургу — автентичних поган.

Але релігійний інстинкт московського народу, втілений у недосконалі, ба й часом разучо відштовхуючі, зовнішньо-християнські обрядові форми, все ж був (і залишається) безсумнівним фактом, якого наочний приклад бачимо в нотатці Олеарія й якого історія, трагічно страш-

на, прихована й забріхана, залишається під провокаційною назвою „раскола” — досі загально мало званою, принаймні для ширшого світу.

В епізоді, описанім Олеарієм, важливе бо, остаточно, не те, що московський піп був п'яний, а те, що стрільці — м и м о в с ь о г о — того брудного й п'яного попа піднесли, поставили на ноги і одержали від нього б л а г о с л о в е н н я. Треба припускати, що ті стрільці знехтували, в тім випадку, надто дражливі „реалії” задля того, що є поза і понад „реаліями”. Піп, хай брудний, п'яний і, запевне, малограмотний, був для них — м и м о в с ь о г о — медіумом, що сполучав їх, якщо не з Небом, то з чимсь вищим від землі. Бо кожна релігія, як впливає з самого сенсу слова, є з в ' я з у в а н н я людини з Божеством, землі з Небом, душі з Духом.

Під поліційно-урядовим терміном „раскол” або більш латідними поняттями „старообрядчества”, чи „старої віри” криється, властиво, християнство в його національно-московській інтерпретації, криється християнська релігія в тім змісті і тій формі, в яких їх сприйняв, засвоїв і викультивував — протягом історичного свого формування — сам московський нарід. Хай ті форми і той зміст національної „старої віри” вражають дивовижністю, відштовхують майже хасидським фанатизмом, тісно граничать з якимись чужими для нас культами й пракультами, але саме такою, а не іншою була справжня жива, а не урядова, християнська релігія в Московії.

II.

Історія Церкви на терені християнської Європи знає антагонізми поміж Церквою й Державою: ті драматичні епізоди й процеси є загальнознані, як загальнознаним є епізод р. 1077, який міститься в слові „Каносса”. Босі стопи цесаря Генриха IV на снігу перед воротами замку папи Григорія VII — то не тільки епізод, то с и м в о л великого етапу в історії європейської духовости, без якого дальший історичний розвиток європейського конти-

ненту, ба й те, що звемо культурою Європи, — виглядали б зовсім інакше. Авторитет духовної влади стояв непорушно і в старій Україні, і протягом бурхливої нашої історії залишався незмінно високим і безапеляційним. Політична влада з пошаною схилялася перед Церквою і тим підкреслювала вищість Божого над кесаревим.

Цілком інакше уклалися відносини поміж Церквою і Державою на терені Московщини і пізнішої „Росії”.

Вже в самім зарані прамосковського Суздалю славнозвісний князь Андрій (Боголюбський) з політичних причин проганяє свого єпископа Нестора, власне, як незручного „урядовця”. А це сталося р. 1157... І від XIII-XIV ст. почавши, Церква на Москві чим далі, тим виразніше стає інструментом політичної влади.

Тверського князя Александра, що втік був до Пскова, Церква московська — з наказу московського князя Івана („Калита”, того першого яскравого представника, під покришкою монгольської надвлади викоханого, грабівничого імперіялізму Москви) — викляла й анатемізувала, як злочинця, „зрадника законного царя ординського” (отже, поганина — татарського хана), а разом з тим викляла й цілу республіку Псковську (1337 р.*). Біля чотирьох століть пізніше ту ж саму операцію проробляє петербурзька, вже синодальна, Церква, над „будівничим храмів” Мазепою...

Характеристична й повчальна є боротьба з Церквою й християнством на Москві такого „воюючо-православ-

*) Історія завоювання Москвою князівства Тверського є дуже повчальна. Року 1327 вибухло на Твері повстання проти Орди. Але повстання те було задушене, власне, Москвою, яка боялася міцної Твері й забажала, при цій нагоді, Тверь „присоединить” в загальнім порядку „собіранія землі русской”, що було генеральною ідеєю Москви. Іван Калита, в ролі цілком офіційного представника Золотої Орди, не лише повстання задушив, але й дотла зграбував і спустошив перед тим багате князівство („гради і волості пусти сотвориша, а люди ізсікоша”, каже літо-

ного” царя московського, як Іван IV Грозний. За його часів митрополитом московської Церкви був Філіп (Колічев — з старого боярського роду), ревний християнин, а при тій людина освічена й характерна до героїзму. Він не вагався з амвону Успенського собору в Москві одверто протестувати проти тотального терору царя і його „партійної аристократії” — опричники. Постава голови Церкви була така, що навіть Іван IV якийсь час вагався, ба, під враженням племінних казань митрополита, „кався”. Але недовго. 8-го вересня 1568 р. під час Служби Божої до собору увійшов знаний царський підручний, опричник з бояр, Басманов і брутально заарештував митрополита при престолі. Всю рідню митрополита — було вимордувано. Відрубану голову одного з Количевих цар надіслав митрополитові в подарунок аж до монастиря (Старо-Нікольського), де митрополит був ув’язнений. Але й цього, очевидно, було мало. 23-го грудня, отже перед самим Різдом р. 1569, підручний кат Івана IV — Малюта Скуратов з’явився в монастирі і, з наказу царя, власноручно задушив митрополита Філіпа...

Все це робилося на очах населення, на очах осиротілої пастви любленого народом голови московської Церкви. „Народ безмолствовав”, як звучить геніальна ремарка А. Пушкіна в його трагедії „Борис Годунов”. Політично віддавна згвалтований, позбавлений боярства і якоїбудь соціальної структури, обернений у безформне місиво, нарід не був встані на все це реагувати чином. Але, „безмолвствующи”, цей нарід, в ліпшій своїй ча-

писець, до речі, московський). Десять літ тверський князь-емігрант Александер веде з Пскова й Новгороду визвольну акцію за відзискання своєї країни. Але на неї тим часом уже дістав від хана „ярлик” саме Іван Калита. Та, для певности, Іван Калита хоче знищити князя-емігранта фізично. Для цього він веде проти Пскова в ій ну. Коли й це не допомогло, тоді Іван Калита піддав ханові думку „запросити” кн. Александра в орду „на конференцію”. Там кн. Александра разом з сином Федором замордовано р. 1339. Так була Тверь „воз’єднана” з Москвою.

стині, не міг не міркувати і в глибині душі не приходити до висновків.

Та ось ще один епізод, який довершує й формулює політику московського царизму у відношенні і до Церкви, і до релігії, і, тим самим, до християнства і до Бога.

Року 1577 цар Іван IV на терені кількакратно „прислануваної” перед тим Псковської республіки відвідав був Псково-Печерський монастир, який з наказу ігумена Корнілія був дуже добре уфортифікований. Власне це показалося Іванові IV дуже підозрілим (може й не без підстав), і московський „православний цар” власноручно убиває своєю „ключкою” (палиця з вістрям) ігумена монастиря. Але — що найцікавіше — на нагробку ігумена наказує зробити напис: „Предпослалъ его Земной Царю Царю Небесному”.

В цім, власне, написі, який являє собою символ не менш вимовний від символу „Каносси” для Заходу Європи, і містилася як ціла церковно-релігійна політика московського царизму, так і духове самовизначення московського царизму, його ідеологія, зформульована одним з найбільших його представників*).

Раскол

I.

„Раскол”, явище поза тим складне й багатопланове, виникає в найінтимніших глибинах московської народньої душі, початково саме, як вираз протесту проти гвалту й наруги царизму над релігією.

Згодом явище церковного „расколу” забарвлюється політично, що було цілком логічним і природним. І саме — при завершенні й остаточнім правнім оформ-

* Як разюче нагадує цей напис на нагробку замордованого ієрарха той напис-девіз, що був на державній печаті Джінгізхана: „Бог — на небі, Джінгізхан — на землі”.

Генега московського царизму не може підлягати сумніву.

ленні започаткованої царем-татарином Борисом Годуновим (1550) кріпаччини, як основного фундаменту московської державності, „раскол” з’являється на арені політичного життя Москви, як чинник найбільш тій державності загрозливий, бо внутрідержавний і, що найважливіше, якраз національний.

Не маючи тут змоги навіть схематично подати хоч би головні обриси „расколу”*), особливо в його суто політичному аспекті, підкреслимо лише, що історія московського „расколу” — це історія московського релігійно-національного мучеництва, — це історія процесу систематичного морального й фізичного гвалтування царизмом московської національної душі, її релігійної свідомості, її етичних основ, її, сказати б, „свята святих”, ба того мінімуму „свободи”, який залишає навіть рабам найбільш деспотична влада.

Нас не повинні збачувати другорядні й неістотні зовнішні прояви обрядового „расколу”, як навмисне осміщувані офіційально Церквою „двуперстіє” чи „сугуба аллілуя” старої віри (поза тим — то були національно-традиційні форми обряду, які вже тому легковажити не приходиться). Істота „расколу” є недвозначно ясна: неприйняття 1) блюзнірчо-московського „цезаропалізму” і 2) „антихристової”, як слушно її називали раскольники, московської державності, отже неприйняття царистичного тоталітаризму (як ми тепер сказали б) і чинний спротив гвалтові держави над душею власної державної нації.

„Раскол” виформував такі особистості, як старанно замовчуваний і осміщуваний офіційними, дотла зфальшованими „історіями Росії”, чи ССРСР, протопоп Авва-

*) Література про „раскол” або бідна, або занадто однобічна (переважно в „обрядовім” лише пляні), що є цілком зрозумілим з огляду на особливу чуйність поліційної цензури всякої „Росії”. Шкода, що „расколом” ніколи (або майже ніколи) не займалися не-російські дослідники, хоч раскольники пробували шукати підтримки й поза Росією, напр., у Франції — Наполеона III (рр. 1857-58).

кум, вроджений провідник, племінний промовець і церковний письменник, незламний характер, двічі засланий, тортурований перед усім психічно і, попертім „нерозкаюванні”, врешті живим спалений на чолі своїх вірних (1. 4. 1681 р.). За самі зносини з ним поліція „тішайшого” царя Алексія Романова відтинала язика або карала на горло нерозкаюючих (учня Аввакума — Аврамія р. 1670 в Москві).

„Раскол” збройно підтримувало московське військо („стрельці”), згадаймо „стрілецькі бунти” в добі Петра I і перед ним. До „расколу” належав син царя Петра I, престолонаслідник Алексій, за що його замордував сам „боголюбивий” батько*). Цитаделю „расколу” — сумнозвісні пізніше Соловки — з їх 90-ма гарматами взято по війні у відчайнім штурмі 22. 1. 1676 р. Лише поміж 1666 і 1690 роками спалено не менше як 20.000 раскольників. Протягом XVIII ст. — безперервні переслідування і самоспалювання (до кілька тисяч нараз). А ще р. 1897, отже на самім кінці XIX ст., напередодні революції 1905 р., були випадки масового „самозамуровування” раскольників...

Дивуємося жорстокості московського народу, дивувався цьому навіть приналежний до того народу і сам збольшевичений письменник Горький, але ніхто не схотів пізнати, яким шляхом той нарід до своєї жорстокості і — що найважливіше — до духового спустошення — дійшов.

Та ж протягом двох століть царизм, „перевиховуючи” свою „панівну націю” для своїх позанаціональних грабівницько-імперіялістичних „історичних завдань”, систематично й нещадно пропалював в душі московсько-

*) Царевич Алексій (1690-1718) втік був від батька до Відня (1716 р.), шукаючи, як емігрант, захисту у цесаря Карла IV (свого свояка). Але погрозами цар Петро I змусив сина р. 1718 повернутися (історія повторюється!). По тортурі і биттю кнутом царевич, з наказу батька, був „тихо й нечутно” задушений між двома подушками 26. VI. 1718 руками „аристократичних” катів: Толстого, Бутурліна, Ушакова й Румянцева.

го народу чорну зяючу діру духової порожнечі (знані російські „нігілісти” серед т. зв. інтелігенції — з одного боку — і раскольницька селянська секта „нетовців” — від слова „нет” — з другого). Натомість відмухувано було той чи інший „месіянїзм”, культивовано ненависть до органічної культури та люту злобу (сполучену з заздрістю) й погорду до „гнилого Заходу”, „латинські ересі” (себто католицизму), „хахлов-черкасїшек”, „французішек” і всієї не-московської решти світу, яка, раніш чи пізніш, мусить бути, мовляв, „нашою”, хоче вона того чи не хоче. „Стерпїтєся-слюбїтєся”, як каже московське прислів'я, а ні, то „примучим”, як звучить не менш характеристичне дієслово з московської державницької термінології.

Чудово усвідомлюючи собі наявність тієї чорної діри в московській душі, большевизм зібрав і зсистематизував усі складники й засоби історичного досвіду та, поширивши їх, довів їх інтесивність та гостроту до небувалих перед тим вимірів.

II.

Малий екскурс в історію „расколу”, оскільки він має відношення до історії нашої національної культури.

Як загально відомо, приводом до виникнення „расколу”, як оформленого руху, було розпочате з ініціативи московського патріярха Нікона т. зв. виправлення церковних книг. Разючі помилки в них, накопичені протягом століть, ставали вже явним абсурдом. Спочатку пробувано було зробити це власними, московськими силами. Але, в умовах московської темноти, при цілковитім браку освіти і шкіл, справа ця виявилася безнадійною, і патріярх, що був якийсь час єпископом у „возз'єднанім” перед тим Новгороді, отже зазнав був впливів іншого церковного й культурного, хоч і периферійного, середовища, звернувся за поміччю до центру тієї культури, отже до нашого Києва. Року 1649 (на початку переможної Хмельниччини) Київська Академія висилає

до Москви групу вчених-теологів (Єпифаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Теодосій Сафонович) на допомогу „сестричній”, мовляв, Церкві. Пізніше прибуло ще аж 30 учених, перекладачів і професорів грецької мови. Те, що наші вчені земляки побачили в московських церковних книгах, наповнило їх жахом. Хоч як дипломатично звучала їх критика, але вже на початку своїм викликала вона збоку московського єпископату й клиру справжній вибух обурення й гніву та обвинувачення в „латинській ересі”. А треба додати, що перший виправлювач московських церковних книг — Грек Арсеній був засланий перед тим за ту ж „ересь” аж на Соловки і повернений був Ніконом допіру р. 1656.

Та ця досить спізнена спроба „києвизації” церковного життя Москви не лише не дала жадних позитивних наслідків, а й привела згодом до жахливої трагедії Московської Церкви, що скінчилася остаточним поневоленням її державою, фактичним знищенням її, як Церкви, і оберненням на звичайний урядовий додаток до ресорту внутрішніх справ Московського государства, згодом Російської імперії. Вже раз назавжди. Бо й спроба відновлення московського патріяршества (себто церковної автономії) під час революції 1917 р. була здушена большевицьким урядом радикально і все тими ж традиційно-московськими методами.

Зайвий раз ці події підкреслили яскраву й істотну різницю поміж Церквами Києва й Москви, ніби „єдиновірними”, бо обидвома формально „православними”. Але всупереч цьому, історією не один раз перевіреному фактові, і большевики, і ніби антибольшевицькі „росіяни” продовжують спекулювати фантомом „єдиновір'я”, а відновлена большевицьким урядом по другій світовій війні т. зв. московська патріярхія основою своєї церковної (в дійсності помічно-імперської) советської політики поставила „єдність православ'я” та воююче „місіонерство” його (напр., у Галичині, де український католицизм, при допомозі советської політичної поліції, загнано в катакомби).

Патріарх Нікон (шестиліття 1652 - 1658), як і його трагічний попередник митрополит Філіп (Количев), був особистістю непересічною. Протилежно до боярина з роду Філіпа, він походив з люду (подібно до папи Григорія VII). Але вдачею своєю, загартованою в бурхливій молодості, він був людина незламної волі й великого, часто володарського, честолюбства. Хто знає, чи не присвічував йому саме приклад Григорія VII, бо в своїй реформаторсько-церковній чинності зраджував він елементи, сказати б, папо-цезаризму. Йому належить формула: „священство царства преболес есть”. Свою згоду на обняття становища патріарха дав він цареві Алексієві Михайловичу по довгих і досить понижуючих для царя упрохуваннях із „слізними моліннями” та „поклонами в ноги” (чого цар, очевидно, не міг забути пізніше). Перед своєю інтронізацією домігся був Нікон від царя урочистого перенесення реліквій замордованого Грозним митрополита Філіпа з Соловків до Москви (1651 р.). Словом рік 1652 в історії московської Церкви був роком своєрідної „Каносси” в московській редакції. На цілім ряді соборів Нікон фактично перепровадив автономію московської Церкви до тої міри, що патріарх мав власних стрільців, отже окремий від царя виконавчо-мілітарний інструмент. Можна припускати, що патріарх Нікон dokonав би великої історично-церковної справи, коли б він не ставив собі дещо позацерковних завдань (не сятав би до влади політичної) і... коли б мав зрозуміння й підтримку проводирів і діячів „расколу”. Та тут стався дуже характеристичний для московських схоатизованих обставин парадокс: патріарх і „раскол”, що в істоті речі мали ту саму мету — емансипацію духового (церковного) життя від царату та виборення прав духової особистості від тоталітарної держави — опинилися в положенні смертельних ворогів. „Своя своїх не познаша” з чисто зовнішніх, формальних, зовсім не істотних („обрядових” — двуперстє, сутуба аллілуя і т. д.) причин. Виходить, що ціла справа була надто задавнена обрядовою рутинною, що протягом століть сак-

ралізувалася й набрала характеру догмату, охопленого вогнем страшного релігійно-національного фанатизму.

Радикальні заходи Нікона в царині обряду і „букви” та ледве гамована ним в собі жаждоба влади (у межичасі він одержав від хитрого царя Алексія данайський дар: титул „великого государя”, отже зрівняння в титулятурі з царем) викликали з місця гвалтовну реакцію й національно-церковних кругів, отже пізніших „раскольників”, і національно-політичних кругів (боярство), які побачили в цім стремління до „умалення самодержавної влади”, з чого зручно скористав цар Алексій, який вже давно розшифрував істотні цілі патріярха. Патріярх Нікон падає в нерівній боротьбі, і його падіння, з одного боку, оформлює „раскол”, а з другого — дає московському царатові остаточний досвід у церковних справах і сформульовує засади церковної політики Москви-Петербургу на потомні століття. Рішальну роль відіграв у тім син Алексія Михайловича — славетний Петро Перший — при парадоксальній допомозі двох визначних представників кийвського культурного центру. Це відомі — Теофан Прокопович (професор Києво-Могилянської Академії, філософ, драматург, б. панегірист гетьмана Мазепи) і Степан Яворський („местоблюститель патріяршого престола” нової імперії).

Це вони, будши найближчими помічниками новоявленого „імператора” в справах духовних, були одночасно родоначалниками політичного й національного ренегацтва та прабатьки пізнішого найфатальнішого й найхарактеристичнішого продукту імперії — т. зв. всеросійської інтелігенції, якої оформлення і чинність припадають уже на ХІХ ст.

Петрова (в дійсності Прокоповичева) „реформа” московської Церкви це було, як формулює знавець, „суцільне блюзнірство і наруга... Петро зумів на два століття знесилити й збезобличити національні сили православія” (Г. Федотов, — „Новий Град”). Прокопович завершив „перебудову” московської Церкви, наділивши її протестантською з походження (але наповненою старо-

московським змістом) інституцією „Святейшого Синоду”. Яворський же спеціалізувався на поборованні „расколу” не так при допомозі теологічних трактатів, як при помочі поліції, війська, тортур, спеціальних податків і навіть спеціального убрання для раскольників. Це за часів Петра формулює „раскол” свої основні гасла. „Цар — слуга антихриста” (у відношенні до особи Петра просто „антихрист”, а також „самозванец”, „жидовін із колена Данова” і т. п.). Двоголовий орел — демонського походження, бо „две глави — у одного діавола”. Синод — „жидовській сінєдріон”. Сенат — „антихристов совет”...

Пізнішу пугачовщину (1773 - 1775 рр.), як вчасніший (1667 - 1671 рр.) революційний змаг Разіна, можна з великою мірою докладности уважати за збройний змаг „расколу” з „антихристовою державою”. Але то вже була лебедина пісня руху, що при своїм зародженні й оформленні, в періоді боротьби царя з патріархом за владу в державі (пол. XVII ст.) — мав такі величезні перспективи. Але й „раскол”, як явище національно-московське, не міг не бути під гіпнозом „національного розуміння влади”, не міг не бути царистично-тоталітаристичним в своїм дусі. Це не випадок, що й Степан Разін і Є. Пугачов — були донськими козаками з походження і старшинами козацького війська*).

„Раскол” не міг спромогтися на створення власної

*) Руками цими цікавився єдиний М. Костомаров (монографія „Бунт Стеньки Разіна” і інші твори). Дослідники з Західньої Європи, йдучи за офіційною російською історіографією, що представляла і Разіна і Пугачова, як бунтівників, розпусних і темних представників „черні” і т. ін., цими рухами й постатями майже не цікавилися.

Передусім і Разін і Пугачов — старшини, отже жодна „чернь”, подруге сили, якими вони розпоряджали, доходили до десятків тисяч. „Інородці” — татари, череміси, мордвини, калмики, як і людність козачих областей, — були їх гарячими союзниками. Обидва мали свою політичну лінію.

Ці збройні рухи здавили Москва й Петербург з великим трудом — підкупами, зрадою, „п'ятими колонами” і — перш за все — тотальним терором: поголовним вирізуванням людности й спалюванням цілих заселених районів.

антицаристичної Церкви, власної догматики, власної ієрархії. Він не міг встоятися перед соблазном „царя”, як втілення національної влади. „Раскол” згас, як такий. Але стихійні сили, що його породили, сили національної природи, запевне, жили й живуть.

Елементи „расколу” своєрідно регенерувалися в „сло-в’янофілах”, в „народовольцях”, в атентатчиках на царів, в распутініяді, в недавній „есерівщині”. Стихія „расколу” — у значній мірі — надала розмаху першим, ще сліпим хвилям большевизму, а інерція згвалтованого царатом „расколу” уможливила „чужоземному” марксистові знайти відповідний національно-історичний, „месіянстичний” ґрунт.

Позбавлена своєї віри, елементарних прав людської душі, закріпачена до затрати самого інстинкту права особистої власності, роздушена в своїй суспільній структурі до майже неорганічного стану безобличного й безформеного „колективу”, — московська „Росія” справді була (кажучи словами Хомякова) „обрана”.

А л е к и м і н а щ о ?

Царат

Тема цих розважань, як читальник вже зауважив, є занадто широка, щоб її хоч побіжно вичерпати не те, що однією невеликою книжкою, а й кількома великими томами*).

Зацікавлений і децю поінформований читальник може цілком слушно закинути звуження або оминення деяких побічних, безумовно важливих, під-тем і мотивів.

*) Таку монументальну спробу зробив був протягом 20-30 рр. польський дослідник бл. п. *Ян Кухажевський* (Kucharzewski) в 7-томовій праці „*Od białego saratu do szeregowego*”, згромадивши величезний матеріал, але й ухилившись в бік децю абстрактного теоретизування. Автор, на жаль, особисто „Росії” не знав і не бачив, отже справжній дух її залишився для нього невідомим.

Але праця Кухажевського (методологічно децю нагадує історіографічні праці М. Грушевського), будши єдиною такого мірила спробою, варта належної уваги.

Умовини писання цієї книжки не дали можливості зупинитися, напр., над явищем т. зв. Німецької Слободи в Москві XVI - XVII ст., дільниці, замешканої західно-європейськими фахівцями на службі Москви, серед яких немало було елементу пригодницько-кримінального, що має деякі аналогії з московським Комінтерном 20 - 30-х років сучасності. Роля Німецької Слободи мало висвітлена в історіографії, але не підлягає сумніву, що роля та була важлива, передусім в постачанні Московії здобутків європейської цивілізації, отже і в області технічної розвідки, як, ще більше, в справі московської закордонної пропаганди й творення московської політичної легенди. Цілком прийшлося оминати важливу в історії Московії (а надто в історії її культури) подію, як коротке перебування на троні царів (1605 - 1606 рр.) таємничого своїм походженням Лжедмитрія I (бо був вслід за ним ще й Лжедмитрій II). Хоч інтервенція сторонніх чинників (Польщі і — через неї — Ватикану, як рівнож українського магнатства з Константином Острозьким на чолі й ранньо-козацьких збройних сил України) — є очевидна, одначе безсумнівним видається також, що ціла доба Самозванців була нічим іншим, як певною реакцією самого московського народу на страшний терор попереднього панування Івана IV Грозного. Самозванця Тимошку Акундінова тримав при своїм штабі „на всякий випадок” ще гетьман Богдан. Що більше — доба Самозванців уявляється нам тепер, в перспективі історії, першим і може єдиним — в таким мірілі — намаганням самого московського суспільства скинути татар культурно- й політично- монгольського минулого і — так чи інакше — приєднатися до культури Заходу*). Що цього не сталося, провинна найменше

*) Про монгольську генезу царату, як пізнішої модифікації татарського ханату, — сумнівів бути не може. Але й татар одіченої Московією „татарщини”, як комплексу певної культури, яскраво окреслює згаданий Г. Федотов:

Не ззовні, а з н у т р а татарська стихія оволоділа душею Московщини, проникаючи в її плоть і кров. Це духове за-

обтяжує особу Лжедмитрія I — був він, на підставі хоч і дуже скупих даних, людиною видатною, добрим політиком і свідомим своїх особливих на Москві завдань — володарем. Причиною невдачі цієї єдиної в своїм роді спроби „окциденталізації” Московщини на самім початку XVII ст. була необережність саме інтервенційних зовнішніх чинників, їх невміння перепровадити в таку відповідальну епоху історичну операцію, їх незнання „царистичної” психіки московського народу і його релігійно-національної „православної” свідомости, навіть в особах решток провідної верстви — боярства. Бояри започаткували епопею Лжедмитрія, але бояри самі й замордували „зорованого” ними ж царя, замордували підступно і тайно від народу, бо Лжедмитрій встиг за короткий час зробитися божищем московського люду...

І в цім випадку, як в стількох інших того роду спробах, на перешкоді став темний і неможливий для раціоналістичної аналізи психоісторичний комплекс „царе-православія”, скристалізований за татарщини і закам’янілий здається вже навіки в невольничій душі московського народу.

Як уже згадувалося, вожді наступних революційних спроб реформування Московщини, донські козаки походженням Степан Разін і Ємельян Пугачов — зовсім

воювання йшло рівнобіжно з політичним упадком Орди. В XV ст. тисячі охрещених і неохрещених татар ішло на службу до князя Московського, вливаючись в ряди „служилих людей”, отже майбутнього „дворянства”... Двовікове татарське іго ще не було кінцем московської свободи. Свобода загинула лише після звільнення від татар. (Г. Федотов „Новий Град” — підкреслення мое).

Татарського походження були такі чільні представники навіть пізнішої петербурзької імперії, як Державін, Аксакови, крайній „західник” Чаадаєв... Татарську кров мали в собі й Тургенєв, і Л. Толстой.

не були такими примітивними, як їх представляє офіційна „російська” історіографія*).

Обидва були старшинами, люди характерні й бували (Пугачов бував за кордоном). Обидва мали свою політичну стратегію, спершись на такий могутній моральній базі, як національно-московський Раскол. Помилки обидвох лежали скорше в області тактики. Разін, маючи до диспозиції величезні терени й колосальні людські маси — від Каспійського моря до Білого, маючи ідейну базу в серці Московщини, простодушно-наївно проголошував: „Я не хочу бути царем”. І, що найвініше, так само поступав (є певна зовнішня аналогія з Богданом Хмельницьким, що довгі роки трагічно витрачав революційну енергію народу на зреформування й зміцнення королівської влади в Речі Посполитій!) в найбільш гарячий час революційної війни. Враховуючи досвід Разіна, Пугачов — дуже мудро, хоч може історично опізнено, зразу ж оголосив себе царем Петром III (якого перед тим замордувала була руками своїх коханців його власна дружина, славнозвісна Катерина II), але з багатьох, не завжди залежних від нього причин, — не зміг ту роль „воскреслого” Петра III відіграти до кінця. Та й міцність „європеїзованої” державної машини Катерини II була, розуміється, інша, аніж за часів московського царя Алексія, часів, коли в державі фактично існували дві православні Церкви, коли гриміли послання полум’яного Аввакума, коли влада царя хиталася самим корінням своїм в бурях релігійної війни... Моральний упадок Пугачова стався в той момент, коли народні маси почали (не без зручної агітації Катерини II) підозрівати, що він — не є Петром Третім. А військовий талант Суворова допоміг знищити Пугачова мілітарно. Систематичний терор і підкупи (за зловлення Пугачова було обіцяно 10.000 рублів) — доповнили розгром руху, що був лебе-

*) Микола Костомаров залишив найбільш вартісні праці (до монографій включно), присвячені як Самозванцям, так Разінові й Пугачову.

диною піснею революційних спроб московського народу. Після пугачовщини історія вже не може занотувати революційного прояву такої міри аж по наші дні включно: „навіки духово спочилий” цей люд впродовж останніх століть умів лише або, словом Пушкіна кажучи, „безмолвувати”, або бути покірливо-сліпим, до мертвоти бездушним, знаряддям царату, однаково — петербурзького чи советського.

Цілком свідомо довелось, на жаль, оминути в цих розважаннях таке для „Росії” характеристичне й єдине в своїм роді явище, як „інтелігенція”.

Поняття це, будиши специфічно „російським”*), в міру поширення на Заході російсько-большевицьких легенд і впливів, уже ввійшло в словництво європейських народів, хоч соціологія європейських народів не мала жадної потреби збагачувати свій словник поняттям, неіснуючим в границях органічних культур.

Ми тут мусимо лише коротко сконстатувати, що не зв’язана з якимбудь національним чи становим ґрунтом, будиши ніби поширеною й своєрідною „Німецькою Слободою” імперії, верства та в петербурзькій імперії зовсім не відповідала європейському поняттю „інтелектуалістів”, цебто людей розумового фаху. В умовинах „Росії” зроджена, була то верства людей різного походження, різного виховання й різного рівня освіти, механічно витягнена машиною імперії з різних підвладних народів — для духово-розумового обслуговування тієї імперії в різних областях і кондигнаціях її (від народнього вчителя починаючи — через журналіста, адвоката, лікаря й письменника — на університетським професорі кінчаючи).

Верства та, складена з людей, відірваних машиною імперії від національного ґрунту свого народу й своєї культури, була перша за все а н а ц і о н а л ь н о ю .

*) Слово це було вигадане десь у 80-х рр. другорядним белетристом (Боборикінім).

Прийняття цією верствою офіційної „національності” імперської („російської”), отже цілковитої абстракції, ні в чім не компенсувало свідомого, чи частіше, несвідомого — ренегатства і зв’язаного з ним психічного каліцтва та творчої імпотенції. Бувши в своїх найнижчих представниках (адміністрації) чинником імперської русифікації, була вона в своїх представниках найвищих (переважно — науковцях, письменниках і, почасти, мистцях) — чинником, що продукував прерізні легенди й міти, в першу чергу — поглиблював і розбудовував (не без успіху) згубну легенду Імперії.

Оця то верства й була ніби „наочним” аргументом догмату єдинонеподільності імперії. І ця ж верства, складаючи й досьогодні більшість т. зв. російської еміграції, провадить немалу пропагандову чинність у тім же напрямку — за межами ССРСР. Доля „всеросійської інтелігенції” в большевизмі була трагічна: давши свій політичний вираз у т. зв. керенщині і бувши ніби історичною акушеркою большевицького перевороту, інтелігенція та була тим же большевизмом автоматично знищена, навіть фізично — з багатьох більш або менш логічних причин (призвичаєна до обслуговування петербурзької „європеїзованої” імперії, вона була, за малими винятками, нездібна обслуговувати воскреслу в рр. 1917-20 середньовічну національну Московщину).

Але сучасний большевицький уряд ССРСР з кінця 20-х поч. 30-х рр. починає свідомо й чимдалі виразніше відроджувати й продукувати ту ж саму традиційну імперську „інтелігенцію” під офіційним псевдонімом „советської”. Про „російську інтелігенцію” існує немала література, ми, одначе, рекомендували б той стислий і глибокий начерк, що дав його Г. Федотов (див. „Новий Град”).

Історичне коріння

Кожне поважніше історичне явище не можна розглядати, як *deus ex machina*. Кожне має за собою генетичну нитку. І явище большевизму, що явило світові оголений образ історичної державної машини Москви та її імперії, як рівнож наочно продемонструвало історично-національний дух царату, вимовно підтверджує цю аксіому. До дрібниць. Бо й, напр., явище т. зв. невозвращенства має за собою величезну давність: коли московський цар Борис Годунов (татарин, наступник Івана IV Грозного) відправив був до Західньої Європи 18 молодиків вчитися, то жаден з них не повернувся. „Подихавши повітрям духової свободи, трудно добровільно вертатися до в'язниці”, — коментує цю подію Г. Федотов.

Ані „совхоз”, ані „колхоз” не є наслідками „марксизму” чи „комунізму” чи вигадкою большевиків. „Совхозом”, цебто маєтком державного сільського господарства, були всі поміщицькі маєтки Московської і Петербурзької імперії аж до р. 1861. „Колхозом” було кожне село („деревня”) на теренах етнографічної Московщини від початку історії тих теренів і аж досьогодні. „Колхози” в постаті „воєнних поселеній” культивував на теренах колоніальної України в добі ніби найочевиднішої „європеїзації” імперії підручний диктатор імператора Олександра I — славнозвісний Аракчєєв... Большевизм лише продовжує й поглиблює старі історичні методи з „індустріалізацією” (Петра) включно.

Недарма серед апостолів московської общини, опріч діячів царистично-реакційних, бачимо й таких світочів радикалізму й поступовости, як zdeгенерований дворянин А. Герцен, „патлатий семінарист” (вираз Шевченка) Чернишевський, один з духових батьків Леніна — Н. Михайловський, а навіть... сам Карл Маркс. Коло р. 1880 винахідник „наукового” соціалізму прийняв, апробував і затвердив концепцію Чернишевського - Михайловського, в якій московська комуністична „общіна”

мала уможливити безпосередній „стрибок” до комуністично-марксістського соціалізму, оминаючи „страшенно довгу путь” (Чернишевський) „римсько-февдальної, міщансько-індустріалізованої Європи” (Герцен).

Всіх перелічених осіб, враз з такими переконаними царистами-реакціонерами, як Леонтьєв, Победоносцев і інші, враз навіть з Л. Толстим, яко „філософом”, єднала спільна жагуча неависть проти європейської гуманістичної культури...

В історії „Росії” немає нічого нового, нічого, що, хоча б в зародку, вже раніше не існувало. Не є новим явищем у тій історії ані наочна тепер для цілого світу агресивність советської Москви (ціла історія „Росії”, цієї „воєнної імперії”, є історією безперервного хижачького, культурно безпідставного, отже цинічно-грабіжницького імперіялізму), ані старанно укріті в н у т р і ш н і причини тієї агресивності.

За царювання Івана IV, царювання, здавалося б, найменш сприятливого для якихбудь зовнішніх агресій, відбулися найбільші й найбільш клясичні в історії Московії завоювання, і то одночасно на сході й заході: від західноєвропейських республік Новгород та Пскова починаючи й на поординських, татарських ханатах Казаню та Астраханю — кінчаючи. Але й це ще не все. Саме за часів Івана Грозного, і то чужими Москві, окраїнними й „козацькими” руками — був завойований, чи пак „возз'єднаний” Сибір... Здавалося б парадокс? Ні, це було одне з найдосконаліших потяпнень московської в н у т р і ш н ь о ї політики: скеровування революційних (хоч би в потенції) сил народніх мас на зовнішні цілі, на вичерпування тих сил в грабуванні чужих земель.

Як часто царат, чи московський чи „імператорсько”-петербурзький, чи — і особливо — московсько-советський — користає з цього традиційного способу старомосковської „державної мудрости”! І хіба не відчайною спробою уникнути революції 1905 р. була невдала для петербурзького царату війна з Японією?

Сподіваючись, що все сказане попередньо дорисувало хоч основні контури нашої теми, спинимось, на закінчення, більше на її технічно-політичних, далеких від всілякої метафізики аспектах. Відійдім від минулих віків до часів значно ближчих нам, добре знамих сучасникам або з власного досвіду, або з живої пам'яті старшого покоління.

Залевне читальникові відомі прізвища двох знаних державних діячів з останньої передбільшевицької доби петербурзької імперії: С. Вітте і П. Столипін. Цих два імені — а в перспективі часу вони вже є історичні — можна б узяти за яскраві символи, зв'язані з проблемою того, що треба б назвати політичною доктриною всякої „Росії”.

Підсумовуючи все сказане в попередніх розділах, доктрину ту можна б було сформулювати різно, починаючи від старомосковського „Бог на небі — цар на землі”, через „православ'є-самодержав'є-народність” Миколи I і аж до „пролетарі всіх країн, єднайтеся” — сучасности. Але, коли йде про найістотніше і найреальніше, то доктрину ту можна звести до кількох, чисто раціональних стверджень, розуміється, з неунікальним при того роду формулах спрощенням.

Кожна „Росія” не може стерпіти в своїх границях жадної свободи — ні особистої, ні родової чи племінної, ні — тим більше — національної, навіть у відношенні до нації пануючої (за Миколи I слово „нація” було заборонене, як революційне). Не може стерпіти свободи ні фізичної, ні метафізичної, ні тілесної, ні духової — отже й Церква може бути лише департаментом міністерства внутрішніх справ.

Всяка „Росія” стоїть на фундаменті всебічного нищення індивідуальности, отже й на фундаменті заперечення права приватної власности, яко бази особистої свободи індивідуума, роду й стану.

Тому „Росія” є приватною власністю або автократа-царя, або „соціалістичною власністю” безструктурного, безобличного, чисто механічно-зліпленого „колективу”,

цебто, єдиної централізуючої бюрократичної машини — чергового „царя”.

А що в границях „Росії” знаходяться численні внутрішні границі племен, народів, рас і культур, нічим духово з „Росією” не пов’язаних, то кожна „Росія” му- сить, незалежно від того, чи вона монархістична чи „де- демократична” (бо була вже й така!), тримати величезний поліційно-терористичний апарат, озброєний величезною внутрішньою армією (в сучасній ССРСР, напр., та армія є лише трохи менша від постійної армії для зовнішніх завдань). Ця необхідність цілком логічно ви- впливає з внутрішньої ситуації цієї держави, і жаден „керенський” не міг би від того закону „російської” ме- механіки ухилитися. Якщо при деяких царях сторонній обсерватор не міг того зауважити, то большевики ого- лили всі таємниці цієї державної механіки — цинічно і не без успіху — на очах цілого т. зв. цивілізованого світу.

Отже, 1) тотальне знищення всякої особовости, а, в логічній зв’язку з цим, — 2) тотальна заборона при- ватної власности та 3) всебічний, перма- нентно-модифікований і дозований терор, як систе- ма, — це і є ті основні підвалини, на яких може існу- вати державна конструкція типу „Росії”. Це і є, в най- істотнішим, державна її доктрина, ускладнена також логічно впливаючою з тієї доктрини мілітарною агре- сивністю, дипломатичною будовою всіляких „неутраль- них смуг” і — в замірі своїм — рухомих „залізних за- слон”, за якими діє численна агентура в постаті „кому- ністичних партій”, п’ятих колон і цілих зграй „учених” (що, знаючи оборонні таємниці своїх держав, ніби не- винно займаються або теоретичним „студіюванням сан- скрипту”, або практичним гомосексуалізмом).

Одним словом, „Росія”, як імперія, мусить — хоче вона того, чи не хоче — розпоширювати культурно- політичні властивості середньовічної Московщини на всі завойовані („воз’єднані”) терени країн, народів і куль- тур. А що цього не можна зробити без діяння сили,

кожна „Росія” мусить бути також воєнною імперією з культом агресії і — скажім недипломатично — грабунку й спустошення.

Два визначні державні мужі імперії на переломі XIX - XX ст., задивлені в культуру європейського Заходу і настрашені процесом неунікальної дифузії цієї культури на терени європейської частини імперії, рішилися, один за другим, на кроки, які, щонайменше, можна б назвати революційними. В дійсності їх замір, невідомо для них самих, був не лише революційним, а й героїчним, при чім героїчним трагічно. Це була спроба боротьби, вживаючи античної термінології, з самою історичною мовою „Росії”.

Річ ясна, що вислід тієї боротьби був такий самий, як і в кожній трагедії.

Дві спроби

I.

Сергій Вітте, хоч іменованій при своїм звільненні останнім царем — графом, був сином Юлія Вітте, правдоподібно, німецького колоніста в Прибалтиці чи, скорше, на Одещині. Його блискуча, майже казкова, бюрократична кар’єра — від начальника залізничної станції Хвастів до міністра імперії була, в значній мірі, спричинена випадковою зустріччю з царем Олександром III і зумовлена необмеженістю влади автократа-царя*). Це дало

*) Вкоротці по катастрофі царського потягу біля ст. Борки, отже в досить нервовій ситуації, цар Олександр III на одній з залізничних станцій України випадково почув був з-за вікна вагону розмову поміж комендантом свого потягу і якимсь незаним урядовцем. Урядовець підвищеним голосом заявив: „Мені життя мого імператора дорожче за ваші приписи, я не дозволю на таку швидкість потягу, бо добре знаю профілі шляху на мої дільниці”. Закликаний царем до вагону, урядовець виявився начальником одної з дільниць т. зв. Південно-Західніх залізниць — Сергієм Вітте. На другий день Вітте вже був міністром шляхів імперії...

початок своєрідному політико-психічному гамлетизмові С. Вітте: демократ західного типу і майже „республіканець” з переконання, він був назавжди осліплений необмеженими можливостями автократичного царату, що для нього, людини кипучої творчості, відкривав ніби велетенське поле діяльності. Але, поза тим, С. Вітте був видатним математиком (його залишали при Одеськім університеті), особистістю великих та всебічних талантів і не малого творчого розмаху. Його валютна реформа, що піднесла фінансовий стан імперії на ніким не передбачений рівень, та майже геніальне перетворення Портсмутського миру по, здавалося, фатальній для царату поразці у війні з Японією — то вимовні свідощтва здібностей цієї виняткової людини. Це був справжній „інженер” при державній машині імперії, яку він — з його знанням і можливостями — хотів і, здається, успішно міг коли й не реформувати, то принаймні, вдосконалити. Та дальший перебіг його діяльності показав всю трагічну утопійність його замірів.

Як політичний „інженер”, Вітте бачив і знав з власного досвіду всі хиби історично-перестарілої (як йому, людині „поступу” XIX ст., видавалося) машини своєрідної імперії. Він ясно бачив ті границі націй і культур, що перетинали імперіяльно-географічну „єдність”, утримувану лише тайною поліцією, корпусом жандармів та поліційною армією. Людина західного походження й думання, понадто математик, він добре знав, що та імперіяльна „єдність” є лише „функцією” тих, природою своєю механічних і тому не зовсім певних, „величин”. Він повзяв ідею (дуже обережно, не зраджуючись з нею нікому) не більше й не менше, як еволюційно перетворити неорганічно-механічну „Росію” на централізовано-монархістичний, але органічний *Bundesstaat* германського типу — при допомозі — і в цім таївся трагічний парадокс! — саме автократично-всемогутнього історичного царизму*).

*) Запитаний колись, як він уявляє собі майбутнє „Росії” С. Вітте, „не замислюючись”, відповів: Сполучені Штати Аме-

Трудно було б підозрівати С. Вітте в якимсь особливим незнанні історії „Росії”, природи московського народу, чи невідчужанні духа деяких „істинно-руських” явищ (напр., пануючу в імперії релігію він досить точно й влучно називав „православним поганством”). Але не підлягає сумніву, що німець з походження і європеець з виховання й освіти, понадто людина позитивістично-раціоналістичного думання, С. Вітте, рідко на таке завдання, не відчував духу історично-московського царизму (хоч би й в шатах „імператорства” та в реальному втіленні в німецькій по крові династії „Романових” — Гольштайн-Готторпів). З певністю Вітте не знав, традиційно-фальшованої в школах, історії Московщини, а це ж Московщина в тягу століть — витворила поняття „цар” і вповні викристалізувала ідеологічний зміст царизму й технічну систему царату. Коротше, С. Вітте, відважуючись на свій, справді, героїчний чин, був несвідомий ані надлюдської трудности свого завдання, ані самого факту, що першою й головною перешкодою на першій же кроці він зустріне саме історичний царизм, як головного ворога, якого, в своїй західноєвропейській наївності, раціоналіст і математик Вітте, уважав, якщо не за союзника, то за Архімедову підойму свого реформаційного чину.

Об’єктивно Вітте хотів подолати царизм за допомогою царизму — і в цім полягала трагічна парадоксальність його плану.

Нелюблений останнім царем, спізнілим романтиком цареправославія і вже спокушеним распутінядою, Миколою II, С. Вітте був закликаний до влади лише в моменти очевидної небезпеки. „Maedchen fuer alles”, як іронізував про себе С. Вітте мовою свого походження, він ще рятує династію й імперію, погасивши пожежу революції 1905 року мутною рідиною облудного псевдо-

рики. Думаю, що це було після його особистого знайомства з США під час конференції в Портсмуті.

конституційного маніфесту 17 жовтня 1905 року (можливо, сам С. Вітте — і це дуже характеризує його психіку — вірив у щирість врятованого ним від видимої смерті „візантія” Миколи II).

Це була третя виграна С. Вітте політична битва („золота валюта”, Портсмут, рятунок династії й імперії). Але, видно, належав він до тих, що, виграючи всі битви, програють головну. Валютова реформа чи Портсмутський мир — то були речі, які не дотикали істоти царизму, навпаки — зміцнювали його. Маніфест 17 жовтня був тією зброєю (правда, зфальшованою зброедавцем), якою С. Вітте оборонив смертельно загрожений царизм. Але коли наївний Вітте почав настоювати на здійсненні імлісто-мутнавих обіцянок маніфесту, цар, навіть такий безхарактерний (хоч і безхарактерно-впертий), як Микола II, звільнив першого інженера і відданого слугу імперії, як непотрібного льокаля, згріжливо й безсердечно...

Отже, задушевна ідея С. Вітте, яку він викохав жертвенно-героїчно, часом з надмірним пониженням себе в очах малограмотної придворної черні (що уважала С. Вітте за людину низького походження), потерпіла блискавичний крах у першій же зударі з основою „Росії” — недоторкальним в своїй цілості історичним царизмом, сакралізованим протягом століть при допомозі „православія” на догмат і табу.

С. Вітте, граф „всеросійської” імперії і повержений царизмом велетень серед zdeгенерованої дрібноти придворного дворянства, — умирає в забутті й неславі напередодні загамованої ним в р. 1905 і вже знову готової до вибуху революції, яка в історії і Московщини, і „Росії” була завжди, за виразом А. Пушкіна, „бунтом безглуздим і нещадним”, бунтом тотального раба, викультивованого царизмом в умовинах царату, — додамо ми.

II.

Завдання, яке собі поставив другий герой останнього акту петербурзької трагедії, було, на перший погляд, значно скромніше і значно менш революційне. Але тільки на перший погляд.

Петро Столипін, походженням з родовитого московського дворянства, був, певно, одним з найліпших представників пануючої в імперії нації. Мавши земельний маєток на терені Литви, він довгий час був губернатором у цій західній колонії імперії. Обсервуючи аграрні відносини серед селянства, зв'язаного з землею правом власності, і порівнюючи ті відносини з селянством московської метрополії, яке того права не мало (й не знало), він прийшов до висновку, що єдиним виходом для зміцнення й оздоровлення селянського стану в його рідній Московщині і тим створення міцної бази для монархії та захитаної імперії — а час був революційний — було б запровадження там законодавчим шляхом, власне, права власності селянина на оброблювану ним землю*).

Покликаний вневдовзі після упадку С. Вітте на становище міністра внутрішніх справ і прем'єра, П. Столипін з незвичайною впертістю й енергією домігся був від

*) Те, що загально відоме в історії імперії, як скасування кріпаччини (р. 1861) в дійсності було: 1) звільнення селянина з рабства, при земельнім маєтку поміщика, та з обов'язку панщини, цебто безплатної праці в тім маєтку і, одночасно, 2) наданням поміщикові права власності на земельний маєток, що перед тим був *de jure* державним, цебто наданим, враз з кріпаками, поміщикові державою за ті чи інші перед царем чи державою (що було те саме) — заслуги. Селянин опинявся без землі.

Акт 1861 р. був моментом з'явлення величезних мас сільського пролетаріату. І тому ліпші державні діячі цієї „реформи“ перестерігали царя Олександра II проти згубних наслідків половинчатости (як вони казали) тієї реформи.

Аграрні відносини в колоніях імперії — Україні, Польщі, Прибалтиці і т. д., там, де віками панувало римське право власності, укладалися інакше.

настрашеного революцією 1905 р. царя спеціального закону (9 листопада 1906 р.) про початок запровадження селянського права власності на землю, що мало б наслідком своїм перехід селянина від стану традиційного „колхозника” своєї „общини” до стану вільного власника приналежного йому господарства-хутора.

Здавалося, плян П. Столипіна був і логічним, і природним, і, зрештою, „мінімальним”. Але дійсність показала, наскільки й цей плян був в обличчі „Росії” і максимальним, і революційним, і... утопічним.

Року 1911 в театрі Київської опери під час антракту прем'єр-міністр імперії П. Столипін — на очах присутнього царя і всіх достойників — був забитий. Убийник (Богров) міг проникнути в щільно стережений будинок опери лише тому, що був співробітником самої ж таємної поліції („охрани”), що несла охорону будинку, будучи одночасно членом терористичної групи революціонерів (такий терорист, логічно беручи, скористав би з нагоди скорше забити самого царя — головну ціль терору...).

В історії російських революційних рухів співпраця революціонерів (спеціально терористів) з таємною поліцією імперії не лише не була новиною, а й мала немало своєрідні традиції (Азеф і багато інших). Трудно аналізувати тепер обставини замордування Столипіна хоча б уже тому, що справа та була зліквідована урядовими чинниками дуже хутко і якиххбудь документів чи матеріалів не полишила. Таємничі обставини при замордуванні імперського прем'єр-міністра, запевне, були і „таємниця” смерті П. Столипіна залишиться таємницею, правдоподібно, уже назавжди.

Але загальновідоме було зовсім не таємниче відношення до аграрної реформи П. Столипіна, з одного боку — революційного підпілля (яке вже виформувало зародок майбутнього большевицького керівництва), а з другого боку, як це не дивно, — близьких до трону кол найвищого дворянства („Совет Об'єднанного Дворян-

ства"). Революційне підпілля слушно бачило в з'явленні серед селянства типу міцного господаря-власника („кулака“) небезпеку втрати для революції селянської маси, як рушійної сили. Але чим пояснити не меншу, а може ще й більшу ненависть до реформи та її ініціатора з боку людей одного стану, одного культурного кола й тої самої землевласницько-бюрократичної класи? Чим пояснити явну нехоть царя до людини, що своїм походженням і відданістю тронові та династії, як зрештою й своїми особистими якостями — доброю волею, прямою, відвагою й характером — не могла збуджувати (протилежно до Вітте) жадних сумнівів? Чим пояснити, що смерть Столипіна — з руки аджеж ніби революціонера — викликала і у царя, і у придворної та бюрократичної еліти — „зітх полегші“, як свідчать сучасники?*

На всі ці запитання може бути лише одна відповідь: своєю аграрною реформою Столипін небезпечно діткнувся був, як перед ним С. Вітте, основної догматичної підвалини державної доктрини „Росії“: державної

* Не позбавлено особливої пікантності, що проти реформи Столипіна і на захист сакраментальної історично-московської „общини“ встали в Державній Думі р. 1906 ліві ліберально-буржуазні і ідеологічно ніби скрайньо „західницькі“ кола на чолі з П. Мілюковим. „Община“ і для цих „європеїзованих“ кіл була — „табу“. Досить заплутана аргументація тих кіл зводилася до того, що проект Столипіна йшов ніби „по лінії дворянської (?) політики“, що на зміну поміщицькій прийде, мовляв, „кулак“, і що це буде „руйнація“ історично-зформованої „общини“...

Ліва громадськість всім цим дворянським плямам (реформі Столипіна — Е. М.) протиставила захист непродажності наділів селянської общини, заховання в ній старих порядків переділів. (— періодичного перерозподілу „неподільного“ масиву приналежної колективу землі — Е. М.) частинних і загальних (...), поліпшення продуктивності шляхом переходу до кооперативного, машинного і інтенсивного господарства... (П. Мілюков — *Воспоминання*, Т. II).

Як бачимо, „ліва громадськість“ вже р. 1906 передбачила колхози, совхози і машинно-тракторні станції СРСР.

власности над безобличним рабом-підданим, який в системі „Росії” мусить залишитися у в’язниці традиційно-московської „общини” і не сміє мати жадної приватної власности, бо то — матеріальна база для особистости й її духової свободи. А особистости система завжди царистичної „Росії” — не терпить, бо особистість в тій системі — не міститься. Намагання Вітте, як і Столипін, в суті речі, вели в тім самім напрямку, який — в дальших наслідках — мусів привести „Росію” до натурального „розчленування”. І те, що стояло на сторожі тієї „Росії”, чи то був цар і монархісти, чи то була „революція” і соціялісти, чи то була ліберальна демократія (Мілюков), — не могло не стати на захист перед небезпекою справжньої революції, яку започаткував переконаний монархіст і царист, до крови відданий імперії, родовитий москаль з національности — Петро Столипін, якого замордували — в особі свого спільного агента — і царизм, і революція, і — через них — національний дух власного народу.

Характеристично, що справжній жаль по Столипіннові був лише на Україні: селянські маси були йому вдячні за полегшений шлях до своєї остаточної господарської емансипації від імперії, малоросійське дворянство бачило в нім мужа, що ту імперію оздоровив би й зробив би її (хоч на певний час) життєздатною. Тож єдиний на теренах імперії пам’ятник П. Столипіннові стояв — до 1917 р. — в Києві, перед магістратом столиці України.

1956.

Примітка

Включаючи цю працю до книги, мушу додати, що знану книгу М. Бердяєва „Истоки и смысл русского коммунизма” (Париж 1955) довелося побачити щойно тепер (лютий р. 1965). З почуттям певної сатисфакції, не знайшовши в ній нічого для мене нового, знайшов я,

проте, в ній авторитетне підтвердження основних думок моєї праці. Кажу „авторитетне”, бо Н. Бердяєв не лише філософ з голосним ім'ям, але (для мене насамперед) один з раних марксистів в Росії, свідок приготування сов. революції і її уважний обсерватор.

Рекомендуючи книгу Бердяєва тим, хто интересується темою большевизму, мушу підкреслити, що від'ємним складником книги російського автора є парадоксальна одержимість самого Бердяєва російсько-московським месіанізмом... Ця обставина де в чім затемнює, назагал ясний, виклад історії большевизму в його книзі, а часом і деформує „месіаністичними” збоченнями аналізу істоти большевизму. Е. М.

Січень 1965.

ЛІТЕРАТУРА

- HERBERSTEIN, S. F. — *Rerum Moscovitarum Commentarii* — Viena, 1549.
- FLETCHER, GILES — *Of the Russe Common Wealth, or maner of Guernement of the Russe (commonly called the Emperour of Moscovia)* — London, 1591.
- BOUVET, P. — *The present Condition the Muscovite Empire, 1699.*
- CHURCHILL, A. and I. — *A Collection of Voyages and Traveles,* — London, 1744.
- CLARKE, EDWARD DANIEL — *Travels in Russia, Tartary and Turkey* — Edinburg, 1839.
- CUSTINE, Astolphe de — *La Russie en 1839* — Paris, 1843.
- QUENET, Charles — *Les lettres philosophiques de Tchaadaieff* — Paris, 1931.
- GIDE, André — *Voyage en USSR* — Paris, 1937. — *Retouche du voyage* — Paris, 1937.
- GONZAGUE de REYNOLD — *Le monde russe. La formation de l'Empire* — Paris, 1950.
- OLEARIUS, Adam — *Offt beehrte Beschreibung der neuen orientalischen Reise etc. Schleswig, 1647, T. I, II.* чотири видання 1647, 1656, 1696, переклади: фр., голл., італ., англ.
- WEBER, Friedrich Christian — *Das veraenderte Russland* — Frankfurt, 1721.

- KORB, Johan Georg — Diarium itineris in Moscoviam — Vienna, 1701.
 KORB, Johan Georg — Diary of an Austrian secretary, London, 1863.
 BLASIUS, J. H. — Reise in Europäischen Russland — Braunschweig, 1844.
 Sir GALAHAD — Idiottenführer durch die russische Literatur — Wien, 1927.
 ДОНЦОВ, Д. — Підстави нашої політики — Відень, 1921.
 МАЛАНЮК, Е. — Petersburg — Pietrograd — Leningrad — "Pamiętnik Warszawski" — Варшава, 1931.
 МАЛАНЮК, Е. — Петербург, як тема історично-літературна, ЛНВ, 1931.
 JAN KUCHARZEWSKI — Od białego caratu do czerwonego, — Warszawa, 1923-38. 7 томів.
 ЧААДАЕВЪ, ПЕТРЪ — Сочиненія и письма, Т. I - II, Москва, 1913-14.
 ЛЕМКЕ, МИХАИЛЪ — Николаевскіе жандармы и литература 1825-1855 — Вид. С. В. Бунина, С. Петербург, 1909.
 МЕНДЕЛЕЕВЪ, Д. — Къ познанію, Россіи (з передмовою А. Салтикова), Вид. „Миловиди“, Мюнхен, 1923.
 САЛТЫКОВЪ, АЛЕКСАНДРЪ — Двѣ Россіи — Вид. „Миловиди“, Мюнхен, 1923.
 ФЕДОТОВЪ, Г. П. — И есть, и будетъ, Размышленія о Россіи и революціи — Париж, 1932.
 ФЕДОТОВЪ, Г. П. — Новый Град, збірник статей, Нью-Йорк, 1952.

ILLUSTRISSIMUS DOMINUS MAZERA

Тло і постать

I.

Переможців — не судять. Судять — переможених. Гірка це істина, підтверджена і справджена багатьма, багатьма століттями.

Розпусний варвар, півграмотний дикун, кат-аматор, убийник власного сина, ругатель Віри Христової і безсоромний гвалтівник Церкви — але він переміг! Він — „герой Полтави”, оспіваний згодом одним з найбільших майстрів слов'янської поезії. Він — фундатор імперії, її втілений символ і міт, міт, що триває і що ним ворог послуговується донині. Зненавиджений власним народом, якого він духово скастрував найлютіше і вже раз назавжди, власним народом виклятий і слушно анатемований, як „царь-антихрист”, разом з його на крові й кістках побудованою столицею... тим Петербургом, що про нього московські мученики віри-„старовіри”, колесовані й на дибах розпинані, з останніх сил кров'ю вихаркували пророцтво — „Петербургу бить пусту!...”

Все забулося. Все змили хвилі кровавої слави і страшних десятиліть історії... Це йому, коронованому катові, поставить згодом коронована повія моторошний монумент долота Фальконета з написом, що розпеченим залізом пектиме Шевченка: *Первому — Вторая*. Це його, з ніг до голови заляпаного кров'ю подоланих підступом і зрадою Батуринців; це його, що переміг підкупом і терором; це його, не воїна і лицаря, а підлого махера масового душоубства і гієну чистого поля бою; це його, найпідлішого з підлих лицедіїв історії, — триумфально зустрічатиме західній світ, куди він подався безпосередньо з цвинтариська Полтави, щоб чимскорше заре-

презентувати перестрашений Європі новоявленого кандидата в „імператори“. А бувший студент Могиляно-Мазепинської Академії, родом з далекої Архангельщини — Михайло Ломоносов згодом співатиме: „Он — Бог твой, Бог твой бил, Россія!...”

Вироки історії часто-густо бувають помилкові, але завжди невблаганні. І ще римляни дали на це вічну формулу: *vae victis* — горе переможеним!

Як же добре, як доглибно формулу цю знав Мазепа! Не тому лише, що був одним з найосвіченіших людей доби, не тому лише, що цю формулу — як же часто і як же гірко — справджував в перебігу власного життя, в історичних подіях своєї Батьківщини, а й тому, що в немалім вже віці будучи, сам над законами історії замислювався і сам досвідченим розумом шукав її таємниць. І яка ж диявольська насмішка, яка пекельна іронія історії була в тім, що саме йому впав на вже старечі плечі той нелюдсько-страшний тягар поразки!

Впав — і задушив.

І відчуття того тягару та свідомість неминучих наслідків Полтави — це було те останнє, з чим зійшов він в свою чужинну могилу, могилу, що їй не дано було бути притулком „вічного покою” хоч би для його кісток: ворог неодноразово і блюзнірчо-брутально ганьбив і витереблював ті його останки до кінця, аж до їх зникнення.

Ми не маємо майже одної непорутаної могили наших володарів. Ми не маємо й могили Мазепи. Занадто бо добре ворог, хоч який дикун, знає, що з могил виростають нові парості історії і що могили родять месників великих.

Сучасна молода поетка недавно написала:

*Поклін ногам, що протоптали шлях
Паломницький — від Десни аж до Богу
По битві програній, що у серцях
Звучить як найсвітліша перемога.*

(Л. Храплива)

Перемога? Запевне. Ми це знаємо тепер ліпше, як наші емігрантські предки початку XVIII століття. Ми знаємо це виразніше, аніж це знало українське XIX століття чи наші визначні історики з недавнього минулого.

Знаємо. Знаємо серцем, ц. т. органом у нас найчуйнішим і найголовнішим.

Але залишається ще розум — орган не менш важливий, хоч не завжди нашому серцеві — любий. Бо вже Шевченко, по Мономахові й Богданові — приклад гармонійно-суцільної української людини, в „Іржавці” — не одним же серцем — стверджував:

*Нарадила Мати,
Як пшениченьку пожати —
Полтави дістати.
Ой, пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з хвастівським полковником
Гетьмана еднали.*

І справді, ми — пізніші нащадки і пізні, але, скажати б, без посередні спадкоємці тієї Мазепиної поразки-перемоги — ми намагаємося не лише серцем, а й розумом зрозуміти: чому? Чому так сталося і як це так сталося?

Таж Мазепа і мислив, і обчислював, і був скорше надмірно-розважний, як нерозважний. Він же не був ані романтиком, ані звичайним земляком типу „якось то буде”. Це був досвідчений державний муж, зручний політик, досконалий дипломат, а, головне, старий, з величезною практикою воєначальник і полководець, який аджеж умів мислити стратегічно і стратегічно передбачати.

Хто-хто, але Мазепа знав, що таке Війна і Військо, що таке військова сила, — він, що навіть у віршах своїх увіковічнив:

*Нехай вічна буде слава,
Же — през шаблю — маєм права.*

А ця мова й вимова шаблі, що — завжди і всюди — є найбільш переконлива, саме для Москви була єдино зрозуміла.

II.

Яка була загальна ситуація?

Неокріпле, хитане повсякчас аж до основ своїх Московське Государство, Москва. Москва безперервних бунтів, палацових революцій, дика, брудна, примітивна, але й хижа хижацтвом вічно голодного звіря, хитрого й нещадного, з яким треба було рахуватися, як рахується досвідчений домашній тигр в клітці з тигром. І от в цій, здавалося б безнадійній, ситуації Москва породжує людську потвору — Петра, що його Мазепа, тоді ще повний сил, ще вождь власного війська, ще майже суверен, — пізнає 17-літнім недорослем. Пізнає — і вже тоді — Мазепа, великий знавець людей, — пізнає й оцінює. Без сумніву, Мазепа імпонує дикуватому наступникові на троні царів московських. Мазепа, як знаємо, імпонувати міг і не таким простакам, як цей, що, правдоподібно, й не був сином „тішайшого” царя Олексія, лише — наслідком фізіологічної притоди темпераментної цариці — Наталії Нарішкиної.

Чи та оцінка Мазепа була повною? Чи не перецінив він простацтво недоросля? Чи перецінив свої можливості впливу?

Хто знає. Грушевський нам гоїно полишив княжий дар — десять біблії силових історичних матеріалів, над якими мусіли б працювати цілі легіони істориків — довгі десятиліття. Але біблії Грушевського кінчаються на початках Виговського. І доба Мазепа для нас — прощу не дивуватися — є ще й досі темна, бо ані в Стокгольмі, ані в Царгороді — студіювати ту добу наші історики спроможности не мали. Ми можемо лише гіпотезувати.

Можна припускати, що Мазепа Петра згодом оцінив хоча б настільки, щоб сказати собі: будь з ним

обачний, дуже обачний. Але ще з більшою певністю можна припускати, що Мазепа міг додати: і не таких бачив, і не з такими давав собі раду — я, аджеж уважний і постійний читальник ваговитої книжки *Il Principe* італійського майстра Миколая Макіявеля... Зрештою, підліток — ще не цар, царицею фактично є царівна Софія, жінка не без темпераменту, але все ж жінка, а з жінками давати раду ще легше, а Мазепі й поготів. Чи можна було передбачати, що з пів-дитинних забав у військо, серед пияцтва, аморів і дебошів у Німецькій Слободі та чимдалі постійної розпусти, цей молодик зуміє зробити зародок армії, а по повероті з дворічного побуту в Голляндії й Англії року 1698, раптом постриже регентку-царівну Софію в черниці (при тій нагоді й власну дружину Авдотью Лопухіну), радикально здусить стрілецькі бунти, до речі — беручи особисту участь у відрубванні голів тисячі стрілецьких старшин, поставить себе царем і — що найважливіше — восени р. 1699 оголосить вперше в Московії побір рекрутів до регулярної армії.

Якщо ця наша гіпотеза про своєчасне недоцінення Петра — вірна, то це була б перша помилка видатного інтелекту в зустрічі з ще до кінця не розв'язаною, але вже клекочучою стихією. Помилка, поповнена на двадцять літ перед Полтавою, помилка тим більш фатальна, що й мудрий Макіявель в своїй премудрій книжці такого випадку не передбачав і мірила для стихії і для культурно-історичного ґрунту тієї стихії — не давав (згадаймо з нашого власного досвіду — сучасне знання стихії Москви у світових політиків!).

Розуміється, наука Макіявеля придалася. Ще більш придалися власний розум і власний досвід. А значно більше — та сталева воля, той характер, що був зітканий, словами поета кажучи, „із криці і шовків”...

Та було, одначе, щось страшніше і зловорожіше навіть за Петра і за його очевидний (по р. 1698) демонізм. Це були — демони історії тієї країни, яку Геродот називав Скитією, яку пізніш звали Роксолянією,

потім — Руссю й Україною навперемін, а пізніш офіційно титулували в клясичнім стилі *Малою Росією*, що було точним, літерою й духом, перекладом з старогрецької „Мікра Росія”. Це були демони історії землі, яку — свої й чужі — віковічно краjali, чому тубільці й назвали її Україною, назвою болісного серця й пекучої, аж гіркої, любови.

Це були демони історії нашої — ми їх бачили — ще так недавно — очевидно, як спостерігаємо їх і відчуваємо тепер. Це ті демони, що завжди, завжди, протягом тисячоліття і, запевне, тисячоліть перед тим — перешкоджали тому внутрішньому процесові, який з населення витворює нарід і завершує його монолітом Нації.

III.

Звернімось одначе від вищих сфер історіософії до емпіричних низин звичайної історії.

Для Мазепи цей демон був аж надто добре знаний: це був демон руїни, кажучи мовою метафізики, і це була просто доба Руїни, доба, яку він від юнацьких своїх літ бачив, в літах мужеських — переживав, в силі віку — був однією з дієвих осіб її, а в віці поважнім — мав бути тієї доби Великим Ліквідатором.

Дух Руїни — це був старий, навіть древній дух цієї безверхої землі. Але богоданний Зиновій Хмельницький — от такий собі „малий чоловік” (як він про себе казав), непевний власник непевного хутора Суботова, син магнатського службовця з Жовкви, — той умів руїницький дух брутально гвалтувати протягом цілого свого громового життя аж до самої смерти. Не забуваймо, що життя Богданове, смертю Тимоша підтяте, було стяте остаточно вісткою про бунт війська в корпусі Ждановича, де перебував і Юрась — остання надія батька. Не забуваймо, що та вістка спаралізувала великого Гетьмана, і останні п'ять днів свого життя він був німий і нерухомий, бо й той вулькан енергії, що Бог дав богоданному, мав теж свої границі... Тоді то й

з'явився, якби звільнений від залізних обіймів Богдана і вже знов безкарний, — дух Руїни.

Богдан свідомо стремівся до влади — він пізнав її божественний, але й звабливо-гіркий хміль. Всупереч тому, що пишуть історики й поети, особливо чужі й ворожі, вільно припускати, що тієї Богданової пристрасти влади, тієї жаги упокорення й оволодіння, тієї стихії бойовости — Мазепа не мав, і то з багатьох причин.

Син скромного „кресового” шляхтича Речі Посполитої (до речі, симпатика Гадляцького пакту), але й либонь гербовий „гедимінович” походженням Мазепа, наслідком вдачі й біографії, був, все ж, справжнім „паничем” замолу, а потім не менш справжнім „ланом”. Випадково на згубних хвилях Руїни осягнувши булаву р. 1687, отже близько (щонайменше) п'ятдесятки, він прийняв те становище, напевно, без особливого захоплення, беручи його, може навіть, як логічне завершення службової кар'єри генерального старшини. Отже, того пристрасно-емоційного, жагучого почуття осяплення влади Мазепа або не мав, або, принаймні, міг не мати. Занадто вже від всіляких пристрастей віддалював його поважний — на ті бурхливі часи — вік. Обставина ця геть пізніше жалісно ускладнить також його спізнений (та ще й, напевно, не з власної ініціативи — розпочатий) роман з донькою небезпечної Любови Кочубеєвої.

Натомість, тверезий розум, ознайомлений не тільки з Макіявелем, але й також з Декартом, розум, понадто озброєний безпосереднім широким досвідом бувшого дворянина, військовика, дипломата, політика — казав йому бачити все те, що криється і таїться за блиском булави — часового володаря трагічної країни.

IV.

Фактичний політичний стан — протекторат (з досить виразною колоніальною тенденцією — порівняймо стан сучасних сателітів!) — Мазепа приймає як

політичну дійсність, як базу і можливу відскачню до можливого майбутнього.

Ще бо існує адміністративна система Богданових полковництв держави Війська Запорізького, ще є слякі-такі кордони навіть з митницями, ще є, хоч Руїною до кореня розгойдане, напів-схаотизоване і досить здемо-ралізоване, але, все ж, національне суспільство, і ще є найістотніше — Армія, яку очолює і якою — з напівзв'язаними, щоправда, руками — керує.

Але при тій не забуваймо, що територія Мазепиної України вже є пляново-стратегічно обсаджена системою московських залог і що навіть серце країни — Київ є осідком московського воеводи (до речі — зятя Самойловича; ініціатива Брюховецького знайшла офіційну формулу в т. зв. Коломацьких з р. 1687, що обов'язували Мазепу, статтях: „народъ Малороссійскій всякими мѣрами и способы съ Великороссійскимъ народомъ соединять и въ неразорванное и крѣпкое согласіе приводить супружествомъ...”).

Машина царства Московського, хоч скрипіла, хоч опинялася часом без машиніста, все ж, не зупинялася і діяла, особливо на землях пограбованих, завойованих і „дримучених” — образ добре знайомий нам тепер. Два основні ресорти машини — Питошний Пріказ (поліція, розвідка, терор) та Посольський (розвідка, дипломатія, шпигунство) — функціонували справно і безперервно: внутрішні події, навіть бунти й перевороти — на праці цих ресортів не відбивалися (яка аналогія з сучасністю!).

Історик доби Мазепи мусів би докладно зупинитися на першій десятилітті його гетьманування, що так драматично розпочалося року 1687 перепровадженим Москвою „революційним” усуненням Самойловича, що було почасти наслідком політичної хибі ще Виговського, який, певно невідомо, допустив Москву до ролі арбітра у внутрішньо-українських справах.

До року 1692, цебто до т. зв. бунту Петрика (канцеляриста Гетьманської Канцелярії — Петра Іваненка),

отже коло 3-4 літ, — перед Мазепою ще не з'являється рішальних чи нагальних проблем. Гетьман часто їздить до Москви, з якою має — через впливових вельмож — якнайліпші відносини (це викликало на Україні незадоволення і, в зв'язку з московською там практикою — обурення, що й висунуло Петрика). Гетьман якби „патрунує” Петру (згодом перший з чужинців „визнає” його р. 1698 царем).

Розуміється, хвилі Руїни ще здійснюються. Нав'язана „союзником” війна з Кримом триває і вимагає великих жертв, а часом і дошкульних зречень. Але в цей самий час на Москві відбувається розклад, властивий закінченню історичної доби. На троні змінюються посидільці. Боярство, як провідна верства, вдруге (по Івані IV) хилиться до неминучого упадку. В Стрілецьтві (ц т. в армії) не вгавають бунти... Якщо протягом свого першого, згрубша, десятиліття Мазепа виказав таку аж „самоотверженну” лояльність до Москви, позначену кров'ю нещасного Петрика і надто зловісним та морально вбивчим засланням на Сибір Семена Палія, то належить припускати, що Мазепа мусів на все те мати якісь дуже важкі, хоч і ближче невідомі нам, рації. Бо ж напевно не ходило в останнім випадку про контроверсію, мовляв, „аристократа” Мазепа з „демократом” Палієм, а був фатальний сплет політичних і мілітарних наслідків страшного факту: *розполовинення живого тіла Батьківщини і підлегlosti тих половин чужинним політичним центрам.* А це ж і було найфатальнішою спадщиною саме Руїни.

V.

Якщо Хмельницький, а початково й Виговський, ще мали на шахівниці Східної (ба й почасти Південно-Східної) Європи певну ініціативу, то Мазепа тієї ініціативи вже не мав. Руїна віддала ту ініціативу Варшаві і Москві та, частково, лише „за традицією”, кримській Туреччині.

Як політик і навіть як полководець — Мазепа, силою того факту, міг лише достосуватись. І з подивом і пошаною, але й з пекучим болем, спостерігаємо ми, як саме він те своє прокляте завдання виконував. Виконував в умовинах суспільного розкладу, остаточного матеріяльного зубожіння країни, морального занепаду й духового розкиту. Виконував, за помічників маючи вже не Виговських і Немиричів, а надламаних Горленків і Апостолів, частіше ж просто одвертих Кочубеїв. Навіть стовпи незавершеної будівлі Богданової були скрушені.

І коли, нарешті, вдарив громовий час і треба було р. 1700 — а це був рік розгрому 8-тисячною армією Карла XII 40-тисячної армії Петра I під Нарвою, коли треба було Мазепі „достосуватися” до щойно розпочатої т. зв. Північної Війни, то час той застає Мазепу щонайменше понад 60-літнім*), а його московського протектора 28-літнім втіленням скаженої енергії, новою дієвою особою історії, особою, свідомою того, що починає на Сході Європи нову добу і тій добі належить. Мазепа ж входить в ту нову добу як хтось, хто з попереднього століття „залишився”, як хтось, хто — по загибелі цілого свого покоління — зацілів, але вже не знаходить ані ровесників, ані соратників...

Мазепа, що історіософічно був пророцтвом про далеке майбутнє, був двохсотлітньою проекцією на екран вже нашої доби, — історично був сином другої половини героїчного XVII століття. Він був людиною епілогу Козацької Доби.

Варто не забувати таких, чисто-аритметичних даних:

Під Полтавою Карло XII мав 27 літ, Петро I — 37, а Мазепа, в кожному разі повних 70 (коли ж прийняти за його рік народження р. 1629, то — повних 80 літ).

*) Вік Мазепи становить також таємницю в ряді інших. Рік народження його вагається від р. 1629 по р. 1644. О. Оглоблин приймає рік 1639 — на підставі згадки в листі П. Орлика. Автор одної з найліпших монографій про Мазепу — Ф. Уманець приймає рік 1629.

Такий вік може бути благословенний для кабінетного політика, але для чинного полководця тих часів, хоч би й надгеніяльного, такий вік був, безсумніву, катастрофа!

VI.

Можна з певністю припускати, що розум Мазепи невсипуще працював і обраховував усі теоретичні можливості в очікуванні на час і годину, хоч ті бурхливі роки 1700 - 1708 якнайменше до спокійних обрахунків надавалися.

Вже несподівана поява на історичній сцені такої постаті, як Карло XII (як кожне з'явлення великої людини!), — була поза межами „теоретичних” обрахунків.

Занадто в багатьох напрямках треба було Гетьманові діяти одночасно і безупинно: економіка країни, фінанси, соціальні (ц. т. міжстанові) противенства, постійне вишарпування Петром окремих корпусів і загонів Армії, пекуча і складна справа Правобережжя, будівництво, шкільництво... І все під акомпаньямент доносів любезних земляків!

Обрахунок — теоретично — був без закиду. Карло XII саме р. 1707 є в zenіті воєнної слави. В очах сучасної Європи — то новітній Александер Македонський. Союзу з ним шукає могутня Франція і, навперейми, Англія. Петро робить величезні дипломатичні зусилля, щоб Карло повернув йому хоча б Петербург... Але Петро, одночасно, з скаженою енергією творить постійну модерну армію. І за тих вісім (по нарвському розгromі) літ, від р. 1700 до р. 1708 доводить її чисельність, при помочі „кабацьких”, митних і спеціальних „драгунських” та „корабельних” податків, — до 100.000! Петро, нічим внутрі своєї держави не обмежений, не зв'язаний, — не зупиняється перед найбрутальнішою девальвацією грошей, а, одночасно, економічно висисає заграбовані землі — і то двома помпами: податків звичайних і контрибуцій, стягуваних безпосередньо штабами окупацій-

них корпусів. „Воинскимъ дѣломъ мы отъ тьмы къ свѣту вышли и насъ, котогыхъ не знали въ свѣтѣ, нынѣ почитають” — згадуватиме він пізніш, вже по Полтаві. Все, що можна було і все, що в нормальній країні було б не можна, — Петро перед Полтавою зробив, хоч шанси його — теоретично кажучи — були мінімальні.

Але воєнне щастя — примхливе і зрадливе. Війна — то сплет ірраціональностей. Битва, як скаже пізніше Наполеон, — то одне рівняння, але з багатьма невідомими...

Тут не місце зупинятися на чисто-воєнним аспекті подій і на Полтавській баталії — зокрема. Зрештою, існує відносно-багата спеціальна література, а також капітальна праця нашого автора, покійного генерала М. Юнакова. Нагадаймо лише головне: 1) брак попереднього стратегічного узгодження поміж 27-літнім „кіннотчиком” вдачею — Королем та майже на півстоліття старшим — Гетьманом; 2) непередбачена загибель Батурина, як внутрішньої бази (постачання, артилерія, твердиня); 3) поранення Карла XII на самім початку веденого ним рішального бою. І багато, багато іншого. А серед того іншого не можна поминути таку немаловажну подію, як повстання Донського Козацтва під атаманом Кіндратом Булавіним, що аджеж тривало два повних роки — і які! — 1707 і 1708. Воно було задушене Петром, але Петро, опріч кровавих усмірень, випалювань станиць і інших „звичайних” для Москви способів, мусів воювати з Булавіним кільканадцятьтисячними регулярними корпусами, аж поки — оточений в пожежі власної хати — К. Булавін застрелився 7 липня ст. ст. року 1708. Докладно — на рік перед Полтавою!

Чому старий Гетьман, вже пару літ перед тим — пактуючи з Карлом (і з Лещинським), не використав того згубного для Петра (і Москви) повстання, повстання підтримуваного Січчю, але повстання, в яким Гетьман не міг не бути заінтересований? Це залишається однією

з найтемніших таємниць таємничого Мазепи. Мало того, Мазепа, очевидно змушений не так Петром, як загальною ситуацією, взяв участь у ліквідації повстання Донців...

Немає сумніву, Мазепа протягом останніх 3-4 літ перед Полтавою робив можливе й неможливе, бо на одну карту поставлено було все, разом з власним життям, а який-будь відступ — був відтятий. Розумовий розрахунок політика й дипломата був вірний: шансів на мілітарну перемогу — поруч юного бога війни — було багато. Але всього того, що на Україні (і поза Україною!) мало бути зроблено, Мазепа не зробив... Може, з тієї простої причини, що зроблення всього того — в умовах часу, обставин і „людського матеріялу” — переважало сили однієї (і вже немолодої) людини, якій, правдоподібно, не вищало т. зв. шостого почуття (прочуття, інтуїції, відчуття імponderабільї).

І Полтава „притрапилася”, сталася не як логічний вислід розумових калькуляцій політика, а як непередбачене (і розумом непередбачальне) чисто - воєнне заскочення. Заскочення трагічне і неунікальне.

VII.

Часто говориться про культурне будівництво Мазепи, але забувається при тім про політичну ідею і політичний сенс того будівництва.

Адже ж будівництво те не було подиктоване лише побожністю — безумовно побожного — Гетьмана, або тільки проявом його естетично-культурних уподобань і потреб, хоч вони, безумовно, коренилися в творчій натурі Мазепи.

Дійсність висувала значно більш пекучі потреби й завдання, що згадаймо хоча б таку нагальну потребу, як перебудову організації військової сили: перехід її від традиційної системи, сказати б, „озброєного народу” держави Війська Запорозького до системи постійної регулярної армії — звичайної держави, що було очевид-

ною вимогою доби, але що було, в умовинах майже колоніального протекторату Москви, — річчю либонь невикональною, бо така реформа вимагала б двох речей — часу і (відповідних) людей, а того і другого — було обмаль.

Коли станемо на точку погляду, що культурне будівництво Мазепи було — так би сказати — лише псевдонімом його будівництва державного, обмеженого обставинами, але, тим не менше, реального, — ми будемо ближчі історичної правди. І тільки з такої точки погляду ми зможемо оцінити і далекосягтість замірів Мазепи, і велич його в історії нашої Батьківщини, велич, що є — для нашого національного інстинкту — безсумнівною... мимо полтавської катастрофи. Так само, як та велич Мазепи — інтуїтивно-мисетцько — була безсумнівною для Байрона, Гюґо, Словацького, Ліста чи Вернета, ба й ворога: мимо ретельного й поспішного виконування царського замовлення, А. Пушкін, будиши все ж поетом, не міг тієї Мазепиної величі — всупереч завданню — цілком приховати, хоча б поміж рядками своєї славнозвісної поеми, що залишається вікопомним зразком коктейлю брехні й майстерства, таланту й плазування, надхнення й самогвалту.

Мазепа не лише постійно відчував добре знайомого йому Демона Руїни, а й намацально бачив страшні наслідки Руїни в своїй щоденній практиці зверхника Країни. Це була руїна, щонайменше, цілого покоління і Мазепа, напевно, дуже гостро уявляв собі, яким же страшним могло б бути покоління наступне, покоління відумирання Нації та пригасання історичної пам'яті народу. І тому його державна стратегія була ширша за чисто-військову, бо обіймала, правдоподібно передовсім, боротьбу за молоде покоління, яке мало бути вільне від скалічености батьків-сучасників і продуктів Доби Руїни.

І в цім змаганні з фатальним нуртом історії, з самим її фатумом — саме й полягає титанічна велич Мазепи.

Виростити покоління, здібне перебрати й перенести — на переломі століть — історичну пам'ять Державної Нації в майбутнє. Виплекати, викохати покоління, що переховало б суверенний Дух Нації. І Мазепа це робив, мимом всієї перешкод і протиріч своєї доби, мимом всієї інших надто пекучих завдань, свідомо й пляново, протягом рекордово-довгого, бо аж двадцяти-двохлітнього гетьманування. І саме це було генеральною лінією Мазепа. І саме це свідчило про його феноменальну, якусь аж телескопічну історичну далекозорість.

Цікавий, але й вимовний, факт: переможний тріумфатор — цар Петро — двічі пропонує султанові за видачу переможеного, умираючого і політично ніби мертвого Мазепу 300.000 талярів — суму на ті часи астрономічну, бо вона перевищувала десятку частину державного бюджету новопостаючої імперії. І факт не менш вимовний, що султан, для якого „бакшіш“ адже ж був річчю звичайною, двічі рішучо і обурено відкидає щедрі пропозиції московського царя*).

Виквітком виплеканого Мазепою покоління був еміграційний Мазепин наступник — Пилип Орлик, абсолювент Київської Могіляно-Мазепинської Академії, що їй розвиткові стільки часу і сил віддав старий Гетьман.

Це — у великій мірі завдяки виплеканому Мазепою поколінню „мазепинців“ — ще три чверти століття існуватиме мілітарно й адміністративно автономічна Гетьманщина, переховуючи серед перешкод і небезпек дух Нації та ідею Держави, передаючи їх, як смолоскип, поколінням наступним. А саме ім'я Мазепа стане гаслом і програмою і, як міт, переживе століття. І ворог муситиме століттями змагатися з духом Мазепа аж до такої міри, що р. 1934 висаджуватиме динамітом кам'яні па-

* Це не перешкодило султанському головнокомандуючому („великому візирю“) два роки пізніше випустити оточену московську армію і самого царя — за відповідний „бакшіш“. Цим було досягнуто т. зв. Прутський мир, що перекреслив еміграційну акцію Пилипа Орлика. Що правда, султан за це наказав „великого візиря“ — повісити.

м'ятки творчости Гетьмана — Михайлівський Золото-верхий Монастир та Миколаївський Собор в Києві, і інші, а року 1941 — під німецьким претекстом — навіть Лавру, якої будівничим і ктитором був *Celsissimus et Illistrissimus Dominus Joannus Mazera, Pater Patriae, Ecclesiae Defensor*.

Так бо стояло на присвятній адресі-гравюрі, піднесеній року 1708 спудеями й професорами Академії — їхньому невтомному державному Протекторові.

VIII.

Дописуючи в Києві, напередодні організованого ворогом голоду, 2-у книгу останнього IX тому своєї мунументальної Історії, Михайло Грушевський дає рідку у нього спробу синтезувати добу Хмельниччини. Дає там він також свій портрет Богдана, портрет написаний яскраво, темпераментно, з дивною, як на вченого історика, пристрастю й навіть пристрасністю.

Писав бо це вже не професор Львівського Університету чи голова Наукового Т-ва Шевченка, а людина над скраєм близької могили, якій дано було чинно, як політикові, пережити вибух Мазепинського й Богданівського духу в рр. 1917-18-19. Це писав історичний сучасник, якому доля присудила була очолити початок воскреслої Державности, а також пережити її трагічний смерк і на власні очі побачити контури Нової Руїни, Руїни вже ХХ століття. І то очима не дослідника, а сучасника й учасника.

Звідціль дивні у Грушевського-історика особисті нотки болю, досади, обурення... якби намагання — крізь обриси минулого — передати свій власний пекучий досвід сучасного.

Портрет Богдана вийшов справді живий (чому сприяли щедрі цитати з польського історика Л. Кубалі), яскравий і вимовний, загострений майже неприхованою полемікою з Липинським, овіяний гірким кольоритом поразки. Але в тім портреті є риси, вгадані дуже чуйно

і, певно, влучно, бо вгадані не через шкельце архівного дослідника, а болем серця самовидця й учасника живого струму історії.

Підкреслюючи „владолубство” й „стихийну силу” Богданову, Грушевський несподівано формулює:

Гетьманський осередок (Хмельницького) не виліз з функції штабу армії.

І далі, менш прикро, але синтетичніше й, певно, влучніше:

...в сфері державної політики... недостача ясного політичного пляну, державної ідеї... (підкр. Е. М.).

Щодо „штабу армії” (— цікава чисто-психологічна риса: тут прорвалася власна нехить історика до нашої Армії 1917-20 рр., нехить в тих часах одверта і притаманна не лише Грушевському!), то адже ж дев'ять літ гетьманування Богдана була одна безперервна війна. Що ж дивуватися, що гетьманський уряд був звужений до розмірів військового штабу (і як боляче, додаймо з нашого власного досвіду, що таким „військовим штабом” далеко не був гетьманський уряд 1918 року!). В подібних обставинах уряди навіть історично-стабілізованих держав, силою речей, обертаються на генеральний штаб.

Що ж до браку „державної ідеї”, то тут Грушевський справді влучив в найболючіше місце. Бо титулярна заміна воєвідств Річипосполитої на полковництва, а староств на сотниківства, розуміється, то була жадна державна ідея (і як же страшно, додаймо, це повторилося р. 1918!). Києво-могилянські інтелектуальні кола, кола вузько конфесійні, — дали, що могли дати: ідею воюючої „релігії грецької” від якої, до речі, залишався один крок до патріярха московського і яка в жаден спосіб не могла тоді бути ані державною ідеєю, ані, тим більше, державною доктриною. А генеральний штаб, хоча б який талановитий та всеохоплюючий, такими проблемами не займається. Генеральний штаб — і то

в перервах миру — опрацьовує лише свою воєнну доктрину, та й то — базуючись стисло на вже готовій доктрині державній.

Зупинилися ми довше на цій побічній темі єдино для того, щоб подати ще одну, на наш погляд майже незаперечну гіпотезу щодо змісту й сенсу т. зв. культурного будівництва Мазепи.

Центром того будівництва, остаточно, була Києво-Могилянська, за Мазепи — Могилянсько-Мазепинська Академія. В часах Мазепи це не лише Вища Школа Богословії, — це вже справжній модерний університет (що про нього мріяв в Гадяцьких Пактах ще Виговський), навіть поширений відділами музики й плястики. Київська Академія — це й мала бути лабораторія бракувавшої Хмельницькому державної ідеї. І гетьманування Мазепи — в його культурній політиці — направлено було на створення в країні своєрідного державного „клімату”, свого роду державницької „передешки” — в Академії й навколо неї — для покоління, що мало розпочати Нову Добу. Академія й мала бути варстатом державної доктрини...

Полтава перекреслила ці величні й далекосяглі заміри, але Академія, як єдиний тоді на сході Європи університет, ще жила понад століття. І допіру геть пізніш була здеградована і звужена до первісних розмірів Вищої Духовної Школи, ц. т. тоді, коли бувши абсолюенти Академії — волею й неволею — вже були збудували фундамент під культуру Петербурзької імперії. Але хіба в такому документі, як Орликова Конституція р. 1710, складена при обранні його гетьманом в Бендерах, не відчувається виразний подих Школи, яка для стількох визначних імен в історії нашого народу — була незабутня *alma mater*.

Не забуваймо, що з Академією в'яжуться такі імена й назви, як *Історія Русовъ*, що була джерелом політично-національної свідомості ряду поколінь з Шевченком включно, як Василь Капніст з його берлінською

місією року 1791, як патріот Григорій Політика (Полетика), як композитори Бортнянський, Березовський і Ведель, як філософ Григорій Сковорода, математик М. Остроградський, дід М. Гоголя, дух і культура Котляревського і цілого т. зв. літературного відродження кінця XVIII поч. XIX століть...

Що між Мазепою і його Академією існувала особливо близька, якась інтимна лучність, свідчить може найвимовніше один документ (він загинув за варшавського повстання р. 1944 в руїнах Музею Красінських, але залишилися фотографії).

Це є, зрештою znana з монументальної праці Липинського ("*Z dziejów Ukrainy*"), гравюра кийвського тогочасного гравера Данила Галяховського, що була під час якоїсь академічної урочистости піднесена Гетьманові р. 1708, отже на рік перед Полтавою, коли політичне рішення Мазепи вже ставало явним. Гравюра ця напевно була б знищена, як знищено було все, що мало найменший слід Мазепи, але якийсь відважний священник, а може, й єпископ, наказав підшити ту гравюру під св. Плащаницю. Гравюра (на шовку) представляє жахливий образ бурі, землетрусу, загальної руїни, з'яви якихось апокаліптичних потвор. Але на тім страшнім тлі невгнута стоїть величава постать Гетьмана, сперта на свій родовий герб, маючи праворуч себе шість алегоричних постатей муз і чеснот, а ліворуч — лише дві постаті: Віри й Батьківщини. Цікаво, що ціла гравюра, мимо своєї бурхливої теми, витримана послідовно не в панівнім тоді (і відповіднім до теми) стилі барокка, а в зразково-строгим — класичнім. І на стрічці, що вінчає гравюру, бачимо який же вимовний напис-цитату з класичного ж Горація:

*Si fractus illabatur orbis,
impavidum ferient ruinae —*

що можна б перекласти:

„Якщо буде треба, безстрашно поляжу під руїнами упадаючого світу”.

Внизу — патетична й, видно, повна надії присвята:
**Celsissimo et Illustrissimo Domino D. Ioanni Mazepa
Exercituum S. C. M. Zaporoviensium Supremo Duci — Divi-
nitus Electo Dato Munito — Ptari Patriae — Ecclesiae De-
fensori — Belli et Pacis Arcium Cultori ac Patrono — Ho-
stium Immicorumque Perpetuo Victori — Utriusque Fortunae
Moderatori Sapientissimo.**

На жаль, Полтава не сталася „Вікторією” трагічного Адресата: змінлива фортуна війни зрадлива. Але Доба, що носить ім'я цієї Великої Людини, залишилася історичним актом духово-культурного самоопределення і політично-національного самоусвідомлення — на далекі потомні часи.

22. 11. 1959.

**
*

Коли року 1917 — під Полтавою викуті й двохсотлітньою ржею пережерті — обручі петербурзької імперії впали, національний летарг наш скінчився, то поворот до історичної притомности одразу, на жаль, не стався. Занадто бо довго тривав той майже смертний сон.

Наступило те, що не зовсім влучно називаємо Відродженням. То було скорше напроороковане Шевченком — **Обудження**. Але окрадений і приспаний мозок нації ще продовжував снити сни: перед заспаними очима калейдоскопом проносилися розірвані образи історичних подій, постатей і з'яв:

*Човни золоті
Із сивої, сивої давнини
Причалюють...*

*Ласкою Божою
В серце зранений,
Виходить Андрій Первозванний...*

*Предки, предки
Встали з могил...*

*І тому — золотий го́мін —
Ах, той го́мін!*

Так, будвши несвідомим інструментом, засеїсмографував Обудження автор „Соняшних Кларнетів”. Але, в дійсності, повіки ще були напівзаплющені.

І по всій безмежній країні

Ні один ще Лазар не встав —

гірко сконстатує не медіокомічний Тичина, а „інтелектуальний” Павло Филипович.

Ота інерційна, вже по Обудженні, солодка скованість духового „заспання” — коштувала нас дуже дорого. Обудилось тіло — і схопилось зброї, обудилась душа — і залунала козацька пісня, але історична пам’ять, свідомість тяглости національної історії й свідомість її політичного досвіду — поверталися повільнішим ритмом вже тоді, коли Окрадена опинилася в огні „продовженої Полтави”, в огні незакінченої війни за Державність.

Отже, інтелектуальне, мазепинське опритомнення, відчуття духу і стилю Мазепи — верталися лише частково, уривками, окремими спалахами і, назагал, спізнено...

Коли обернемося до царини мистецтва, ц. т. області, що найчуйніше й найглибше відбиває такого роду явища, то з’являються два імені, що їх можна уважати за безпосередніх продовжувачів духового мазепинства в національній культурі Відродження: це — Юрій Нарбут в плястиці і це Микола Зеров — в „державі слова”.

Це — Юрій Нарбут в цілій своїй ще „імперській”, петербурзькій чинності; це Нарбут, що недаремно сам називав себе „мазепинцем” і, з першим гуком Відродження опинившись в Києві, розгорнув був там величезну, стилем і духом істотно національну творчість, розвинувши і вичерпавши, як ніхто перед ним і по нім, наш „козацький” барок; це, врешті, пізній, вже по-барокковий, Юрій Нарбут, Нарбут започаткованих ним і

несподіваною смертю перерваних ілюстрацій до „Енеїди”, де персонажі з травестації Котляревського фігурували вже не в козацьких шапках, а у „відтравестовуючих” римських шоломах, нічого не втрачаючи з своєї національної природи.

Це — Микола Зеров — *spiritus movens* і Арістарх київської Александрії, безпомилковий арбітр смаку і стилю, загально визнаний майстер і суддя в літературі, *maître* і вождь київської Неоклясики, — той, що невтомно й незломно закликав: *ad fontes*, до джерел, до джерел нескертельної й невичерпальної греко-римської Антики, цілющого ліку на всеросійську барбарію і найпевнішої зброї проти неї ж.

Обидва загинули. Загинули як вояки д у х а у війні духа. Юрій Нарбут „вмер” від занадто короткотривалого і дуже підозрілого „тифу”. Микола Зеров був нещадно задушений соловецьким засланням.

По обидвох чуйний ворот затирає й вишікає найменший слід, найменшу згадку... „Нет, не било і бить не может!”

3 березня 1960.

МАЛОРОСІЙСТВО

I.

Поняття малоросійство, втім сенсі, в якому тут ужито, не мало б обмежуватися українським лише світом.

Кожна многонаціональна держава, не виключаючи найбільш навіть національно-упорядкованих імперій, в процесі свого історичного існування, витворювала своєрідний пересічний тип імперської людини. Згадаймо ще донедавна пам'ятний нам тип, напр., австрійця, який, без особливих перешкод, міг бути одночасно чехом чи хорватом, поляком чи русином-українцем. Політична мудрість старого Риму, який очолював світову імперію, але ніколи не „романізував” своїх колоній, якби ще дотлівала в устрою віденської імперії Габсбургів. Правда, протягом ХІХ ст. в був. Австро-Угорщині проривалися тенденції до адміністративного, якщо вже не німечення, то, принаймні, вживаючи зловісної назви недавнього минулого, гляйшальтування. Але такі намагання були випадкові і ніколи не носили характеру чогось уплянованого. Тип „австрійця”, цебто — поміж чи понаднаціональний тип громадянина й мешканця наддунайської монархії — формувався автоматично, хоч і досить зовнішньо, розуміється. Більш ускладнені, але, все ж подібні процеси в'язалися з виникненням типу британця або колоніального (а раніш і метропольного) француза. Вже досить відмінний характер носили аналогічні явища на терені германським, особливо — германо-пруським, отже вже східньо-європейським. Але засадничо-інакший образ бачимо на властивім сході Європи.

На теренах, що офіційно називаються нині ССРСР, а, зазвичай, просто „Росією”, процеси не так творення, як р о б л е н н я загальноімперського типу — мали ха-

рактикер радикально-відмінний вже хоча б тому, що державний устрій московської, згодом петербурзької, а від сорока літ знову московської імперії — не знав, не знає і знати не хоче жадної особовости: ані особистої, ані суспільної, ані національної, ані навіть регіональної чи класової. Тому процес формування в Росії типу імперської людини — „росіянина” не був ані процесом історичним, ані процесом взагалі*). Це був brutальний, масово-механічний виріб, виконуваний терористично-поліційною машиною тотально-зентралізованої держави. І, власне тому, що був то механістичний виріб, цебто акція видирання з живого організму підбитих і обезвладнених націй — окремих їх шматків, — імперський тип „росіянина” (в замірі, хоч і не органічний, але соціологічно можливий) не постав. В умовах характеристичної мішанини понять „нація-етнос” і „державна-імперія”, державна машина в практиці механічно нагинала старі національні організми під етнічний рівень московської маси з метою, розуміється, творити єдино-неділимий нарід — рускій, російський чи советський, вірніш, „народ” — в специфічно-російським розумінні цього слова.

Результатом такої наполегливої й плянкової чинности державної машини — було з’явлення типу не росіянина, а лише: малороса, малополяка, малогрузина і навіть малосибіряка.

До речі, щоб це не звучало парадоксом, пошлюся на недавнє минуле суспільства польського, в яким тип польського малороса був безперечним соціологічним фактом. Духовим виразом і якби сублимацією цього факту був,

*) Це історично-спізнене слово тепер все частіше пускають в обіг керівники т. зв. російської еміграції, якби попереджаючи, покищо масковані советською термінологією, інтенції керівників советської імперії. Історично — це слово мало свій сенс в заранні імперії, в часах Петра I й Катерини II, і в тім сенсі — імперсько-державним, а не національним — вживалося протягом XVIII ст. Допіру в столітті XIX урядові чинники безуспішно намагаються надати йому сенс етнічно-національний. згодом остаточно перейшовши до явного фальсифікату: „рускій”.

напр., Роман Дмовський, як політик та ідеолог, і ціла дмовщизна т. зв. демократії народової, що саме своїм малоросійством отруїла взародку новопосталу Польську Державу і в львиній долі спричинилася до її упадку*).

Що ж таке малорос?

Це — тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а — в наслідках, часом — і расово.

На нашій Батьківщині, головним історичним родовищі цього людського типу, він набрав особливо-патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б.

Завдяки такому, а не іншому, перебігові історичного процесу на нашій землі, тип малороса ставав (принаймні, по містечках і містах) масовим, а, що найгірше, традиційним. І треба припускати, що способи, що так скажу, малоросійського виробництва вже на Москві були розроблені протягом не одного століття, а система тієї продукції не від нині має під собою солідну, сказати б, наукову базу. Сучасні советські спеці, хоч як озброєні терором і модерними здобутками науки а la Павлов, безумовно дуже уважно перелистують і вчитуються в історичні документи багатючих архівів Посольського (й Питошного) Приказу XVI-XVII ст., Малоросійської Колегії XVIII ст., III Отделенія та Охрани XIX ст.

У нас фатально закорінилося майже переконання, що малорос — то, мовляв, неосвічений, примітивний, недорозвинений українець без національної свідомости, словом, як то кажуть, темна маса. Вистачить, мовляв, його при допомозі „Просвіти” просвітити, переконати й

*) Замордування першого президента відновленої Польщі — Габрієля Нарутовича (інженера-гідравліка і славного швайцарського професора) — допіру тепер частина польського суспільства починає собі належно усвідомлювати. Убийник — Елігіуш Невядомський, людина релігійна, маляр, абсолювент, щоправда, Петербурзької Академії Мистецтв, — доконав цього з мотивів патріотичних, як партійний ендек.

Пілсудський, з властивою йому інтуїцією, досить точно визначив був тоді ж, що то була „куля зі сходу”.

усвідомити — і справа полагоджена. Але кожен, хто давав собі труду зупинитися на цій проблемі, знає, наскільки вищеподана схема відбитає від дійсності.

Малоросійство, хоч явище часте і кількісне, — найменш дотикало основну нашу національну масу — селянство (що нас не мусить особливо тішити, бо не маса творить історію). У нас малоросійство було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але — й передовсім — інтелігентською, отже поражало верству, що мала виконувати ролю мозкового центру нації.

І в цім — суть проблеми.

І тут одразу ж треба виключити той тип простолюду, який любив повторяти „моя хата скраю”, або при польських конскрипціях називав себе поліщуком чи тугейшим, як при советських переписах записує свою національність „русский”: то є лише мімікрія і самооборона, за якими тягнуться віки гіркого досвіду.

Скажемо коротко і забігаючи наперед: проблема українського малоросійства є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв'язаних з нашою основною проблемою — проблемою державности. Що більше: це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тривання й стабілізації державности, та проблема стоятиме першоплянним завданням, а для самої державности — грізним мементо.

Малоросійство бо — наша історична хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавности), хвороба многовікова, отже хронічна. Ні часові застрики, ні навіть хірургія — тут не допоможуть. Її треба буде довго-довгі десятиліття — і з ж и в а т и .

II.

Намагаючись викладати цю тему мовою стислою, з нахилом навіть до академізму, все ж відчуваєш труднощі при формулюванні думок, щоб вони були легко-схопні, дохідливі. Впливає це з самої скомплікованої

істоти теми. Тому, звернемося до ілюстрацій, взятих чи-то з історії, чи-то з літератури.

Не сятатимемо аж до праісторії. Зазначимо лише, що малоросіяцтву, певно, віддавна сприяли природні багатства і щедра підсоння нашої єдиної на світі Батьківщини. Плями майбутнього малоросіяцтва, помітні вже в нашій Середньовіччі („люди татарські”), яскравіють в добах Литовській та Козацькій. За гетьманування Виговського і в наступній Руїні — малоросіяцтво українське стає вже чинником політичним і виходить на арену історії.

Переяслав р. 1654 той чинник якби залегалізував і він, бувши спочатку чисто чуттєвою й психологічною вадою, об'єктивно дає пізніш очевидний параліч національно-державній волі, а — дедалі — агентуру й п'яту колону Москви. Брюховецький — з одного боку, Тетеря — з другого: ось два обличчя малоросіяцтва за Руїни. Але ще Мартин Пушкар, полковник полтавський, встає зловісним символом малоросіяцтва по-Хмельницьчини, символом звічення перемоги під Конотопом, символом, що веде хід нашої історії аж до полтавської катастрофи, бо Кочубеївщина то був плід довгих десятиліть.

Якщо колись з'явиться історія Українського Малоросіяцтва, то автор її саме Мартина Пушкаря, правдоподібно, проголосить батьком малоросіяцтва. Бо, повторюю, всупереч популярній у нас думці, малоросіяцтво то не москвофільство і не ще якенебудь фільство. То — німич, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це — національне поразенство. Це, кажучи московською урядовою мовою XVII століття, — шатость черкасская, а кажучи мовою такого експерта, як цариця Катерина Друга, це — самоотверженность малороссійская. Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність. Аж до часів наступних і нам найближчих.

Москвофільство чи інше фільство (іх було кілька в нашій історії) то є можливий напрям нашої на-

ціональної політики, і в цім сенсі був „перейаславський” момент москвофільства в політиці Богдана Великого, як москвофільськими були цілі десятиліття національної політики великого Івана Мазепи. Як туркофільство Петра Дорошенка. Як змушене польонофільство Виговського чи — на наших очах — Петлюри. Всі ці приклади — то політика чи тактика.

Але малоросійство — це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція.

Капітуляція ще перед боєм.

Москвофільство (як всяке інше фільство), передпокладає власну, контрольовану волю, отже, теоретично кажучи, може міститись в границях національної чи, тим більше, державної політики, але малоросійство, яке яскравий прояв паралічу політичної волі і думки, завжди є поза межами якоїбудь раціональної політики — взагалі.

Діячі Центральної Ради малоросами не були. Вони були здебільша тими, що їх окреслюється виразом „свідомі українці” (р. 1918 досить двозначно казали „переконаний українець”). Але майбутній історик не зможе політику Центральної Ради пояснити інакше, як присутністю в ній політичного малоросійства, яким були люди того покоління отруєні: брак найелементарнішого національного інстинкту і параліч політичної волі — були наявні.

З коротеньких спогадів ген. Врангеля, який в імперській гвардії був підлеглим Скоропадського, видно, що Гетьман роздумував навіть над історіософією України*).

*) Подаю, на жаль, з пам'яті такий діалог:

Врангель: Чи Україна — це поважно?

Гетьман: Цілком. Я от лише думаю, з ким їй бути: зі Сходом чи з Заходом.

Цей епізод, поданий людиною честі і шведським бароном з походження, до речі, спростовує знане „свідцтво” ген. Денікіна, що гетьман, мовляв, „своєчасно склав би Україну до стіп царя” і т. п. „запобігавчі” інсинуації.

Але ці роздуми відбувалися літом р. 1918, — отже були і спізнені, і абстрактні: історію треба було тоді в ж е т в о р и т и, владу, якою обмеженою вона тоді не була, — з д і й с н ю в а т и щ о - х в и л и н и, бо час був рахований. Гетьман Павло Скоропадський під багатьма оглядами стояв неспівмірно вище від більшости лідерів Центральної Ради, але й він був і сином доби, і ровесником покоління. Якщо не комплекс малоросійства, то напевно „комплекс Гоголя” — тяжів і над ним. Павло Скоропадський залишив нам клясичний приклад українського політичного гамлетизму, який, до речі, тісно зв'язаний з традиційним малоросійством. І в цьому була трагедія і Батьківщини, і її нещасливого сина, який на чужині залишився їй вірним аж до смерти.

III.

В нормальній, незмалоросійщеній психіці кожного сина свого народу існують своєрідні „умовні рефлекси” національного інстинкту: чорне — біле, добре — зле, вірне — невірне, чисте — нечисте, Боже — диявольське.

В малоросійстві ці рефлекси пригасають і слабнуть, часом аж до повного їх зникну. В такому стані сама-но праця інтелекту не помагає, бо буде завжди спізнена. Навіть розроблена, зафіксована і по архівах (зазвичай нечитаною) переховувана національно-політична мисль — не може винагородити того інстинктивного розуму, що його називаємо часом природним, часом мужицьким, і який тісно зв'язаний з волею і характером. Цього „природженого” розуму не може замінити жадна школа, жаден титул чи диплом. Історичне малоросійство — або той розум редукувало до розмірів „мужицької арихметики”, або його наркотизувало різними мітими (спільна віра, спільний цар, спільний соціалізм чи брак географічних кордонів), або — просто вижирало, як мікроб вижирає живу тканину організму.

Що ж таке малоросійство? Це також затьмарення, ослаблення і — з часом — зник історичної па-

м'яти. Тому і колишній Петербург, і теперішня Москва, розпоряджаючи зцентралізованим шкільництвом, таку велику вагу надавали й надають науці Історії, яка, в сполученні з відповідно підбраною літературою (а т. зв. російська література є першорядний чинник деморалізації, про що попереджував, але безуспішно, ще Володимир Антонович) — забиває історичну пам'ять української дитини з першим днем вступу її до школи.

Придивімося, що робиться в сучасній советській історіографії! Яку до дрібниць продуману програму zdeформованої й зденатурованої Історії там розроблено! Бо то — найважливіший відділ лабораторії малоросіяництва.

Малоросійство, як показує досвід, одночасно плакаться також систематичним впорскуванням комплексу меншовартости („ніколи не мали держави”, „темне селянство”, „глупий хохол” і т. п.), насмішкуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це — систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставляться систематичні, плянові й терором підперті перешкоди. А коли пісню чи танець висміяти не вдається, тоді їх вульгаризується й примітивізується („лісні народів ССРСР”) так, щоб топак непомітно переходив в камарінській, а бандура — через різні „капелі” — в балабайку чи гармонь. Коли ж в області науки чи мистецтва постає твір українського національного духу вартости бездискусійної і самопереконливої, тоді приходить просто реквізиція чи „соціалізація” і твір проголошується „нашим” („русским” чи — тепер — „советським”).

Для сучасників Шевченка національність нашого великого математика Михайла Остроградського була річчю очевидною. Сьогодні це „руській учоний” — вже для цілого світу. Ми знаємо, що один з фундаторів науки про міцність матеріалів та будівельної механіки — Степан Тимошенко є син нашого народу і найстарший член Наукового Т-ва ім. Шевченка, але для цілого світу він

сьогодні навіть не американець, а просто „русскій”, і його, навіть перекладені, підручники в СРСР давно вже „націоналізовано” для генія „советського народу”.

Ось свіжий приклад: видатний наш мистець Олександр Довженко, який в умовинах власної держави впріс би на світового генія, пильнував аж до своєї смерти, щоб в кінці кожного його, Московію соціалізованого, твору стояло: переклад з української. Але не вспів він склепити очі, як його тестаментарну „Зачаровану Десну” видано було в Москві велетенським накладом по-російському, а одночасно — англійський переклад з зазначенням, що він „советський”, отже — для „англомовних” народів — „русскій” письменник.

Уявім собі, що диявол помагатиме так само далі — і тоді, за 20-30 літ, Довженко буде так само руским, як Тимошенко і Богомолець, як Бортнянський, Боровиковський, Гоголь, Мечников, Куїнджі, Самокіш чи (до речі — з львов'ян) Айвазовський...

Київську Всеукраїнську Академію Наук перетворено на провінційну філію московської з публікаціями „на общепонятном”. Славна Київська Академія Мистецтв обернулася на провінційний „художній” Інститут, а її фундатор — геніяльний графік Юрій Нарбут — просто викреслений з історії: його пам'ять зліквідовано навіть у „всесоюзній” скалі. „Нет, не било і бить не может”... Те саме з музикою, оперою. Один з авангардових театрів ХХ ст. — театр Курбаса-Куліша знищено докореня і на його місце привернуто побутовий, фактично малоросійський театр, який, одначе, порівняти не можна з класичним побутовим нашим театром Кропивницького - Карпенка Карого: театр „на українском язике” в УССР опинився на рівні — увічненого ще Винниченком — Гаркуна Задунайського.

Дуже прикметний недавній випадок з поеткою Ліною Костенко. По виданні тільки двох книжечок поезій — вона опинилася з кляпом в роті. Не з огляду на тематику (про кохання й соловейка така В. Ткаченко во-

ропає собі без перешкод), хоч Л. Костенко мала необережність писати про... море, забувши, що тема моря для українців була заборонена ще в кінці 20-х рр. („ніззя”). Ні, справа була не в тематиці, а в занадто певнім тоні, занадто суверенній інтонації і занадто яскравій літературній культурі, яка — ретроспективно — виявляла рівень 20-х років, неоклясиків, Плужника ба й... Яновського, словом — зраджувала неперервально процес... А, на біду, — поетка справжня та ще й з власним стилем. Це й припечатало їй долю. Вона фактично вже задушена, не вспівши навіть завітнути.

Випадок з Ліною Костенко, може, найяскравіше показує справді сатанинську чужність советського апарату малоросизації.

Побіжно відзначені явища дають мірило сучасної советської малоросизації нашої культури і показують обсяг продукції всеохоплюючого малоросійства на нашій Батьківщині, де, до речі, вже офіційно не фігурує нарід український, лише від двох десятків літ просто „народ України”, отже не нація, а населення, мешканці, реорле, або, як тепер кажуть, ж и т е л і цієї „республіканської” колонії „советского государства”.

IV.

Тільки на тлі імлісто-хиткого, зрадливо-безформеного, невиразно-обопільного і, часом, просто юдиного малоросійства можна відчутти й зрозуміти, чому саме ім'я Гетьмана Мазепи прошиває ворога, як жагуча стріла, чому це ім'я змушує тремтіти його, як ту євангельську осику, на якій Юда повісився, чому сама згадка про Мазепу кидає ворога в холодний піт.

Історія наша згадує про річки крові в руйнованім, гвалтованім і ганьбленім р. 1709 Батурині. Історія подає нам, як московським канчуком було зігнано наших єпископів до глухівського собору, щоб там побілілими

з смертного жаху українськими устами проголосити „Івашці Мазепі” — фундаторові храмів! — блюзнірчу й страшну, істинно-диявольську „анатему”. Це був прилюдний гвалт наїздника-варвара, перш за все, над найвищими святощами нації — нашою Церквою, нашою Вірою Благочестивою... І від часів коронованого ката-Петра, якого ліпша частина власного народу, з сином-престолонаслідником на чолі, справедливо мала за антихриста, — протягом двох з половиною століть іде різними способами і з різних сторін обстрікування, оплюгавлювання, оганьблювання, викорчовування й викорінювання найменшого сліду Мазепи й мазепинської доби. Ми досі не можемо знайти навіть вірнішого портрету того, хто, напевно, був за життя портретований десятки разів. О. допоки Росія Росією і Москва Москвою, навіть історіографічної „реабілітації” Мазепи ніколи не наступить, хоч би сталося ще кільканадцять октябрських чи фефральських революцій! Ворог, якого національний інстинкт — при всім варварстві й дикунстві — був, е і буде найбільш живучий і безпомилковий, ворог, який на жадне малоросіяństwo, протягом століть своєї історії, ніколи не хворів, — на пункті Мазепи і мазепинства е тотально-непримиримий.

І має цілковиту рацію. Мазепинство бо й е яскравою протилежністю, яскравим запереченням, нещадним демаскуванням і найрадикальнішим ліком саме на Малоросійство. Бо що ж е Мазепинство, як не чинна свідомість Нації і інстинктивно зв’язана з тією свідомістю політична і мілітарна воля Нацією бути? Навіть за ціну Батурина чи Полтави.

В капітальній повісті Б. Антоненка-Давидовича „Смерть” (в ній чомусь тепер почали шукати порнографії, а не проблеми малоросійства, якій вона в цілості присвячена) е яскрава сцена. Окупаційний комісар-політично свідомий українець, отже змушений грати ролю самоотверженого малороса, при ревізуванні сільської школи натрапляє на портрет Мазепи, маскований сусід-

ством портрету Драгоманова. Буря почувань, викликана образом Гетьмана, мусить бути змісця згашена, понадто в присутності учителя школи, типового „просвітянина” і „щирого українця”, але політичного сліпця, отже — в істоті своїй — натурального малороса. Сцена, розуміється, кінчиться голосним наказом: „В радянській школі не місце одвертій контрреволюції!”

А скільки ж то попотів тероризований III Отделением віртуоз віршу Олександр Пушкін, щоб протягом рахованих тижнів виконати замовлену царем „Полтаву” так, щоб в ній героя байронівської поеми, за всіма канонами соціалістичного реалізму, представити „злодеєм”, про якого —

*Немногим, может быть, известно,
Что он не ведает святыни,
Что он не знает благостыни,
Что он не любит ничего,
Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него.*

А пригадується, як ці блюзнірчо-страшні і сатанинсько-брехливі рядки, за спеціальними інструкціями міністерства освіти, мусіли учні середніх шкіл царської Росії вивчати обов'язково напам'ять і ще півдитячими устами рецитувати вголос. Як, додамо, ці самі рядки мусить вивчати й рецитувати наша молодь нині в школах т. зв. радянської України. А написані ж ці рядки були не яким-будь Сурковом чи Еренбургом, а таки визначним клясиком і, можна сказати, Моцартом російської, ним же створеної й розвиненої, літературної мови. Один опис Полтавської Баталії в поемі Пушкіна вартий десятикратної сталінської премії!

Так працювала Машина Малоросійства за царів, зеленцем нищучи й отруюючи українську душу. І працює, може більш примітивно, але й більш брутално та одверто тепер — з перспективою „освоєння ціліни” в Азії і з тінню нагана на стіні.

V.

Як єдиним радикальним ліком на хворобу малоросійства є Державність, так упадок Державности, смерк державницької ідеї і всяка „руїна”, від Руїни XVII ст. почавши, були і є тим ґрунтом, на яким малоросійство виростало, квітло і давало плоди.

Сучасну Руїну, як ґрунт під малоросійство, використовує ворог пляново, безоглядно і приспішено, бо „время гаряче”. І було б непростимою, злочинною наївністю недоцінювати цей факт, або, що гірше, збувати його псевдопатріотичною фразою чи ледачою вірою в автоматизм т. зв. історичного прогресу.

Тут не місце давати якусь дешеву рецептуру. Тим більш, що рецептура та спроваджується зазвичай до того традиційного, спрощеного „просвітянства”, з яким боролися нечисленні представники політичної мислі, люди суверенного національного розуму чи живого національного інстинкту — ті, що спромоглися не зважати на диригентську паличку з-зовні, а дерзали як писав колись Хвильовий, в тій області самостійно. Напружене творення Духової Суверенности — ось рецепт, що був, є і буде найбільш трудний, але й найбільш істотний і всеобіймаючий. Цей рецепт, до речі, виключає — якнайгостріше — імітацію, деклямацію, патріотичну позу, барокове „здаватися, а не бути”, як і всіляке „погрожування пальцем в чоботі”.

Коли ми зупинимося на області національного інстинкту, то, враховуючи всі здобутки науки (з Павловом включно), мусимо признати, що плекання того інстинкту є питанням двох, вельми коштовних чинників: часу і обставин. Це — родина, рамки національного (не етнографічного!) стилю, магія національного обряду, атмосфера національної етики і національної естетики. А в першу чергу — національне поступовання й ділання, бо в області чуття — віра без діл мертва є, як каже св. Письмо.

Коли ж ми зупинимося над областю національного

інтелекту, то автоматично приходимо до поняття з н а н я , ц. т. досліджу, студій, висновків і зформульовань. Наше бо знання не має носити характеру абстрактного, а мусить бути направлене, остаточно, на одержання з н а т т я — отого, власне, приповідкового знаття, якого так часто бракувало землякам, коли то, чухаючи потилицю, вони *post factum* нарікали: „Якби ж то було знаття!...”

Оце то знаття і є те місце психіки, де національне чуття — в ідеалі — гармонійно сполучується з національним розумом в їх синтетичний вислід: національну волю. Говоримо: в ідеалі. В дійсності, як вчить нас недавній історичний досвід, ці дві основні психологічні категорії, наслідком малоросійського паралічу (і малоросійського розкладу) давали в області чуття — отаманщину (і махнівщину), а в області розуму — мертвий, отже завжди спізнений формалізм, ялову „принципальність” (а не творчу засадничість) і ті чи інші „дискусії” в скалі від „високого рівня” аж до Гоголевої повісти про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Нечипоревичом...

Саме усвідомлення собі комплексу малоросійства — було б вже значним кроком вперед, так само, як поставлення діагнози є початком лікування.

В своїй величезній мистецькій і інтелектуальній творчості саме Микола Гоголь, тепер канонізований „русскій пісатель” і якби пралор політичного малоросійства, дав неперевершений досі матеріал для студій над розкладом національної психіки і переходом її в стан малоросійського гниття. Життєвий шлях Гоголя і його психіка — українця перелому епох — зробили те, що він, в ударенні з Петербургом, спалахнув був майже революційним націоналізмом (листи до М. Максимовича) і р. 1836 фактично емігрував, — наслідком надломлення характеру та данайської „помочі” і недвозначної „опіки” уряду — почав „пропагандово” плутати Русь і Россію. А в т. I „Мертвих душ” несподівано посадив

нашу, історичну Русь на московську „тройку” з москалем-„ямщіком”.

Так Гоголь фатально (і, певно, несподівано для самого себе) стався фундатором міту Руси-Россії, а — політично — дав під малоросійство своєрідну, хоч і дуже двозначну „ідеологію”. Та тут не місце на розв’язання цієї, важливої для проблеми малоросійства, але бічної теми.

Гоголь, син своєї доби і свого душевно вже напівмертвого суспільства, подав його жакливу (в „Мертвих душах”) панораму — сміючись, хоч „сміючись крізь сльози”. У нього ще півспівчутлива, півпризирлива поблажливість до пізніх нащадків героїчної Хмельниччини, хоч, одночасно, він, ціле життя працюючи над „Тарасом Бульбою”, старається поставити перед мертвими душами сучасників постаті й чини Козацької Ілліади, в якій брав участь його предок — Остап Гоголь, полковник брацлавський, славний хмельничанин і один з найнезломніших мужів доби Руїни.

Але вже тільки трохи молодший сучасник Гоголя, автор вимовного послання „М. Гоголю” („ти смієшся, а я плачу”) — Шевченко тієї поблажливості не має. Обурення, погорда, призирство, пекучий сарказм: „славних прадідів великих правнуки погані”, „раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі”, „не заріже батько сина... викохає та й продасть в різницю — Москалеві” — це вже портрети закінчених малоросів ХІХ ст.

Шевченко перший вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (ще у 70-80 рр. його писали з великої букви: „Малоросіяне”), саме як слово ганьби й погорди. „А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія” — писав він в одному листі. Так Шевченко поставив діагнозу і зформулював національне каліцтво, якому пізніш Іван Франко дав максимально згущений і, фактично, властивий вираз в „На ріках вавилонських”:

І хоч душу манить часом волі приваб,

Але кров моя — раб! Але мозок мій — раб.

Ця формула — належить підкреслити: всеукраїнська і „соборна” — дана була Франком на самім початку нашого століття. Але це не перешкодило віками культивованому рутено-малоросійству відограти свою фатальну роль у вирішальному трьохріччі 1917, 1918 і 1919 років, а, головне, у болюче-змарнованих місяцях весни року 1917.

**
*

Оскільки Франко ніколи не був, сказати б, загальнодоступним і легким до вульгаризації, остільки Шевченко, в короткім часі „потрапивши під стріхи” (побожне бажання Міцкевича), був завжди предметом особливих заходів і турбот Росії, не менш від Мазепи. Від „лівих”, як критик В. Белінській, і аж до генералів тайної поліції — і „громадськість”, і уряд робили все, щоб його спочатку висміяти, а коли це не вдалось, то зденатурувати і — при допомозі цензури зредукувати до „крест'янського поета”, співця „селянської неволі” і т. п. В цих заходах свою помічну і не малу роль відіграло рідне малоросійство також. Малоросійство бо було в тій акції — малоросізації Шевченка — заінтересоване безпосередньо.

Як вже згадувалося, комплекс малоросійства є складний і заплутаний. Він — в своїй змінливості — має багато облич і сторін. Він часто є замаскований, особливо в останніх десятиліттях, коли, буваючи знаряддям в чужих руках, він зазвичай маскується гопако-шароварництвом, відповідно спростаченою мовою („подделуеця под мужицький разговор”, як каже один з персонажів Винниченка), ховається за лжепатрістичною віршграфією і етнографічною патріотикою взагалі. Довгі десятиліття малоросійство, при допомозі чужої поліції, „притосовувало” Шевченка. І не без успіху. Лідер воюючого київського малоросійства, славнозвісний Василь Віталієвич Шульгін — не без гордості стверджував ще перед р. 1917, що існує, мовляв, два Шевченки: „наш”,

як він казав — „боданівський”, і „іх” — м а з е п и н с ь к и й . Термінологія, як бачимо, досить довільна, але тим більш характеристична.

Так. За царів малороси препарували („закобзарювали”) Шевченка досить наполегливо, але й досить „кустарно”, в порівнянні з тією індустріялізованою операцією, що її dokonano протягом сорока літ в УССР. Знечулювалося у читача саму Шевченківську емоцію, самий інстинкт шевченківства для того, щоб — у відповідний момент — вирізати Шевченка з національної психіки майже хірургічним способом. А якщо й ні, то, принаймні, зробити з Шевченка провансальського Ф. Містрала або шкотського Р. Бернса*).

Наскільки не можна легковажити цієї акції малоросізації Шевченка, свідчить один епізод з порівняно недавнього минулого.

Покійний Максим Славинський, приятель Лесі Українки, довголітній співредактор західницького петербурзького місячника „Вестник Европы” і наш дипломат в часах Державности, десь в середині 20-х рр. щиро признався був в розмові, що страшне пророцтво Шевченка —

*Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, о кра д е н ю , збудять, —*

*) Виразним підтвердженням цього є остання „радянська” публікація під назвою „Тарас Григорович (так!) Шевченко — літературний портрет” двох авторів: О. Білецького і О. Дейча. Висновок з цієї ніби академічно написаної книжечки такий: Шевченко був, що правда, досить високого (але, розуміється, нижчого від Пушкіна та Лермонтова) рівня, але виразно „общерусский”, що писав двома мовами і безмежно любив спільне „отечество”, Пушкіна та „велику російську літературу й культуру” (так!), як „рідну”.

Треба співчувати О. Білецькому, що дав своє авторитетне ім'я цьому майже жандармському (а la колісь Щеголев) еляборатові. Але не можна недоцінювати можливого впливу книжечки на попередньо скомсомолізованого читача.

було для нього довший час незрозуміле. Що то значить „присплять”? І чому „збудять в огні”? І чому „окрадену”? Як це можна „окрасти” цілу країну, цілий нарід? Славинський згадував, як він (та й не він один) ту „неясну” шевченківську строфу клав на карб „слабої обробленості віршу”, „малої освіти”, мовляв, „самоука” і т. п. інтелігентських забобонів здрагоманізованого й звиниченкізованого покоління. І аж, як казав він, ось тепер, по всім, що було протягом 1917-20 рр., він зрозумів, яке прозріння і яка остророга містилася в тій „неясній” і „необробленій” строфі. Цей епізод згадався, щоб додати ще одне визначення малоросійства:

воно є еквівалентом нашої окраденості.

*В сорок першу річницю
проголошення Державности.*

ЄДИНОНЕДЛИМСТВО

Імперіялізм — явище в історії занадто старе, щоб, навіть по всіх досвідченнях мого покоління, наївно моралізувати з цього приводу або намагатись „присоромлювати” бувших, сучасних і майбутніх імперіялістів.

Є це факт, як кожний інший. З ним можна змагатись, проти нього можна боротись чи боронитись, його можна приймати чи відкидати, але його не можна підмінити чи заперечувати з найбільш навіть гуманістичних чи ідеологічних позицій. Навпаки, йому треба придивлятись і, коли він маскується тими чи іншими „кратіями” (з демократією включно), — демаскувати.

I.

Оглядаючи панораму історії, принаймні більш для нас знаної і важливішої — європейської, ми можемо, очевидно згрубша, відрізнити два типи імперіялізмів. В історичній дійсності ці два типи проявлялися часом не так виразно, часом змішувалися, але для наших міркувань розрізнення і термінологічна виразність потрібні просто, як символи, напр. в науках точних. Отже, з певним спрощенням і досить імпровізовано, назв'єм один тип імперіялізму „римським”, а другий — „монгольським”.

Як відомо кожному, хто хоч побіжно знає історію Римської Імперії, Рим, так чи інак завоювавши певну країну, ніколи не порушував її етнічної, ба й національної структури. Рим залишав підбитій країні її культуру й культ, отже не втручався в її релігію, ніколи не нищив її мови і зовсім не накидав своєї (скорше, навпаки). Справа обмежувалася звичайно тим, що по політичній (а часом і „фізичній”) ліквідації володаря країни (інколи і його суспільної бази), Рим наставляв свого проконсула

чи прокуратора і країна формально входила до складу імперії. На тім справа завоювання чи підбою, властиво, кінчалася. Правда, часом Рим розбивав політичну єдність племінно чи національно (сказали б ми тепер) неоднородної країни: *divide et impera!* Але Рим ніколи не втручався в справи духа, ніколи не ліз „з чобітьми в душу”. Його панування залишалось в границях політичної „механіки” і ніколи не переходило в політичну „земію” і в терор, як політично-адміністративну методу.

А саме терор, як засіб і метода правління в колонії чи підбитій країні, терор, як головний інструмент адміністративної, — то істотна властивість імперіялізму типу „монгольського”. Накидання своїх богів, своєї культури й мови з одночасним геноцидом, масове вирізування й винищення населення, руйнація цілих міст як осередків культури й історичної традиції, руйнування економіки й осілого (органічного) господарства, підтинання расового коріння, виселювання цілих областей, масове пересування людности, витереблювання місцевого органічного життя, вирізування на живім тілі народів штучних кордонів (що, в нечуваних розмірах стосувалося перед, в часі і після II світової війни!) — то дії і методи, притаманні, власне, імперіялізмові „монгольському”.

Неточність цієї номенклатури змушує застеретися щодо її географічної, расової чи добової інтерпретації. Вистачить нагадати, що володарі історичної імперії Монголів (Джінгіс і джінгісовичі) виразно толерували релігії підбитих народів, хоч цілість їх загальної політики являє саме класичний взір імперіяльного „монголізму”. І, *vice-versa*, саме тотально-християнське гасло середньовічної Європи *cuius regio eius religio*, постійно стосоване при всіх імперіялістичних підприємствах того часу, мало характер чисто „монгольський” (в термінології наших міркувань) і виразно-антихристиянський, бо ж стосувалося навіть не християнства, а, часом, обря-

ду... А до якої міри і як довго це гасло було актуальне — свідчить перебіг Тридцятилітньої війни (1618 - 1648) і, в цім сенсі, зв'язаної з нею революції Хмельницького, в якій гасло „За віру православную” стояло на першому місці. Хоч для історичної правди треба додати, що гасло це, в своїм „обрядовім” звучанні, було лишень псевдонімом „Нації” (пізніше Хмельницький пророчо висунув це гасло дослівно, хоч „віра православна” і „нація козакоруська” були, в свідомості гетьмана, — синонімами). Та й війна Хмельницького проти Польщі зовсім не мала характеру імперіялістичного, а, навпаки, була війною визвольною й оборонною саме проти імперіялізму.

В багатьох відношеннях клясично-„монгольський” імперіялізм сучасної Москви парадоксально відновив середньовічне гасло (*cuius regio — eius religio*) з брутальним розмахом і силою саме в нашій столітті прогресу, соціалізму, демократії, кібернетики і т. п.... З моментом окупації країни Москвою — першзавсе — накидає свою „релігію” (марксизму-ленінізму), свою мову, своє словництво і навіть свою граматику (у нас, напр., усунено букву „Г”, в Болгарії — „ІВ”).

Такий стався жарт історії.

II.

З „монгольським типом” імперіялізму тісно в'яжеться догмат Єдинонеделіміства.

Хоч він є спеціальністю Росії і хоч вона являється найяскравішим реалізатором і експонентом цієї своєрідної державно-імперіяльної доктрини, то треба признати, що Єдинонеделіміство визнавали й реалізували також держави й імперії західно-європейської культурної сфери, напр., Франція чи пруська Німеччина (*Gleichschaltung*). До речі, „пруськість” легко переходила в „монгольськість”, і в „Книгах Биття Народу Українського” історик М. Костомаров не дарма вжив для устрою Росії XIX ст. прикметник „прусько-монгольський”, що, зрештою, відповідало історичній дійсності,

в якій навіть прізвища міністрів — Урусови з одного боку і Бенкендорфи з другого — якби символізували стан речей.

Останні десятиліття достарчили нам аж занадто прикладів, як, походженням ніби російська, доктрина Єдинонеділімства почала епідемічно ширитися по I світовій війні і фактично довела до державного самогубства Польщу, до занепаду Чехословачію, до комунізації — Сербію й Угорщину, вже не кажучи про долю був. німецької імперії.

Історично беручи, на доктрину московського Єдинонеділімства першою важко захворіла упадаюча імперія Ягеллонів. Є певна аналогія поміж триєдиним догматом Росії Миколи I — „православіє, самодержавіє, народність” — з державними догматами пізньої Польщі з її „адміністратційним” католицтвом (католицьким „православієм”), аристократичною анархією і шляхетською охлократією, з призириливим нехтуванням органічності й основних законів політично-державної механіки. До того ж долучалися „месіянізми” („III Рим” в Москві-Петербурзі й „Христос народів” у Варшаві), що лише підкреслювали прірву поміж дійсністю й вимізкованим мітом.

Наскільки велика була державно-месіянстична інерція, яскраво показали це відроджена („воскресла” якби з XVII - XVIII ст.!) Польща і повернена большевизмом до стану Московії XVI - XVII ст. Росія-СССР.

І Польща, і Росія пішли по лінії типового й навіть звульгаризованого Єдинонеділімства, нічого не навчившись з минулого й нічого не зрозумівши з сучасного. Тільки Британія, а за нею Франція — по II світовій війні — спромоглися пристосуватися до Націоналізму нашого століття і зуміли, пригадавши імперіялізм „римського типу”, перейти до концепції *commonwealth's* — єдиної можливої форми імперії в нашій націоналістичній добі.

Єдинонеділімство і *Commonwealth* — то сучасні оформлення історичних імперіялізмів обох типів — „монгольського” й „римського”.

III.

Ці доктрини можна б порівняти з дією додавання елементарної арифметики та дією інтегрування з вищої аналізу. І треба припускати, що психологічно вони й в'яжуться з освітнім рівнем. Для примітива з освітою початкової школи дія додавання уявляється універсальною і єдиною (додається числа територій, населення, продукції вугілля й заліза чи поголів'я худоби — на цім основана, м. ін., сучасна „соціалістична” статистика). Для народів, що знають „вищу математику” політики, є доступна дія інтегрування органічних, диференціально томогенних величин, які підсумовується залежно від природи даної функції, а не як механічну суміш випадково повириваних чи навмисно розпорощених абстрактно-аритметичних кількостей.

Волинь, напр., в складі повсталого по р. 1919 Польщі являла величезну господарську, культурну й навіть геополітичну цінність, яка могла б щедро збагачувати „імперську” державу. Що ж робить варшавський уряд? Він, перш за все, оголошує населенню Волині війну, нищить її мову й релігію, ліквідує місцеве шкільництво, девастує її господарство, а коли, з ініціативи свого польського губернатора (бувш. віцеміністра УНР) запізнено переводить парцеляцію й комасацію ґрунтів, то одночасно доповнює це колонізацією „осадників” (польських ветеранів) — так, ніби Волинь була не історична земля України, а якийсь польський Wild West чи Дакія часів Овідія...

В результаті саме утримання неспівмірно-великого поліційно-адміністративного апарату поглинало значну частину державного бюджету. А, напр., яблука, яких тисячі тонн могли б достарчати волинські садки, Варшава ввозила аж з... Канади. І забороняла на терені „Конгресівки” продавати масло з львівського Маслосоюзу (яке купувала навіть Данія!), щоб не обнижувати, мовляв, свого національного престижу. А для Галичини була навіть вигадана потворно-штучна назва „Малополь-

ські Всходней” (певно за аналогією з „Малороссією”), назва, яку інтелігентніші й сумлінніші поляки вимовляли, червоніючи. Що ж дивного, що так організована держава невдовзі стала політичним парадоксом і „сезонштатом”!

Існували на Балканах три вповні історичні народи (з них два з старими й заслуженими університетами), але сербська інтелігентська молодь одержувала освіту переважно в Росії і звідти привозила згубну доктрину Єдинонеділімства („Великої Сербії”). Наслідки — один з важливих приводів I світової війни і „Югославія”, отже балканський СССР в мініятурі.

Найбільш дивна й навіть загадкова історія трапилася з чехами. Маючи за проводиря людину дуже освічену й характерну (яка знала Росію винятково не лише з літератури й легенд), повстаючи на руїнах Австро-Угорської фактично конфедерації („останнього відблиску Риму”), Чехія раптом захворіла на цю російську хворобу і виграла спочатку Чехо-Словакію (підозріла авіо-катастрофа пілота-генерала Стефаника, відпоручника словаків), а згодом вже й просто Чехословакію, в якій безцеремонно чехізувала словаків — старий історичний нарід, що дав, м. ін., Шафарика (якого Шевченко помилково уважав за чеха). На додаток ЧСР чехізувала також многостраждальне Закарпаття під прозорою маскою російсько-українського „двоязиччя”... Повставши на руїнах наддунайської монархії, Чехо-Словакія могла природно й легко перетворитися в слов’янську „австро-угорщину”. І коли вона, навпаки, намагалася стати „Рускем”, то були на це, треба думати, якісь поважніші причини. Можливо, що Масарик, бувши масоном високого втаємничення, мусів піти за вказівками „зверху”, тим більше, що, нарп., Закарпаття фактично було резерватом Ізраїля в середній Європі.

До речі, цей фінансово (а тепер і духово) впливовий міжнародний чинник завжди пропагував, сприяв і підтримував державні організації многонаціонального скла-

ду, але обов'язково типу Росії чи Польщі, ц. т. з механічним затиранням національних границь і пульверизацією органіко-історичної субстанції народів — в ім'я ніби „свободи (окремої) людини”, хоч кожен неук знає, що такої абстракції в природі немає (за винятком хіба російських „странників” та „босяків”), а є органічна частина родини, племені й народу, прив'язаного до певної території, певного краєвиду й певного історичного процесу.

Нарід (чи навіть плем'я) може втратити свою політичну волю, може історично „скалічитися”, але не може перестати бути собою. Хіба що якийсь імперіяліст „монгольського типу” заплянує масові міграції, переселювання цілими областями, масовий голод, сполучений з фізичним витереблюванням „певного проценту” (один з відновлювачів російського Єдинонеїдлімства — незабутий Лев Троцький в своїх наказах Червоній Армії на терені України 1919-21 рр. так і писав: „расстрелять известный процент”). Але й такі підприємства, як показав недавній досвід, радикальних результатів не дають. І наш нарід — по яких же страшних десятиліттях! — ані лужичанами, ані кашубами не зробився.

III.

В II світову війну міжнародні кравці „великопротирних” quasi-імперіяльних комбінацій, використовуючи необмежені можливості перекраювання світу, впустили до Західної Європи величезну хвилю імперіялізму „монгольського типу”. Але, що цим кравцям, яко природним матеріялістам, завжди бракувало відчуття духовних імponderабілій, то їх теоретично („аритметично”!) добре обраховане підприємство не дало передбачених ними ні зисків, ні результатів.

„Монгольський” імперіялізм, навіть заокруглений сателітизмом і осолоджений територіяльними „компенсаціями”, все ж, викликав чим далі тим чиннішу реакцію вічної (Хвильовий сказав би: „психологічної”)

Європи. І тут не допомогли ні голодний режим поліційних псевдо-держав — на сході, ні „господарське чудо” (отже „вуршт унд бір”) — на заході, ні, врешті, плекання компартій і „демократичних опозицій” — в країнах середземноморських.

Тому-то скаженна лють кравців, постійно і твердо скерована проти Франка й Салязара, нині все більш зосереджуються на де-Голю, яко „ворогові ч. 1”. Але ця лють не змінить законів історичного процесу: європейський націоналізм є і залишиться генеральною ідеєю нашої доби. Передовсім з тієї простої причини, що він є єдиним протиставленням імперіялізмові „монгольського типу”, мимого того, що сили Абсолютного Зла, які стояли за московським (і германським!) большевизмом, робили (і роблять!) скаженні зусилля, щоб підмінити або денатурувати смертельну для того Зла — ідею. Майже геніяльна — у виконанні — підміна німецького націоналізму германським єдинонеділимством і нацистським большевизмом — занурила ідею націоналізму в морі крові.

Але не втопила.

3. 8. 1964.

ДО ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ

Ми ведемо свою родословну від Куліша... Ми не підємо на аліянс із гринченківщиною... Ми виходимо не з сахаринно-народницьких засад, які затримують національний розвиток, а з глибокого розуміння національної проблеми.

(М. Хвильовий, „Думки проти течії”, 1926, стор. 52-56).

Зупиняючись думкою над останніми десятиліттями в нас і шукаючи „причини причин”, невідмінно натрапляємо на одне і те ж, неухильно упираємося в те саме, надто добре й віддавна вже знане. Це все той самий фатальний старий знайомий (уживаючи окреслення Хвильового) Е н к о . Це все той самий задавнений і складний комплекс „енківщини” в нашій культурній процесі, який являє либонь найголовнішу перешкоду на шляху розвитку й росту нашої культури.

Цей комплекс, що так скажу, простацтва має своє коріння в побутово-політичній малоросійстві, — обставина, що майже автоматично потягає за собою національно-аморфне малоросійство культурне, себто „енківщину” в її канонічній постаті.

Було б непростенною помилкою комплекс той примітивізувати чи навіть (в похвальній тенденції знайти найрадикальніший на нього засіб) тільки спрощувати. Це „простацтво” — далеко не таке просте.

Не треба бо ніколи забувати, що на певній глибині того явища, на певній глибині малоросійського комплексу взагалі, невсипущо чатує вовкулаче чаклунство „Нікалая Васильєвича Гоголя”, розуміючи під цим не мистецьку творчість Гоголя (якої з нашого літера-

турного процесу не можна виеліминувати), а ті політичні наслідки і комплікації, що постали на маргінесі його творів. Вони то саме, ось вже майже століття, підсилюють і відновляють українське малоросійство з якоюсь аж містичною силою.

„Енківщина”, будучи складником передусім психологічного малоросійства, — носить у собі первень гоголівського демонізму. І в тім полягає її іраціональність. І в тім полягають труднощі її переборювання.

„Енківщина” має сотні масок і сотні постатей. Вона змінлива, як Протей, а двозначна і багатозначна, як спокуса. Будучи, з раціональної точки погляду, „аполітичною”, вона, в нашій дійсності, прибирала — в досвідчених руках чужого майстра — форми не лише „української” активності, а й просто сягала по керівні пости навіть в державно-національних змаганнях нашого народу, надаючи тим змаганням „свій” напрямк, і то не безуспішно. Досить згадати періоди щеплення і то істотно-московського есерівства, то провінціально-білогвардійського вандейства, то, врешті, творення раз Цілковито-Простонародньої, раз Хитро-Мудро-Масонської „республіки”.

Це ще відносно безпечніші випадки, коли „енківщина” втілюється, символічно кажучи, в постатях Затонських, Мануїльських, чи більш рафінованих Шульгінів, чи вже зовсім трагікомічних емігрантських „Апанасенків”. Значно гірша, значно небезпечніша „енківщина” в н у т р і ш н ь о - українська. Тут щойно вона має простір для своїх протейстичних властивостей! Не підлягає сумніву, що найнебезпечнішу перешкоду в нашій культурнім процесі, як показав чималий уже досвід, становить власне х о х о л , навіть більш або менш „просвітянський” і, звичайно, саме т. зв. „свідомий”. Енківщина в культурі є, власне, тим чинником, що, непереборений, ніколи не дасть їй досягнути національної височини, сили національного напруження, довершености національного стилю. Чим скоріше цю аксіому збагне наша еліта,

чим скоріше вона виробить в собі протиотруту всякій хахлаччині і чим скоріше здолає її застосувати, тим ясніші і певніші ставатимуть наші перспективи.

Інтелектуально-психологічний „фельдшер”, як показав досвід, не зважаючи на „науковість”, габілітації і номінації, ніколи не стане „доктором”, лише залишиться до кінця безнадійно-хворим на сверблячку повітової мегаломанії, вічним претендентом до портфеля, патериці, а навіть булави. Традиційний крутий у волоснім маштабі, з вічним сопухом часнику й горілки, — він не в силі змінити своєї непорушної суті, хоч як би він старанно не удавав з себе Макіявеллі і як би пристрасно, але без взаємности, не кохав влади. Він завсіди залишиться підлуватим волосним писарем з водевілів Кропивницького, і на те немає ради. Дурноголовий „поміщик”, хоч як пишатиметься своїми проблематичними маєтками і своїм незavidним малоросійським дворянством, в дійсності залишається до кінця на інтелектуальнім рівні того ж писаря. Врешті, підозрілий ідеаліст, переважно з кооператорів і військових канцеляристів, часто хронічний графоман і не менш від „фельдшера” свідомий ненависник всякої справжньої культури, — то найнебезпечніша постать у нашій культурній процесі останніх десятиліть. Не забуваймо, що власне цей останній прощарок дав „соціологічну” базу Пилипенківщини і пилипенчатам у драматичній, смертельній сутичці Хвильового з безсмертною Просвітою, і послужив ще раз готовим і вдячним („самоотверженням”) знаряддям для хитрого ворога, що займав у часі тієї боротьби мальовничу позицію „безстороннього”, мовляв, арбітра.

З тією потворною галерією модернізованих мертвих душ, враз з їх панахидно-декоративним, співучо-балакучим і балакливим патріотизмом, з їх ледачою певністю, що хтось-там, десь-там, нізащо і ніпрощо, „створить їм тую Україну” і цілком безплатно піднесе їм на срібній таці десятки міністерських тек, з їх цілковитою нездібністю зробити якенебудь конкретне діло, що

не перешкоджає їм анархічно чіплятися за кожну оману „влади”, — одно слово, з усім їх специфічним хахлацьким стилем — треба раз на все скінчити. Інакше огрута хахлаччини діятиме в суспільстві надалі і передаватиметься в спадщині на наступні покоління, хоч би як ті покоління вважали себе „молоддю”, себто анархічними одиницями без натяку на будь-яку дисципліну і в голові, і в серці.

В примітивній свідомості спрощених та „згоголізованих” поколінь саме ім'я „Україна” стало віддавна синонімом якоїсь бездержавної, безієрархічної, безструктурної і, остаточно, безформної Аркадії, — де тихі води і ясні зорі, де вічно співає соловейко, без перерви квітнуть вишневі садки, а в них у холодку людність перманентно відпочиває по борщах і варениках, і в затишку мальовничі козаченьки невтомно кохають так само мальовничих дівчат...

Не країна „жорстокого бою і слави”, не країна „знаків зловіщих, недобрих”, як скаже щойно сучасний поет (Ю. Липа), лише просто якесь полтавсько-подільське Таїті!

Міт такої України, по-своєму спокусливої і навіть своєрідно стилевої, — не був би ще, сам по собі, злом. Злом, і то смертельним, ставав міт той у зіставленні з нещадною історичною дійсністю, що безумовно вимагала мітів, але мітів зовсім а зовсім інших, діаметрально протилежних. Зло було в тім, що така постать нашої Батьківщини є неплідною утопією, підступним і мстивим соблазом.

Для об'єктивності ствердимо, між іншим, що така Україна знайшлася поруч огневих і кривавих Україн — також і на сторінках „Кобзаря”. Але тим то й горе, що над тими іншими Українами Шевченка ніхто поважно не зупинявся. Хіба на хвилину, щоб пустити чергову і скороминучу, переважно „соціяльну” сльозу („чорніше чорної землі”). Натомість загал спрагло всотував у себе, і тут же вульгаризував у своїй свідомості,

утопійний міт вишнево- і яблунево-цвітної країни „без холопа і без пана”, з вигідними шараварами, із смачною кухнею і гієратичною повільністю рухів.

Цей ідеал, започаткований давно, ще в „с т а в к а х і м л и н к а х” козацької аристократії доби занепаду Гетьманщини XVIII ст., старанно переховувався і передавався далі від покоління до покоління. І хоч ідеал той дрібнів і, дедалі, облітературювався, він доховався, властиво, аж до часів есерівської і ранньо-большевицької демагогії на тему „всім по сім”, бо ж і в цих абстрактних семи десятинах співала та сама мрія на нуту „Ой, під вишенькою, під черешенькою”...

Оповідючи про цей „ідеал” у таким тоні, не хочемо цим сказати, що ідеал той зовсім негативний. Навпаки, є в нім теж очевидне здорове і пожиточне зерно осіло-хліборобського інстинкту та расового здоров’я. Під деякими умовами та при іншим психічним наставленні, ідеал цей міг би вирости справді на потужний, а навіть грізний у своїм хліборобсько-власницьким маєстаті — міт, скажیم, 1918 року. Але він не виріс і не міг вирости, бо в ідеалі тим гніздилася за давнєна і наскрізь просякаюча його отрута упадку, бездержавности і, остаточно, безнаціональности, що труїла українство впродовж майже цілого XIX століття і, нарешті, отруїла його державницькі змагання початку XX.

З почуттям відповідальности за такого роду зформування можна свертити, що немає нічого більш ворожого справжній Україні, як ота просвітянсько-хуторянська, яскраво-аполітична й культурно-безнаціональна „Україна” — поетична метафора з кепської літератури і графоманських віршів.

Часом можна зрозуміти декого з наших сучасників, — що надто прив’язались до певних слів і ті слова фетишизують, — які радять зовсім відкинути „чуттєве” ім’я нашої Батьківщини, щоб повернутися до імені безсумнівно-державницького, яким має бути слово „Русь”. Поминаючи вже те, що історії в той спосіб ніхто не робить,

коли б такі словесні метаморфози і могли дати реальні наслідки, то і в тім літературно-словеснім засобі діяв би все той самий складник наївного українізму, який можна визначити як улюблену і культивовану віддавна лінію найменшого опору, мрію про все ту саму утопійну Аркадію, творену найлегшими літературними засобами, отже найгіршою, до речі, літературою.

Це власне енківщина свято переконана, що творення України спроваджується до механічної горе-українізації — мовної та костюмової, — і ту українізаційну маскараду вважає за універсальний і єдиний спосіб „творення”. Енківщина навіть не домислюється, що на початку є моральна енергія, а вже потім — мундир чи рясa, і що мундир чи рясa, як такі, ще нічого не творять і нікого не змінюють. Тому енківщина спроваджує свою діяльність до газетних передовиць з пласкими гаслами і нудними поуками, внаслідок чого наша періодична преса здебільша являє собою не необхідну й живу лектуру, а якесь дивовижне *ars amandi* патріотики для... імпотентів. Результати наївних перемальовувально-костюмових (чи й правописних) засобів будуть завсіди однакові, незалежно від того, як їх назвемо: „українізацією” чи „русифікацією”.

І в однім, і в другім випадку істотним буде не „українська” чи „руська” декорація, а справжня форма, не стрій, а організм, не характеристикація, а характер, не личина, а лице.

1943.

НЕДАВНО МИНУЛЕ

ЕВГЕН МЕШКОВСЬКИЙ

Хтось сказав, що українці не вміють шанувати своїх героїв. А там, де немає пошани до визначних особистостей, не може витворитись традиція, що грає таку велику роль в вихованні Нації, в накресленні її історичних завдань і шляхів.

Через всю нашу історію проходить яскрава національна риса індивідуалізму, яка, на жаль, принесла більше шкоди, ніж користи, з огляду на трагічні для нас обставини. Тому-то й досі у нас немає єдиного спільного всім напрямку, єдиної спільної всім українцям української національно-державної ідеології і немає єдиного критерія для того чи іншого явища, того чи іншого вчинку наших визначних мужів.

При такому стані речей дуже трудно вести нашу справу. Ця риса вдачі і привела нас на чужину.

Оттакі-то думки з'являються, коли пригадується життя й діяльність покійного генерального штабу генерала-хорунжого Е. Мешковського.

Для одних це був „фахівець”, для других „гетьманський старшина”, для третіх „кар'єрист” і т. п. І майже самітньо пролунав, будь-що-будь об'єктивний, голос генерала М. Капустянського про „багатиря тілом і духом” („Похід Українських Армій на Київ — Одесу”, т. 2).

Отже, авторові цих стрічок, яко молодшому співпрацівникові Покійного ще з часів російських, хай буде дозволено привести кілька моментів з життя Покійного, як скромний дар на його передчасну могилу.

I.

Пізня осінь 1917 року. Російський „безсмысленный и беспощадный бунт”, як геніяльно визначив Пушкін російські „революції”, углиблявся понікуди.

Південно-Західний Фронт залишався тільки на мапах штабів, бо ж в дійсності він являв собою майже одні прориви.

В Кулеметній Команді (2-го Туркестанського стр. полку), начальником котрої мені випало бути, вже два дні йшли мітинги в справі нового начальника. Міцна, здорова частина, предмет гордості цілого полку, заховаючи до останку зовнішньо повний порядок, раптом в два дні стала руїною.

Чи треба додавати, що „революційний народ” мене „заболотірував” і на чолі команди став темний, але хитрий, з кар’єристичними нахилами фельдфебель, якого ж я сам протегував і який завдяки мені був підвищений з ефрейторів.

Було боляче й образливо — це ж перше розчарування в близьких мені людях, які так недавно ще дивились смерті в очі, цінили мій авторитет, знання і т. і.*).

На сумний вечір моїх міркувань хутко насувалася довга безсонна ніч. Ми стояли в резерві. Чеська волинська халупа, чистенька і чепурненька, була моєю квартирою. Біля телефону в моїй же кімнаті вартувало двоє „бувших” (немає іншого опрeдiлення) стрільців. Розмова їх, яку вони вели в найбільш мажорнім тоні, вся складалася з таких слів, як „ліворуція”, „пролітарят”, „бальшавики”, „товариц Ленін”. Телефонем увесь час передавалося новини з Корпусу про петербурзькі події. Крім мене був тільки один ще (молодший) старшина, але

*) Мій фельдфебель, до речі досить молодий віком, походив з Полтавщини (але думаю, що не з козаків), він мені сподобався, поза службою ми навіть говорили рідною мовою, і він ніби рвався до Богданівського полку в Київ, але, безсумніву, сидів у нім специфічний „черв заздности”... І він не витримував спокуси „самому зробитись начальником”, хоч обставини були ніби так далекі від „кар’єрних” настроїв.

Цей парубок (його прізвище було трохи дивне: „Бацман”) став прототипом того типу військовика, що таку фатальну ролю заграв у нас в рр. 1919, 20, 21...

явно закоханий в фантом демократії. Було сумно, самотньо й гидко. Хотілося комусь пожалуватися, у когось просити поради...

І раптом — „Вам телефонують із штадіва”. В чім річ? „По наказу начдіва маєте завтра з’явитись в штаб дивізії, до якого Ви прикомандіровані”.

Сам Бог післав цю радість!

Ранок. 8-ма година. Під, до комізму здивовані погляди „народа” на чолі з трохи прив’ялим переможцем-фельдфебелем, я гордо сідаю на свого бадьорого вороного мерина („Каракола”) і „відбуваю” в штаб дивізії, що містився в селі, кілометрів за чотири. Ось і штаб. Прив’язую коня до тину і входжу. Питаю начальника штабу. Доповідають. Зі стільця біля столу з машинкою й паперами підіймається велетенська постать з типовими українськими рисами обличчя і питає: „Ви з 2-го полку?” Я стаю струнко й рапортую. Після слів: „Прибув у ваше розпорядження” — обличчя начальника штабу несподівано, при зовнішньо суворім вигляді, якое внутрі освітлюється теплим батьківським усміхом і я бачу, що це — близький, рідний чоловік, що моїм стражданням кінець, що тут я серед своїх: адже ж такий явно український акцент у цього велетня-полковника... Моє серце забилося радісно. Так відбулася моя перша зустріч з Е. Мешковським.

В штабі дивізії роботи було ще досить. Правда, керувати було вже ніким, але залишалося фіксувати складну поступовість положень, які з кожним днем гіршали. Крім того, штаб дивізії був свого роду „примирительною камерою” при всіляких конфліктах стрільців з старшинами, начальників з підлеглими.

Почувалося, що машина штабу працює, хоч і на „холостому ходу”. що в штабі є „машиніст”, є керування, а душою штабу був полковник Мешковський. Міцно збудований, завжди бадьорий, з великим запасом здорового творчого оптимізму, зрівноважений і об’єктив-

ний в найжахливіших (а таких тоді бувало досить) обставинах, полковник Мешковський був живим втіленням духу військовости в найвищій сенсі цього, так пізніш, стертого поняття.

В час, коли на фронті вже $\frac{3}{4}$ начальників здезертувало з тих чи інших міркувань, переважно егоїстичного характеру, або ще залишалися пасивно, за інерцією, розгубленими, приголомшеними, здерев'янілими в непереможній послідовності подій, полковник Мешковський залишався вояком, старшиною і начальником так, ніби ця гангрена, якою була охоплена російська армія, його й не торкнулася. Він був, дійсно, як „скеля серед розбурханого моря” — цей справжній запорожець, що чудом заховався до ХХ ст.

І от тут то я й зрозумів, що таке органічний, з крові й виховання, українець хай „несвідомий” політично, та проте свідомий органічно, свідомий своїм національно-ділчичним інстинктом, одержаним в спадщину від дідів і прадідів.

В дивізії існувала Українська Рада на чолі з надзвичайно симпатичною, енергійною і впертою людиною — старшиною Т-ком. (Потім, за часів української державности не прийшлося, мимо пошукувань покійного генерала, як і моїх, його денебудь знайти. Боюся, що цей визначний патріот з яскравими рисами героїзму, наклав головою). Рада наша існувала в дуже несприятливих умовах оточення. Склад дивізії був в більшості чужий і ворожий українському рухові. Начальник дивізії, типовий російський інтелігент ліберальних кольорів (навіть „красний”), зовсім не розумів української справи, або може й розумів, та тільки ставився, хоч і м'яко, та проте становчо вороже. Отже, полковник Мешковський, голова Ради Т-ко та я й невелика кількість старшин, являли самотній острів серед бурхливого моря туляків, москвинів, киргизів, туркменів, сартів, татар і інш. За останніми відомостями корпус наш мав „мульманізуватися”. Розбещене, п'яне від демагогії й па-

сивного відношення начальства солдатство спочатку не розуміло, що то таке „українці”, але потім туляки й москвічі відчули дуже гостро, скорше московським специфічним „заднім умом”, що це для Москви небезпека, і поставились до всяких українських заходів недвозначно-вороже та навіть і войовничо. Шлях до Києва нам було відтято. Це відчувалося яскраво, це говорилося навіть і вголос. „Ішь захотелі какой-то там України, контлеволюціанери проклятіє”. А що начальник штабу — „хахол” — це з захованою злістю говорилося нижчими службовцями штабу дивізії одверто і мало характер недвозначної погрози: хай спробує, мовляв, виїхати!

Коли тепер приходиться на пам'ять те, що тоді переживалося, ті небезпечні обставини, в яких ми, українці, знайшлися в демобілізуючійся російській армії, то приходиться хіба дивуватися, що ми вийшли звідтіля цілими.

Аджеж ми тоді були в повній залежності від примхи того чи іншого представника „великого революційного народу”, який уже зрозумів, розагітований газетами і повідомленнями про напруження українсько-московських відносин, що таке „український сепаратизм”. Та й вже „понюхав крові”...

І тепер для мене цілком ясно, що життя тої невеликої кількості українців, яких доля примусила випити „чашу сію” до кінця в російській дивізії, — було врятоване полковником Мешковським і тільки ним одним.

Його світлий розум, його бадьорий оптимізм і віра, його чисто-українська впертість в осягненні тої чи іншої мети, і чисто-українська сила характеру, становчість і спокій в найтяжчих, іноді безнадійних, обставинах, його уміння дисциплінуючо впливати на загал, вносити з собою ясність, систему і силу волі — спасли нас і наше життя і довели нас до „землі обітованої” — до Києва.

Він був українським Мойсеєм I-ої Туркестанської стрілецької дивізії.

II.

Цілком природно, що між нами, українцями, й полковником Мешковським була хутко знайдена спільна мова. Лінія нашої поведінки і наша мета теж були для нас ясними. Вони були в одному слові — „Київ”.

Туди, де кується українська державність, де точиться боротьба, де от-от заговорять гармати і зачервоніє українська кров. Але, покищо, ми були — в'язні, за кожним кроком нашим слідкували „комітети” і добровільна „охранка”.

І ми, як чеховські три сестри, за вечірнім чаєм, тихо обговорюючи наші справи, зітхали: в Київ, в Київ...

Бували жахливі моменти. Бувало, що сп'янілий від безкарности, розхристаний і звільнений від усяких людських почувань, солдатський мотлох вривався до помешкання штабу з тим чи іншим „ультіматумом”. І коли здавалося, що в атмосфері проходив зимний подих смерті, а рука хапалася револьвера, щоб спасти свою гідність людини від останніх образ і тортур схамілого солдата, — тоді, в зловісній тиші штабу, голосно й сильно лунав могутній голос полковника Мешковського, що один-на-один з натовпом вмів не „умовляннями”, не проханнями, не потакуванням, а суворими, ляконічними військовими наказами Начальника вернути натовп до пригомности, отверезити його. І — траплялося чудо: з глухим гомоном натовп відхлинював і розходився з нічим.

Цей спосіб був секретом полковника Мешковського, який, на мою думку, лежав виключно в сфері його сутовійськової вдачі, підкресленої імпуноуючим зовнішнім виглядом, що, безперечно, теж відігравав свою роллю. Цей спосіб був надто ризиковний — гра зі смертю, але він був гідніший і поважніший від маніловської безпомічности і сентиментальної пасивности начальника дивізії.

Цей спосіб — був український, чесний од-

вертий і сміливий. І тому старшини — рештки штабу, хоч і були росіянами, „обожали” полк. Мешковського, яко героя, і, здається, не тільки „вбачали” йому його українство, але навіть співчували і були вдячні долі, що начальник їх — українець, „запорожець”, як вони казали.

Ці старшини сліпо підлягали полковникові Мешковському і не „за страх, а за совість”, так, що деякі з них, як, напр., один рязанець Я-н потім українізувався остаточно, навчився української мови, скінчив Інструкторську Школу в Києві і був потім в українській армії.

...Одного морозного ранку на початку січня 1918 року, нарешті (частин в окопах уже не було й німецькі розвідки кружляли біля самого постю штабу дивізії) вирушили ми до Луцького, де корпус наш мав остаточно демобілізуватися.

Керування зверху — жадного. Наказів Центральної Ради, інформацій, газет — не було. Вони до нас не доходили. Друга дивізія нашого корпусу вже давно була десь коло Луцького чи Рівного — там ще спочатку начальство розгубилося й випустило віжки з рук. То була вже революційно-московська дивізія. В нашій дивізії більш менш „незахворівших” було тільки два полки і так званій „ударний курінь” під командою владивостоцького японця, бувшого мого „сослуживця” в полку — поручника О. (Огай), божевільно-хороброї і фанатично-військової людини.

За глухими чутками в Луцькому була „советська власть” — ревком на чолі з прапорщиком, що прокрався, з одного з піхотних полків сусіднього корпусу. Оповідали про грабунки, вбивства, про наближення славнозвісної „єремїєвської ночі” для старшин і т. п., словом, про всі ті оздоби життя, що характеризують собою панування специфічно-російської пугачовщини...

Витягнулася довга валка штабу з дивізійним обозом. Ми, службовці штабу, не хвилювалися інформаціями з Луцького: з нами був полковник Мешковський, той,

що з усякого положення находив вихід. „Знайде й те-пер” — так вірили всі, дивлячись, як він, веселий, голосно дає накази, сидючи на своїм чудовім кровнім англійським „гунтері”, що, крім свого властителя, нікого до себе не підпускав.

За кілька кілометрів перед Луцьком полковник Мешковський персонально вирушив „на розвідку ворога” в Луцьке.

Валка зупинилася на „привал”. Ми довго чекали... Тисячі різних думок роїлось в голові й не давали спокою: — „Може забили?” Іноді по дорозі проходили „воїни революції”, п’яні від „слабоди”, розхристані, без найменшої риси військовости й дисципліни. „Какой часті, землякі?” — „Туркестанской дівізії”. — „Недавно с окопов?” — „Повоевали і будя”. — „Попілі нашей кровушкі.” — це була обов’язкова фронтова розмова тоді. Нарешті — вершник, післанець від полковника: „Іхати можна. Рушайте!”

Пізній вечір. Луцьке, докраю переповнене рештками „великої армії”. Крутом — озвірілі пики, гототання і цілі потоки московського „красноречія”. Зупиняємось біля ревкому. Храм революційної влади охороняється від населення двома новенькими гарматами і солідного вигляду новеньким броневиком. „Певно і в бою не був” — промайнула думка. Вікна „храму” горять світлом... Ні, ліпше не дивитись.

Нарешті — радість. Полковник Мешковський, вже веселий, як завжди поінформований і зорієнтований, зустрічає нас. Ну, слава Богу! Значить живем, значить все гаразд. І хтось із старшин говорить: „О, цей найде вихід. З ним не загинемо!”

Наше демобілізування в Луцькому — це була справжня моральна Голгота, розтягнена на півтора місяця. Містом правила група солдат, квінт-есенція бандитського елемента Південно-Західнього Фронту. Ця група складалася з двох частин: уряду — ревкому і ексекютиви — міліції. Біля сотні фантастично одягне-

них постатей, озброєних дійсно до зубів. Були серед них такі фігури, що без сміху на них не можна було глянути. Кінджали, бебути, шаблі, шашки, карабіни, револьвери й бомби — все це було навішане без системи і в незрозуміло-великій кількості. Були такі, що носили по дві шаблі, були такі, що прикрашували себе адьютантськими аксельбантами з двох сторін, а навіть і генеральськими погонями.

Кожен ранок освітлював на вулиці трупи вночі забитих старшин. Кожен вечір чекали „еремієвської ночі”.

Правда, у нас, туркестанців I-ої дивізії, була покищо певна сила — це згаданий вище „ударний курінь”, що з першого вступу до Луцького заявив ревкомові: „Тільки торкнетесь одного туркестанця — каменя на камені не залишимо”. Але „ударний курінь” теж почав демобілізуватися і розагітовуватися. Штаб же дивізії тримався бадьоро й дуже рідко поневірявся: з нами був Мешковський!

Треба сказати, що у Покійного була дуже рідка для старшини генерального штабу риса: повна відсутність дипломатичності. Ця людина не знала кривих ліній, тільки — прості. І коли приходять на пам'ять Луцький період нашого життя, то здається дивним, як миг полк. Мешковський протягом півтора місяця існування буквально на лезах революційних багнетів, спасати не тільки свій штаб, але й усі рештки дивізії та її майно — при повній відсутності в його вдачі, іменно, оцих дипломатичних здібностей.

А проте, тепер ясно, що увесь секрет власне й полягав у простолінійності, в міцності, в сталевій волі поступування Покійного.

Він не знав ні прохань, ні умовлювань. Він вмів тільки наказувати і вимагати. І чудо! І ревком, і міліціонери, і кожний „властимущий” солдат в Луцькому його знали, слухали і боялись. Так, так, іменно боялись, як єдиного старшини, котрий не боявся їх.

На тлі загального жаху (а тільки оцією сутестією

жаху трималася купка бандитів у наповненому озброєним „населенням” місті), на тлі повної пасивності і розгубленості старшин — імпозантна фігура полковника Мешковського, який усім своїм поведженням говорив, що „я не боюся вас”, являла великий контраст. Цей контраст і впливав на відношення ревному як до полк. Мешковського, так і до нас.

В цьому контрастові й був секрет нашої безпеки, яку завдячуємо виключно пам’яті цього славного начальника і славного старшини. Але ж скільки коштувало це Покійного! Яких же залізних нервів треба було мати, щоб в ці страшні дні і тижні бути начальником в повному значенні цього слова!

Бували моменти, коли здавалось, усе скінчено... З’являється мільціонер і „требує” полковника в ревному (нікого іншого в дивізії ревному, цілком натурально, не визнавав). І полк. Мешковський, не вагаючись ні хвилини, йшов. Йшов, ризикуючи безпосередньо опинитись „під стінкою”. Що переживала в цей час його дружина (пані Е. Мешковсько була сестрою-жалібницею нашого дивізійного перев’язочного „отряда”, не покидаючи ні за яких обставин свого чоловіка, як рідкоідеальна дружина старшини), прислухаючись годинами до кожного шамотіння за дверима помешкання?

Що переживав у ці часи полковник Мешковський? Яке колосальне напруження свого залізного характеру мусів він переносити, якими іспитами були для нього такі „запрошення” в ревному! Аджеж це була справжня гра зі смертю! Але проходило дещо часу і полковник повертався, на нашу велику радість, живим і здоровим.

Та тільки чим далі, тим частіше почали сипатись на нашу голову ці „запрошення” полк. Мешковського в ревному, тим довше затягалися „авдієнції”, тим блідіше ставало обличчя полковника по повороті...

Все ясніш і ясніш вимальовувалось наше дійсне становище в Луцькому, яке можна було охарактеризувати як існування на вістрі багнету. Про „єремівську

ніч” в місті говорилося, як про факт найближчої ночі. І з тону цих розмов можна було впевнитися, що на цей раз балачки цілком поважні. Але, заки приступити до обговорення цієї справи, рішення зробила сама дійсність.

Одного січневого ранку полк. Мешковський, на донос конюхів штабу дивізії, був запрошений до ревкому в такій формі, яка яскраво зраджувала, що це „запрошення” є просто арештом. Конюхи, бажаючи їхати додому, вимагали від начальника штабу офіційного посвідчення про демобілізацію, але начальник штабу, полковник Мешковський, казав їм, що він не має ще наказу про демобілізацію армії й тому офіційного посвідчення їм дати не може, але, як вони хочуть додому, то хай їдуть самовільно. Вони ж, домагаючися посвідчення, пішли до ревкому зі скаргою на начальника штабу. Здавалося, що це останній акт цілої нашої Луцької трагедії. Не в самому акті фізичної смерті нашої був жах — ні! Бож, для людей, які стільки років зазирали в вічі смерті, які вже своєю старшинською професією були до неї приготовані, — смерть була таким же нормальним явищем, як і служба, як війна, як „вбитіє із строю”. Жах був у тому, що ми, українці, в момент воскресіння Української Нації, Української Держави, на своїй же рідній землі, коли життя наше так потрібне Батьківщині, — можемо вмерти безсильними, полоненими, безправними, від руки навіть не ворога, а п'яного розхристаного хама, вмерти безславно, пасивно, даремно, „так собі”, тільки тому, що п'яному озвірілому хамові захотілося нас вбити. Жах був у тому, що ми, які увесь час рвалися до Києва, до осередків національного життя, до наочно здійснюваних вікових мрій, — не побачимо вже нічого...

Полковник Мешковський, переживаючи моменти може найбільшого напруження волі під час цього „запрошення”, виказав максимум принциповості і характеру. Добре уявляючи собі, що станеться з усіма нами після його смерті, уявляючи собі увесь трагізм положення, він надзвичайно вдатно почав переговори з пі-

сланцями, які хотіли, ніби „символічно”, забрати його зброю („Георгієвское оружје”), але він її не віддав. Тоді „товаріщи”, яких було всього двоє, ретирувалися, зазначивши, що після доповіді голові ревкому, по обіді, вони знову повернуться з його рішенням і тоді вже „треба буде виконати”.

Було ясно, що полковник Мешковський вигравав тільки кілька годин... У нас почалось напружене обмірковування ситуації... Раптом хтось з присутніх, глянувши крізь вікно на вулицю, закричав: „Панове! Дивіться, в місті щось діється!” Всі підбігли до вікна. Дійсно, на вулиці був незвичайний рух, усе кудись поспішно втікало, хто на конях, хто на фаєтонах, навантажених понікуди, а хто й пішки в напрямку двірця. Із штабу хтось побіг за інформаціями, а в готелі, де містився штаб, вже почувались крики: „німці! німці!”

Тікав, ще так недавно страшний, ревком, тікав так, як тільки вміє тікати застуканий на місці злочину — злодій. Панічно, безсистемно, кидаючи зброю, зриваючи червоні стрічки й емблеми.

Як виявилось, все тікало панічно тільки тому, що до Луцького приїхав німецький роз'їзд з 4-х людей і наказав бандитам звільнити місто. Як опісля ми почули, всі вони з наказу німців мусіли покинути місто й зібратися на полі, де й були оточені і забрані до полону.

Далі все було як сон. Одне почуття охопило всіх: врятовані! Але нерви, напружені докраю, настільки ослабли, що вже не реагували на події, — була тільки якась солодка байдужість.

Була година 2-3 дня.

Німецьке військо почало входити лише вночі. При повній нашій відірваності від решти світу прихід німецького війська був для нас цілковитою несподіванкою й тільки інтуїтивно ми відчували всю важливість для України цієї події. Полковник Мешковський і ми всі в цю ніч не спали, поки німці посувалися через місто з усіма обережностями охорони.

Були й неприємності, коли приїхав штаб німецького корпусу і хотів зайняти наш готель, а нас викинути на вулицю. Полковник Мешковський запротестував, кажучи, що ми теж штаб і маємо право тут залишитися. Генерал Кнерцер кричав на увесь готель: *Verfluchte Russische Bolscheviken!* Становище робилося критичним, бо полковник Мешковський не уступав. Але начальник штабу німецького корпусу прийшов до дружини полковника Мешковського, яка добре говорила по-німецьки, й просив її вплинути на свого чоловіка і заспокоїти його, уговоривши його прийти до якоїсь згоди. Тоді полк. Мешковський, бачучи, що німці йдуть на уступки, і сам запропонував їм поділити помешкання: німцям віддати перший поверх, а ми залишимося на другому. Таким чином інцидент був вичерпаний і установилися „добро-сусідські відносини”. Так, наприклад, полк. Мешковський, побачивши, що німці не мають похідних ліжок і навіть генерал Кнерцер спав, як і всі його старшини, на соломі, наказав принести їм похідні ліжка, яких у нас в обозі було досить. Взагалі, наші відносини з німецьким штабом корпусу були не найгірші. Хутко відбулося „одділення козлищ від овець”, як з похмурою іронією казали росіяни, себто відділення українців. І ця справа пройшла блискавично-хутко тільки завдяки тому, що полк. Мешковський з самого початку перебрав на себе тяжкий обов’язок начальника всіх військових у Луцькому, на яку роллю його самий хід подій висунув.

Ясність, точність і лаконічність його розпоряджень, невисипуща енергія (цілими днями не їв, увесь час на зимнім повітрі), уміння схопити і розібратись в ситуації — все це допомогло найскоршому закінченню реєстрації і припинило безглузду складну нерозбериху, як, напр., тримання за дротами під німецькими кулеметами цілої залого м. Луцького протягом дня й ночі.

Під керуванням полк. Мешковського були в день реєстрації пізнім вечером видані всім українцям німецькі *Ausweiss*'и і всі українці мали можливість в ту ніч

спати дома, а не під охороною кулеметів. Тепер з цілою певністю можна ствердити велику роллю, яку відіграв у ті дні полковник Мешковський.

Недивно отже, що пан Комірний (Головноуповноважений Центральної Ради при штабі німецького корпусу, пізніше Головноначальствующий Херсонщини, Катеринославщини і Таврії, розстріляний 1919 р. більшовиками в Одесі), який за кілька днів цієї пекельної організаційної праці мав змогу придивитися полковникові Мешковському, негайно призначив його — іменем Центральної Ради — представником українського командування при німецьким корпусі ген. Кнерцера.

Маленька увага, яка характеризує полк. Мешковського, як вояка в найліпшій розумінні цього слова.

Це було пізнім вечером. Полк. Мешковського раптом викликає п. Комірний. Полковник негайно з'являється до нього, ні про що не догадуючись. „Пане Полковнику! Ви призначаєтесь українським представником при німецьким корпусі, куди маєте зараз же з етапним потягом вирушити.” (Штаб німецького корпусу був уже далеко). — „Слухаю”, відповів полк. Мешковський, „накажете йти?” — „З Богом!” — Оце, літерально, ціла розмова. Ні слова про те, щоб влаштувати справи як по ліквідації дивізії, так і персональні (при полковникові, як я вже зазначив, — була увесь час дружина), ні слова про засоби, аванс, хоч це було таке зрозуміле.

Через пів години ми з дружиною Полковника відпроваджували його на вокзал.

Нарешті всі формальності щодо нас, „демобілізованих старшин був. російської армії”, а нині — громадян і вояків Української Держави — були закінчені й нам видано було документи на проїзд додому.

Дружина полковника Мешковського залишилася в Луцькому чекати телеграми від чоловіка, а ми — я і наш голова дивізійної Української Ради — хорунжий Т-ко вирушили до мого родинного села (він був родом з Таврії, яка ще не була звільнена).

Проїжджаючи через Бердичів, ми мали нагоду читати перші українські інформаційні оголошення за підписом нашого улюбленого Начальника Штабу.

III.

Як не радісно було вдома, як не потребували душа й тіло відпочити по страшній європейській війні, як не вабила до себе рідна оселя, рідне містечко, могили батьків, померлих за час війни, — та не пора була сидіти в запічку. Розгортався з кривавим досвітком України її золото-лазуровий шлях, відкривалися великі горизонти, як вірилося, світлого майбутнього. І десь в глибині душі народжувалася тривога, неспокій, зловісна думка, що це ще не все, що одвічний гнобитель не відпустить оттак легко на волю свого трисотлітнього невільника.

Хорунжий Т-ко виїхав з першим листом з дому до Таврії, а я — вирушив до серця України, до Києва, де полковник Мешковський обняв визначне становище в Генеральному Штабі України. Виїзд мій попередило встановлення гетьманської влади. Може це занадто сентиментально й пахне молодечим романтизмом, але признаюся, що тоді слово „Гетьман” було для мене синонімом слави, міці, багатства й сили Української Держави. Скажу більше: тільки з встановленням цієї форми влади я почув вповні те, що зветься національною гордістю. Правда, через яких пів року мрії мої розбилися безжалю, через пів року слово „Гетьман” було заплямоване і позолота його злізла. Боляче, гірко, тяжко було розпрощатися з соняшною мрією на довший час. Але тоді — тоді була весна, весна й сонце, і воскресіння. І так вірилося, і така необмежена радість розпирала серце.

Київ — старий золотоверхий Київ, ще недавно „губернський город”, — столиця Самостійної Української Держави.

Мрія, недсяжна й нездійснима, як казка, — здійснилася!

Веселий, барвний натовп Хрещатика. Авта, авта, європейські обличчя, казка! Ходив, як у сні, і все боявся прокинутися. Це був лямбдамотив цілого життя українця в Києві 1918 року.

О, ліпше було б не просипатися осіннім ранком 14-го листопада!

Коли підіймався по сходах Банкової II, то ціла істота була наелектризована одним почуттям: „це — Генеральний Штаб України”. І підіймався, як по сходах храму, і радів, що в цім храмі сидить жрецем — мій Начальник.

Перед дверима оперативного відділу завмирає серце. Стукаю — „Прощу”. Заходжу. Якийсь незнайомий старшина з майже селянським, простим, привітно-симпатичним обличчям, підноситься з-за столу. Ми знайомимося. „Військовий старшина Тютюнник. Полковника Мешковського зараз немає. Я — його помічник”.

Це був той самий Василь Тютюнник, який потім творив українську військову історію до кінця 1919 року. Начальник Штабу Дійової Армії, пізніше Командувач її. Це був той, безперечно, найвидатніший старшина і полководець український, який створив національну армію України, який провадив нею аж до оволодіння Києвом 1919 року, який був потім заходами „демократів” духу і розуму усунений від праці, а в трагічний момент початку останньої катастрофи 1919 року покликаний знову. То був той отаман Василь Тютюнник, що, запалений духом любови до Вітчизни, згорів, як свічка на славу історії української, — людина, про яку ще багато напишуть (мусять!) історики і поети. Людина, яка для свого часу, для наших сумних днів була своєю величиною неспівмірною, незрозумілою, навіть чужою, як усі видатні українці нашої трагічної історії.

Тішуся надією, що ще пощастить колинебудь виконати обов'язок цілого життя — видати „книгу про Тютюнника”. Тому обмежуся на цім місці тільки тим, що

сказав вище. Оцей то Василь Тютюнник і був помічником полковника Мешковського. В той же день я побачився з Мешковським і був зарахований на службу в Оперативнім Відділі Генерального Штабу.

Почалася моя служба під зверхництвом старого, поважного і відомого мені Начальника, тільки тепер уже у відродженій Українській Державі.

Головне Управління Генерального Штабу, коли я вже добре приглянувся до нього, трохи розчарувало. Крім Оперативного Відділу, почасти Розвідчого (1-го Генерал-Квартирмайстерства) та відділу Служби Генерального Штабу (II-го Генерал-Квартирмайстерства) — решта Управління робила, загально кажучи, дуже малоросійське вражіння. Особливо це приходить ся сказати про Дисльокаційний відділ, з яким я найбільше мав до діла (як завідуючий Дисльокаційною частиною Оперативного Відділу), на чолі якого стояв типово-російський явно-ворожий Україні — військовик (ген. штабу підполк. Харітонов). Але саме відділ Служби Генер. Штабу, завдяки помічникові Начальника його — підполковникові Безручкові, та Оперативний Відділ, завдяки керівникам його — полковникові Мешковському та підполковникові Тютюнникові — були, власне кажучи, двома українськими оазами в пустелі малоросійської бюрократичности та російської ворожости.

Завдяки актуальному характерові праці в Оперативному Відділі та його особливому значенню для Української Держави 1918 року, він творив головний нерв не тільки військового, а навіть і політичного життя того часу.

І який же щасливий збіт обставин з'єднав у цім відділі таких визначних старшин і патріотів, як Тютюнник і Мешковський!

Дуже мало було спільного в характері цих двох людей. А втім, це не перешкоджало їм з'єднуватися в одноцільній гармонії активної й корисної праці.

Підп. Тютюнник — енергійний, гарячий, вмить охоп-

люючи найскладнішу військову ситуацію, блискавично переходив до рішення, часто парадоксального в своїй талановитості. У цього старшини талант завжди проявлявся яскраво і сильно, і тому переважно домінував над зимним розрахунком.

Полковник Мешковський був персоніфікацією військовості і духово, й фізично. Суворі дисциплінованість чисто-військового, зимного й світлого розуму, солідний науковий багаж і, дійсно геніальна пам'ять — ось його найбільш яскраві прикмети, що не перешкоджали йому бути більш, ніж старшиною генерального штабу. На мій особистий погляд, полковник Мешковський був своєю вдачею скорше командиром, начальником, аніж шефом штабу — наукової лабораторії. У нього була занадто сильна, занадто нееластична для старшини генштабу воля чисто полководчеського типу.

Я не скажу, що комбінація Тютюнник-Мешковський була близькою до ідеальної. Дві сильних волі не терпять разом апарат військової установи (і я не знаю, чи була б щасливою їх праця в дійовій частині).

Але, власне, тоді, 1918 року, в Оперативному Відділі Генерального Штабу молодій Держави — ця комбінація була чудовою.

Справа з'ясується колосальною кількістю праці, що обтяжувала тоді Оперативний Відділ і належним розподіленням, розмежуванням її між полк. Мешковським і його Помічником. А праці було так багато, що одному чоловікові провадити її не було можливості. І керування Оперативним Відділом було, як це не дивно, поділене між полковн. Мешковським і підполковником Тютюнником, зрозуміло, при цілковитій єдності системи і поглядів в обох старшин. Ця, може й не строго-військова система, була вимогою самого життя. І дійсно, в Оперативному Відділі тоді були зосереджені такі справи:

- 1) Оперативне керування частинами на фронті
- 2) Організація майбутньої Армії

- 3) Реєстр існуючих частин
- 4) Дислокація австро-німецьких частин
- 5) Військові справи „мирової” конференції з Росією
- 6) Контакт з німецьким командуванням
- 7) Всі зносини з німецьким командуванням не тільки військового міністерства, а, часто-густо, й інших офіцій.

З такою кількістю праці могла справитися тільки подвійна паралельна діяльність двох енергійних, невтомних і сильних волею працівників, таких, як ними були покійні Тютюнник і Мешковський.

І, дійсно, в Оперативному Відділі тоді не було ані свят, ані урядових годин. Завдяки тому, що Відділ був головним нервом тодішнього державного життя, в ньому може більш, ніж деінде, відчувалася вся важливість часу для будування Держави, відчувалося, що кожен день, кожна година не сміє бути прогаяною. І як боляче, що не всі тоді інституції Української Держави відчували це саме.

Сам полковник Мешковський вічно бадьорий, вічно енергійний, рухливий і діяльний, був живим прикладом для своїх підлеглих. Він електризував усіх своєю енергією і цим, може, пояснюється, що він рідко вживав якої-будь кари для підлеглих, крім виразнішого погляду, або (дуже рідко) лаконічного зауваження. Та й склад Оперативного Відділу був напрочуд гарним. Віда була тільки з шефами канцелярії, які разів зо два мінялися, бо ж, дійсно, треба було особливих здібностей, щоб в ті часи провадити складне, в кількох мовах, листування. Але вцілому склад Оперативного Відділу працював так, як тільки можна працювати в межах можливостей людини. Це була машина, пущена в максимальний рух і надхненна душею цієї машини — полковником Мешковським. Для такої праці — дисциплінованості й акуратності було замало. Потрібно було мати свідомість національно-державних завдань України, потрібно було мати активний творчий патріотизм і просто кажучи — само-

відданість. Як успівав полковник Мешковський і як у нього вистачало сил керувати оперативними справами, вести складне листування і підтримувати постійний зв'язок з німецьким командуванням, літерально по всіх га-лузях політично-державного життя: виробляти різні штати, накреслювати різні проекти, робити сотні відпо-відальних доповідей, заступати Військове Міністерство України на „Мировій Конференції” з Москвою і засту-пати його бездоганно (щоденно в Оперативному Відділі готувалося автором цих рядків кілька спеціальних мал України з „варіантами” кордонів для ілюстрування до-повідей полк. Мешковського на Конференції), інформу-ватися докладно про складну політичну ситуацію й бути в ній поінформованим так, як тільки один полковник Мешковський умів бути поінформованим, — це все було таємницею його зверх-людської енергії й працездатно-сти. До цього треба додати, що полк. Мешковський по-надто читав лекції з політичної географії в Інституті Близького Сходу, що заснувався був тоді в Києві (він був одним з небагатьох українських викладачів цієї школи).

**
*

Натурально, що така визначна індивідуальність, як полк. Мешковський, в орбіті своєї широкої діяльності не могла не придбати численних ворогів. Але вороги полк. Мешковського, в той час, прислужувалися тільки його славі, яко патріота, промадянина й старшини.

Пригадується такий випадок: полк. Мешковський тількищо звідкільсь приїхав і горячково щось пише при столі. Стук в двері: „прошу” — звучить голос Полковника. Входить молоденький русявий поручник, явно „тонного” вигляду, з адъютантськими аксельбантами, й починає чисто петербурзьким акцентом: „Гаспадін Палковнік! Генерал Н. приказал мне спросить”... Але йому прийшлося увірвати свою тираду під стримано-обуре-ним запитанням полковника: „Пане Поручнику! дозволь-

те запитати — в якій Державі ми живемо?” — „Так точно, на Україні, я знаю, но ще...” — „Так потрудіться розмовляти в офіційній установі державною мовою!” — „Слушаюсь! Но я, відітелі, гаспадін полковнік, ще не научілся і потом я із штаба Гетмана.” — „Тоді можете іти й доповісти генералові Н., що в Оперативний Відділ Генерального Штабу належить за справками присилати старшину, який володіє українською мовою.” Поручник червоніє, ніяковіє і відходить, буркнувши за дверима щось не дуже приємне на адресу „етіх щірих”.

Такі сцени, трапляючись досить часто, звичайно, спричинялися до вироблення „опінії” про полковника Мешковського, особливо в „сферах”, що комплектувалися тоді майже виключно з голодних петербурзьких урядовців, яким, зрозуміло, „ета Україна” була тільки тимчасовим засобом для „насищення” пугстого шлунок.

Були й більш серйозні випадки.

Тепер уже не секрет, що серед службовців Генерального Штабу були не тільки вороже наставлені Україні російські старшини, але й просто денікінські шпигуни. Нахабним, одвертим ворогом був один з начальників відділу в Генеральнім Штабі, підполковник Х-ов, який іноді заглядав до Оперативного Відділу. А тому що цей суб'єкт не говорив на „етой мове принципіально”, то відвідини ці носили завжди дуже небезпечний характер, принаймні для цього непроханого гостя. Пам'ятаю, як гарячий підполковник Тютюнник раз не витримав і кинув Х-ову в обличчя назву його дійсної професії, на що п. Х-ов поспішив ретируватися, щось белькочучи про „дуель”. Але, ні енергійні заходи полковника Мешковського, ні одверта образа кинута Тютюнником, не захитали службового становища п. Х-ова. Він був „непреодолім”. Фундамент його був дуже міцний. Українці — старшини Генерального Штабу мусіли, зціпивши зуби, працювати, літерально, у ворожій кублі, працювати й перемагати перешкоди до цієї праці, бо було ясно, що сидіти в цей час, склавши руки, робити веселі подорожі

по Україні à la деякі українські соціалісти — ця роля була негідна українця та ще й військового. І тих наших сватків, що по-малоросійському сиділи по хуторах і „не підтримували владу Гетьмана”, ласкаво уступаючи своє місце на Україні ворогові, — і полковник Мешковський, і підполковник Тютюнник з обуренням одверто ганьбили й кляли. Але у відповідь діставали іронічну усмішку й навіть журливе співчуття — мовляв — „що ви знаєте, фахівці!” В цьому, властиво, й треба шукати джерела того відношення до своїх визначних Покійників, яким їх оточував загал аж до моменту їх смерти гідної вояка, смерти на варті, в часі виконання свого героїчного обов'язку — оборони Батьківщини. В цьому джерело тих епітетів, що повторюються деякими сліпими й досі: „зарозумілий атаманчик” — для Василя Тютюнника, що ввесь час вів запеклу й успішну боротьбу саме з о т а м а н і є ю не на словах, а на ділі; і „гетьманський фахівець” для Євгена Мешковського, що був за часів Гетьмана пугалом для малоросів і начальником майже одинокого, одверто й активно діючого у к р а ї н с ь к о г о відділу в найважливішій гетьманській інституції...

Це найліпша ілюстрація до психології „демократичного” натовпу.

IV.

Так проходило наше життя в гетьманському Києві 1918 року. Лише — за мурами будинку на Банковій П. Праця, праця й праця в сфері виключно військовій, з однією думкою про створення міцної А р м і ї У к р а ї н с ь к о ї. І багато політичних таємниць залишалось для нас, молодших старшин Головного Управління Ген. Штабу, невідомими, та й не мали ч а с у ми їх знати. А в повітрі — щось відчувалося непевне. І це непевне ніби підганяло нашу працю, ніби ми увесь час боялися, що от-от якісь події її перервуть.

Несподівано загуркотів одного ранку вибух набоїв

на Звіринцю... І вістрям гострого болю відбився в серці кожного українця, ніби примусив розбурхатися від сонячного сну і подивитися крут себе.

Стріл в Айхгорна остаточно збудив. І стало ясно, що поки українські „партії” торгувалися між собою, а відтак насолоджувались блискучою ролею Пилата, пасивно віддаючи Україну на розп'яття ворогам, прийшли москалі й різні чужі Україні люди і, так би мовити „безкровно”, її завоювали. Ясно ставало, що гетьманський уряд є лише мимовільною декорацією, а країною править всеросійський Протофіс і „Союз земельних собственников” — при допомозі карних експедицій.

І тоді ставало зрозумілим Шевченкове „Гірше ляха свої діти її розпинають”. Розпинають одвічним ледарством, духовою обмеженістю, хуторянством повітових робесп'єрів і марксів.

...Надходила осінь. Завжди веселе обличчя полковника Мешковського ставало все сумніше і вже рідко почувався його веселий бадьорий сміх, веселе слово... Як темна ніч, сидів за своїм столом підполковник Тюннюк, до якого останніми часами приходило все більше й більше якихось незнайомих старшин.

Далі події пішли з хуткістю руху по похилій площі. Промайнула остання надія — кабінет ес-єрів — і згасла в два тижні. Нарешті — рокований акт про „федерацію”, попереджений нахабно-федеративним освідченням начальника Генерального Штабу, підполковника Слівінського (колишнього ес-єра, правда, військового часу) на зібранні старшин Генерального Штабу. Це освідчення зробило гнітюче вражіння.

Полковник Мешковський прийшов із зібрання в такім настрою, в яким ще його не приходилося бачити. Обурення, гнів, біль душили його і він не находив слів для виразів.

Якою Голготою був цей час для кожного українця! Знати, що всякий вибух в Україні, всяка спроба повстання — негайно приведе на Україну большевиків (а це

було ясно для кожного військового) і, в той же час, вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне обплівування й гвалтування всього святого для українця — на Україні, на своїй рідній землі!

Все, що почувало себе на Україні „общерусским” або просто „русским”, — все це нахабно підняло голову й вивергало бруд і отрую.

Руки самі собою стискалися в кулаки, бажання крикнути цій гидоті „геть” було велике, інстинктове, палке, але... але ж кожному було ясно, що перший чин в цьому напрямку розруйнує хиткі підвалини з такими офірами започаткованої Державности, і в першу чергу зруйнує кадри Армії. Було ясно, що повстання стане останнім зусиллям Самсона.

В Оперативному Відділі сірими сутінками висів смук. На довершення всього — щез підполковник Тютюнник — квартира його стояла пустою.

Тільки військова людина може зрозуміти трагедію, яку тоді переживав полковник Мешковський, цей зразок військовости і... майже повної „аполітичності” — тільки патріот, тільки воїн.

Він знав, де знаходиться Тютюнник. Більше того, завдяки йому й підполк. Тютюнникові, з безпекою для їх життя, в останніх днях було одіслано останній транспорт зброї й набоїв до кур'я Січових Стрільців до Білої Церкви.

Полковник Мешковський не находив собі місця. В Генеральному Штабі нахабно ходили люди вже в російських погонах і з погрозою кидали услід йому „щірий”. В Києві були, безперечно, організації повстанчі, але полк. Мешковський нікого в них не знав. Він був знайомий тільки з деякими ес-ефами.

Пам'ятаю, як він розмірковував: — „Підняти повстання тут, не така трудна річ... обеззброїти гетьманський конвой... Ах, нема Тютюнника!” Видно було, що сотні плянів вставали перед ним в ці чорні дні. І трудно сказати, як би скінчилося існування полк. Мешковського

тоді в Києві. А що воно скінчиться, і хутко, — це для нього не було секретом. Опінія гетьманських, а вірніше — російських сфер про нього була відома: „самостійник і щірий, очень опасен, может испортить все дело” і т. п.

Питання було тільки в тім, як вивести полковника Мешковського „врасход”, щоб ця, будь-що-будь, відома в Києві постать щезла найбільш натурально. На цім місці хотілося б раз назавжди покінчити з дуже невдало складеною ворогами покійного Генерала казкою про „командирування його Гетьманом до французів, щоб скорше привести їх на Україну” і т. п. (ніби республіканський уряд до Антанти нікого не вислав!). Отже, беру сміливість ствердити, що відрядження це було зовсім не для того, щоб „просити Антанта на Україну”, а лише „для зустрічі Антанти”, та й справа була зовсім не в тому, яке офіційне завдання було надруковане в документах полк. Мешковського. Справа полягала в самому факті командировки, командировки через повстанчий фронт, командировки, що була вибрана як найліпший засіб позбутися цього небезпечного „щірого”, бо ж камарилля, яка посилала полк. Мешковського, була переконана (і не без підстав!), що посилає його на певну смерть.

Плян був хитрий і мстивий. Мовляв: загинеш від своїх-же!

Вороги помилилися — і з жахом через кілька днів читали комунікати Галицької Армії за підписом полковника Мешковського, як Начальника Штабу.

Залишитися ж в Києві до вступу в нього військ Директорії, випити гірку чашу до дна, — випало нам, молодшим співробітникам Оперативного Відділу Генерального Штабу, самим, самотнім, без улюбленого Начальника, без керування його, полишеними на власні сили...

Багато пройшло часу з тої пори, було багато й радісного, й сумного (особливо сумного!), і спіткалися ми знову з Генералом на спільній службі тільки через рік.

Багато пережив за той час Покійний, спочатку Начальник Штабу Південно-Східньої групи, потім Волинської. Але ніщо не змінило цього залізного чоловіка. Це був усе той же спокійний, дисциплінований і дисциплінуючий начальник, з тим же світлим розумом, з тією ж невичерпною енергією, з тією ж феноменальною пам'яттю.

V.

...Був кінець страшного і рішального 1919 року. Отаман Тютюнник, пробувши в демісії несповна місяць, був знову покликаний рятувати Армію і Державність. Занадто він був патріотом і вояком, щоб одмовитись від обов'язку. Україна була для нього дорожча за життя — і він переступив через свою ображену амбіцію, вибачивши тим сліпим, що кидали в нього брудом ще недавно. Але з 10,000 батнетів наддніпрянської армії, які він передав своєму наступникові, він одержав від нього ледве 2,500, виснажених, спроневірених, перемучених, обтяжених великими транспортами ранених і тифозних хворих. Це вже була — мокра солома, яку годі було запалити так, як він запалював військо в веснянім наступі того ж року. Але отаман Тютюнник знову запалав... І до останнього дня вірив, що запалить і військо. Бракувало тільки помічника в цей страшний дванадцятий час, коли довершувалися часи і реченці, коли рішалася доля України. І тоді, цілком природно, був покликаний полковник Мешковський, яко Начальник Штабу Армії.

Тільки помінялися місцями — хіба для них обох існували різниці між „посадами”? Обидва були українці і вояки. Обидва служили Україні, офіруючи їй всі свої сили, всю душу й розуміння.

Думаю, що ні світова історія, ні світова література ще не знають того, як діяли й що переживали ці два воєнноначальники українці, даючи безприкладний зразок героїзму й відданости Батьківщині.

Отаман Тютюнник палав останньою, надлюдською енергією і родив свої блискавичні, справді — наполеонівські пляни. Полковник Мешковський перетворював їх в останні трагічні накази, давав їм форму.

І який же жах, яка трагедія була в тому, що дійсність сміялася їм в обличчя. Найбільш певні, найбільш прості пляни, перетворені в наказ, — були перекреслювані катастрофальними обставинами, що змінювалися з калейдоскопічною хуткістю.

...Це, здається, був один з останніх плянів. Польське військо наближалося до лінії Кам'янець-Проскурів-Шепетівка. Бувши певним, що ці три важливі пункти будуть зайняті польським військом, отаман Тютюнник рішає: зосередити рештки армії за лінією цих пунктів, дати їм короткий відпочинок, розвантажити їх від ранених і хворих, і, добре знаючи, що дні Денікіна поранені, через кілька днів, за відступаючими росіянами, поволі займати Правобережжя. Плян до геніяльності простий, логічний і цілком легкий до виконання. Дається відповідний наказ і вимагається від уряду відповідних кроків.

Але треба ж було злої долі, щоб польське військо, зайнявши Шепетівку і Кам'янець, — „чомусь” не зайняло Проскурова. І Штаб Армії, під гарматним вогнем слабенького Денікінського відділу, мусів, через кілька днів, вирушити з Проскурова в час, коли наказ цей вже виконували війська.

„Победітелі” впевнено увійшли до Проскурова, не сподіваючись, що їхня перемога була перемогою Пірра.

А Українська Армія кончала... Останній акт трагедії... Останній плян, а надія на Господа Милосердного, щось подібне до того, коли, збившись зі шляху, в хуртовину, візник віддається на інстинкт коней... Плян полягав у тому, щоб прослизнути між большевиками й добровольцями, і потім бити слабшого з них. Але й цей плян був закреслений любарським „переворотом”, який, власне, зробився інтродукцією Зимового Походу.

Страшні були два чи три дні Любара, опис яких нагадав би найжахливіші сторінки з Едгара По.

Пекельно-страшна остання ніч... Трикумв'рат з хитрого пів-пугачова Волоха, божевільного Божка і дрібного шахрая Данченка, що, бажаючи захопити владу, ограбували передовсім державну скарбницю, зайняли телеграф і телефон і виставили на дорогах свою варту.

Штаб Армії видав начальникові Юнацької Школи полковн. В. наказ: негайно заарештувати Волоха, Божка й Данченка. Але Школа почала „мітингувати” й наказу не виконала.

Штаб Армії мусів вночі виїхати негайно до Чорторії...

Любарські події здавалися „великими” тільки сучасникам. В дійсності вони були останнім ударом пензля, останньою крапкою над „і” цілого комплексу попередніх подій, цілої попередньої системи.

І тепер можна з цілою певністю сказати, що навіть заарештування внутрішніх зрадників не змінило б, а хіба тільки б загальмувало, на якийсь час, далші події.

І ще одно напевно можна тепер сказати, що Любар, власне, морально вбив Отамана Тютюнника, і його фізична смерть кільканадцять днів пізніше була тільки наслідком цієї моральної смерті.

Він уже був з підвищеною температурою, коли вирушали до Чорторії. Полковник Мешковський, можливо, був з температурою ще більшою, але його велетенське здоров'я дозволяло триматися майже нормально. Тільки в Чорторії його підкосило і він мусів лягти.

Останню диспозицію своєму заступникові (яко „найстаршому рангою”), отаманові Омельяновичеві-Павленкові в Зимовий Похід Отаман Тютюнник писав при 40°. І, тільки зробивши всі розпорядження, здавши Армію, він впав у непритомність, щоб уже не встати й померти після страшних терпінь, від розриву серця, що ціле життя билось для України.

Залізне здоров'я полковника Мешковського, що пе-

реніс, пролежавши лише 2-3 дні, майже цілу хворобу на ногах, дозволило йому ще доглядати останні дні свого товариша зброї і влаштувати йому почесний похорон.

Але смерть ненадовго розлучила нерозлучних. Через пів року куля одвічного ворога, при відході з рідної землі, підкосила багатирське життя полковника Мешковського, і він з'єднався з Отаманом Тютюнником там, де немає „ні печалі, ні воздыхання”.

Там вони обидва відпочинуть від своєї надлюдської, зверхильної праці на землі — для Рідного Краю.

**

Хай вибачить пам'ять Покійного Генерала, що спомини ці не мають пляну, що вони — лише мало пов'язані уривки, схематичні й неповні. Але, сподіваються, що й по цих небагатьох рисах читач домалює собі постать Генерала-лицаря без догани, промадянина й воляка, людину, що пройшла крізь життя з гордо піднесеним чолом, просто й прямо, не хитаючись і не збочуючи — так, як дай Боже пройти всякому чесному українцеві свій від Бога определений шлях на землі.

Майбутні письменники України напишуть про таких людей, як Мешковський і Тютюнник, прекрасні книжки. Але ми, наочні свідки, занадто близько бачили їх велич на грізнім тлі недавніх подій, щоб спокійно й докладно їх змалювати.

(Писано в таборі Щипйорно, восени р. 1922)

НОТАТКА 40 ЛІТ ПІЗНІШ

Ще за часів служби в штабі Галицької Армії хтось (певно агентура) був пустив чутку, що Мешковський — „поляк”. І це, розуміється, зробило р. 1918 „своє”. Але, на жаль, цю чутку було відновлено тепер в некрологах по смерті бл. п. Єлизавети Мешковської-Прокопович в Парижі, вигадавши при цім „графське” походження покійної дружини генерала.

Отже доводиться категорично заперечити ці вигадки: покійний генерал походив з шляхетської, але козацької родини Полтавщини, і його середньою школою була Православна Духовна Семінарія...

Що ж торкається бл. п. пані Єлизавети Прокопович-Мешковської, з дому Соболевської, то походила вона з славетної родини відомого петербурзького вченого, професора історії літератури, який графським титулом ніколи не користався. Серед ближчих кривних бл. п. Єлизавети були також французи, зокрема один французький адмірал, який помер відносно недавно, чи ще не за життя його племінниці — української емігрантки.

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ТЮТЮННИКА*)

Не знаю, чи залишила нам історія ім'я будівника храму Діяни Ефеської... Натомість ім'я Герострата відоме широкому загалові дуже добре.

Завше притадується ця властивість людської психіки в зв'язку з пам'яттю (чи, вірніш, безпам'ятством) про Василя Тютюнника, І-го помічника Начальника Генерального Штабу (оперативної частини) 1918 р., помічника Начальника Штабу Дієвої Армії і Командуючого Наддніпрянської Армії УНР 1919 р.

Химерний збіг прізвищ з розстріляним Юрком Тютюнником, анахроністична тепер, а по 1919 р. невідповідно забарвлена ранга „отамана” (а проте, р. 1918 ця ранга, як ранга надана спеціальним наказом Директорії, мала свій героїчний патос і державницький стиль!), а вірніш, певно — скромність Василя Тютюнника, та шляхетна і мужня скромність воїна, що так несподівано вражала на тлі революційного хаосу, поруч з щирою частіш псевдо-революційним позуванням.

І от наслідки: жадних біографічних матеріалів, жадної згадки, жадної дати... Коли пишеться, чи говориться про нашу збройну силу, її формування, її історію, її чини, то згадується всі імення, часто такі випадкові, з примхи історії причеплені до неї, але ім'я „Отамана Василя”, як з пошаною звали його зовсім не сентиментальні повстанські ватажки, — бракує.

Що ж? Ми докладніше знаємо про діяльність Брюховецького, ніж Юрія Немирича, Максим Кривоніс — більше відомий за полковника Кричевського, — отже

*) Передруковую без змін цей нарис, написаний в 10-ту річницю смерті Василя Тютюнника (19. 12. 1919) і надрукований свого часу в календарі-альманасі „Дніпро” (Львів, 1930) з підписом „сотник Е. М.”.

нащадки наші більше знатимуть про якогобудь Волоха, ніж про Василя Тютюнника.

I.

В міру збудована статура високого підполковника, однаково добра для піхоти і для кінноти. Явно-професійна військовість постави на тлі досить строкатої військовости р. 1918 в Києві. В поклони, в привітанні, в сти-сць руки.

Підіймаєте очі — і — який контраст! — простецьке „мужицьке” обличчя, наче з сірого каменю степового витесане. Не зовсім лагідний і ледве-іронічний усміх на простих устах. Очі — найхарактеристичніше в людині — не завжди беруть участь у цім усміху: вони зовсім не „жарі” і не „рідні”, — постійна в них поважна глибина і та сіра сталевість, що є ознакою зовсім не української волі (слово, що в нашій мові, під впливом ріжних „земель і волі”, зовсім затратило свій природний сенс). Північні, неукраїнські, і майже не слов'янські — були варязькі очі Василя Тютюнника.

Таким бачимо його у кабінеті начальника оперативного відділу Генерального Штабу, що містився р. 1918 в Києві на Банковій вулиці.

Надзвичайно природна українська мова і при тім культурна (весна р. 1918!), цебто чиста і — навіть — стилева.

А поруч, тут-же — бігає якийсь брונет досить цивільного вигляду хоч і з сотницькими відзнаками, і при кожнім спітканню з кимсь звикло, видно вже довший час, кидає:

— „Прабачаюсь!”

Зміст цього слова довелось взнати значно пізніше, хоч мене просто пекла цікавість. Брונет, страшенно здивований запитанням, відповів обурено:

— „Ах, Боже ж мой, подівітесь в словник: ізвініть — прабачіть, значіть ізвіннююсь — прабачають. Ясно!?”

Треба, правда, зазначити, що в І генералквартирмейстерстві українська мова не „вражала” так, як в інших відділах Ген. Штабу, де всевладно лунала по-тодішньому „федеративна”, а по-теперішньому „всесоюзна”. Начальники відділів — оперативного — бл. п. полк. Мешковський і розвідного — підполк. Колосовський, як і сам генерал-квартирм. — ген. пор. Дроздовський — вільно володіли державною мовою і завжди її вживали, що приводило інших часто до шалу (ведь російській офіцер, рускаво генеральново штаба — і подумайте! — така щирість!). Тільки в Відділі Зв'язку, на радість явних і тайних агентів російських, уперто „гвардійонствував” якийсь джінджикуватий і мало-військовий „льотчик”.

В мові Василя Тютюнника вразили нові для мене вирази: „бігме” і „прошу я вас”. Уживав він їх особливо, коли хвилювався.

Запам'яталася також акцентована виразність титулювання ним інших старшин (а тоді деякі ранги були не дуже короткі).

— „Пане військовий старшина!”

— „Пане генеральний хорунжий!”

Рідко трапляється таке „припасування” начальника і помічника один одному, як це було між — тоді ще полковником — Е. Мешковським (героїчно вмер р. 1920, поцілений російською кулею в нерівному бою) і тоді підполк. В. Тютюнником.

Не пригадую жадного моменту незгоди, „тертя”, чи, боронь Боже, фатально-української заздрости, ба навіть хвиливого незадоволення. Секрет цього простий: обидва військовики (вірніш — воїни, вживаючи старовинного, але до обох — дуже влучного означення) — з покликання, а не з „обставин життя”; обидва походженням з козацької Полтавщини, обидва видатні старшини; нарешті, обидва психологічно — „командири”, а

не „начальники штабів” (два основні типи вищої старшини), цебто люди не „кабінету”, а — „поля” і здібности працювати в „бойовому” (отже й революційному) ритмі.

Дивна доля зробила так, що на початку їх спільної служби начальником був В. Тютюнник (за Центральної Ради), а помічником його Е. Мешковський, пізніше, аж до повстання проти російсько-німецької окупації р. 1918 — навпаки — начальником В. Тютюнника був Е. Мешковський.

Але за місяць до своєї смерті В. Тютюнник, Командувач Армії, знову запросив Е. Мешковського на посаду начальника штабу Армії до себе і вони з нелюдською енергією кермували здесяткованою тифом Армією, що не мала запілля і була щільно стиснута зачарованим колом суцільного фронту радіусом яких 10 кілометрів, аж поки обох їх по черзі не звалив з ніг плямистий тиф.

Їх спільна служба — це була гармонійна співпраця двох видатних людей. Навіть для сторонньої людини, як видовисько, — рідка і прекрасна картина напружено-доцільної чинности двох сполучених спільною волею інтелектуальних енергій.

Ніби сьогодні, чую виразний голос В. Тютюнника:

— „Слухаю, пане полковнику”, — точнісінько так, як у листопаді р. 1919, в протилежних ролях:

— „Пане отамане! Генерального штабу полковник Мешковський прибув згідно вашого наказу”.

І пан отаман струнко стоїть під час рапорту „на позір”.

Це „обряд” — може дивний для цивільної психології, але істотний для війська.

А за вікном — брудний листопадовий Проскурів — фатальне місто, де російські ес-ери спровокували відомий виступ жиців в початку р. 1919, що приліпив до нашої Армії провокаційну етикету „погромництва” і відограв ролю фальшивого документу в паризьким суді р. 1927.

Тифозна слота; розпаношена волоховщиною гайдамацька анархія; за дві станції — денікінський „офіцерський Симферопольський полк”; кілька кілометрів на північ — „незалежна пашковецька республіка”. А — в резерві штабу Армії — ...Спільна Юнацька Школа... остання ставка.

— „Доброго здоров'я, пане полковнику! Ситуація така” і обидва схилиються над мапою.

2.

Дар передбачення. Власне дар, а не набута здібність. В грудні р. 1918-го — точна прогноза щодо „соборности” в стратегії, точний термін евакуації Галицькою Армією рідної її території: „до квітня провоюють, поки набойів вистане”. В грудні-ж р. 1918 в Києві — пророче передбачення неминучости воєнного союзу з Польщею: „пошліть у Варшаву — за 2-3 тижні матимемо почесний мир, а за місяць - два очищення України від російських банд”. Це звичайно, тоді, в „трудова-конгресовій” атмосфері псевдо-патріотичної, а то й просто пораженської — щодо Росії — демагогії — було психологічно гласом вопіючого в пустині.

Порожні історичні ремінісценції на тему „ляхів” і далеко не порожні, бо свідомі нацькування московських і місцевих росіян власне в цей бік — робили своє.

В квітні р. 1919 пророкування про неминуче спіткання з військами Денікіна, ще тоді, коли Денікін щойно почав кильчитися. „Весна пригріє і Денікін ще розпухне, — треба вже тепер знати, чи ми б'ємося з ним, чи ні*), тому треба негайно вислати нашого генерала (мав він на оці поважного й шляхетного ген. Янушевського) до Бу-

*) Сам В. Тютюнник був певен, що битися будемо, але він у вищій мірі був „аполітичний”, звичайно не в демагогічнім значінні цього слова, й засадничо ніколи не хотів робити натиску стратегією на політику уряду. Слова в наведенню — точна реконструкція мови В. Тютюнника.

карешту, щоб з'ясувати там, куди вітер віє. Бо — додав — не можна допустити ані на хвилину, прошу я вас, щоб наша армія стала проти другої і не знала, властиво, що їй робити. Одна година такого стану може загубити нас. А, бігме, так може трапитися.”

Історія дальших наших відносин з денікінщиною, немов історія старовинних Мідян — темна й малозрозуміла. Кульмінаційний момент цих „відносин” — трагічний контреданс у зайнятому нашими військами Києві р. 1919 — ще чекає на своє висвітлення... Одне ясно, що послухавши в свій час Тютюнника, мали б перед собою простішу й яснішу путь, хоч серед причин непростимої неконсеквентности щодо денікінщини були такі головні:

1) Приспаний російським режимом національний інстинкт вкупі з ледачою хитрістю лукавого хахла: і вони, мовляв, проти большевиків, і ми проти, отже... (Точнісенько так, як р. 1918, — і ми „ліві” і вони „ліві”, отже...).

2) Несмертельне — „якось то буде”, бо, „що там гадати сьогодні? — коли наблизимся, — тоді й розжуємо”; і 3) Об'єктивні труднощі (а коли їх не було і коли їх не буде?) і загальна скомплікованість становища, що, розуміється, погіршувала все в кілька разів.

Результати відомі:

1) Спіткання з денікінськими відділами притрапилося, само-сабою, „несподівано”.

2) Революційне первородство наше, національний дух нашої Армії заламалися на проклятих „демаркаційних лініях” з денікінськими військами і Армія наша, дійсно, „не знаючи, властиво, чи їй треба битися, чи ні”, простояла на них значно більше, ніж годину.

Це і був той „опортунізм”, той брак принциповости, що тяжко карає всякий неконсеквентний рух, і за який завжди мститься історія.

Найменше вагання щодо денікінщини було б, взагалі, ознакою, що не промовляла б за міцність свідомости нашої. Якою ж страшною ознакою для нас було

те довге, нудне й огидне вагання, що мало місце р. 1919! Навіть, ще й тепер не всім з наших людей ясно, що денікінщина — державно-політично — була, большевизмом другого сорту, „білим” ерзатцом всеросійсько-босяцької „червоної” армії, яка разом з большевиками нищила в першу чергу „український сепаратизм”, і що Антон Іванович Денікін допоміг лише Льву Давидовичу Бронштейн-Троцькому, — „собірать русскую землю”.

Один із видатних російських емігрантів, Мілюков, обговорюючи історію й значення денікінщини, підносив як найголовнішу заслугу ген. Денікіна те, що він, „всупереч вимогам стратегії”, — не тільки не скоординував своєї чинности з „летлорівцями”, а, навпаки, прислужився до нищення Української Армії і „боротьбу з большевиками” приніс в жертву „цілості Росії”, цебто свої „соціяльні” інтереси занехав в ім'я інтересів імперіялістичних.

Варто над цим зупинитися кожному українцеві, бо в цім розгадка того, чому „большевики досі не збанкрутували” і чому Росія досі держиться, як казав Герцен „чорт знаєт на чом”. Ми знаємо на чому: на стихійному великодержавницькому інстинкті Москви.

Всілякі розумування на тему „чи справились би ми з силами Денікіна”, що така боротьба була б „проти Антанті” і т. п., і т. п. — це вигадки, подиктовані, в кожному разі, не надміром хоробрости, бо, насамперед, ми напевно змели б денікінщину з нашого шляху, як зайве сміття, змели б її нашою революційністю і нашою державницькою волею. „Антанті” залишилося б хіба оплескувати переможця, а в кожному разі „прийняти факт до відома”.

Що це не безпідставні фантазії пост фактум, яскравою ілюстрацією служить блискучий удар кавалерії полковника М. Аркаса, який з дозволу, даного на власну руку бл. пам'яті Е. Мешковським, на той час начальником штабу Південної нашої групи, так стусонув денікінських героїв, що вони, не оглядаючись, в рекордовому часі

опинилися з-під Бірзули аж у Роздільній. Натурально, що таке „самоуправство” скінчилося для полковника Аркаса офіційною доганою в наказі, для полковника Мешковського, що поступив в данім разі лише, як військовий, — військово-побльовим судом (шкода, що той суд не відбувся і справа була „припинена”, — може б ця справа своєчасно освітлила фатальну помилку нашої „політики”, але ці видатні наші старшини залишили нам солідний аргумент щодо того, „чи справимося ми з силами Денікіна”).

В. Тютюнника не послухали весною, не послухали й пізніш. І ото одного приємного літнього вечора штаб Юрка Тютюнника повідомив „несподівано” Штаб Армії, що передові наші частини спіткалися з роз'їздами Денікіна і... „жадають директив”.

Цілу ніч тяглися наради... А на другий день Штаб Головного Отамана видав наказ про „демаркаційні лінії”.

Формальна відповідальність за цей нещасливий наказ лежить ніби на бл. п. Головнім Отамані Петлюрі, але було б помилкою складати його лише на того, хто безперечно мав живий національний інстинкт і жадних ілюзій щодо реставраційно-імперіалістичних (хоч і „псевдо-антибольшевицьких”) і убійчих для України інтенцій денікінщини — не плекав. Можу посвідчити, що бл. п. Петлюра належав до тих, дуже небагатьох українців, що вже тоді не відчували субтельної різниці між „червоними” і „білими” росіянами. Без цієї властивости він не був би Національним Вождем. Але, на жаль, він був, повторяю, один з дуже небагатьох.

Мимоволі пригадалося пророцтво В. Тютюнника зовсім в іншій справі. Коли ген. Греків вів в Одесі „переговори з Антантою”, Тютюнник по апарту Юза з Жмеринки продикував йому: „Будьте певні, що за 1-2 тижні банди Григор'єва скинуть антантський десант у море”. В оригіналі було менше дипломатично, бо Тютюнник щодо тодішніх і в тих обставинах, і з тією „антантою” переговорів — був великим скептиком.

За тиждень ген. Греков по телеграфу (але вже не з Одеси) відповів: „а ведь Ви, пане атамане, білі прави”.

Покійний Головний Отаман був Вождем занадто „одержимого” типу; істота його була наповнена горінням ідеологічного порядку, частина ж „технологічна” часто вислизала йому з рук. Зокрема йому бракувало хисту оцінювати людей взагалі, а тим більше з так мало знайомої йому сфери військової (як певної породи людей). Він часто приймав на віру думку того чи іншого, в данім моменті присутнього, хоч би й цілком випадкового старшини. Персонал його штабу далеко не був таким, якого вимагав той відповідальний період нашої революції. В штабі тім було більше „виконавців” ніж „порадників”. Серед цього персоналу був і представник Галицької Армії на дуже відповідальній, можна сказати, керуючій ролі. Морально ця людина цілком відповідала своєму призначенню, фахова кваліфікація її була — достатня, але, як представник Армії, що нею безпосередньо керувала цілком самостійна, специфічно-галицька і в ґрунті речі зовсім і зовсім не антиросійська й антисхідня політика (чим далі — тим яскравіш), — людина ця на такий час була — нонсенсом. Ця людина виконувала директиви свого зверхника (д-ра Петрушевича), що через свого окремого посла в Парижі (відомого політичного русофіла — Панейка) тоді, власне, в той героїчний час останньої виразности, останнього оформлення нашої боротьби з Росією, — провадив на паризькім ґрунті переговори з... російськими колами.

Ця людина, крім того, дуже слабо уявляла собі, що, властиво, твориться на території України, а що найгірше, ця людина (як зрештою, більшість командного складу Галицької Армії) не могла не дивитись на всяку російську озброєну силу очима бувшого старшини австрійської армії.

Є підстави думати, що саме ця людина була автором „демаркаційних ліній” з Денікіном.

Справедливість вимагає додати ще один, не менше

характеристичний чинник: малоросійські ремінісценції частини наддніпрянського старшинства. Вони відіграли свою фатальну роль сприятливої „атмосфери”, в якій ідея „демаркаційних ліній” з’явилася й стала дійсністю. („Денікін — сила”, „Денікін — знаряддя антанти”, „воювати з ним — воювати з антантою” — і т. п. словесний реквізит, під яким ховалася малоросійська співзвучність з денікінськими малоросіянами, що творили більшу частину „вооружених сіл Юга Росії”).

Отже, як і завжди буває в історії, була ціла низка причин, що змусила бл. п. С. Петлюру дати своє ім’я під цей наказ. Майбутньому історикові буде зручніше опрацьовувати тему про „камянецький період нашої історії”, — для нас вона ще досить темна. Ясно одне: національний дух нашої Армії переломився на проклятих „демаркаційних лініях”. Це був кульмінаційний момент у напруженні національної революції нашої — літо р. 1919. Потім крива цього напруження починає невблаганно йти до долу.

...А у Василя Тютюнника була хіба найяскравіша і — на ті часи — либонь трохи контрреволюційна риса; він був занадто дисциплінований старшина.

3.

Але було таке убійче явище р. 1919 в історії нашого війська, коли й дисциплінованість В. Тютюнника не витримала.

Це явище — язва т. зв. „державної інспектури” — інституту, що, без сумніву, остаточно донищив нашу Армію разом з її командувачем — В. Тютюнником.

Не знаю, хто був автором цього найприємнішого для нашого ворога і найфатальнішого для нас проекту про утворення „державної інспектури”.

„Ідея”, як і кожна теоретична ідея, — була чудова. Постала вона в зв’язку з проявами денікінської небезпеки — психологічної (вістки про денікінські війська дійс-

но виклика́ли серед частини старшинства помітну „реакцію на малоросія́нство”). Отже, мовляв, „потрібним стає „помічне око” в частині, яке б контролювало й пильнувало моральний (в дійсності — більш національний, ніж державний) стан військових. На тодішнім жаргоні це називалося „охороняти від контрреволюції правих фахівців”, — ніби ця контрреволюція була гірша за контрреволюцію політично-військових кустарів з числа т. зв. „лівих”, а частіш псевдо-лівих, партійців.

В ті часи чомусь страшенно відрізняли „лівизну” советських банд від „правизни” — денікінських: тупа винниченківська політ. глупота, що покутувала ще довго в різних „укапізмах”, „боротьбізмах”, „незалежництвах”, ба й нині ще допниває в „радянстві”, „українізації”, „укрмові” й „укркультурі”...

Але ідею „держінспектури” яко-такো ще можна було прийняти. Та автори її, ідучи (як завжди) по лінії „перелицьовування на малоросійський язик” опрацювали закон про „державну інспектуру” так, що інститут цей, будиши природою своєю інститутом політичного комісаріату, — при реалізації у нас — обернувся в інститут партійного інспекторату.

Такий „держінспектор” наділявся 1) максимумом прав і... утримання, 2) мінімумом обов’язків — примітивно-донощицького характеру і 3) повною безвідповідальністю. Великої трагедії в цій малоросійській комедії не було б — навіть шкідливий паразит на тілі нашої Армії не дуже пошкодив би в тих часах, — страшно було те, що цей паразит силою закону ставав рівноправним командиром, другим господарем військової частини та ще й з правом вета в ділянці військово-оперативній. Приймаючи на увагу суцільну неграмотність „держ. інспекторського” персоналу у військовому ділі (головним „держінспектором” був земський статистик, а його заступником народній учитель), — можна собі уявити, які гомеричні розміри прибирала в дійсності ця „державна”, законодавчим шляхом введена в Армію

анархія і заперечення основної аксіоми військової адміністрації.

Знаючи ж добре, що, крім того, являє собою „держінспекторський” персонал — морально*) (чесних людей в нім можна було перерахувати на пальцях однієї руки!), Василь Тютюнник жажнувся наслідків майбутньої діяльності цього інституту й відразу зайняв непримириму до нього позицію. А треба додати, що утворення його остаточно сталося в часі переведення В. Тютюнником весняного наступу т. зв. „З'єднаних груп” р. 1919 з Кремінця (що було єдиним тоді містом на нашій території) в напрямі на Старокостянтинів і Проскурів (одна з блискучих операцій Покійного, переведена ним особисто на фронті, неймовірно-оригінальна стратегічно, бо-ж наші сили вели наступ замкнутим рухомим колом, оточені з усіх боків ворогом, але ця сторінка біографії Покійного вимагала б окремої праці).

Василь Тютюнник був поставлений перед цим страшним фактом і апелювати було запізно: хитрий і в таких випадках завжди „безсловесний” ген. Осецький — тоді „наказний отаман”, фігура оперетково-парадна, для якої українство було лише формою без змісту, звичайно аж ніяк не запротестував проти утворення „Інспектури”, а скорше, навпаки, підтримав і прискорив її появу.

Та цього було вже забагато й для дисциплінованості В. Тютюнника: він об'явив „держінспектурі” боротьбу до переможного кінця. А що цієї боротьби не можна було вести просто, — він повів підкоп під найнебезпечніше місце ворога: почав підбирати чисто-карний матеріал про діяльність агентів „держінспектури”, а матеріал цей щоденно прибував.

*) Досить назвати прізвище хоча б одного Гавришки, нині сов. підданого, що безпосередньо спровокував нещасного полковника Болбочана і в головній мірі, спричинився до його розстрілу. Цей індивідуум осягнув максимум підлоти, виступаючи на паризькій процесі р. 1927, як „свідок” з боку Шварцбарта, присланий більшовиками.

Звичайно, що це не було секретом і з того часу особа В. Тютюнника стає центром лютої ненависти цілого складу „державної інспектури”, всесильної організації, що наводила жах на цілий командний склад нашої Армії, який був залідозрений в „непевності”. Тільки один Тютюнник, котрому етикету „непевности” приліпити було занадто трудно, — міг відважитися виступити проти цієї жадної влади, безпратної і в більшості аморальної партійної черні, що в своїй прототі, здається, не відала, що творила.

І в цій боротбі він мав повну підтримку з боку всього чесного, що було в Армії, що стала ратгом виграшкою в руках небезпечних невігласів, озброєних цілою повнотою влади і здеморалізованих безпратністю командного складу, права котрого „вигіснила” своїми правами „державна інспектура”.

Про боротбу іншими, протішими й більш військовими засобами — і думати не можна було: справа стояла так, що кожний виступ проти „держ-інспектури” уважався б нашим урядом за стремління до „військового перевороту” — предмету вічної підозрілості нашого уряду до війська, при чім ці „переворотів евентуальності” з глибоким незнанням Тютюнника і непошаною до нього, завжди зв’язувалось з його ім’ям.

Чи думав коли В. Тютюнник про військову диктатуру — не знаю. Знаю лише, що ніколи жадним словом не промовився про неї, навіть в ті страшні моменти свого життя, коли проклинав „день і годину, коли я зв’язався з цими каліками”... а такі моменти бували, здається, двічі... „коли б знав, ліпше було вмерти нині, аніж підписувати перший генералкватирмайстерський наказ 1-го листопада”...

В. Тютюнник був занадто вояком і занадто здисциплінованим старшиною, щоб піти на „переворот”... А, може, ще й занадто добре знав якість матеріялу, що з нього треба було б конструювати апарат диктатури...

Характеристична подробиця: поки В. Тютюнник був

Командувачем Армії — єдине місце для цілої Армії, куди не відважився з'явитись „держ-інспектор”, був — Штаб Армії, хоч „закон” передбачав „держ-інспектора Штабу Армії”, — занадто знала „державна інспектура” ким є В. Тютюнник!

І от коли портфель з судово-слідчим матеріалом про чисто-кримінальну діяльність окремих агентів „держ-інспектури” був повен, — підступно, негідно і лукаво спала „кара” на єдиного легального представника цілої Армії в боротьбі цілої Армії проти явно руйнівської „держ-інспектури”. Командувач Армії дістає від своїх зверхників навіть не відставку, а усунення з посади, майже „виповідження”, як наймит, як слуга, хоч і з слугою не кожний господар поступив би таким способом. А спосіб був дійсно оригінальний. Без жадної розмови, попередження, чи повідомлення! Пімста „держ-інспектури”, очевидно, уплянована була зі смаком і насолодою.

Пригадується той вересневий день, коли Штаб Генерального Отамана викликав до апарату ген. В. Сінклера, Шефа Штабу Армії, і безпосередньо йому ознайомив: „До приїзду нового командуючого на Вас покладається командування Армією”.

То був грім з ясного неба, а для ген. Сінклера несподівані моральні тортури, бо ж, будучи найближчим помічником В. Тютюнника, не мав ніколи з ним жадної розбіжності в думках і звик льояльно поділяти з ним відповідальність за всю роботу командування Армією. Пам'ятаю, що першим його рухом по цім телеграфічним звідомленні було рішення податися до демісії разом з своїм начальником, але В. Тютюнник рішуче стримав його від цього, вказуючи на необхідність зістатися на своїм становищі — тому, що замінити генерала Сінклера було ніким, і його демісія внесла б повну дезорганізацію в праці Штабу Армії, що працював під начальством ген. Сінклера, як добре налагоджена машина.

Єдиною сатисфакцією для В. Тютюнника була кепсько замаскована ніяковість Штабу Головного Отамана:

„усунення з посади” прийшло не як військовий наказ безпосередньо Командувачеві, а як „пів-приватне” повідомлення через людину, далеку від закулісових махінацій „держ-інспекторської” пімсти. Штаб Головного Отамана не мав духу одверто заявити В. Тютюнникові, що його усуває з командування Армією, бо усунення мусіло б бути наслідком якогось переступства, а „винайти” це переступство було неможливо.

В. Тютюнник з гірким усміхом призириливої поблажливості для людської сліпоти — прийняв цей — як на його лицарську гордість — тяжкий удар, удар незаслужений і недоцільний. Та особисто був для нього цей акт „усунення” скорше комічний, ніж трагічний. Засмутило ж його те, що цей, особисто проти нього спрямований, удар був насамперед і, найголовніше, ударом по Армії: хвороба „держ-інспектури” цілковито опанувала організм нашого війська, — усунення Тютюнника розпалошило „держ-інспектуру” — остаточно.

Випадок хотів, щоб саме в-переддень „демисії” В. Тютюнник опрацював, як звичайно лаконічну, але історичну своїм змістом доповідь про стан Армії, оперту як на ілюстративним матеріалі, на доповіді начальника свого штабу ген. Сінклера, що обіймала точний підрахунок наших бойових ресурсів і живих, і матеріальних. Шкода, що немає змоги навести цю доповідь (в свій час не прийшло на думку скопіювати хоч два-три такого значіння документів), та проте, пам'ятаю добре її зміст, і початок можу процитувати літерально:

„Стан обмундирування, кількість амуніційних і санітарних засобів, детально показані в долученій до цього доповіді Начальника Штабу, виразно вказують на те, що за один-півтора місяці наша Армія обернеться в похідний шпиталь. Потрібні негайні радикальні заходи”... (Був теплий кінець погожого вересня, сонце хоч і не палило, але й гріло, і світило так, що коли я читав це моторошне речення, — промайнула думка: „ну, тут, здається, пан отаман згустив фарби”. З яким же жахом я

на власні очі побачив, як нещадно-жорстоко за один лишень місяць здійснилися ці пророчі слова!). Вихід з цього становища В. Тютюнник бачив єдино в тім, щоб в цей „критичний момент політика нашого уряду прийшла на поміч стратегії” (так було в оригіналі) — це був перший випадок, що „аполітичний” Тютюнник (до речі, дуже добре орієнтований політично й озброєний конструктивним політичним світоглядом) звернувся до політики за поміттю. У доповіді конкретно вказувався вихід: військовий союз. З ким? — це цілковито виразно полищалось компетенції уряду: „належить вибрати одну з діючих сил на терені східньої Європи”, — вірний своїм вояцьким засадам, він пропонував нашому урядові самому розв’язати проблему Європи — Росії — Сходу — Заходу, постійна нерозв’язаність якої є — була й, на жаль, буде найлютішим прокляттям української визвольної боротьби, почавши з 16-го в. нашої історії. Що більше, він конкретно перераховував державно-політичні планети, між орбітами яких ми вовтузилися тоді без жадних перспектив щодо витворення власної орбіти.

Але для кожного письменного українця в вересні 1919 р. було ясно, що військовий союз є неминучість, як неминучістю був і той, з ким цей союз належало негайно утворити.

І коли б ця історична й, дійсно, остання доповідь вже „демісіонованого” Вождя наших збройних сил (а доповідь цю, з наказу В. Тютюнника — вже не Командувача Армії, автор цих рядків відвіз паротягом в ту ж ніч до Кам’янця) була прийнята уважно, а не як виплід, мовляв, „ображеної амбіції”, „вічний песимізм вашого отамана” й „бажання настрашити”, — то військовий союз був би створений на пів року скоріш і то в таких об’єктивних умовах, які радикально різнилися б від безтериторіяльно-капітуляційних умов сім місяців пізніше (вже не кажучи про те, що в квітні р. 1920 з альтернативної формули В. Тютюнника — „увійти в орбіту антиросійської політики Польщі-Румунії” — Румунія випала).

Після „демисії” — більше місяця — брудний номер жидівського „готелю” в Кам’янці, де бувший зверхник Армії харчувався огірками й хлібом (не було гроша ламаного) і, мов лев в клітці, бігав по покою. То була найстрашніша мука його: знати і не могли. Той місяць був місяцем моральної в’язниці.

А в вікно вже дивилася тифозна, кам’янецько-проскурівська слота чорної осені р. 1919.

„Хмельницький і Дорошенко хоч Турцію мали в резерві, а ми тепер і її не маємо”, — гірко всміхався Отаман.

Без кінця шамотів дощ, одноманітним подолом зви-саючи між болотом землі і тим, що мало бути небом, — здавалось, що неба тоді, взагалі, не було. Була порож-неча, тифозний туман, сіра вільготь і безнадія. Фронт обернувся в фантастику, в тифозне маячіння. Жмерин-ський двірець став армійською трупарнею, дивізії — по-хідними шпиталями... Галицька Армія десь блукала „по-за межами болю” — між червоними й чорними, і нама-галася в той ірраціональний час розв’язувати свою окре-му долю при помочі теорії імовірності.

Дух горів у тифозній гарячці і намагався маячити про щось оптимістичне. Мозок глухо казав: кінець. Але було якось „не страшно”: катастрофальність насичувала імлісте повітря. Все жутко зсувалося по високо-похилій площині вниз, в туман, в дощову порожнечу.

...Якось особливо сірого дня стук у двері.

„Головний Отаман Вас шукає зранку, — не знали Вашої адреси. Просить негайно прибути.”

В. Тютюнник одягає свою славнозвісну ще „сибір-ську” шинелю (служив в Сибірському полку у великій війні). Довго не повертається... Нарешті!

— „Будьте готові: вночі виїздимо до Штабу Армії... Ні, де-там! — вже в Проскуріві... Запитав скільки залишилось багнетів? — каже — п’ять тисяч. Не вірю, певно менше... А коли „демисіювали”, — залишив їм десять тисяч. Каже — рятуйте Армію, — на всі Ваші

умови згоджуюсь. Еге. Кажу — умова одна, та, що й була: знищення державної інспектури. — Робіть, що хочете, — каже. Я просив дозволу наказати зараз же по телеграфу. — Ні-ні, не пишть, вже післав. Сам. А цікавий кінець наказу: з бувших державних інспекторів зформувані ударний курінь*). Побачимо, хто з них дійсно патріот!

Нікчеми! Одягнути Армії не могли. А „державний інспектор постачання” з правами диктатора... якийсь „кооперател”ь”. Козаки без чобіт. А кричав же, вимагав, попереджував. Що-що, а одягнути ще можна було. Тепер он — на вулицях реєвизиції роблять, коли Армія в тифу!... Спробую. Плян такий: відірватися від Денікіна, від шакала. Хай поляки стануть на лінії: Кам’янець-Проскурів-Старокостянтинів. Армію стягнути за залізницю. Відділити хворих, — решту вимити в лазні, продезинфікувати, вичистити від вошей. Хай висплотяться. Шутка сказати — докотитися до Проскурова! Жмеринка, певно, вже залишена. І хто-ж жене? — Денікін, що здохне за тиждень-два найбільше. Вже здох... Хай висплотяться. Дві-три доби дати відпочити. Взяти в руки. І потім, — Денікіна вже нема, розумієте? — потім, по хвостах Денікіна, займаємо Правобережжя. Одеса, прощу я Вас, розумієте? — Медикаменти і набої. А потім — весна. Повстання... Отакий плян. Бігме. Спробую. Мешковського — на Начальника Штабу... Спробую.”

Спробував. З поляками якісь непорозуміння: Кам’янець зайнятий, Шепетівка — теж, Проскурів ні, — і ні, аж до взяття його „Сімферопольським офіцерським полком”.

Гайдамацька згряя п’яного анархією й самогонкою Волоха, — Проскурів фактично в його руках. Роззбро-

*) До цього куріня зголосився один-єдиний державний інспектор, на жаль, прізвища цього дисциплінованого українця — не пам’ятаю. Знаю лише, що він був військовий. Решта ж „держ-інспекторів” повтікала, з них більшість до ворога — навіть і до Денікіна.

їть! „Ні, Пане Отамане, я Вас дуже прошу не мішатися там, де Ви не розумієте. Гайдамацький полк — це демократичне військо! Ви цього ніколи не хотіли зрозуміти. Ви не знаєте, як з ними поводитися. Це-ж непорозуміння”, — гарячий, обурений, „ідеалістично”-вібуючий голос Головного Отамана... ні — милого Симона Васильовича, якому так трудно попроситися з дорогою ілюзією.

Це „непорозуміння” тягнулося аж до... Любара. Там — „розвіялося”: Волох зробив „державний переворот”, украв скарбницю і втік до „радянської України”, щоб відпочивати на скромній посаді „смотрителя харьковського селянського дома”.

„Пашковецька самостійна, ні від кого незалежна республіка”, — що несподівано вибухнула саме в районі упряливаного „випочинку” і дезинфекції Армії.

„Корпус Січових Стрільців” — самодемобілізувався з гаслом: „куди хто хоче”...

Армії вже не було.

Але ні! Він сказав „спробую”. Він так легко не скапітулює! Він покидає ешалон Штабу Армії, бере Начальника Штабу і двох старшин і їде автом по снігу до — Війська, яке ж мусить бути, чорт побери!

...Славнозвісний „передпарламент” у Старокостянтиніві... Гидкий сміх Волоха. (До речі, — постать цього „унтерафіцера із малоросов” до ілюзії нагадувала Пугачова. Віступата піка, московська „бородіща” лопатою, висока шапка з червоним верхом і перестуджений пугачовський бас). Промова Головного Отамана — „не ті слова, що треба”, занадто „ораторська”, не для цієї аудиторії. Коротко — В. Тютюнник: „Тільки тиждень-два протриматися і Правобережжя наше”, але у відповідь — олов’яна втома очей, чавунна тяжкість замордованих безсонницею тіл і душ, незбагнена, глуха, непевна, дво-значна мовчанка... Тільки Волох грюкнув дверима.

Війська вже не було. Ні „п’яти тисяч багнетів”, ні

„двох” (як потім „додатково” вияснилося), ні навіть „одного багнета”.

Душа війська спала тяжким, безвладним тифозним півсном утоми — „хоч годинку, хоч п'ять хвилин — впасти — заснути — де б не було: на шляху, під копицею, в хліву, на снігу... тільки б заснути... спочити”.

**

— „Нема терену. От біда. Переформуватися на марші. Один вихід — витягнути здорове, збить у купу і — перекинутися на Україну, вглиб. Там... заховати ядро Армії. Врятувати. Це ж... це ж... прошу я Вас... Це ж кінець. Врятувати Армію!”

Гарячково опрацьовує диспозицію Зимового Походу. ...Мешковський — в тифу. Залізний організм полковника бореться з хворобою, як з ворогом, — героїчно й мужньо.

— „Щось у мене голова тріщить. От глуцтво!”

Беру руку Отамана. Еге: він горить... Дістав десь термометра — ставимо, 39,8 ст. Для мене ясно, що з ним, але мовчу. Отаман ставить діагнозу: інфлюенція (елястичне слово!) і на цьому переходить до порядку денного, себто — голова тріщить, а він сидить над мапою і вперто трасує шлях Зимового Походу.

Так він, на годину-дві прилягши на ліжку, — знову на ногах. Вночі — ходить по покою тремтячим кроком... Потім звалюється непритомний. В наказі про Зимовий Похід (наказі Штабу Армії, бо був ще короткий окремий наказ Головного Отамана — пізніше) в кінці стоїть: „З огляду на хворобу мою, командування обіймає старший з командирів груп”.

— Нам pomoже Святий Юрій,
Ще й Пречиста Мати, —

співають за вікном відділи, виходячи в похід. Отаман пробує підвестись... Безсило падає з лютою злістю на слабкість людського тіла.

Подають підводи. Зносять трое палаючих тифозною пропасницею тіл: Мешковського, Тютюнника, Мельника (пом. командира Січової групи) — найкраще, що Армія наша мала у вищій командуванні. Станція Миропіль. Той самий вагон, яким виїхали з Києва, — це був дійсно таємничий збіг обставин! Страшна ніч подорожі з маячінням трьох хворих, з нервовою тривогою ще здорових, з більшою безнадією, ніж братів, що пішли в непевне на сході.

**

Рівенський шпиталь. Мешковський одужує, — виявляється, що всю хворобу він пробув на ногах і в подорожі, — дійсно залізний організм!

— З Тютюнником — зле. „Ваш Отаман, видно, працював, вже будучи хворим, — у нього перепрацьоване серце. А тиф, знаєте, така річ, що все залежить від витривалости серця. Нічого не можу пророкувати”. — Так каже ординатор-лікар. Наближується криза. Два дні шукаю по Рівнім „дігалену”. Знаходжу. Отаман — непритомний увесь час. Раз заходжу лише. Пізнав. Говорити не може. Тремтячою висохлою рукою намагається показати мені криву своєї температури на стіні — страшний спад кризи: з 40 на 35,5. Але свідомість того, що кризу перебув, — наповнює всіх надією, хоч вигляд хворого — невимовно жахливий. Це, дійсно, тільки тінь людини.

**

За два дні — ранком 19 грудня 1919 — несподівано (завжди смерть — „несподівано”) повідомляють: вмер. „Розрив серця” після кризи!

...Одягли в той самий френч (темнозелений), єдиний (у Командувача Армії), який всі пам'ятають, в якому був за Центральної Ради, за Гетьмана, за Директорії,

за Головного Отамана. На трупі — крива шабля в сріблі, — єдиний люксус*) в Отамана — і славнозвісна сіра смушкова шапка, — також подарунок (здається від повстанців).

Чота Польського Війська. Ляфету не можна було в Рівнім дістати, отже — звичайна чорна карета, — зовсім не для генерала.

Вохка сальва в морознім повітрі.

Потім — простий дубовий хрест...

**

Біографії ніде нема. Рік народження невідомий (на запитання про свій вік — завжди посміхався і мовчав). Знаю, що скінчив Роменську Реальну школу й Тифліську Військову — за рік, чи за два до Великої Війни. Колись р. 1918 до Києва приїздила мати (про неї згадував в маяченні весь час), але до Генерального Штабу, де працював син, — не пустив її полевий жандарм при дверях („Йди, йди, старушка, — ніякого тут твого сина немає”).

Кажуть, що на могилу Отамана ходять учні Рівенської гімназії. Гімназистки щороку садять квіти. Що ж? Може це — символ. Може нове покоління серцем чує в нім Свого.

В. Тютюнник — повний, нескалічений Українець в нашій революції.

Хиба його одна — завчасність: і народився — завчасно і завчасно ж, дуже завчасно, нас залишив.

1929.

*) Це був мій адъютантський подарунок, — з тією шаблею я перебув I. світову війну.

З НОТАТНИКА

Ця несамовита осінь — гнила, гнилосно-тепла, зовсім не „золота” і навіть не жовта, а якось дико і страшно — зелена! Літо — в цій осені — якби заживо розкладається. І пахне від неї не блаженним тлінням природної смерти, а якимись кислотами й тинктурами, якоюсь яскинєю альхіміка, таємною лабораторією, де виготовляються яди і отрути...

І так хочеться — наперекір! — згадувати те і тих, що носили в собі вогонь вічної весни і жар вічного літа. Згадуються вояки нашої Армії, воїни і поети Визвольної Війни, творці нашої Історії й Нації, майстри ще не здійсненої Дійсности Державного Майбутнього.

Їх не так мало, як здається нашій змалілій, здрібнілій, здрібничкованій пам'яті. Вони не лише люди шаблі, пера й пензля, але й люди світляної волі, невгасимого полуменю серця, всепроникливої ясности розуму, надхненної напрути невичерпальних сил життя.

Коли їх згадуєш, зникає не лише смерть, — навіть саме поняття смерти легко щезає, як марна мара, як останні привиди ночі в передранковій імлі. В світлі їх незабутніх постатей як утікаючі тіні, корчаться і зникають біси і бісики цієї диявольської доби: побічний витвір хворої уяви, молитвою непросвітленого, перевтомленого мозку, наджертого сумнівами — нашого м а л о г о дужу.

В нестерпнім сяєві їх постатей — все демаскується. І оголюється замасковане Зло. Бо, остаточно, що ж таке сам диявол, як не Ніщо, що стає чимсь лише наслідком нашої малодушности, нашого нездужання, нашої охлялости. Бо ж це Ніщо — лише вічний плягіатор, вічний удавач і містифікатор, нездарний (хоч і нахабний) імітатор речей, які — в дійсності — просто не існують. Бо ж він — Ніщо, отже не спроможний створити нічого. Творчість і переможна радість творчости — для нього відвіку недоступні. І в цій яловості — його прокляття

й призначення. Він бо — дух порожнечі. Він — тільки заперечення Суцього.

Дух пустелі й неплодія — він би хотів всю родючу силу життя, всі багатства виплеканих творчістю людини садів і нив землі — накрити вічним листопадом, згасити гнилою вологою отакої ядовито-зеленої, розкладової осени. І ядучими кислинами її трупуного яду — вижерти на лиці землі одну, єдино-неподільну, суцільну лисину пустелі.

...Оповідали, що коли безбожна акція часів т. зв. воєнного комунізму осягала свого апогею, — церкви були пустошені, а священики — нищені, тоді старий і мудрий православний священик, в хвилині прощання з парафіянами, Служби Божої вже не мігши правити, а проповіді — казати, — вийшов на солею храма і виголосив лише ці два слова:

Христос Воскрес!

І відповідь вірних була:

Воістину!

27. 10. 1959.

ВАСИЛЬ ТЮТЮННИК

Читає, для якого ім'я Василь Тютюнник — хоч би з чужого голосу — щось становить, має усвідомити собі, що понижчі спогади-розважання не претендують ані на повноту, ані на академічність, ані на так звані (й так набридлі) літературні вправи земляків, що хотіли б, причепившись до людини більшого формату, уникнути, мовляв Горацій, тління. Зичливий читач має повірити на слово авторові, що Василь Тютюнник в нашій новітній історії таки був, якщо й не великою, то, в кожному разі, дуже видатною людиною. За досить багате враженнями життя, автор цих рядків мав нагоду бачити і так званих Великих, і справді Великих, — отже порівнювати мав змогу, незалежно від т. зв. особистих відношень. Додам лише, що особистих відношень не було (й не могло бути), бо було відношення службове: поручника до генерала. Для особистих відношень — в тій добі — бракувало часу.

I.

Він був високий на зріст, доброї, типово військової статури. Жадне цивільне убрання не приховало б його військовости, яка, остаточно, була його натурою. Справжній бо військовик родиться, так само як і мистець.

Але найбільш прикметним було обличчя. При всій своїй — на перший погляд — простоті, навіть „простецькості”. Вистачало лише раптовної усмішки (рідко веселої, частіш іронічної, часом не без сарказму), щоб на світлити всю його скомплікованість. Тоді, на немов з каменя витесаній тьмяній поверхні того обличчя несподівано загорялись синьо-сірі очі, перед тим непомітні і немов би теж кам'яні. І іскристо з'являлися: бистрість, дотеп, розум, серце, мудрість — все яскраве багатство різноманітних, аж до бігуновости, складників неповторної людської особистости.

І заскочений співбесідник чи відвідувач мусів на-

швидко касувати т. зв. перше враження і, мимоволі, підтататися (військовий же — „витагався”, ц. т. ставав за відповідним параграфом муштрового статуту).

II.

Біографічних відомостей, властиво, немає. Вони загинули у вирі нашої революційної війни, коли про архіви й музеї гадки не було (— „Це що горить? Архів? Музей? А підкладіть-но хмизу! З прокляттям в небо устає новий псалом залізу”, — як співав тоді П. Тичина). І коли р. 1920 М. Капустянський почав збирати (— ловити на вітрі —) обгорілі й пошматовані рештки документів, то на біографічні дані В. Тютюнника було вже запізно. Наше велике щастя і наша велика дяка М. Капустянському хоча б за такі два томики, як його „Похід з'єднаних Армій”.

Василь Тютюнник народився на Полтавщині, либонь Роменського повіту, бо в Ромні скінчив Реальну Школу. Коли? Якщо Тбілеську Военну Школу він абсолютував р. 1913 (дата певна на 90%), а курс там був дворічний, то можна припускати, що датою його матури був рік 1910 (1911?). Тоді — так само імовірний — рік його народження був би 1892 (3?). Отже в день своєї смерті 19 грудня 1919 року Василь Тютюнник міг мати всього тільки 26 - 27 літ.

Коли тепер перебігаєш пам'яттю місяці, дні й години судьбоносних 1917-19 рр., так нерозривно зв'язаних з ним, коли встає з минулого його особистість, його чини і вчинки, його скупі жести й ощадно-безпомилкові слова — дозрілого воєначальника великого мірила і — не боюся нині висловити — дозріваючого державного мужа, то повища невесела арифметика видається фантастичною.

Так чинити й поступати могла б людина, щонайменше, сорок (якщо й не п'ятдесят)-літня, але ніколи 26-27-літній старшина. І тоді мимоволі виникають в уяві

голосні історичні імена подібної категорії з воєнно-політичної історії світу...

Це той елемент геніяльності, що, безперечно, Василь Тютюнник в собі носив.

...Ні біографії, ні згадок, ні спогадів, ні (на щастя) академій на пошану (з ревучими хорами, трафаретними промовама і всім зайозеним реквізитом того роду „імпрез“). Може так і ліпше: важка плита мовчання, що лягла на могилу сина „неісторичної“ країни з безсумніву історичним ім'ям.

А, все ж, цей парадокс до веселих не належить. Якимось зловісним подихом тжне від нього. За довгий неісторичний антракт нашого національного існування ми відвикли творити історію і навіть як писати її — забули.

У сусіднього народу з обох Тютюнників*) ще за їх життя були б створені потужні легенди, які електризували б цілий ряд прийдешніх поколінь.

У нас їх імена поруч інших (напр., висміюваного в Центральній Раді др. Луценка, лікаря з Одеси, сивого дідуся, що рядовиком з рушницею впав на полі слави р. 1919) — залишаються якимись прикрими павзами або й просто гинуть, безслідно... за рахунок фігур „в масштабі повітовім“, що їх нагвалт роздмухується переважно з „особистих“ міркувань...

Занепад інстинкту ієрархії речей, брак критеріїв і мірил, повітово-сільські видюокруги і т. д. — все таке притаманне національному каліцтву за кількасот літ „традиційної“ неволі.

1917-20 рр. тієї недоброї традиції не знищили, лише перервали.

*) Юрко Тютюнник родом з Київщини (Звенигородщина), зовнішньо й психічно повна протилежність Василеві, не був його, навіть далеким, кривним. Просто — збіг однакових прізвиськ. Вони особито бачилися лише один раз, в грудні 1919 р. в Мирополі, вночі: Василь Тютюнник, вже тяжко хворий, до глибокої ночі давав Юркові директиви на Зимовий Похід.

III.

Ще трохи біографічних — скоріше уривків з випадкових розмов, аніж даних. Підпоручник Василь Тютюнник вибирає один з сибірських стрілецьких полків (20? 22?) і одразу ж починає готуватися до академії генерального штабу, до якої доступ був утруднений — поза багатьма умовинами — аж двома конкурсними іспитами: при штабі округи і вже при самій академії. Є підстави припускати, що перший конкурсний іспит Тютюнник вступив скласти. Світову війну р. 1914 він стрічає на становищі командира кінної розвідки полку.

Далі — нічого, або майже нічого не відомо. Знаю напевно — з його випадкової й короткої згадки в розмові, — що в тяглі I світової війни він виконував якийсь час обов'язки старшого ад'ютанта штабу корпусу (посада — капітана генерального штабу). Це, очевидно, було часове відрядження з полку в період гострої недостачі старшин генерального штабу — 1915? 1916?). Але т. зв. штабова техніка, яку блискуче знав В. Тютюнник, була тоді набута фронтовим старшиною назавжди, і час відрядження був використаний вповні.

Революція р. 1917 застає Василя Тютюнника бойовим підполковником і командиром свого полку (про нагороди він сам не згадував, в нашій Армії, очевидно, їх не носив, але серед них були напевно найвищі відзначення).

Коли саме починається служба в нашій війську? Думаю, що вже в літі 1917 року, бо ще за часу Центральної Ради Василь Тютюнник був на відповідальній становищі Начальника Оперативного Відділу нашого Генерального Штабу. І коли наступило відродження нашої історичної влади — Гетьманство, що було сполучене з досить радикальними (і не завжди щасливими) змінами в особовому складі старшинського корпусу, то нова влада лише пересунула Василя Тютюнника зі становища начальника відділу на становище помічника. На-

чальником став інший видатний старшина наш — бл. п. Євген Мешковський, імперського ген. штабу підполковник, відтак полковник нашого (впав смертю хоробрих яко генерал р. 1920). До речі: такої гармонійної співчинності поміж начальником і помічником, і то у Відділі, що був центральним нервом нашого Ген. Штабу, мені ніколи ніде бачити не довелося. Взаємна пошана, повне довір'я, автоматичне доповнювання себе взаємно, відповідальність, мужність, відвага, органічний патріотизм, розуміння себе з півслова (обидва — полтавці) і — характеристична дрібниця — цілковитий брак яких-будь „особистих” відношень (поза службою ніяких зустрічей і гостювань — обидва не вживали „чарки”).

Дальші етапи служби В. Тютюнника є досить знані багатьом б. військовикам: І-ий Генералквартирмейстер військ Директорії, Помічник Начальника Генерального Штабу (згодом Штабу Дійової Армії), від весни 1919 р. Командуючий Армією — з місячною перервою — до смерті.

IV.

Його девізом було: гаряче серце, зимний розум. Згадуючи це в трудні хвилини, він завжди гірко додавав: „У нас — переважно навпаки”...

Тепер справа з т. зв. протигетьманським повстанням більш-менш ясна, розуміється, для тих, хто ознайомлений з відповідною літературою, на жаль, досить бідною.

З кінцем весни р. 1918 до Києва з Москви прибула т. зв. Мiroва Делегація РСФСР на чолі з відомим Х. Раковським, що легально складалася з кількох осіб. Пам'ятаю, що для її приміщення прийшлося заареквірувати величезний фешенебельно-модерний готель Splendid (бульвар Шевченка біля Хрещатика). Річ ясна, якими саме справами — під захистом дипломатичної недоторканости — займалися пп. Раковські, Мануїльські і Ко, розпоряджаючи кількасотним апаратом агентури

легальної, кількатисячним апаратом нелегальної і величезними грішми (в тім — фальшованими нашими). Та й Х. Раковський, з властивим йому цинізмом, навіть не дуже крився з дійсними цілями своєї „мирової” місії, про що мені оповідав Е. Мешковський, який виконував додаткові обов'язки військового експерта при мирових пертрактаціях (як старшина в оперативнім відділі Генерального Штабу, я кілька разів рисував йому мапи дискутованої при переговорах границі з РСФСР).

Сучасною мовою кажучи, ота московська „мирова” делегація, була потужною „п'ятою колоною”, що її легально й врочисто впустили до своєї столиці наївні державні мужи молодій держави. З досвіду останніх 30-ти літ справа та представляється тепер надто простою навіть для дитини. І єдиною гіркою потіхою для нас є свідомість, що ми були першою офірою так часто пізніше практикованої советської штучки, на яку попадались (і попадаються) часом зовсім не наївні державні мужи і то в зовсім не молодих державах. Та не так просто це представлялося 34 роки тому у нас: в цій, часами дещо малоросійській, комедії корінилася велика наша національна трагедія.

Взяти хоча б лише місце „переговорів”. Якби наші прекраснодушні центральнорадянці вибрали були Чернігів, Гомель, навіть Ніжин або, ще ліпше, якийсь закутковий Панмунджон, то, може б, тодішні події пішли дещо інакше. Але ними був вибраний саме Київ і це тоді — о, вершино наївності! — навіть уважалося за щось дуже почесне („Ми їм диктуємо мир в *нашій* столиці”). Адже ж наш (тоді ще золотоверхий) Київ, окрім киян мав (мав і матиме) поважний відсоток „ківлян”, що традиційно доставляючи солідні кадри добровільної московської агентури, одночасно, цілою своєю масою, творили згубну атмосферу національного дефетизму. В цім відношенні Київ для такого роду „мирової делегації” був справді вимріяним місцем. Навіть Одеса, формально так далека українськості (дійсність пізніш

парадоксально заперечила що ніби „аксіому”), була б для нас значно догіднішою, ніж „серце України”.

Київ 1918 року був майже затоплений мутною хвилею втікачів з бюрократичного Петербургу, пронизаний і отруений тією хвилею наскрізь.

В нашнім столичнім Києві р. 1918 поруч нелегального комуністичного осередку червоного мільйонера Пятакова, легально існувала традиційна твердиня войовничого єдиного не ділімства на чолі з відомим чемпіоном чорносотенства Василем Шульгіном, що розпоряджав зручно редагованим, дуже почитним щоденником. Газета Шульгіна разом з рожево-„демократичною” газетою „Кієвская Мисль” (якої сталим співробітником був перед тим сам т. зв. Лев Троцький) згідним дуєтом підкопували молоду державу нахабно й систематично.

Що тут багато говорити? Ми — ц. т. наш уряд, установи, національно-суспільне життя — були в своєрідних умовах Києва 1918 р., як у ворожій гнізді, як в осередку всеросійського Ульстеру, який день і ніч розбудовували там чорні і червоні, білі і рожеві, кирпичаті і носаті „росіяне”. Мілюкова чи Пуришкевича можна було тоді зустріти в Києві на вулиці значно легше, аніж якогось видатнішого нашого співгромадянина чи військовика.

Врешті, що найважливіше, в самім Генеральнім Штабі нашім (ц. т. найважливішій частині мозку молодої держави) ворожа агентура займала поважні становища, і то як агентура обох родів: 1. легенда, „біла” і 2. замаскована — „червона”. Серед цієї останньої був на посаді заступника Начальника Ген. Штабу (!) такий Какурін, полковник генерального штабу, один з чільних організаторів Червоної Армії 1919 р., а тоді — свідомий і далекозорий руйнік зародку нашої національно-збройної сили (знаменитий наказ про звільнення з Армії старшин воєнного часу, себто національно свідомого ядра Армії, — під хитрим претекстом їх „некваліфікованости”).

Об'єктивно — на нашій Батьківщині року 1918 розгортався добре зорганізований і централізовано керований процес типового московського „освоєння” чужої країни, завоювання її знутри, „мирно”, так, щоб „жителі” й не зчулися, як опинилися б „в общем кателке”... Не треба було мати занадто буйної уяви, щоб бачити неунікнимий кінець того процесу, процесу, що йому перешкодити офіційна національна влада — Гетьман — була, властиво, безсила (не з своєї тільки, очевидно, вини). Евентуальні ж кандидати до влади (винниченківська керенщина) були вже — фактично — шаховими фігурками під зручними пальцями Х. Раковського.

Той процес треба було — за всяку ціну — перервати. В цьому — і лише в цьому полягав справжній, історичний сенс того, що наступило восени 1918 р.

Кожен пригомний українець здавав собі справу з цілої пекельної ризиковності так званого тоді „повстання проти Гетьмана”. Це було баянсування вже не на вістрі ножа, лише — бритви... Але й „неповстати”, дедалі, було для такого українця психічною (а то й фізичною) неможливістю.

Це була справжня, в клясичнім розумінні цього слова, національна трагедія осени 1918 р.*).

V.

Одного похмурого листопадового ранку Василь Тютунник, карний і обов'язковий старшина, що не спізнявся на службу ані на секунду, в Генеральний Штаб (Банкова II) — не з'явився.

Це всіх нас і здивувало, і стурбувало. Хвороба була виключена (він про це повідомив би без проволоки). Неясні ж чутки про початок повстання вже лунали в повітрі. Мешковський — таким стурбованим і поденерво-

*) Але: завдяки цій трагедії ми нарешті мали Армію, яку за Гетьмана не дозволяла організувати Німеччина Вільгельма II.

ваним я його ще не бачив за всю мою службу з ним (ще від імперської армії почавши) — носився по поверхах і відділах Ген. Штабу, як говориться, майже не при собі. Всіх питатися було б, очевидно, необережно. Отже лише „втаємничених” — Безручка, Удовиченка, Колосовського, тих, що складали оточене ворожою агентурою національне ядро Ген. Штабу.

Так проходив той тяжкий осінній день. І протягом його все ясніше ставало чому саме Тютюнника немає і де саме він зараз є. Стурбованість Мешковського переходила в розпач. Його мучило й пекло неминуче рішення, яке в страшнім змаганні присяги, сумління й патріотизму мало, бо мусіло зродитися: визначення свого місця в розпочатих історичних подіях. Для „кадрового” старшини (та ще й ген. штабу), що політикою „не займався” та й з нашими горе-політиками не знався), це був, властиво, перехід Рубікону.

„Де наше місце?” голосно зрадив він свої думки, коли я службово зайшов до його кабінету. Я більш жажнувся, аніж зрадив його довір'ям, хоч ми зналися давно і мені судилось — разом з головою дивізійної ради ще в був. російській армії — бути при його „національним самовизначенні” р. 1917 (що, до речі, надто легким чи ідилічним не було).

Треба хоч трохи уявити собі психіку професійного, ще в імперській армії, т. зв. кадрового старшини в такого роду моменти.

Мені недавно нагодилося читати в неопублікованих спогадах про наступний епізод.

Року Божого 1918 (і либонь вже під осінь) група молодих наших старшин цісарсько-королівської армії Австро-Угорщини, бачучи, що наддунайська імперія тріщить і що всі національності її вже енергійно ведуть внутрі-національну мобілізацію й організацію своїх сил, звернулися в цій справі за вказівками до відомого й заслуженого нашого національного діяча-науковця (нині покійного), що як резервовий — (не „кадровий”!) стар-

шина, служив при міністерстві у Відні і мав, отже, розгляд і значення в столиці. Але на перший же дипломатичний натяк, про що ходить, професор в мундирі ц. к. майора гвалтовно перервав розмову і не без урочистости проголосив більш-менш так: „Як син одного з вами народу, я не зроблю ужитку з вашої візити у мене. Вважайте, що її не було. Я нікого з вас не бачив і нічого від вас не чув. Але попереджую: при повторенні такої візити я, як жарний ц. к. старшина, вважатиму за свій прямий обов'язок подати все до відома моему зверхникові”. Бідні молоді старшини, по такій недвозначній відповіді, мусіли, очевидно, чимскорше „вицофатися”...

Цей епізод переповідаю не як дотепний, хоч і невеселий, анекдот, але як ілюстрацію (зокрема, як ілюстрацію політичного чуття у нашого професійного політика, б. члена австро-угорського парламенту).

Треба знати, чим для кожного військовика, для старшини ж зокрема й особливо, є такі речі, як присяга, прапор, честь, традиція. Треба уявляти собі автоматичність сили, що зветься військова дисципліна. Так — до недавна — було в усіх старих арміях світу. Тільки тоді можна собі уявити, як переживав у нас ту добу кожен професійний старшина, понадто добре уявляючи собі, що те „повстання” (чи „переворот”) допіро розпочне найважливіше: трагічно-нерівну одверту в і й н у з РСФСР і — одночасно — ще трагічнішу боротьбу з величезною „л'ятою колоною”, майже по всіх міських осередках неприготованої, нескріпленої, беззбройної і аж до основ повстанням потрясеної держави.

Але іншого (як тепер кажуть „третього”) виходу не було. І відповідальність за т. зв. „повстання проти Гетьмана” треба було національним — хоч як нечисленним — чинникам взяти на свої рамена. Складання бо рук і пасивне вичікування, себто своерідна „нейтральність” — були тоді смертельні для Нації, що кільканадцять місяців перед тим воскресла для дер-

жавного життя. Неспаралізований національний інстинкт владно кликав:

1. перервати процес національного вмирання мобілізацією народного материка,

2. явно стати проти здемаскованого історичного воєрога, що підступно крився за яскраві декорації соціалізму, щастя трудящих, раю на землі і т. д., або й впрост радив перекреслити Національне Відродження, повернутися „до царя восточного” і історично — „спускатися на дно”,

3. хоч спізнено — творити Армію.

Одним з тих трьох, може чотирьох, Мужів, які на себе цю страшну відповідальність свідомо взяли, — був Василь Тютюнник.

Не маю на стільки необмеженої уяви, щоб твердити, що полковник Василь Тютюнник легко перейшов Рубікон „повстання проти Гетьмана” (хоч Гетьманська Влада в листопаді 1918 року була вже фактично номінальна).

Першорядний військовий фахівець, співкерівник Відділу Ген. Штабу, в якому концентрувалися всі істотні для молоді держави справи (навіть зносини з окупаційним військом Німеччини йшли саме через цей відділ), чудово поінформований про закулісову механіку „повстання”, — Василь Тютюнник не міг не здавати собі справи з наших реальних спроможностей, передовсім політичних. Він бо прекрасно орієнтувався в політиці і — в цій відношенні був щасливим винятком серед нашої вищої фахової старшини*).

* На початку 1 т. „Походу З'єдинених Армій” ген. М. Капустянского не без іронії — наведено політично-стратегічний меморіал автора Начальникові Ген. Штабу з резолюцією „до діла”. Ця резолюція була покладена В. Тютюнником, фактичним Начальником Ген. Штабу (номінально ним був Осецький, фігура лише репрезентаційна). Думаю, що ген. М. Капустянский уже давно перестав іронізувати над цією резолюцією або мати спізнений жаль до її автора. Доповідь-меморіал був дуже докладний і логічний. Ідеєю його були: 1) „Консолідація всіх антиболь-

Дуже яскраво пригадую собі, що геть-геть згодом, в одну з дуже трудних хвилин нашої війни за Державність р. 1919 у Василя Тютюнника вирвалося з несподіваним боєм дослівно: „Будь проклята хвилинка, коли я підписував свій перший повстанський наказ! Будь проклятий день, коли я зв'язався з цими каліками!”

Можливо, що в цім однім-єдинім вибуху був елемент чисто-національної емоційности, але Василь Тютюнник мав, крім гарячого серця, ще й зимний розум, може навіть в більшій мірі зимний, аніж серце було гаряче...

...В короткому часі з газет стало загально відомо, що оперативні звіти Штабу Військ Директорії підписані ім'ям Василя Тютюнника, як І. Генерал-Квартирмайстра. Непомітно зник Удовиченко. Е. Мешковський не без труду видумав собі якесь фантастичне „службове відрядження до Одеси” і — „по дорозі” перейняв становище шефа штабу Начальної Команди Галицької Армії.

Примара неунікненої війни за Державність — стала дійсністю.

Почалась несмертельна епопея Дев'ятнадцятого.

1952.

шевицьких сил на сході Європи”, 2) Переговори з „переможною Антантою”. Що і те, і друге було цілком нереальне і „безпредметове” — тепер, з перспективи більш як чверть століття, ясне для всіх. Але тоді це бачив лише один В. Тютюнник. Звідсіль і коротка резолюція „до діла”. До речі, при покладенні тієї резолюції був присутній автор цих рядків і може посвідчити, що первісна форма резолюції мала б більш прикрий і драстичніший для автора меморіалу зміст.

ТЮТЮННИК І СІНКЛЕР

Уривок зі Спогадів

Передріздвяні дні в Києві Р. Б. 1918.

Офіційно-українські урядово-військові чинники все ще тріюмфували „перемогу повстання”. Уряд РСФСР прислав заспокоюючі ноти: Москва зовсім не є в стані війни з Україною, ті (військові!) акції, що йдуть на кордоні, — це є внутрішня справа України, бо то формації чисто-українські (Богунська і Таращанська дивізії) і т. п.

Правда, розвідчий відділ Ген. Штабу, дістаючи сов. пресу, читав, напр., в „Ізвестіях” статтю, підписану Христіяном Раковським, де чорне на білїм стояло, що „ми (?) не оддамо свого первородства на Україні навіть за ціну торговельних договорів про пшеницю і цукор”. Та й обивательський Київ, який мав не абияку інтуїцію, вже підраховував, коли приблизно вмашерують до Золотоверхого большевики...

Але, як мудро кажуть німці, — *der Wunsch ist Vater des Gedanken*. Для наївних державних мужів, та ще й в атмосфері недалекого вже Трудового Конгресу, ноти Чічерина були приводом заспокоєння та збирання оплесків на різних парадах і спектаклях, яких, на жаль, не бракувало. Запрошення на ці імпрези купчилися на письмовім столі Василя Тютюнника кучугурами і я мусів щоденно кидати до коша ту бібулу фунтами. Не бракувало й телефонів, де навіть погрожувано, що „без Отамана не сядемо за стіл” і т. д. На щастя „революційний порив” посадив на чоло Генерального Штабу отамана (генерала) О. Осецького, постать, що якби самою долею була призначена для фігурувань на спектаклях. Отже, в Ген. Штабі цього опереткового Наполеона сливе ніколи не було. Залишалось лише двоє його по-

мічників: генштабу ген.-хор. Бронський — по частині інтендантсько-інспекційній (т. зв. II Генерал-Квартир-майстерство) і підполковник (тоді вже отаман, себто генерал) Василь Тютюнник — по частині оперативній (т. зв. I Генерал-Квартирмайстерство). Та горе було в тім, що ані Бронський, ані Тютюнник сливе зовсім не мали апарату — вищий особовий склад обох Ген.-Квартирмайстерств повтікав (зрештою, II Ген.-Кварт-во складалося було на 75-85% з російської агентури — справжньої або фактичної).

В I Ген.-Кварт-ві залишився симпатичний генштабу ген.-хор. Рябінін, був. доцент Ніколаєвської Академії Генер. Штабу, справді — таки типовий доцент та ще й виразний російський інтелігент, та ще й надодаток — ліберал і либонь „народнік”. Від нього просто аж тхнуло героями творів Чехова.

В. Тютюнник — двоївся і троївся по всіх відділах Ген. Штабу. Більшу частину дня „висів на дротах” телеграфу (друкового) в розмовах з прикордонними і лівобережними начальниками. Розуміється, і советська аген-тура, і київська малоросія — не спали. Навпаки, вони саме в цей час розвинули несамовиту енергію. Напр., одного дня в Генштабі раптом „попсулися дроти” і апа-рати перестали діяти. Отже, прийшлося удатися через місто до телеграфічної станції Залізничної Централі (за-лізничники були „наші”), яка містилася за Театром Опе-ри. Пригадую, що, проходячи повз Оперу вночі, ми по-бачили величезний паркінг урядових авт, а з-за стін Театру лунали музика і оплески. Тютюнник криво по-сміхнувся і сказав: „Все ще святкують”. Всі авта, на-віть Генер. Штабу (!), були в розгоні і фактичний шеф цієї найважливішої і найістотнішої в державі інституції мусів вночі іти пішки на невідкладні оперативні телеграфні розмови... з фактичним фронтом вже ціл-ком розгорненої війни, як фактичний керівник зброй-ними силами Держави. Держави, що була, властиво, по-льовим наметом серед поля бою, де вже наочно групу-

вався і скупчувався ворог — на „фронтах” кордонів, на „тилах” і — в самій середині — в Києві.

Ми розійшлися по кількох телеграфних розмовах з Ніжином, Полтавою, Січеславом (Катеринославом) досить пізно. А на ранок — завжди пунктуальний мій начальник — не з'явився: він лише протелефонував, що почуває себе зле.

З Ніжина прибув повітовий староста: місто вже зайняте ворогом. З Січеслава доносять про спроби форсування Дніпра. Операції ворога набирають виразности недвозначної, а в апараті Генштабу, властиво, тиша внутрішньої пустки. В І Генерал-Квартирмейстерстві, за столом з розстеленою мапою сидить уже згаданий ген. Рябінін, дивиться своїми мрійно-блакитними очима перед себе і — щось думає. Тоді, змобілізувавши в собі поручницьку відвагу, перестрибую через ієрархічну перешкоду і, ставши відповідно статутіві, рапортую: „Пане отамане (тоді генерали звалися отаманами)! Дозвольте доповісти: отаман Тютюнник хворий, але дії ідуть і, мені здається, що тими діями треба керувати в заступництві його”.

Аж піт мене вдарив з зухвальства. Але у відповідь, кризь постать генерального штабу генерала і доцента військової академії, просяяв типовий російський інтелігент і з легким народницьким патосом лагідно прозвучало:

„Що ж, голубчику, подіємо? І військо, і стратегія тепер безсилі. Ось збереться Трудовий Конгрес — на нього вся надія: там народ сам скаже своє велике Слово. А що ж ми? Ми мусимо лише слухати.”

Я був приголомшений такого роду мовою з уст людини в мундирі, бо вперше в житті почув таку сентенцію від старшини та ще й генерала. Але відчув також, що відповідати, аргументувати чи навіть обзиватися тільки — річ даремна. Пробурмотівши щось якби „слухаю”, чим скорше натягнув шинелю, стрілою перерізав Банкову вулицю і кулею скотився вниз до „Континенталю”, де мав кімнату Тютюнник.

Він — лежав у ліжку майже сірий на обличчі (це обличчя пригадалося мені рік пізніше в рівенському шпиталі, коли я востаннє бачив Начальника за кілька годин до його смерті). Говорити йому було тяжко. Він лише загадав, що від т. зв. повстання проти Гетьмана (отже понад місяць часу!) він майже одної ночі не переспав, отже — дуже вичерпаний. Але я був настільки дисципліновано-немилосердний, що розповів про сентенцію Рябініна, хоч старався їй надати гумористичного оформлення. Та почувши про надії на Трудовий Конгрес і на „слово народа”, Тютюнник, перемагаючись, майже тоном звичайного наказу сказав: „Там в кутку хтось мені приніс коньяк, налляйте чверть шклянки”. Я знав, що Начальник алькоголю не вживав, але не здивувався. Він випив, тяжко обперся об моє плече і встав. Я викликав авто, поміг одягнути френч і натягнути шинелю. За кілька хвилин ми були в Ген. Штабі.

Ген. Штаб тхнув пусткою по-старому. Лише в кутку порожнього кабінету сумно бовванів самотній, нешкідливий, але й безужиточний Рябінін.

Тютюнник закликав ген. Бронського і, коли цей увійшов (він мав дивно циганське обличчя, якесь осмалене, з довгими висячими вусами і борідкою клином; приблизно через місяць він умер на тиф у Вінниці), між ними відбувся такий діалог:

— Немає ким працювати. Наші генштабісти розбіглися. Може ви кого зустрічаєте? Порекомендуйте мені доброго оператора, але з досвідом.

— Де ж їх зустрінеш? Ви ж самі знаєте їх ситуацію. Все переодягнулося і або втікло, або поховалося.

— Розумію. Але може хоч когось бачили?

— Бачив і то випадково, на Хрещатику, але, смішно сказати, — генерала Сінклера.

Ген. Володимир Сінклер, ген. штабу генерал-майор світової війни, мирного часу — старший ад'ютант Петербурзької Військової Округи (під вел. князем Ніколаєм Ніколаєвічем), за Гетьмана — генеральний хорун-

жий і Генерал-Квартирмайстер нашого Ген. Штабу, отже бувший ближчий (через Е. Мешковського) зверхник Тютюнника. Але заклопотаність Бронського пояснювалась ще й тим фактом, що в часі повстання — саме Сінклер керував операціями проти військ Директорії, а, що найгірше, підписував звідомлення для преси своїм ім'ям. Отже така кандидатура відпадала б змісця.

Але Тютюнник напружено думає і — по короткій мовчанці, — якби продовжуючи мислити вслух: „Сінклер... Сінклер... Все одно: я не маю виходу. Мені потрібен хоч який, але оператор. Кличте Сінклера!”

Бронський явно настрашений:

— Пане Отамане! Це ж... Це ж парадокс... Вибачте, абсурд: Сінклер тут, у нас, в нашому Ген. Штабі, де навіть його ім'я не можна голосно назвати? А, потім, хто ж згодиться на його? Ані Осецький, ані Головний Отаман, ані жаден з свідомих українців. Ви себе такою аферою лише скомпромітуєте!

А зрештою, де я Вам того Сінклера знайду? Я й адреси його не маю...

Тютюнник несподівано усміхнувся.

— Ну, щодо адреси, то я вас, — „моментів”*), добре знаю. Ви ж, генштабісти, як жиди. І адресу знайдете. Я не маю іншого виходу. А то є один з найвидатніших старшин російського ген. штабу. Немає ані хвилини зайвої: знайдіть і покличте!

Це було сказане так „по-тютюнниківськи”, що Бронський „повернувся кругом” з елеганцією майже підпоручника і вийшов.

...Наступного ранку блідий і перестрашений, в чорнім цивільнім убранні, з'явився в супроводі Бронського Сінклер. Він навіть спробував вимовити статутарну формулу рапорту, але Тютюнник перервав, простягаючи руку, і майже „відрапортував”:

*) Згідлива кличка старшин генштабу в б. російській армії, які там творили замкнуту касту (аналогічно — до б. германської армії).

— Ви підписували комунікати — тут, я підписував — там. Але моя Батьківщина не мала змоги підготувати військових фахівців. Знаю вас, як доброго старшину і вірю вам, як людині. Я не маю багато часу ні на розмови, ні на реченці. Я можу дати вам, на жаль, лише 24 години. І, якщо ви завтра рано дасте мені слово честі, що Ви вірно працюватимете для моєї Батьківщини, то — прошу, ось вам стіл, мапа і олівці. Коли ж ні, то... ну ви самі знаєте, що тоді маєте зникнути так само, як оце з'явилися.

Сінклер, блідіший ще більше, вклонивсь якось поцивільному і — без жадного слова — вийшов.

...А на другий день, десь коло 9-ої год. ранку він увійшов і, ставши перед Тютюнником „струнко”, з воляцькою простотою доповів:

— Я даю вам честное — він поправився, і твердо, по-українськи вимовив — слово честі.

Тютюнник так само просто відповів:

— Спасибі.

І вони разом підійшли до великої стінної стратегічної мапи України.

...Таким чином Штаб Армії (в якій зараз же перетворився бувший Генеральний Штаб) одержав першорядного майстра, що майже з нічого zorganizував був оперативний апарат Армії. І той апарат, мимо скісних поглядів і заплечного сичання („царський генерал”, „гетьманський фахівець” і „москаль”) під адресою його керівника і, розуміється, самого Тютюнника в першу чергу, — запрацював як годинник.

Усе „одіум” і всю відповідальність за Сінклера Тютюнник взяв на свої плечі. Пам'ятаю — довгий час — невдоволене обличчя Петлюри, який „ледве помічав” Сінклера під час чергових генеральних доповідей у Штабі, але й Петлюра за якийсь місяць набрався пошани і довір'я. Та й національний авторитет Василя Тютюнника, помимо симпатій і антипатій, стояв в цілій Армії (та й уряді) на такій незрушимої височині, що підкопати

його не було способу: можна було лише повільно „відкопувати”, що й було виконано при допомозі партійної черні протягом довгих наступних місяців.

Справді, призначення Сінклера носило занадто вже революційний характер, понадто в вайлуватій opinіi земляків, завжди спізненій і формалістичній. Але мушу признатися з соромом, що й для мене, тоді звичайного політично-наївного поручника, присутність Сінклера в Штабі видавалася дивною і либонь не зовсім нормальною, чомусь в більшій мірі, аніж присутність генерала Сергія Дельвіга (на той час інспектора артилерії), до якого Петлюра одразу ж відчув симпатію, нерідко голосно підкреслювану (Петлюра при тім цитував вірші Пушкіна, звернені до предка Дельвіга).

Та видно було, що Тютюнник знав, що робить.

Сухуватий, невисокого росту, типу скорше кіннотчика, маломовний, хоч завжди привітний, генерал Сінклер зразково точно виконував свої складні і нелегкі обов'язки І генерал-квартирмайстра — незадовго — Начальника Штабу Армії. Виконував до кінця. А, коли той кінець прийшов (в грудні року 1919), генерал опинився в Польщі. В кампанії року 1920-го він уже чинної служби не виконував (здається, був при Військовім Міністерстві).

Але знаю напевне, що, коли з кінцем року 1920-го наша Армія була в Польщі інтернована, генерал одразу ж дістав дуже поважні пропозиції від польських військових кіл. Справа йшла про високе становище в міністерстві військових справ. І от що мені пізніш, у Варшаві, оповідали добре поінформовані люди: на всі польські пропозиції генерал Сінклер мав одну відповідь:

— Бачте, я нічого не мав би проти того, але ж я дав покійному Тютюнникові слово честі. Ні, не можу.

І генерал Сінклер дістав скромну посаду кондуктора шахтової залізнички в Сосновіцах на Шлезьку. І там, в Сосновіцах, його й досягла р. 1944 „доблесная Крас-

ная"... І про дальшу долю генерала можна легко доміслитися. Він, здається, був замордований одразу...

Так. Тютюнник, приймаючи на службу Сінклера, знав що робить, але знав не знанням, лише отим підсвідомим знаттям—„спогадом”. Тютюнник напевно бо не знав того історичного факту, що зв'язковим старшиною Швеції при особі Гетьмана Пилипа Орлика був саме майор Сінклер, якого московські агенти замордували двісті літ перед замордуванням там же — на Шлезьку — його пізнього і останнього нащадка*).

А ще кажуть, що історія не повторюється. Наша — напевно.

13. 5. 1959.

ПРИМІТКА

*) Шведський майор Сінклер — інтимний приятель гетьмана П. Орлика — був замордований 28 червня ст. ст. 1739 року на Шлезьку, в дорозі з Царгороду до Стокгольму, везучи важливі шведсько-турецькі політичні документи ще часів короля Карла XII. Морд був організований високим політико-дипломатичним достойником Москви — Михайлом Бестужевим-Рюїном, що був саме в той час послом новоспеченої імперії в Стокгольмі!

Ця „дипломатична” діяльність Бестужева викликала була в Швеції таке загальне обурення, що стокгольмці атакували будинок посольства, повибивали в нім вікна, а сам Бестужев ледве врятував від розлюченої людности своє дорогоцінне життя... для дальшої в тім же роді „дипломатичної” діяльності: він послував потім у Варшаві, Берліні й Парижі, де і вмер.

СЛОВО В ДЕСЯТИЛІТТЯ

(25. 5. 1926)

I.

Від кровавої дати 25 травня 1926 року, коли на розі паризьких вулиць, прошитий градом чекістських куль, упав Симон Петлюра, — минуло оце 10 літ.

Як на людський вік, це немало, особливо ж, коли зважимо темп історичних подій нашої доби. Здавалося б, що в десятилітній перспективі постать Петлюри можна охопити цілковито й оцінити всебічно, як то кажуть, „об'єктивно“. Здавалося б...

Та є постаті, є особистості, що живуть і ростуть незалежно від призначеної їм кількості людських літ, ростуть і більшають, переступаючи границі звичайного часу, невпинно еволюціонуючи, якби перетворюючись в свідомості цілого ряду поколінь. Історія мірить їх не десятиліттями, а століттями, зокрема наша, де така постать мусить часом довго визрівати в свідомості загалу, — згадаймо хоча б Мазепу.

Згадаймо лишень, що від полтавської катастрофи, коли Україна востаннє чула брязкіт українських шабел, гук українських мушкетів і грім українських гармат, — треба було чекати аж 210 років національної ночі, щоб та, так трагічно забута музика бою зазвучала на просторах України знову, збуджена зривом 1917 року й остаточно оформлена національною волею саме Симона Петлюри.

Справді, є щось таємниче в тім, що родинним містом Петлюри, власне, була Полтава, що народився Він у тім місті, назва якого важкими літерами накарбована була на могилі України.

Такого роду постаті, негідлеглі законам земного часу, живуть і легко порушаються десь у позачасових безмежжях історії, щоб з'явитися в найбільш історично-вирішнім, хоч і незавжди передбаченим моменті. З'являються вони, як таємничі післанці духа історії, дотикаються своєї землі й свого народу, відвалюють намогильні плити, збуджують „мертвих, живих і ненароджених”, роблять сліпих зрячими, розривають перед ними важкі завіси так званих „реальних обставин” і вказують чарівну, „нереальну” далечінь...

Навіть в обличчі їх, у зовнішності їх часто вражає щось незвичайне, несучасне.

Чи сучасними є постаті і обличчя Муссоліні, особливо коли він у шоломі? Чи звичайним було для француза монголоїдне обличчя Клемансо? Чи так уже часто національні герої того чи іншого народу носять на своїм обличчі типові риси власного народу?

Коли б ми, „самовидці”, що, в більшості, занадто призвичаїлися до постаті Петлюри, занадто освоїлися з його тонко-скептичною усмішкою, з його завжди голеним обличчям, з тим викришеним переднім зубом і попелястою чуприною, коли б ми могли подивитися на нього очима чужинця, людини сторонньої, може б і ми побачили в Петлюрі, крім добре знаного нам „Симона Васильовича”, ще дещо інше і, либонь, несподіване. Пригадаймо собі ті сірі, може і не такі то вже й типові для українця, очі, очі назагал ніби лагідні, що вміли так чарівно усміхатися. Аджеж Петлюра, як і більшість із галерії вождів, посідав у великій мірі чар особистої поваби, що нею притягував оточення. Але, може, не всі знають, що ті чарівно-сірі очі Петлюри, в певних моментах, уміли раптом крижано холонуту й обертатися в непроникливу й тверду крицю, що за хвилину та криця починала кресати грізні іскри гніву, ставала незламно-гострою й виразно-небезпечною.

Ні, ті очі дуже й дуже мало мали в собі від розмреного українського півдня. Було в них щось північне,

варязьке... Недарма в козачій родині Петлюри переходиться родинний переказ, що серед предків Головного Отамана був також — осілий на Україні по полтавській баталії — швед, гвардієць союзника Мазепи — великого Карла XII.

II.

Соціологія, ця типова й улюблена дитина позитивізму й матеріалізму минулого століття, при всій простоті і ніби прозорості своїх логічних розважань і при всій ніби універсальності своїй у з'ясовуванні різноманітних соціальних явищ, — стає одначе безпорадна й безсила перед явищем, що окреслюється словом „вождь”. В цім-то випадку її арифметично-статистичні, чи там класово-колективістичні комбінації, — нічого не помагають.

Світова війна. Переможний марш німців на Париж. Велетенські гармати сьгають стрільнями столиці. Уряд переїздить до Бордо. Армія Жофра відступає і панічні настрої запілля ось-ось уділяться війську. Де рятунок? І ось очі нації звертаються до осміяного й зненавидженого партіяма дивака, цивіля, депутата з Вандеї — Жоржа Клемансо, що струснув цілою нацією, розпеченим залізом випік зародки паніки, зради й зневіри, натхнув Францію своєю, справді, тигровою енергією, непереможною волею до побіди і побіду ту, справді, як тигр, від, здавалося, непереможного ворога, — вирвав.

Чому „радикал” і такий „лівий” Клемансо, а не хтось інший? — соціологія не дає на це і не може дати жадної відповіді.

Чому в державі з найстаршою культурою, де панувала заслужена династія, де був цілий ряд блискучих політиків і дипломатів, у тяжкім для тієї держави моменті з рятунком приходить не Сфорца, не Джолітті, не Ферреро, тільки мало відомий журналіст із народніх учителів, бувший емігрант і демобілізований підстарши-

на світової війни — Беніто Муссоліні? Не мине й 15 літ, як цей колишній капраль, здавивши в зародку комунізм, перебудовуватиме Італію не лиш матеріяльно, але й духово, відроджуватиме ідею Римської Імперії з-перед двох тисяч літ!

Чому по розвалі російської тюрми народів долю України бере в свої руки не загально визнаний Мойсей національного руху, заслужений і таки справді великий історик — Грушевський? Чому не запальний і незвичайно тоді популярний письменник, видатний і, як кажуть, навіть відважний колись партійний діяч — Винниченко? Чому ж не хтось із видатних генералів, хоча б той самий Кирей, що йому російська армія завдячувала організацію своєї артилерії, чи може другий, з гетьманського роду, заслужений командир корпусу і виборний отаман Вільного Козацтва? Чому ж саме скромний журналіст і колишній бухгалтер, маловідомий навіть у невеликім українським суспільстві — Симон Петлюра?

Такі питання сьогодні можна ставити й іншим народам, що перейшли або переходять через переломовий момент своєї історії. По війні маємо цілий ряд явищ цього роду.

Та на ці питання нема іншої відповіді, як слово, запозичене з теології: благодать, карітас. Іншими словами — ласка Божа.

III.

Приймаючи це глибоке і єдине, хоч і далеке від т. зв. науковости, пояснення, спробуємо, в міру можливости, відповісти на найважливіше, що має в собі вождь, національний вождь.

Правдивий вождь має в собі, передовсім, благодатний дар бути якби оптичним огнищем, фокусом сочки, в якім перехрещуються задивлені погляди мільйонів. Так звані „маси” не розумом, бо механічний колектив його не може мати, але збірним своїм інстинктом —

завжди безпомилково відрізняють, відгадують вождя й покірливо-віддано визнають його за свого.

Всупереч наївним легендам соціології, що вождь, мовляв, є „витвір обставин” чи „середовища”, — бачимо, як, у більшості, мало спільного мають вожді з своїм середовищем — згадати хоча б клясичний приклад з корсиқанцем Бонапартом, — а ще менше з „обставинами”, до яких вожді цілим своїм еством ставляться, власне, негативно, вороже. Всупереч наївним забобонам примітивного демократизму, — вождя не можна „вibrати” при найбільш навіть демократичній виборчій процедурі.

Вождь бо не є ані арифметична пересічна, ані арифметична сума тих чи інших статистичних даних. Вождь — явище ірраціональне. Він є втіленням Призначення народу, його щастям чи нещастям, його долею чи недолею.

Діяльність кожного національного вождя проходить передовсім у трагічній боротьбі з інертною частиною власного суспільства. І, як це не звучить парадоксально, з частиною переважно найбільш освіченою, найбільш впливовою й, тому, найбільш консервативною. Звідсіля — натуральний конфлікт. Бо вождь є насамперед запереченням усього того, що було вчора. Він завжди є національне „завтра”, що часто лучиться з національним „передучора”.

Ця боротьба вождя з своїм „середовищем”, своїм суспільством, часто із більшістю власного народу — завжди більш або менш трагічна. Проте ніде, може, не досягла ця боротьба більших розмірів, як саме там, де вожді мають той фатум, що суспільство починає оцінювати й шанувати їх звичайно геть-геть по їх смерті.

Давно оспіваний у піснях, давно увінчаний у збірній уяві мас, вождь іще довго залишається предметом ялових дискусій серед інтелектуальної верстви народу. Бувши відразу безсумнівною аксіомою для безпомилкового інстинкту люду, вождь іще довго залишається теоре-

мою для тих верств, які розумом намагаються схопити те, що відчутти може тільки серце.

IV.

Ця властивість вождя бути вогнищем, що скупчує в собі всенародні почування, бути, сказати б, геометричним місцем точок, де перетинаються моральні силові лінії народу, це — повторюю — є перша й конечна благодатна властивість вождя. Без цієї властивості, без цього дару — вождя немає. Немає, хоч би якою видатною особистістю, поза тим, був претендент на нього.

Але цьому зовнішньому, статичному проявові властивості вождя мусить відповідати внутрішній, динамічний зміст цієї властивості, наслідком якого, власне, вождь і стає тим моральним вогнищем.

Без того внутрішнього змісту — буде удавання, акторство, хлестаковщина, керенщина.

Цим внутрішнім змістом є велетенська, просто невичерпальна моральна енергія, що він її носить у собі. Власне, наявність тієї внутрішньої енергії вождя й притягає до нього збірну енергію мас.

Скільки маємо на це прикладів з літератури, зі спогадів чужих і власних!

Ото, напр., уже все, здається, гине. Невдача за невдачею, поразка за поразкою. Заламуються не лише рядові люди, але й найближчі помічники. В серцях недавніх героїв з'являється холодна порожнеча... Лише він, вождь, один — незламний, певний і спокійний спокоєм справжньої мудрости. Одне його слово, одна усмішка, один погляд — і ось усі знову наелектризовані його енергією, що їй, здається, немає ні кінця, ні початку. І ото тривожний зір підлеглих знову загоряється певністю і вірою, серця їх знову заливає гаряча хвиля, м'язи напружуються знову і розум стає зимний, тверезий і меткий.

Скільки ж то таких моментів було у Петлюри! У кого іншого давно опустилися б руки, хтось інший

давно б полишив був усе... Але вже від початку 1918 року ім'я його одягає легенда, той неунікнений супутник вождя.

Багато чільних, многонадійних діячів українських у томлювалося в ті апокаліптичні роки 1917, 18, 19, 20 і першими несподівано „втомився” власне ті, що вражали своєю енергією, або своїм темпераментом, який, у дійсності, був солом'яним вогнем. Першим „втомився” ніхто інший, як сам голова Директорії, уславлений поборювач військової сили української, — Винниченко, і поїхав „відпочивати” за кордон. Під гуркіт гармат занудьгував і „втомився” знаний із жагучих промов лідер ес-ерів Микита Шаповал, хоч любив підкреслювати, що він бувший старшина та ще й кадровий. В полум'яний час боротьби за визволення, коли рішалася доля не літературно-історичної, а таки живої, реальної України, що стікала кров'ю, — поїхав до Відня й Михайло Грушевський — творити нікому тоді непотрібний соціологічний інститут. Врешті „повтомлювалися” інші члени Директорії і теж поїхали „відпочивати”...

Хто ж залишився тоді на полі бою, яким була, є і буде наша Батьківщина? Залишився Петлюра, єдиний — із цілої галерії урядово проклямованих вождів нації. Бо Петлюра був не формальним лише, а таки справжнім вождем. Вожді бо народжуються, а не створюються в політично-соціологічних лябораторіях.

Цих півтора десятка літ української історії і це десятиліття, що його нині згадуємо, багато чого відкрило та висвітлило. І нам тепер уже ясно, чому всі ті люди „втомлювались”, а чому невтомним залишився лише один, аж до моменту, коли його прошили кулі смертельного ворога.

V.

Не довелося чути багато промов Петлюри, але дватри рази випало почути їх у моментах вирішальних, і обставинах виняткових.

Вожді — здебільша — уроджені промовці. Це натуральна форма безпосереднього промінювання їх духової енергії на оформлювану нею людську масу.

Петлюра був промовець. Не з тих, що деклямують по парламентах і на бенкетах, не з тих, що оздоблюють свої промови кучерявими орнаментами й сентиментальними модуляціями. Вистане сказати, що на початку 1919 року Петлюра, безборонний, промовив перед розагітованими більшовіками і просякнутим більшовицькими агентами залізничним робітництвом. Його могли тоді дуже легко і майже безкарно знищити чужі агенти. Але результатом промови Петлюри було масове зголошення робітників до Української Армії і панічне зникнення агентів.

Як і кожен правдивий вождь, Петлюра промовляв цілою істотою своєю, цілим організмом своїм. І кожне слово його пульсувало живим і діяльним змістом.

В тих мовах, що їх довелося почути, вражав один і той же образ, що повторювався майже буквально. Трудно відновити в пам'яті ті слова, але сенс образу був більш-менш такий: „Перед нами горами стоять перешкоди. Вони заступають майбутнє. Але ще одне зусилля, ще одне напруження і ось розгорнеться перед нашими очима сонцем залайна держава на широчина. Вона неминуче буде”.

Певно той самий образ Землі Обіцяної розгортали Мойсеї всіх часів і народів. Але трудно собі уявити тепер, як невимовно-повно й певно звучали в устах Петлюри слова: „Вона неминуче буде”. Як природно вимовляли його уста улюблене ім'я „Отчизна”, улюблений прикметник „державна”! „Ще одне зусилля, ще одне напруження і ви всі побачите те, що я вже тепер бачу” — оце дещо перефразований ляйтмотив тих промов Петлюри, що їх довелося чути.

І так приходимо ми ще до одної властивості вождя — його візйонерства, його прозріння майбутнього, його вміння бачити крізь хаотичні фрагменти злобо-

денности — таємничу лінію історичного процесу і напрямок історичних подій. Візія майбутнього, сліпучий образ мети — стоїть їм в очах, як той, мовляв, Мойсей стовп, вогняний уночі і хмарний удень, що веде в прийдешнє.

Без цього візіонерства, без цієї загіпнотизованости фантомом, що має історично втілитися і історично заіснувати, — також нема вождя. Ця здібність може бути менша чи більша, може бути більш екстатична, чи більш твереза, може бути більше чи менше зв'язана з можливістю реалізації візії, — то залежить від індивідуальности вождя, від національної психіки, від раси, — але вона мусить бути.

Річ характеристична, що у Петлюри це візіонерство мало, може, занадто емотивний, часом ірреальний характер, характер якоїсь напівсновидности, сказати б, політичного люнатизму. Але люнатизм той був по-люнатичному безпомилковий щодо відчуття напрямку. Пригадується, що свої погляди, часом у дуже конкретних, напр., стратегічно-тактичних справах, часто аргументував він словами: „От так мені чомусь здається”. Штабові старшини на такого роду аргументацію спочатку скептично спускали голови і ніяково з-під чола переглядалися між собою. А потім, пізніше, навчені досвідом, вони дуже уважно прислухалися до того, що Петлюрі саме „чомусь” здавалося. Думаю, що не в меншій мірі цю аргументацію Петлюри пізнали також його політичні співробітники.

VI.

По Крутах, по 1919 році, по Зимовім Поході й Базарі не маємо потреби соромитися, стверджуючи, що наша політична еліта 1917, а навіть 1918 рр., м'яко кажучи, легковажила собі військову справу і мілітарний „момент” у боротьбі й творенні державности — взагалі.

Що більше, чільні діячі наші і керманічі нашої національної революції виявили якийсь дивний страх пе-

ред військовістю і власними військовиками до такої міри, що українська влада поборювала навіть інстинктовні мілітарні зусилля народніх низів, як, напр., спонтанічний селянський рух, званий вільно-козачим. Український національно-державницький інстинкт занадто довго був спаралізований. Історична пам'ять, особливо серед „інтелігенції”, була занадто зручно приспана, а все, що могло її пробудити, було або „вкрадене”, або сховане глибоко в отой, словами Шевченка кажучи, „Великий Льох”.

Одначе вже 22 травня 1917 року українські військовики, передовсім незабутній Міхновський, скликають I Всеукраїнський Військовий З'їзд, на яким справу війська, яко головну, підносить ще мало кому знаний Симон Петлюра. II Військовий З'їзд, що відбувся 18 червня, вибирає Петлюру до президії. Вояцтво — національно найчуйніший орган народу — інстинктивно зупиняє свій зір на Петлюрі. Але по III З'їзді, опанованим соціалістично-большевиизуючими елементами, Петлюра зриває з тодішнім урядом і з попередніми засідально-головувальними методами організації української збройної сили. Вже не ставало часу ані на з'їзди, ані на якийбудь колективізм: по хлестаковській балаканині керенщини — повставала в Москві справжня, міцна, історично-національна влада. Було ясно, що зараз же розпочнеться „собіраніє землі русской”.

Симон Петлюра, саме коли партії довго і нудно сперечались на тему „радянство чи демократія”, творить тимчасом славний Кіш Слобідської України, „закликаючи до нього всіх тих, хто не хоче бути московським попихачем”. Кіш боронить на Лівобережжі найбільш загрожений від московської півночі пляцдарм.

29 січня 1918 року большевицькій орді, що її вів на Україну жандармський полковник *Муравйов*, під Крутами перегороджує шлях ніжний цвіт України, студентська та гімназіяльна молодь. Цей цвіт України — гине. Але Крути стають Термопілями відродженого народу.

Одночасно в Києві організують большевики внутрішнє повстання — пізніше це буде їх випробованим стратегічним засобом. Ворог займає київський Арсенал і намагається опанувати столицю. Центральна Рада радить без кінця... Тоді, як останній рятунок, залунало ім'я Петлюри. Летять до нього розпачливі телеграми. Він прибуває з своїм Кошем і — в перших рядах свого війська — ліквідує 4 лютого найнебезпечніший большевицький гуч.

Крутянські Тернопілі української молоді й перемога перших петлюрівців під Арсеналом — це те, що дало міцний зав'язок майбутній українській армії. В особі Петлюри народ відкриває свого вождя. Ним Петлюра вже залишиться аж до своєї смерти.

VII.

Десь року 1916, коли Симон Петлюра в убогих обставинах редагував у Москві єдиний тоді на б. Росію український місячник і коли ніщо, здавалося б, не ворожило майбутніх подій і його ролі в них, визначний російський учений, академік Федір Корш висловив таку думку:

„Ви, українці, самі не знаєте, кого маєте серед себе. Ви гадаєте, що Петлюра — редактор, патріот, громадський діяч і таке інше... Петлюра безконечно вищий за те, що про нього думають. Він із породи вождів, він із того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наші часи стають національними героями.”

Один із діячів, згадуючи пізніш, як він слухав те пророцтво, признався, що „не вірив своїм вухам”. Не дивуймося, бо так само, як той діяч, не вірили своїм вухам і інші. Характеристичний уже той факт, що пророцтво це нагадали собі щойно по 25-ім травня 1926 року.

З рукою на серці визнаймо, що для багатьох земляків аж мученицька смерть Вождя розкрила очі на

його особистість, на його вартість і на його ролію. Факт сумний, але, на жаль, традиційний... Признаймо також і те, що лютий ворог безпомилково оцінив Вождя значно раніш за дуже і дуже багатьох земляків. Неймовірно хитро, при допомозі традиційної монгольської перфідії, задалегідь плянуючи фізичне знищення Симона Петлюри на терені Парижа, ворог добре знав, кого він від нації української відбирає. Тому не жалувал ані сприту, ані праці, ані золота.

Поминаючи дорогоцінний первень благодаті, яку Петлюра посідав, поминаючи моменти для визнавців культу матеріалізму неспостерігальні, — усвідомім собі, що Петлюра в день смерти мав лише 47 літ, себто стільки, скільки мав, вмираючи, знищений тією ж Росією Шевченко. Якщо для поета такий вік є пізнім літом, часом — ранньою осінню, то для політика це щойно час цвітіння, щойно весна. Не забуваймо також, що Петлюра, яко політик і воєначальник, року 1926 представляється дещо інакше, аніж у роках 1918, 19 і навіть 20. За тих сім-вісім років, років воєнного труду і державотворчого досвіду, років перемог і поразок, років неймовірного гартування в огні вийняткових історичних подій, врешті трудових і плідних для нього років еміграції — інтелект його перейшов процес великого росту й збагачення. Духова істота його складалася вже не тільки з національного інстинкту, що діяв силою надхнення і прозріння. Петлюра 1926 року був, опріч живої легенди, ще й дозрілим, закінченим і озброєним великим досвідом державним мужем. Беручи об'єктивно, таких мужів на арені тодішньої Європи було небагато.

І от на розі паризьких вулиць вправлена рука колишнього учасника червоних карних експедицій на Україні, і без сумніву активного чекіста, випускає сім куль у безборонне тіло нагло заскоченого Петлюри. Ранений першою кулею в плече, Вождь скорше від несподіванки, як від рани, послизгується й, тратячи рівновагу та випускаючи з рук палицю, падає на хідник.

Чекіст нахилється над ним і продовжує розстрілювати лежачого. Щойно п'ята куля прошиває серце, дві попадають у хідник. Восьма затинається. Душогуб поспішав виконати наказ точно: треба було знищити втілення смертельної небезпеки для ще неустабілізованої московської імперії.

І чекіст певний, що у повоєнній Франції, у затрутому міязмами упадку й розкладу Парижі, — він залишиться непокараний. В його обороні стануть усі темні сили повоєнного світу, вся міжнародня потуга комунокапіталу, всі герої майбутньої ставіскіяди, всі злі й мстиві духи, що загніздилися в самім осередку християнської й осілої цивілізації Європи і, наспілку з Росією, завзялися її доконати.

Але досить! Не будемо згадувати тут усього того, що дух історії колись пригадає Франції і світові, а, може, пригадає вже тепер, коли обходимо цю страшну і грізну річницю.

VIII.

Так, річниця ця не лише страшна. Вона грізна, і в тій грізності криється справжня її велич.

Це велич пролітої крові, що, діткнувшись землі, ніколи не гине марно, ніколи, як пророчо писав перед своєю смертю сам Петлюра, — „не засихає”.

Це велич офіри, що її принесла ціла нація тим найціннішим, що мала в собі. Такі офіри не залишаються без відплати, бо така кров, біблійним словом кажучи, сама вопієт до неба.

Дрібні біси матеріялістичного душогубства, вертки наймити світового Зла, — вони змайстрували свій матеріялістичний і тому в наслідках своїх короткозорий — плян, вірніш гешефт, бо це є найстисліше означення пляну, що полягав на знищенні того, чого знищити не можна.

Це ж вони людину, що створена „по образу і подо-

бію Божому”, редукують до розмірів механічного додатку до машини й лякливо вірять, що людина є лише арифметичною сумою фізико-хемічних процесів.

Це ж їх спінози, послуговуючись захисною термінологією метафізики, довго й систематично підготовляли те, що пізніш уже одверто зформулювали отці матеріалістичної церкви — Віхнери й Фоербахи. Це ж їх апостоли спроваджували всю чудесну органіку буття до бездушної й задушної механіки, до якоїсь універсальної таблички множення пізнішого позитивізму. Це ж першим догматом їх культу була знана максима Фоербаха: дер Менш іст, вас ер іст. Це ж їх Маркси проповідували, що все духове є лише надбудова над „виробничими” процесами і що духову свідомість визначають побутові форми існування. І, врешті, це ж їх Павлови зводили всляку чинність людини до автоматизму фізіологічних рефлексів.

Руїницька жадоба розпилення, атомізації, розкладу людської особистости, божественно-неподільного первня життя, самої субстанції його — це ж, власне, являє філософічний сенс того, що протягом останньої доби так ретельно здійснює большевизм.

Аджеж 15 років на нашій батьківщині Леніни й Сталіни, з безліччю Радеків і Троцьких, Косіорів і Постішевих, тільки те й роблять, що відривають народ український від української землі, намагаючись розпорошити, атомізувати націю. Бо з хижачькою наївністю номада вони переконані, що як розкладуть, розтrocать національне тіло, то тоді само собою, так би мовити „автоматично”, випаде з нього і „надбудова”, себто національна душа. З сатанинською ненавистю до душі і духа, вони розкладають і вигноують людську особистість — як органічну частину живої національної цілості.

Тисячма щілин просочуються вони на Захід, у саме серце Європи, систематично зсередини розкладаючи її величний цивілізаційний зміст, на жаль, не без певних зовнішніх, але лише з о в н і ш н і х — успіхів.

Їх синедріон рішив навіть ухарактеризувати советського ката на войовничого месника Ізраїля, при чім месник — по кількарічнім перебуванні в червоній армії — забезпечений був навіть французьким громадянством. Обмірковано було всі провокаційні тонкощі. Враховано було всі можливості й всі несподіванки. Грано було, як вони кажуть, „на верняка”. Без жадного ризику. Всі належні кому-слід пачки банкнотів опинилися в відповідно-спітнілих долонях... Але — безнадійні ненавистники духа забули врахувати, що та „надбудова” — „віе, ідеже хо щет” — spiritus flat ubi vult.

Розстріляно смертне тіло емігранта Симона Петлюри, але те, що в ССРСР називається „петлюровщиною” — „віе, ідеже хо щет”. Глибшає і ширшає; гуляє по колхозах та совхозах; проходить крізь мури советських в'язниць, крізь „стенки” і „застенки”; ширяє над Соловками й над пустинним Біломорським Каналом і ото — зовсім нещодавно — пройшло вулицями підсоветської Одеси в постаті — дивно вимовити — робітничої демонстрації з жовто-синіми прапорами...

Розстріляно смертне тіло, але не смертельна душа великого сина Батьківщини знялась і полетіла, ще більш недосяжна і ще більш непереможна, підносячи на своїх крилах живу ідею Нації на ще більшу моральну височінь.

Жертвенну кров мученика намагалися втоптати в забруджений і запльований міжнародній брук Парижу, але та кров спалахнула тайною національного переїстотнення, й причащатися їй будуть нові й нові покоління.

Смерть бо Петлюри займає одне з центральних місць у тій історичній містерії, що триває не лише на просторах України, але розгортається, охоплюючи цілу Європу і — значить — цілий світ. І недалекий той час, коли й інші народи зрозуміють метафізичний сенс кривавої офіри, що її поніс десять літ тому народ український в особі свого Вождя, забитого в столиці Європи.

Кремлянець, 1 червня 1936 р.

ЧВЕРТЬСТОЛІТТЯ

(25 травня 1926)

Він невпинно росте.
Його постагь рокі одягають у бронзу і мармор.
І в нестриманий коловорот
Ось відходить дрібне, неістотне, мале і пuste —
Залишається ж тиша, як велич висот,
Як жаска увертюра алярму.

Гуркотіли тут кола гармат,
Рокотали й сичали вгорі бомбоносні ескадри,
Тільки брук Сан-Мішель, літописець упадків і страт,
Тільки брук залишивсь у страшнім і пророчім Театрі.
І приходить весна, як щороку, ясна і гірка,
І відновлює рік і освітлює пам'ять нетлінну,
І на тлі ветхих стін променисто-астральна рука
Указує на всеєвропейську й всесвітню руїну.

Він невпинно росте.
Вже давно перетерясь на порох актори й личини
І багато-багато вже стало і тлін, і тінь...
Тільки цезар майбуття вдивляється у далечинь
У незбагнений степ,
У трагічний безкрай України.

25 травня 1951.

НА НЕВЧАСНУ ТЕМУ

Любов до рідного огниська,
Любов до батьківських могил.

Треба признати по щирості: акт похорону в нас у великій пошані.

Скажу різкіше — у нас люблять ховати і вміють ховати (не лише в стислім значенні цього слова, але часом і в... символічним, тобто за життя). Похоронний ритуал розроблено у нас всебічно і ґрунтовно. Процесії і панахиди відбуваються врочисто до патетизму й стильово-пишно до майстерности. З небіжчиком у нас просто не можуть розлучитися. Промови йдуть одна за одною. Маєстатично-жалісно пливають довгі строфи „Журавлів” з їх ще довшим рефреном, що повторюється за кожною строфою, триванням своїм ніби ілюструючи той „безконечний шлях”.

Сміливо можна ствердити, що жаден нарід Європи не осягнув такої досконалости, що так скажу, в мистецтві похорону, як саме наш. Культура похорону стоїть у нас, справді, на незрівняній висоті. Це ствердить безсторонній чужинець. А навіть ворог.

Та от — скінчився похорон — все бо на цім світі має свій кінець. Одірвалися від небіжчика родина, знайомі, громадянство, промовці. Спущено труну. Засипано могилу. Заложено її вінками. І все живе покидає цвинтар.

Могила починає жити власним, сказати б, самостійним життям, самостійним — з усіма наслідками такої самостійности. Засохлі вінки осипаються й гинуть. Горбок могили западає. В наступнім році на нім виростає бур'ян, і місце вічного спочинку втрапить свою індивідуальність. За два-три роки могилу вже трудно вата відізнати. А навіть — віднайти.

Чи траплялося вам, читачу, відвідати колинебудь „утраквістичний” цвинтар? Картина дуже повчальна для всіх, що вміють спостерігати і з тих спостережень робити висновки.

Не зважаючи на більшу чи меншу хаотичність цвинтаря і осягнутий в нім ідеал посмертного „співжиття”, — релігійна (отже й національна) приналежність могил вимальовується яскраво і вимовно. Демаркаційна лінія поміж „греками” і „римлянами” — намацально виразна і безсумнівна, навіть без зайвого труду читання написів. „Римляни” гордо пишуться високими нагробками, дебелими плитами, виразними (і ортографічними) написами, в найгіршому випадку старанно зформованим горбком зі старанно плеканими квітами та хоч би і скромним хрестом. „Греки” зрідка презентуються з невиразного матеріалу і без особливого стилю зробленим хрестом, частіше не рекомендуються зовсім, ані хрестом, ані виразнішим горбком, воліючи постать, сказати б, „могили Незнаного Небіжчика”.

Така зворушлива скромність небіжчиків-земляків могла б, на перший погляд, робити навіть миле, ба й романтичне враження, та, в цім випадку, причина лежить не так у скромності мертвих, як в занадто вже нескромній байдужості живих. Похорон, мовляв, справлено гарний, плакали як слід, випили, як належить. Чого ж, мовляв, іще треба?

Сталося так, що впродовж останніх літ мені пощастило двічі перебувати в знанім наддністрянськім місті теплого Поділля, саме тім, що славиться морелями та виноградом.

На „утраквістичнім” цвинтарі цього безжурного, сонцем зацілованого міста, є одна могила, яку трудно було б байдуже оминути, особливо коли вже... пощастить її знайти.

Розлогий цвинтар досить впорядкований у своїй „римській” частині, безпосередньо переходить у чим далі, тим більш безформенно погорблений простір, де рап-

том губляться доріжки й могили під потужною гущавиною трав, диких квітів, колючого повію та степових бурянів. Ноги плутаються і поринають в густих колючих хвилях. Зір даремно відшукує стежок та напрямків. Тут потрібна б бусоля та орієнтир... Коли ви не знаєте, що небайдужу для вас могилу треба шукати саме в напрямку Зюд-Ост, деє біля рогу цвинтарного муру, ви можете блукати по цвинтарі довільно-довго. Хіба запитаєте сторожа, коли він є вдома. Сім літ тому, щоправда, і сторож не міг показати могили: „Не знаю, не пам'ятаю такого”.

Вже близько двадцять літ в могилі, що про неї тут мова, спочивають земні останки одного письменника.

Він не належав до тих самотніх обелісків, що відосібно маячать на крутих стежках нашої літератури. Це ані Стефанік, ані Куліш, ані Леся... Але це і не людина, в літературі випадкова, дилетант чи принагідний гість, яких немало в наших літературних анналах. Це був один з дуже в нас небагатьох письменників — л і т е р а т і в, спеціалізованих на вужчій полі літературної діяльності, фахівець, що знав свої сили, свої можливості і своє значення, що не кидався наосліп раз на лірику, раз на повість, раз на епічну поему, шукаючи бурхливо-коротких (але і неплідних) романів з різноманітними Музами. Це був один з тих, кого французи, нація з дуже виробленим літературним смаком, називають *l'homme de lettres*.

Сім літ тому могила його відрізнялася тим, що була накрита якомсь дивно вижолобленою бетоною плитою, в рогах якої були посаджені два, чомусь шпилькові, дерева. Деревця (діло було в літі) були жовті й сухі, як сухоти. Ясно було, що вони довго не протягнуть. У вижлобині плити, призначеній, очевидно, на квіти, не було ані квітів, ані ґрунту. Над могилою — ані насилу, ані хреста.

Цього року, коли могилу пощастило віднайти, виявилось, що хоч одне з дерев вмерло, то зате друге несподівано заціліло, зміцнилося та розрослося: природа

часом має ласку для письменників! Поза тим — все залишилося без змін. Ані ґрунту в вижлобині плити, отже і квітів, ані хреста, ані напису.

Словом, — не могила Осипа Маковея, одного з тих, що ритмічним щоденним трудом реально творили саму „тканину” нашого літературного процесу, лише занедбана, безоблична і безіменна могила Незнаного Небіжчика, незнаного не лише для чужинців і курортних гостей, але й певної частини тубільців.

Не говоритиму тут про те, як виглядала б могила французького, німецького, чеського, ба й польського Маковея. Не робитиму, боронь Боже, більш або менш жалісних порівнянь. Тема занадто вже невчасна і, між нами кажучи, занадто одіозна: легко зісковзнутись на „мавпування чужих зразків”, „комплекс меншеварто-сти”, ба, навіть „дефетизм”...

Справді, в нашій житті, особливо тепер, є справи незрівняно більш пекучі і більш актуальні. Що в порівнянні з апокаліпсою доби якась там могила, хоч би й Маковея? Чи варто звертати увагу на дрібниці? Присвячувати час особистим враженням перечуленого літерата?

На перший погляд, розуміється, не варто. На перший погляд все це — дрібниця.

Та чи, справді, дрібниця?

Коли б так, то чому ж та „дрібниця” не знаходить відповідного до своїх дрібних розмірів полагодження в рамках поточного, щоденного життя? Чому ж так трудно так зв. громадському чинникові зробити, здавалося б, таку просту річ, як прочистити стежку до могили, насипати якийсь метр ґрунту та посадити трохи квітів? Вже не кажу про будьякий напис, бо то вже „видаток”.

Ні, ця „дрібниця”, як виявляється, не така дрібна і проста, як здавалося б.

Автор цих рядків не має хисту до громадського активізму: провести „агітацію”, переконати, зробити „мобілізацію суспільства”, і, сяючи власним прикладом, по-

вести на цвинтар школярів з лопатами і розсадою... Але автор цих рядків усе ж намагався говорити з тим і другим, і з третім, говорити і пропонувати певний плян і т. д. І от що вражало: на більш або менш палкі свої доводи автор цих рядків зустрічав навіть не байдужість, а скоріше, дивне і здивоване незрозуміння. Уста говорили все те, що в таких випадках говорить, але очі виразно казали: Про що йому, властиво, йде? Чого він так хвилюється? Чого він хоче? Що за дивні претенсії?

І тоді автор цих рядків почав міркувати, шукати в пам'яті, пригадувати інші місцевості і інші цвинтарі на широких просторах Батьківщини. Пригадав собі також і той цвинтар, де були (колись) могили власних батьків і дідів. І, в результаті, автор цих рядків, засоромився... Справді, що за претенсії? Чого ти, властиво, присікався до тих милих, опалених, рідних тобі південним сонцем земляків? Чи у тебе в селі (навіть місті) було інакше? Чи інакше є на Волині? на Київщині? на Херсонщині? на Лівобережжі? в Таврії?

І тоді думка побігла в історичне минуле.

От гула — і то століття — гучна й багата Козацька Доба. Скільки видатних імен! Сагайдачний, Богдан, Виговський, Мазепа... А де їх могили? Один Дорошенко її має, та й то десь аж у волоколамському Ярополчі, під зимним небом похмурої і чужої Півночі.

А княжа доба?

Пригадаю з притвору київської Софії мармурову домовину з стильовим орнаментом. Казали: за легендою це домовина Ярослава Мудрого. Хто цікавився нею? Хіба закохані, що призначали собі, після вечірні, побачення коло неї. Зацікавився ж нею ворог. І перед самим 1941 роком домовину ту розкрив, розкрив і сплюгавив. „Комісійно” ствердив, між іншим, її автентичність, а золоті речі, разом з кістяком Ярослава, розуміється, вивіз у Москву, „для досліджень”.

Хто це сказав, що з „могил виростає життя”? — Не пригадую. Може Баррес, що все нагадував про *la terre et les morts*. Може греки, які засівали могили символічним збіжжям. Може Святе Письмо з його „не оживет, аще не умрет”.

Одначе не підлягає сумніву, що навколо могил постає якась містична авра, яка променює на живих, що могили становлять якісь акумулятори метафізичної енергії, що збуджує і стимулює почуття, хоча б, історизму у живих. Але, скажуть, — все це метафізика і містика. Добре. Тоді приймім намацально-матеріальний факт: могили в'яжуть нарід з землею в не меншій мірі, аніж оселі, де мешкають живі. Може звідсіля і спорідненість слів „дім — домовина” (до речі, слово „домовина”, виростаючи з „дому”, розростається в деяких слов'янських мовах до широчини, що обіймає поняття „край” і „вітчизна”). Могили дають виразне свідцтво посідання народом даного терену і ступінь його закорінености в нім.

...Обірвім на цім місці лінію думок. Вони дуже невчасні, дуже далекі від поточного змісту незвичайних днів, незвичайної цієї епохи. Бо й справді, чи не трагікомічно було б нагромаджувати нові докази і нові цитати та випроваджувати якісь висновки, тим більш формувати якусь „мораль” чи якісь заклики?

Одначе, здається, що тема, до якої довелось підійти зовсім випадково, є темою, хоч і дуже далекою від „злоби дня”, але зовсім не дрібною, чи маловажною. Хто знає, чи не є ця тема одною з генеральних тем нашої, сказати б, психоісторії? І чи не варто б було — навіть і в ці бурхливі часи — на ній зупинитися не лише „песимістам”, але й „оптимістам”?

1944.

ДОКУМЕНТИ ДОБИ

ЛЬВІВ І ГАЛИЧИНА

Над синьою річкою Синюхою („Сині Води” часів середньовіччя), на кордоні Київщини і Херсонщини, саме там, кудюю проходив історичний Чорний Шлях, був наш розлогий город (півтора гектара) і була наша з дикого каменю побудована хата, що пам'ятала не лише Колівищину, а й Запорозжчину...

Не пригадую, скільки саме я мав тоді років, але добре читати я ще не вмів (хоч дуже рано почав читати). І ось на нижній полиці батьківської бібліотеки я знайшов був і не без труду витягнув великий фоліант, повний привабливих ілюстрацій — ще досі пам'ятаю, наприклад, репродукцію „Судної Ради” Шевченка. Очевидно, накинувся я на той фоліант з усією хижою цікавістю досить вражливої дитини.

Я досі пам'ятаю тверду, либонь шкіряну, обкладинку тієї величезної книги, пам'ятаю жовтавий кольор паперу, навіть — ось зараз — добре пригадую її запах. Повертався я до тієї книги — поміж гулянками, купанням та забавами — постійно, що, розуміється, досить зле впливало на її зовнішній та й „внутрішній” вигляд, — бо малюнки, на мій погляд, вимагали „поправок” і, головне, кольоровими олівцями. Скінчилося все досить сумно: батько застав за таким зайняттям і я зазнав був логічних консеквенцій...

Той фоліант, то був том львівської „Зорі” за часів Франка (згодом я довідався, що мій батько до „Зорі” дописував).

**

У досить розлогім нашім селі*), властиво містечку

*) Назва з часів Запорозьких була: „Місто Архангела Михаїла”, згодом Аракчєєв перейменував його на „Ново-Архангельськ”, як колишня „твердиня Елизаєти” — мое повітове місто — тепер зветься „Кіровоград”.

(понад 10 тис. мешканців), було багато студіюючої молоді — середньошкільників і студентів. Тому літні вакації оберталися на справжній театральний сезон, коли щомісяця, а то й що пару тижнів ішли вистави, як мені тепер видається, на досить високім, не аматорським, лише, рівні. В кожному разі то не була „ковбаса й чарка”, лише — переважно — Карпенко-Карий, „Назар Стодоля”, інсценізація „Тараса Бульби”, рідше — Кропивницький. Пригадую, напр., що в останнім акті „Мартина Борулі” у селянських глядачів, як то кажуть, витискалися сльози, коли Боруля палив у печі свої геральдичні папери. Борулю прав завідувач ремісничої школи (одно з „дітей” мого батька, який уже — перед самою революцією — домігся був відкриття в нашій селі гімназії). Прізвище він мав дивне „Лягущенко” (слово російського пня), і був актором напевно не малої міри, бо таких Боруль я вже більше не бачив. Він трактував Борулю, сказати б, у „шекспірівським” стилі. Це була справжня трагедія, а не малоросійська, мовляв, „кумедія”.

Серед акторів-аматорів був такий собі Юзя також з рідким прізвищем „Школа”, тоді матурант. Цей Юзя був не менш від Лягущенка вродженим актором, але актором-коміком. Селянська аудиторія лягала з реготу, коли він у тім же „Борулі” пригадував був прізвище: „Чи на лоша чи на теля скидається... постривайте... ксьо... ксьо... Ксьокачевський”.

Отже по закінченні реальної школи в Єлисаветі (де вчилися були всі Тобілевичі, Євген Чикаленко, Ольгерд Бочковський, а згодом автор цих рядків і Юрій Яновський), Юзя перемінив щось із дві чи три політехніки, але жадна його не задовольняла. Аж одного разу довідуюся, що Юзя поїхав до Львова, звідки в короткім часі дістав був від нього листа. На коверті була печатка, на жаль, „Лемберг”. І так треба було й відписувати. Але — при першій же зустрічі — Юзя мене вже докладно поінформував про Львів і Галичину.

Мало того, що „там — той самий наш нарід”, але що там є свої школи, свої професори, своя освічена верства, що не ховається з своєю національністю й мовою, яка є мовою офіційно-урядовою і т. і. і т. і.

Юзя став студентом-хеміком львівської політехніки. Було це десь 1913 р. напередодні I Світової Війни. Покликаний до російської армії, Юзя у війні й загинув.

Та такий Юзя Школа не був винятком. Значно пізніше, вже за „подебрадських” часів, я довідався від лектора нашої Академії бл. п. К. Безкровного, що він (Кубанський козак) посилав своїх двоє дітей до гімназії аж у Перемишль. А це були роки 1910 - 1912...

Згадуючи це все (і багато іншого), приходиш до висновку, що ми маємо якийсь антиталант у справах мітотворчости, себто, творені нами міти, звичайно, не лише невдалі, а й позбавлені потрібної їм дози дійсности.

Ось приклад: „міт Збруча”.

Таж чим різнився побут, напр., духовенства в Галичині і, скажім обережно, на Правобережжі? Прочитайте спогади О. Кошиця. Або ті славнозвісні говірки й оспіваний україножерами з Києва „галицький язик”, у той час, коли, напр., Поділля — чи „галицьке”, чи „наддніпрянське” чи „Тепле”, чи „Зимне”, — говорить абсолютно єдиним діалектом і з єдиними інтонаціями. Та жаден нарід, властиво, не має такої мінімальної кількості говірок, як наш, бо ж ті говірки повторюються (Чернігівщина й Закарпаття), як повторюється наше назовництво сіл, міст і річок.

А додаймо ще постійну флюктуацію населення, про що свідчать, напр., типово козацькі прізвища осельників під Тернополем — з одного боку, і, скажім, прізвище автора цих рядків (херсонця) — з другого.

Ні, „міт Збруча”, що стільки зайвого зла приносить (і приносить), беручи його глибше, істотніше, треба віднести до області найбільш абстрактної: цей міт мав би сенс лише дуже зовнішній, дуже поверховний, пере-

важно — тільки „інтелігентський” і, може, політико-психологічний...

А потім прийшлося вже й самому познайомитися і зі Львовом, і з Галичиною — за різних, дуже різних обставин, обставин, нині вже „історичних”.

І лише тепер, з цієї, мовляв, „історичної” перспективи дивлячись, оцінюєш вповні, хоч і *post factum*, чим була Галичина і Львів в особистім житті „старого” емігранта, зокрема такого, що порівняно довгий час емігрантував у Варшаві. Коли вже занадто „припікало”, бралось потяг і — протягом ночі — на ранок уже чоловік сидів за свіжою кавою у „Віденській”, куди на год. 9 - 10 починав сходитися „пресовий Львів”... Ет, що там згадувати. То була така еміграція, що, властиво, мала до розпорядження західню половину Батьківщини.

...У вечорі йшлося на Високий Замок і, коли запалювали на Підзамчю вогні, враження було достоменно таке, як у Києві, дивлячись з Володимирівської Гірки на вечірній Поділ.

А Стрийський парк! А комплекс будинків НТШ! А Музей! А над тим усім — величний і древній Юр, що панував над містом і містові патронував.

Не треба бути фаховим істориком, щоб зважувати і оцінювати ще й ще раз значення Львова й Галичини в цілості історичного й культурного процесу нашого народу й Батьківщини. Вистачить лише пригадати нашу Козацьку (ніби таку дуже „наддніпрянську”, бо то й степ, і Січ, і Чорне море) Добу і усвідомити собі місце народження всіх тих Ставровецьких, Галятовських, Плетенецьких, Беринд і інших аж на тім, що ту добу очолив, — Петрові Конашевичеві-Сагайдачному. Таж кожен історик знає, що Козацька Доба — така багата і така чудесна (бо то було майже чудо нашої історії) — в дійсності не спала на нашу землю, як *deus ex machina*, а таки мала перед собою довгий „інкубаційний період”. Лябораторією Козацької Доби була західня половина нашої всеукраїнської „еліпси”: ґрунт Галицько-Володи-

мирської Держави, Остріг і Львів, а Галичина — найголовніше, бо то вона видала галерію фундаторів нашого Барокко. А не забуваймо, що й старий Хмель вчився в Галичині...

Коли це все зважимо, зрозуміємо, що наша „східньо-західність”, наша геокультурна „еліпсовидність” — це не причина до нарікань, лише виняткове наше геокультурне і геополітичне щастя: обидві половини нашої соборної „еліпси” із своїми двома окремими вогнищами не лише себе — впродовж довгих віків — взаємно доповнювали, а й взаємно в и р у ч а л и. (В десять років по „нет, не било і не будет” — в Галичині постає р. 1873 Наукове Т-во ім. Шевченка).

І не забудьмо ще про одне: перше національне військо нашої сучасности виникло таки в Галичині. В Галичині — хай це собі запам'ятають ті, що то все нарікають на „галичан” і намагаються дивитися на історію з курячої перспективи.

**

Не хотілося б, щоб ці рядки викликали враження чогось у роді „Похвали”, чи „Апольогії альбо оброни”. Розуміється, що Галичина, а Львів зокрема, мали свої тіні, і то досить, часом, густі. Своєрідним мучеником Галичини і Львова був такий геніяльний син Галицької Землі, як Іван Франко. Недаром він називав її „Ботокудією”, бо без сумніву, це галицька Ботокудія спричинила його гіркі рядки „Не кохам Русі”... Багато бо в ній — коли приглянутися зблизька (не історично, а „побутово”) — дивно закоріненої провінційности, задушливої, традиційно-незрушимої, навіть аж якоїсь агресивної. „Галичина живе кланами”, казав мені часто видатний наш політичний письменник. Без „стосунків” у цих кланах, без вуйків і тіток можна було в ній дуже легко згинуть в найреальнішому значенні цього слова, як згинув у Львові — б у к в а л ь н о з г о л о д у

— бл. п. Ігор Лоський, надійний історик, людина світова, шляхтич духом і походженням, між іншим один з кількох зацілілих учасників Крут (про що трагічним голосом промовляли над гробом і проливали спізнені словесні сльози)...

Є „історичним фактом”, що усіх видатніших галичан непереможно притягала „Велика Україна”, і всі вони — в міру сил і можливостей — туди навідувалися. „Широкі степи” і тому подібні поетичні метафори були, все таки символом чогось, чого Галичині виразно бракувало.

Важко аналізувати й доходити джерел і причин від’ємних рис Галичини й галичан. Брак ширшої автономності, постійна, невсипуща боротьба з польськістю, що соціально домінувала, адміністративно тиснула на кожному кроці, а культурно панувала (і досить некультурно про цей факт нагадувала щоденно). Може й та славнозвісна „галицька біда”, хоч тепер, у перспективі часу, вона видається трохи перебільшеною і належить до постійного асортименту не лише наших нарікань, але й самооправдання, напр., нашого безперечного морального й інтелектуального лінивства.

Але тут вже ми вступаємо в область національних гріхів, що мають виразно всеукраїнський „соборницький” характер.

1955.

ДМИТРО ДОНЦОВ

(До 75-ліття)

Олександр Лотоцький в своїх розлогіх і надзвичайно цінних „Спогадах” подає дуже характеристичний образ. Роки 1906-07, петербурзькі студентські громади, зхаотизовані революційною „репетицією” р. 1905, загіпнотизована задивленість в „старшого брата”, існування без керми і без вітрил, вечерниці, „сходки” та „імпрези”, що кінчаються традиційними варениками й голаком...

І от постійний відвідувач петербурзької Публічної Бібліотеки не міг би не зауважити молодого чорнявого студента, що день-в-день сидить обкладений книгами і, записуючи, щось пильно студіює.

Цим чорнявим студентом був Дмитро Донцов.

Внедовзі (р. 1908) цей студент опиняється (з в'язниці) за кордоном, студіює в Відні і Львові, а року 1913 — напередодні початку Першої Світової Війни, отже кінця одної епохи і початку другої, — виголошує на Студентським З'їзді у Львові свій історичний реферат.

Так, сливе разом з епохою виходить отой „чорнявий студент” на сцену Української Історії, сцену, сплутшену й окрадену до нитки.

Покоління, що іронія долі покладе пізніш саме на нього завдання державного будівництва, було в своїй молодшій частині поділено на марксистів-ортодоксів (але карних парафіян імперської централі) і на народників-есерів (областного варіянту відомої московської секти). В своїй старшій частині — покоління було виховане на майже сліпих драгоманівців.

Українське народництво-хлопоманство, що вже пережило свій героїчний період, що накопичило величезний друкований матеріал і уфундувало Київську Історичну Школу (Вол. Антоновича), — виразно згасало,

забираючи з собою нитку Кирило-Методіївської традиції. Під згірдливым прозвищем „українофілів” — воно просто фізично вимирило. А ті, що мали бути його спадкоємцями, непомітно увійшли до „народничества” імперського і увесь свій героїзм, усі свої расові вальори, усю жаждобу активізму *національного* покірливо понесли — в постатях Желябових та Кибальчиків — на димний оltар пізнішого імперського ж есерівства і... большевизму.

РУП — блискавкою прорізав чорноту української ночі. Голос М. Міхновського („Самостійна Україна”) прозвучав, справді, *гласом вопіючого во пустині*. Та ще захлинявся в дрімучім побуті був. Галичини і Володимирії мученик національного духу — Іван Франко. Але його спазматичні перестороги чув — на усю Соборну Україну — хіба молодий Симон Петлюра. Українська політична мисль була майже спаралізована. В zenіті була творчість Лесі Українки, ставив перші свої кроки В. Липинський-історик, але поміж ними й громадою залягала густа неелектропровідна порожнеча.

Лихо було не в Михайлі Драгоманові, який в тогочасних умовах робив своє, обмежене часом і добою детерміноване, діло. Лихо було в тім, що наставлена на „вічність Росії” і на „земствах” самообмежена, *драгоманівщина* в результаті давала *національну капітуляцію*, *капштуляцію* „ідеологічно обґрунтовану”, з головною тезою, що Росія була, єсть і буде, а що, мовляв, наше (українське) діло — маленьке, повітове, бо про інші справи „хай думає вище начальство” (sic), розуміється, імперське. З цього логічно випливало перекреслення Шевченкового заповіту та ліквідація української нації („как класса”), а на далекім обрії починало вирисовуватись щось, що геть-геть пізніше, вже на наших очах, оформилося в КП(б)У і УССР.

Обмежена і знечулена драгоманівщина не була спроможна щось передбачати взагалі, отже не перед-

бачала краху імперії р. 1917: це не входило в її „програму”.

Спізнені нинішні оборонці „золотоверхого Михайлика” (як називав Драгоманова дряхліючий Куліш) звичай старанно криються з тим фактом, що піонером поважнішої акції contra Драгоманов був ніхто інший, як його, замолоду дуже ретельний учень — Франко. Тому всі удари помсти за Драгоманова силуються тепер виключно на Дмитра Донцова, хоч поважну частину розшифрування властивої драгоманівщини ґрунтовно виконав старанно замовчуваний Михайло Мухин.

Розуміється, драгоманівщина занадто просякла всі прояви нашого політичного життя з марксизмом, есерівством і майбутнім „боротьбізмом” виключно, щоб її можна було б зігнорувати, тим більше в обличчі неминучого Завтра, до якого гарячково готувався ворог. Саме в цей час Ленін з несамовитою зручністю монтує систему, в якій органічно сполучує марксизм з народовольчеством, отже Маркса з протопопом Аввакумом і Іваном Грозним на відвічній ґрунті історичного цареправослав'я, створюючи тим самим якби нову релігію величезного фанатизму, динаміки й дисципліни.

Тій майбутній силі, яку передчував на пустелі окраденої України, хіба один-єдиний „чорнявий студент” з Таврії, — треба було щось протиставити. І Дмитро Донцов починає гарячково — на тій пустелі — шукати. Шукати трудно, рвучко, зигзагуючи, почавши від „марксизму” (бо то, все ж, була якась система) і хутко прийшовши до тієї, марксизмом „класово” заперченої правди, що міститься в одному слові: НАЦІЯ.

І, всупереч злосливо висмикуваним тепер цитатам з ранніх статей Донцова, одне можна ствердити: дух, яким наповнений увесь дорібок Донцова, залишається незмінним, без огляду на ті організаційно-ідеологічні (переважно термінологічні) костюми й маски, які накидала доба. З першого свого друкованого рядка Донцов уже з'явився ц і л и й, з його пристрасним напором

речення, з його знищуючим ударом полемічної рапіри, з його оригінальним, неіснуючим перед тим в нашій публіцистиці — стилем.

Більш як півстолітній дорібок його вогненно-гострого, нещадного і часто смертоносного пера — є занадто великий і занадто, при постійній своїй скерованості, многогранний, а часом і контроверсійний. І даремно думають наївні, що „націоналізм”, „донцівство” чи просто „хвацизм” Донцова можна спровадити до хахлацько-примітивної формули чи гасла в стилю отого „щастя крові й ножа”, що ним перманентно оперують „ревізіоністи” (зазвичай, бувші „донцовці”) і „критики”, в більшості, на жаль, неспівмірно дрібні в порівнянні з критикованим об’єктом.

Дмитро Донцов досі не створив ані „системи”, ані „синтези” (згадаймо спізнені докори С. Єфремова під адресою Панька Куліша), ані „ідеології” в стислім значенні цього поняття, ц. т. більш менш те, що залишив нам Вячеслав Липинський в своїх „Листах”. І на це склалося багато причин, яких більшість корениться, безумовно, в самому характері Донцова-автора, що є повною протилежністю до характеру його сучасника В. Липинського, цього, сказати б, Канта нашої політичної мислі. Де у Липинського скептично-іронічний, часом не без цинізму, розум, розум історика й політика, холодна ерудиція вченого і „академічна” дистанція до теми (адже ж Батьківщини!), там у Д. Донцова гарячий таврійський темперамент, жагуча пристрасть бійця і неподільна любов-ненависть південно-українського серця. І цього не злагодили ані велика формальна ерудиція, ані максимальне часами напруження інтелекту, ані намагання обмежити розмах інстинкту холодними границями розуму, ані, врешті, постійна, якби „підсвідома” свідомість потужної ролі розуму в чинній політиці.

Контроверсія *розум-серце*, інтелект-інстинкт в писаннях Донцова перебуває постійно. Ця контроверсія в його писаннях залишається не тільки не „розв’язана

ною”, але й належно просвітленою. Проблеми характерології, психології, як і філософії взагалі, залишаються поза межами його заінтересовань. Його расовий інстинкт, його національна інтуїція, його жагуча нетерплячість змінити чи прискіпити біг історії, його допінгування оспалой й вайлуватой сучасности — поглинають його майже без решти. Політичний публіцист (часом навіть журналіст) постійно відбирає енергію й наполегливість політичному *мыслителю*. Журнальна стаття часто всисає й концентрує в собі ненаписану книгу. Умовини нашої „реальної” дійсности відобрають при цьому, очевидно, теж не малу „технічну” роллю.

Дмитро Донцов є політичний письменник в тім сенсі, як це определения стосують французи, напр., до М. Барреса. До цього можна було б додати ще таке блискуче „публіцистично-ідеологічне” ім'я, як Л. Доде, але з застереженням, бо, зважаючи цілий дорібок Донцова, бачимо, що його відділяє якби лише крок від таких авторів, як Ортега і Гассет або й навіть О. Шпенглер.

І в цьому криється фатальне непорозуміння у взаємовідносинах Д. Донцова з т. зв. суспільством, яке зраджує цим свій вроджений пріх: культурний примітивізм. У нас бо від давен-давна повелося, що активний і непересічний діяч, без огляду на специфічність його чинности, має бути „і швець, і кравець, і на дуду грець”, а, головне, лідер, вождь і голова, на якого можна перекласти всю колективну відповідальність, щоб, в разі чого, в дусі „історичної традиції”, з зідханням віддаючи його відповідній владі, сказати: хай твоя голова, отамане, та за наші (це цитата з XVII ст.).

Обдарувавши Донцова такого рода популярністю, т. зв. суспільство не давало собі особливого труду вчитуватися ані в його статті, ані, тим більше, книги. Що ж торкається не лише бувших, а й почасти, теперішніх „донцовців”, то вони, зазвичай, обмежувались на прочитуванні лише самих... наголовків.

Коли ж наступала чергова „чорна хмара”, хоч би

це був розпад віденської монархії, поразка у Визвольній Війні, варшавська угода УНР, чи сучасний параліч політичної думки, то інтегральним винуватцем урочисто проголошувалося саме Дмитра Донцова і нікого іншого...

**

З приводу 75-ліття Донцова дати якийсь синтетичний підсумок його письменницькій діяльності було б завданням надто трудним, тим більш для сучасника. Тішмо себе надією, що це зробить якщо не т. зв. майбутній історик, то, принаймні, хоча б вдумливий нащадок: він матиме більшу перспективу і не відчуватиме гіпнозу усталених формул і епітетів.

Хотілося б лише згадати дещо вже з автобіографічного минулого.

...Польські табори інтернованих вояків нашої Армії. Роки 1921-22-23. Об'єктивно — життя тих решток Визвольної Війни було, певно, страшне, хоч ми, тодішні таборяни, залишаючись інерційно в дуже поріділих рядах своїх бойових побратимів, в рамках своїх, овіяних Легендою дивізій, полків, куренів і сотень, — того об'єктивного жаху не відчували, або відчували його лише моментами. Ми бо були зайняті зовсім іншими проблемами. Ми старалися знайти відповіді на зовсім інші питання. Ми розв'язували загадки, ряд загадок, що їх поставила перед нами сама історія. Розв'язували — незалежно від наших службових рангів і бувших становищ в Армії. Розв'язував ті проблеми рядовий козак, двадцятилітній хорунжий, трохи старший сотник чи сивіючий полковник або й лисіючий генерал. Проблеми й загадки були ті самі, мінялися лише форми й засоби при їх розв'язуванні.

Соціологічних чи пак „класових” студій щодо складу нашої Армії немає і, певно, вже не буде. Формальний освітній рівень її старшинського корпусу, хоч матеріялів про це сливе нема (і, певно, не буде), все ж

можна б окреслити виразніше (мінімум — більш менш матуранти, максимум — абсолювенти високих шкіл з військовими включно).

„Клясово” в Армії було представлено всю Батьківщину: там були селяни (не лише „куркулі”), там були робітники (також фабричні), там були сини т. зв. інтелігенції, там траплялися й сини „поміщиків”, або й дідичів часом з історичними іменами. Армія бо була еманациєю цілого Народу, цілої щойно відродженої Нації. Та еманация була кількісно непропорційна, але якісно адеквативна національному ядру населення нашої Батьківщини. Майбутній історик може зформулювати склад нашої Армії, як викивіт нашого Народу і, думаю, що не помилиться.

В процесі таборового існування і зв’язаного з ним отого „розв’язування проблем і загадок” рештки Армії почали — цілком природно — виділяти з себе і одночасно формувати, сказати б, свій інтелектуальний осередок.

Він не був (і не міг бути) одностайним, одностилевим чи одно-рівним. В нім знайшлися абсолювенти різних університетів, люди, колись зв’язані з т. зв. „срібним” віком недавньої петербурзької доби в культурі бувшої імперії, були люди формовані історичним Києвом, були люди з периферійних культурних центрів (Чернігів, Харків, Кам’янець, Одеса), були й „самородки” з сіл, були й півінтелігенти з містечок (а серед них і графомани...). Але той могутній історичний дух, що створив був Армію і рухав нею, — не міг не відбитися на всіх тих зовнішньо різних людях, не міг не дихнути на них своїм пропалюючим вогнем, не міг не залишити на них свою печать.

Як це сталося, що ми, аджеж озброєні духом великої ідеї, опинилися в таборах? Як це сталося, що ми, аджеж ідейно непереможені, тепер — переможені й безсилі? Як могло статися, що ми, сини Батьківщини, Бать-

ківщину — покинули, і Вона — залишилася без нас, її вірних синів?

На ці і подібні питання — відповіді ми не одержували ані від наших військових начальників (що самі собі ставили ті ж самі питання), ані навіть від тих політиків-цивілів, зазвичай міністрів, які вряди-годи відвідували нас в таборах. Тепер, коли вже „ми знаємо все”, можна тому не дивуватись. Але тоді, для нас, людей військової дисципліни і либонь військово-логічного думання, — було це дивне і... теж загадкове. Бо ж за відповідь не можна було уважати формальні, дещо канцелярійні формули урядових інструкцій та урядового оптимізму. Ці формули вже не відповідали рівневі досвідченого козака, поготів були мертвими для таборового інтелектуаліста.

Залишалось шукати відповідей самостійно, отже самотужки. Бібліотек, властиво, майже не було. Отже, треба було починати з себе самих, з роздумувань у пущі, з лірики... І лірика заговорила перша. Але й лірика, хоч-не-хоч, керувалася на ту саму генеральну тему: як сталося? чому сталося?

Особисто думаю, що незабутній Юрій Дараган (б. петербуржець), тріумфально відкриваючи Княжу Добу і Слово о Полку і квітнучи сухітничими гівоніями на запалих шоках, — щасливо прийшов до тих відкриттів, саме, шукаючи відповіді „чому?” Шукаючи тої ж відповіді, влаштували наші малярі (Крижанівський, Бабій, Дядинюк, Омельченко) свої — в дірвях бараках — пожалься Боже — вернісажі, та ще й з промовами й парадами. Шукаючи тої ж відповіді, наші актори творили „нові театри” не лише з „Чорною Пантерою” Володимира Кириловича Винниченка, а й з „Молодістю” М. Гальбе та „Мазепою” Ю. Словацького, з пародіями, спробами скетчу... Шукаючи відповіді, ми влаштовували літературні вечори (але, на щастя, не „авторські”!) з дискусійними доповідями. Читали публічні лекції в Літературно-Мистецьким (не абияк розмальованим і уря-

дженім!) Клюбі у таборі Щипйорно біля Каліша. У то-
му самому таборі, який Ю. Дараган оспівав:

*Бисть тишина в Щипйорні, у шпиталі,
Бисть тишина і тіні-козаки...
...Хто це сказав? Пригадуєш, не знаєш,
Чи Гуня? чи Павлюк? чи Гордієнко Кість?
Стояв облуплений, обдертий Каліш.
Ридав нордвест. І — нічесо же бисть...*

Шукаючи відповіді, ми „відкрили” Мазепу і влаштували були йому мистецьку тризну з Байроном, Ліс-
том, Словацьким. Може, сивий Гетьман усміхнувся тоді
до нас з свого за-світу!

Шукаючи відповіді... Але вже знаючи з свіжо-на-
бутого досвіду, що шукання то нелегке в нашім табо-
ровім задротянстві, в чудом створенім нами світку, щіль-
но обмеженім границями отієнко-винниченківщини. І —
часом — ми задихалися.

Аж ось несподівано опиняється серед нас р. 1922
перше число відновленого Літературно-Наукового Віст-
ника. Ім'я редактора — „Д-р Д. Донцов” — ми вже
чули, але тільки ім'я, бо ми просто не в спіли були
прочитати його перші речі. Але від того першого числа
ЛНВ — вже дихнуло на нас першим передчут-
тям можливої відповіді. Це вже було щось якби про-
рив облоги, якби вихід в широкий світ, якби від-
зискання вільного тху і вільних рухів — після довгого
спаралізування.

Так таборовий період нашого існування несподівано
— і вже навіки — розколовся на дві частини: до ЛНВ
(отже — Д. Донцова) і після ЛНВ. Жили ми потім вже
очікуванням свіжого числа цього журналу, в яким зу-
стріли також Стефаніка, як батька, Черемшину, як
стрийка і Юрія Липу, як брата. В тому ж часі наш та-
борянин М. Пікавий (військовий урядовець Армії, а зго-
дом фанатично відданий і по-воляцькому обов'язковий

довголітній адміністратор „Вістника”), таємничо усміхаючись, передав нам свіжо видруковану книжку.

То були „Підстави нашої політики”, книга, що їй суджено було стати якщо не євангелією покоління (чого, на жаль, не сталося!), то однією з тих небагатьох книг, які стали на межі нової епохи і то — не лише української.

...Часом аж страшно стає на саму думку: а що, якби отого „чорнявого студента” з Таврії забракло у нас на початку 20-х років ХХ століття?

Серпень 1958 року.

ПРИГАДКА

19 лютого 1952 року на 92-ім році життя упокоївся Кнут Гамсун.

Це не могло бути несподіванкою: вік, як то кажуть, дай Боже кожному. Недаром був він сином селянина (справжнє прізвище — Педерсен, себто щось, як „Петренко”), сином своєї землі, міцного й старого кореня: на фотографіях останнього десятиліття обличчя вражає справжнім аристократизмом.

Життя його було по-селянському многотрудне й многоплідне. Доля не заощадила йому в останніх роках і такого „переживання”, як урядове проголошення його „психопатом”... Ціла бібліотека написаних ним живих книг (а скільки ж ненаписаних чи недописаних!) — вимовний свідок, що життя те не пройшло без сліду (як у стількох інших, відомих і славнозвісних), що талант Господній змарнований не був, що відпочинок смерті був вповні заслужений, ба й уквітчаний вінком вічної юности — безсмертя.

І, все ж, вістка з 19 лютого якось занадто гостро різанула по серцю...

Гамсун! В цім слові — юність, рідні краєвиди, подих весни в степовім вітрі, місячні ночі, осінні сузір'я, запах дівочої коси і перший поцілунок. Гамсун! Середня школа в степовій столиці, дискусії про імпресіонізм („декадентство”), музика Гріга і спільне (з „нею”) читання „Вікторії” — а „вона” теж мала нареченого, і теж були „соціяльні ріжницьі”. І були вже перші вірші... Словом усе було таке подібне, що аж страшно ставало. Але й солодко... Гамсун!

Але досить. Бо цю екстенію спогадів можна продовжувати без кінця.

Трудним, а, може, й зайвим було б оповідати, чим був Гамсун для нашого покоління. Рильський свою другу книжку просто назвав був заголовком одної з Гамсунівих новель („Під осінніми зорями”). Бурггардт-Клен ніколи не розлучався з гарно опракованим томиком „Пана”... Теперішні покоління, боюсь, цього просто не зрозуміли б. Але, стиснувши біль і змобілізувавши засоби розуму, хочеться відзначити цю смерть, як певну дату європейської, отже світової — літератури.

Так, очевидно, Гамсун був „коляборант”. В нашій добі „розчарованих комуністів” (на яких все ще є попит на світовій біржі) це слово досі захоче свій дивний, дивно-однорічний визвук. Бо, напр., голосний фігляр від малярства п. Пікассо, що понад чверть століття вірно служить т. зв. комунізму, коляборантом не є. Коляборантами залишаються ті, що так чи інакше, були по „протилежній стороні” (як вони це собі, часом трагічно-помилково, уявляли). Коляборантами не були десятки Кестлерів, які — протягом довгих років — цілком реально коляборували з Москвою, спокійнісінько одержуючи солідні літературні гонорари. Вони не розчарувались тоді, коли улюблений ними „організатор” Червоної Армії по телеграфу наказував розстрілювати „ізнестний процент” мешканців нашого Краю. Вони не розчарувалися навіть тоді, коли наша Батьківщина була засіявана трупами померлих з голоду, і серед того дантейського цвинтарища доходило до трупоїдства. *Pecunia* — з Государственного Издательства — *non olet*. Вони ласкаво зволили розчаруватися допіру — на п'ять хвилин перед тим, як батюшка-цар розчаровувався був в „безродних космополітах”. Але вони на тім розчаруванні нічого не втратили, бо якстій знайшлися інші меценати, рекляматори й крамарі — і почалася нова форма коляборації, що є їх професією. О, вони не були, не є і не будуть „коляборантами” — ніколи. „Коляборантом” був лише Гамсун, бо тим „коляборантством” мафія намагається зробити щось зовсім інше: а н у л ю в а т и

його творчість, переконати, що її не було, немає і бути не може.

...Мафія помиляється. „Голод”, „Пан”, „Вікторія”, „Благодать землі” — то книги вічні.

Вони можуть „фізично” загинути з загибеллю європейської культури (що є свідомою або несвідомою ціллю всіх мафій), але лише тоді. Бо й грядущі варвари — не виключене — колись віднайдуть „Вікторію”, як — перед віками — були віднайдені й відкриті Гомер і Еврипід, Вергілій і Горацій.

20. 2. 1952.

13. 5. 1933.

За останні часи друковані розмови про Хвильового набрали такого неприємного характеру, що внести в ті розмови принаймні хоч якийсь „порядок дня” стає ко-нечною необхідністю. Хоча б тому вже, що річниця його, будь-що-будь, нещоденної смерті (13. 5. 1933) збі-гається з річницею організованого московським урядом жажливого голоду, що завдав нашому національному організмові таких необчисленних (і не лише біологіч-них тільки) втрат.

I.

До речі було б насамперед спинитися і на тім го-лоді, що відіграв певну роллю в самогубстві Хвильового, бо й на той голод існують у нас різні, часом дивовижні, погляди, а при тім, як це не дивно, серед другої нашої еміграції, отже серед людей, що були або свідками, або й об'єктом того голоду.

Приходилося чути, напр., фразу, що голод 1932-33 рр. був не „лише”, мовляв, на Україні, а й у „цілому” ССРСР. Фраза ця менш дивувала б в устах пересічного „жителя” ССРСР, що далі свого Шаргороду, чи Золотоноші не виїздив. Але такі речі доводилося чути від людей політичного діяння й політичного думання. Парадоксаль-но, але це один з тих щироукраїнських парадоксів, які так притаманні традиційному бракові здібности саме до політичного думання.

Пригадується така розмова з бувшим членом УКП і пізніш КП(б)У (з 15-тилітнім, до речі, стажем), що вперто повторював той загальник про „голод в цілому ССРСР”, аж поки не пригадав сам собі курортну розмову з партійним товаришем-москалем, який диву-

вався: „Дивно, звідки у вас (себто на Україні) голод? Мій батько (селянин з Московської області) пише мені, що у нього повні комори збіжжя”.

Пригадується ще більш моторошна розмова з київським інтелігентом старої дати, який, розуміється, про голод знав (бачив трупи на вулицях), може навіть здогадувався, що голод був лише на Україні, але на питання про причини голоду простодушно заявив: „Думаю, що — періодична посуха”.

Приклади ці можна було б множити без кінця. Але вимова цих прикладів (поскільки вони не випадкові і мають певну закономірність) є ясна і в ясності своїй убійча. Та вимова дає образ традиційного думання земляків, як і вираз тих успіхів, що їх осягнув советський режим на психіці земляків за останнє чвертьстоліття.

Історична пам'ять була завжди нашим найслабшим місцем — і так тривало цілими століттями. Короткі моменти відзискання історичної пам'яті були окремими блискавками — Крути, Мотовилівка, Базар, Зимовий Похід. Що ж дивного, що ворог скерував саме на цю Ахіллеву п'яту увесь свій многовіковий хист, увесь свій незрівняний імперіялістичний інстинкт, увесь ретельний державницький досвід. І треба визнати, як би це боляче нам не було, що успіхи його на цім фронті є величезні, певно більші, ніж він сподівався.

Пересічний молодик 20-25 років, навіть з вищою освітою (розуміється підсоветською) щодо національної приналежності „Слова о полку” має якнайгуманніше поняття, Володимира Святого чи Ярослава Мудрого уявляє собі з замоскворецькими „бородіщами” і національну нашу історію підсвідомо починає від Хмельницького й Котляревського... — „Что і требовалось доказать”, як вчив у своїй не смертельній „Геометрії” царський Кісільов, перекладений тепер на „всі мови” ССРСР і уживаний наново в „революційній” советській школі.

II.

Існує досі така легенда: був собі такий націоналіст з лона матері, що підступно увійшов в ряди большевиків. З конспіративними здібностями, яким міг би позаздрити найздібніший агент Інтеліженс Сервіс, служив навіть в ЧК (?). Під маскою комунізму написав свої націоналістичні памфлети. І смертю своєю завдав страшного удару Москві.

Словом: Хвильовий — Валенрод.

При всій романтичній звабі своїй і певній, але лише теоретичній, логічності — легенда ця одверто слабує на паперову пінкертонівщину й колосальну наївність.

Але рівнобіжно до легенди Хвильовий-Валенрод існує (майже співіснує з нею) легенда ч. 2: Хвильовий був з лона матері марксист, комуніст і большевик, а всі ті, м'яко кажучи, непослідовності, які він робив — аж до самогубства включно, — робив він саме як послідовний і ортодоксальний член КП(б)У і ВКП.

Словом: Хвильовий — Залізний большевик.

І в цій легенді є, безперечно, також своя теоретична логіка і навіть своєрідний романтизм, але й ця легенда занадто вже абстрактна і — при конфронтації з життям — виявляється не менш (а може й більш) наївною ніж перша.

На обидвох цих легендах лежить очевидна печать специфічної задивлености в шильди, етикетки, титули й назви. „Комуніст”, „націоналіст” — етикетки все ще в нас модні і на всі явища життя всеохоплюючі. Кожну проблему, кожну подію, кожну постать у нас, перш за все, намагається втиснути в бляшану коробочку з етикеткою. Часом це нагадує задачу про квадратуру кола, часом Сизифову працю, часом ще жива жертва сама верещить від такої операції — дарма! З хахлацькою впертістю операція ця мусить бути зроблена. Бо інакше оператор остаточно отетерів би і втратив рештку здіб-

ности думання в сфері так притаманної йому „мужицької арихметики”.

А треба вже раз погодитися, що в нашій історії існують постаті, для яких знання самої-но „мужицької арихметики” — рішучо не вистачає.

III.

Перш за все треба забути про етикетки і про коробочки. У випадку з Хвильовим вони будуть так само неспівмірно малі, як у випадках з іншими (не багатьма) того ж порядку постатями. Бо Хвильовий — не „член партії”, не „один з...”, навіть не „громадянин”. Хвильовий — постаць, особистість, жива людина з тих небагатьох у нас живих людей, що їх фізична смерть не перешкоджає їм жити далі.

Тому то в цім випадку жадна арифметика (з марксизмом і діянням включно) нічого не допоможе. Член партії? — так. Революціонер? — так. „Комунар”? — так. Але одночасно і з другого боку: „злісний ухильник”? — так, „контрреволюціонер”? — так, „буржуазний націоналіст” (навіть „хвашист”)? — так. Врешті — о жаж! — перший (по кирилометодіївцях) український месіаніст? — так.

Ніби самі но протириччя, самі но антитези, самі но протилежності. Та все це зовні, бо внутрішнє ядро істоти Хвильового є синтетичне до монолітності.

„Сам хвилюється й інших хвилює” — з поліційним жалем констатував був колись найогидніший советський урядовець з „місцевих жителів”, давно вже зліквідований держиморда Затонський (до речі, фактичний виконавець руйнування Михайлівського Манастиря у Києві.) Що „сам хвилюється” — це було б ще пів біди. Найгірше, що „інших хвилює”, себто є постагтю, в якій акумульована енергія, що збуджує, індукує енергію оточення. І ця властивість Хвильового певний час відганяла сон з повік навіть — страшно вимовити! — самого

кремлівського „батька народів”. Де ж пак „хвилювання” і „ріжні ідеї” там, де державною засадою було і єсть „благоденствіє на всіх язиках!”

IV.

Тут не місце докладно спинятися на окремих аспектах дуже складної постаті Хвильового. Підкреслимо один і — на нашу думку — найістотніший: Хвильовий — людина політичного думання й політичного діяння, що можна було б уняти короткою формулою: Хвильовий-політик.

В нечисленній галерії наших, навіть фахових, політиків за останнє чвертьстоліття — постать Хвильового виявляється яскравою й майже-майже унікальною. От вже хто вповні заслуговував би на титул „гомо політикус”, лише не як титул, а як точне окреслення! Позірна парадоксальність цього твердження обумовлена лише складним національним процесом нашого історичного існування, в яким фахи не завше розподіляються доцільно, зазвичай переплутуються, і в яким література взагалі, а письменник зокрема, хоч-не-хоч, відігравали й відіграють політичну роллю, часто не зовсім зручну і щасливу (згадати б Винниченка).

Політичний нерв Хвильового, треба думати, і потягнув його в революцію, яка для майже-юнака була поняттям і явищем універсальним, всеохоплюючим, єдиною панацеєю на всі біди. Революції, як він її розумів, вірніш — Легенді Революції, він віддав і свою гарячу юнацьку віру, і свій поривчий молодечий романтизм, і свій яскравий талант уродженого письменника. А вони були такі сильні й стихійні, що затьмарили Хвильовому його невироблений тоді політичний світогляд.

Романтичне захоплення письменника спричинило політичну помилку: короткочасне, зрештою, „комунарство” з усіма його практичними наслідками. Але, коли крізь Легенду Революції почали просту-

пати огидні риси: „всесоюзного Івана Івановича”, коли замість „духмяної епохи”, Хвильовий відчув нестерпний сопух відвічної всеросійської кльоаки, коли побачив наочно, що революція „прошуміла” вуличками його „Голубої Савої” безнаслідно, що хижакський інстинкт Москви зробився ще одвертішим і брутальнішим, а хахлацкість рідних Пилипенків — ще більш вайлуватою і ще більш безнадійною, — тоді у Хвильового наступило не традиційне „розчарування” з хлипанням та традиційними „слізьми”, лише — вибух. І, тоді, власне, майже блискавично скристалізувався в нім справжній політик.

І далі вже йде чинність Хвильового — людини політичного чину на тій арені, яка для нього була найприроднішою й формально найприступнішою: на арені літератури.

Ця чинність, що її започаткував справжній політичний чин — серія памфлетів (Хвиля зовсім слушно порівняв їх з серією бомб), відома досить широко, щоб на ній тут довше зупинятися. Це був справжній політичний чин, тим більш плідний і в наслідках своїх історичний, що доконаний людиною творчості, а не шахової гри. Тому „Україна чи Малоросія” (а цей заголовок останнього неопублікованого памфлету Хвильового був би найістотнішим уняттям цілої багатопланової проблематики Хвильового), питання: бути нам провінцією чи країною, колонією чи метрополією, нацією чи племенем — поставлено було кардинально і на такій ідейній височині, де починається вже філософія нашої культури і політики.

Піонером її став Хвильовий і, власне, так запише історія.

Що значить політично думати — найяскравіше показує нам справа голоду 1932-33 рр., яка відіграла таку знаменну роллю в біографії Хвильового, і на якій зупинилися ми на початку зовсім не випадково.

Ця справа, як видно з поданих вище трикладів (а їх

можна було б збагнути прикладами з теренів поза-советських), розкрила в свій час всю різючу немічність політичного думання у нашого суспільства. Хвильовий — на тлі цієї немічности — появив яскравий контраст: для нього відразу була ясною не лише генеза цього голоду (свідощтво Аркадія Любченка), а й, як справжньому політикові, були ясні політичні наслідки того голоду, наслідки, яких розмірів (національних, соціальних, біологічних), ми й досі собі не уявляємо... Втрата 20-25% „живої”, що так скажемо, „ваги” народу — навіть арифметично лише — річ дуже поважна. А коли приймемо під увагу п и т о м у вагу цих 20-25%, зрозуміємо, що зсув, dokonаний під режимом ССРСР, України в напрямі до Малоросії — був велетенський*).

Гарячий темперамент зовсім не „енківського” ґатунку у сполуці з чуйною уявою митця та ще рана в сумлінні, обтяженім „комунарським” минулим, — ось що нарисувало 13 травня 1933 р. перед зором Хвильового дантейський образ, який спокійно прийняти він уже не міг і з яким даліше існування було б для нього навіть фізично неможливим.

Травень 1948 р.

*) Цікаво і характеристично, що навіть число жертв Голоду в наших публікаціях вагається від 4, 5 й до 7 мільйонів... Хоч бл. п. інж. Сергій Володимирів (асистент при кафедрі статистики Української Господарської Академії в ЧСР) ще на початку II світової війни, на підставі дуже сумлінних дослідів, подав був заокруглене число 10.000.000, як *summa summarum* страт 1932 - 33 років. включаючи розстріляних, депортованих і умерлих з голоду за те страшне дворіччя.

ДАРІЯ ВІКОНСЬКА

Існував колись такий вираз: останній в роді. І коли пригадаєш собі передчасно зів'яле обличчя Дарії Віконської, аджеж ще віком молоді жінки, її стомлені очі, її сухорляву, але одночасно крижку постать, що нагадувала зіштовплене стебло завчасно облетілої квітки, — завжди приходиться на думку саме цей вираз.

І, справді, Дарія Віконська (літературний псевдонім Ліни Малицької з дому Федоровичівни) і фізично, і психічно була саме такою „останньою в роді”, була живою ілюстрацією цього досить знаного в історії старих родів — біо-психологічного явища. Батько її великий землевласник і член Палати Панів Австро-Угорської монархії — був відомий, як добрий господар кількох більших маєтків (назва одного з них — Вікно — послужила для псевдоніму письменниці), філантроп і меценат, нащадок, певно, дуже давнього роду. Один з Федоровичів (можливо дід Віконської) був філософом, автором книги афористичних сентенцій, що вийшла одночасно кількома „австрійсько-галицькими” мовами: німецькою, польською й руською (властиво — язичієм). Віконська показувала мені ці видання — бібліографічно вже білі круки, як родинну дорогоцінність*). Це було з її сторони либонь виявом особливої довіри.

Де це все тепер? Чи зацілів той бічний палацік з струнками ампірними колонами, що залишився був від великих палацових забудовань у Шляхтинцях по I світовій війні? Де її добірня, хоч числом невелика, бібліотека в ній? Де — кількісно нечисленні, але цінні й так само добірні образи, гравюри й статуєтки, що на

*) Про І. Федоровича і польську редакцію його „Афоризмів” („Aforyzmy” I. F-cza, Krakow, 1873) є згадка в „Нарисах з історії філософії на Україні” Д.м. Чижевського (Прага, 1931, стор. 162).

другім поверсі (де були її „апартаменти”) творили естетичний складник життя, творили атмосферу й дух оточення... постійної її самоти? Відповіді немає..

Вже не маю під рукою її дати народження. Дата смерти — теж невідома. Родинне гніздо, з таким трудом відреставровуване господарним чоловіком Віконської, якщо не зникло з обличчя Тернопільщини, то — по II світовій війні — напевно занепало... Вже остаточно, бо господар згинув перший, нащадків не було, бічна рідня по матері — віденські австрійці — теж відходять або й відійшли. Словом: остання в роді!

**

Дарія Віконська виховувалась в ще „старій” Англії (Old England) у відокремленім замку (може в Шотландії), де в числі кількох аристократичних дівчат одержала свою освіту*). З вибухом I світової війни повернулася до своїх Шляхтинець під Тернополем, а в часі російської інвазії опинилась з батьком в Петербурзі, де він і вмер коло р. 1915 (батько приязнився з гр. С. Вігте). По революції Віконська повернулася до Шляхтинець знову, одружилася з Миколою Малицьким, сином останнього управителя маєтками Федоровича. То був господар уроджений, господар з Божої ласки, що за яких півтора десятки літ відродив був господарство маєтку й напередодні II світової війни вже плянував відбудову палацу.

...Це був, мабуть, останній тиждень перед вибухом II війни. Дивним збігом обставин припало тоді гостювати саме в Шляхтинях — і це було останнє ідилічне дозвілля перед бурєю, що розстрожила майже все. Зок-

*) Не знаю, чи цей спосіб освіти ще існує тепер — мав він традицію в Англії і Швеції. Батьки, зазвичай — 6-7 дівчат, винаймали замок, потрібну кількість вчителів і виховників, і так давали дівчатам освіту, що включала середню школу і курси господарства.

рема, це було останнє побачення з рідною землею: „Зимне Поділля”, як називали околиці Тернополя, так багато мало спільного з рідною Херсонщиною.

Йшла возовиця. Під’їздили мажари з снопами, що з них було будовано могутні, огрядно заокруглені стіжки. Надходив променистий, лагідний вечір серпня, що завжди викликає в пам’яті не смертельну молитву з Чину Вечірні:

Світе тихий,
Святія слави безсмертного Отця Небесного...
Ісусе Христе,
Пришедше сонця на запад,
Видівши світ вечірній...

Ми сиділи з паном Миколою під амбаром. Він час від часу давав розпорядження, увесь поглинутий „симфонією возовиці” — від досвітку до пізнього вечора. Але й він, і я знали, що це, може, останні дні того „світу тихого”... Тому, перериваючи розпорядження („а підбий-но з правого боку!”), пан Микола раптом обертається до мене і несподівано каже:

— Немає сили, яка б мене відірвала від цього. Хай буду останнім форналем, останнім чабаном, — але буду тут, в цім господарстві, що аджеж це я його відродив, відтворив до останнього стебла. Тут же не про „мій маєток” ходить: ходить про сенс життя, про творчість!

За кілька днів я повернувся до себе, ц. т. до Варшави, а на третій день по повороті — загула війна... І лише кілька місяців пізніше одержав був листа від пані Ліни, вже з Відня, в яким вона повідомляла, що її переконування — протягом першого місяця советської окупації — не помагали, а коли, нарешті, пана Миколу вона переконала і все було готове до від’їзду, його було заарештовано тієї ж ночі. Навіть „останнім форналем” не залишили, бо такі, як Микола Малицький, не мають права жити навіть не на своїй землі.

Ще пізніше довелося побачитись з панею Ліною

у Відні. Те побачення тривало кілька хвилин. Вона все ще вірила, що Микола живий і що він повернеться. Але, розуміється, він уже не повернувся...

Листування урвалося. І аж згодом, вже на еміграції, долинула спізніла випадкова вістка, що Дарія Віконська скінчила з собою, кинувшись з вікна кільковерхового віденського будинку.

Так загинула „остання в роді”.

І все ж, рід, як свічка догоряючи, часом спалахує востаннє. Так і Дарія Віконська, ця крихка теплярняна рослина, залишила нам, опріч кількох тонких і глибоких нарисів, невеличку „Райську яблінку”, монографію про Джемса Джойса і, врешті, монументальний том есеїв „За державну бронзу” — плід многолітніх роздумів уже дозрілого і досвідченого інтелекту.

Я написав „залишила нам” і зараз же подумав, що ці слова є, властиво, звичним загальником, надодаток — майже порожнім... „Залишила” — так, але чи зуміли ми те залишене нею — якщо не „одержати”, ц. т. сприйняти, то, принаймні, заховати, переховати для нових поколінь?

Є якась фатальна „механіка” в переховуванні наших друків. Розуміється, вітри й бурі, руїни й пожежі нашої історії не сприяють тому переховуванню. Але ось, розглядаючи часом чудом зацілілі, розрізнені числа ЛНВ, Вістника чи Життя й Революції, з жахом спостерігаєш, що пожовклий і крихкий папір ламається й кришиться під найобережнішим дотиком пальців... Часом з’являється навіть абсурдальна думка, що тут таїться якесь свідоме шкідництво... Ні, „За державну бронзу”, якщо десь ця книга заховалася, — то був монументальний том, чудовий папір, добірний друк, гарна окладинка. То було щось, що мало залишитися напевно, що було пляноване, як заповіт, на потомні покоління й по-

томні часи. Отже, якщо той том десь існує (в Римі? в Парижі? В Кіді — при університеті, де, як кажуть, заховалася найбільша кількість україніки?), то його можна б відновити... поки ще час...

А, покищо, болить думка, що пам'ять людська, навіть про найближче, є все ж зрадлива. Отже, немає мови не то що про цитати, а й про переповідження хоч кількох з тієї книги думок. І тому цю згадку про Дарію Віконську прийдеться обірвати, що так скажу, без висновків і без закінчення.

...Ми стояли в голлю приватного пенсіонату в Відні і обмінювалися судорожно-короткими реченнями. Часу не було, ані обставин на спокійнішу розмову. Пані Ліна була в чорному футрі, яке якби підкреслювало нашу спільну й загальну жалобу. Її запалі очі, все ж, горіли заглибленим чорним жаром, а стягнуте, кольору слоновної кости — обличчя могло б служити маляреві темною для ікони мучениці. Але в її словах була міцність і непохитність віри („Микола, напевно, живий, він повернеться і ми ще зустрінемося, хоч би й не в Шляхтинцях”).

І от настала хвилинка, коли свідомість блискавично підсумувала все, а крижке й вистраждале тіло бездиханне опинилось на бруці, розбите й окривавлене.

28. 2. 1962.

ЩЕ ПРО ЖІНОЧУ МУЖНІСТЬ

Колись, в часах досить спізнiлого студентства, довелося на вечорi Ольги Кобилянської в Празi, з чисто студентською зухвалiстю, пiднести проблему з области нацiональної психологiї.

До аргументацiї були притягненi i преiсторiя (трипiльський матрiярхат), i iсторiя (кн. Ольга, полковницi Козацької Доби, сотникови з Бушi i т. д.), i фолкльор („Била жiнка мужика”), i Вайнiнгера з його „М” i „W”... Висновок був такий, що в нашiй нацiональнiй психiцi, наслiдком цiлого ряду причин, первнi „М” i „W” мають тенденцiю — в поодиноких iндивiдуумах — до своєрiдної оберненої диспропорцiї, ба й разучої оберненої ж переваги. Звiдцiль — цiлий ряд „мужнiх жiнок”, зокрема в лiтературi: Леся Українка в знанiй i вже досить зужитiй цитатi з Франка, Ольга Кобилянська з її широкими повiстевими обрiями, Л. Старицька-Черняхiвська... Остання, як i мати Лесi Українки — О. Пiчлка, позначили ту свою мужнiсть також в суспiльнiм життi, як свою чисто бойову вдачу виявила Ольга Басарабова.

Ядовито викпив мене потiм Леонiд Бiлецький. Таємничо посмiхався Дмитро Антонович. Моргав широким вусом Степан Смаль-Стоцький i, хоч стенався пiд час мого „вступного слова”, одначе слухав уважно — вiн часом умiв заховати олімпiйський спокiй.

Словом, старi то вже часи i старi грiхи спізнiлої молодости. Але дивно: чомусь згадується цей епiзод i чомусь повертаються тi зеленкаві думки з-перед тридцяти (гай-гай) рокiв саме тепер, коли iзгойська наша лiтература переживає кризисову добу, сказати б, посухи... I коли тягар „лiтературного процесу” — у значнiй мiрi — несуть далi саме нашi письменницi, жiнки, „мужнi жiнки”.

Це вони не зупиняються на легкій і зручній, майже сейсмографічній, ліриці (віршопописання є рід ледарства — моя „автотеорія”), навіть не на оповіданні, але з нежіночною відвагою пориваються на великі полотна, на епічні простори, в області, де діє плян, композиція, організація, а не імпровізація, словом — не лірична одчайдушність рядового бійця, а епічна стратегія письменника-полководця, начальника своїх численних героїв, краєвидів, кліматів, днів і ночей.

Можна різно оцінювати книги Д. Ярославської чи Д. Гуменної, але не можна не подивляти зовсім нежіночого напруження їх енергії, зовсім нежіночу волю й відвагу в ставленні собі завдань: зафіксувати періоди доби, а то й охопити її цілу, насвітлити коріння нашої духовости („Велике Цабе” Д. Гуменної), чого „кавалерійським наскоком” зробити аж ніяк неможливо, шукати сенсу в безсенсовім — на око — хаосі історичних подій, що сірчаним градом впали на нарід і Батьківщину.

Вже не згадуймо про умовини, в яких „живуть і працюють” усі наші митці, а люди пера — найбільш проти чужини безборонні — передовсім.

**

Про „жіночу мудрість” ще раз нагадала не так може поява нової книжки Галини Журби*), як сама постать авторки. Не наводячи дат і всілякої ювілейної аритметики, варто ствердити, що Галина Журба є не тільки достойним представником нашої літератури по обох боках заслони, а й (хай пані Галина, яко дама, не прогнівається) її сеньйором.

Письменниця вийшла з того ж середовища, що й Володимир Антонович, Вячеслав Липинський, Тадей та Максим Рильські, з тією хіба ріжницею, що її родина (Домбровські) мала значно міцніше культурно-націо-

*) Галина Журба. ДАЛЕКИЙ СВІТ. Розповідь автобіографічна. Буенос-Айрес: в-во „Перемога”, 1955, 372 стор.

нально-польське коріння. Вирвати себе хоч би й з „колоніального” того ґрунту й пересадити на український ґрунт „материковий” і зовсім не „хлопоманський” — то був чин чисто мужеський (жадні бо „жіночі” моменти тут либонь ролі не відіграли).

Галина Журба, як письменниця, могла б, до певної міри, перефразувати знаме самоозначення Франка з його ювілейної промови про „брак концентрації”, який „зашкодив йому, як поетові”. Але в цім випадку не так відіграла роллю потреба бути „людиною суспільною” і konieczність бути „не лише поетом”, як у трагічній прикладі Франка-поета. Залишаючись в границях письменства, Галина Журба, одначе, щораз нові ставила собі завдання, щораз інші намагалася опанувати форми, щораз дальших сягала мет. Тут проявився якийсь особливий мистецький „імперіалізм” цієї яскравої представниці „жіночої мужности” в нашій літературі.

Припустьмо, що історичні обставини колись зміняться, і якісь „майбутні доценти” чудом вишукують все (або хоч більшу частину того), що вишло з-під пера Галини Журби. Тоді літературне суспільство здивується різноманітністю заінтересувань письменниці, діапазоном її літературних ґатунків, врешті багатством і своєрідністю її лексики та енергією її синтакси. Нарис, оповідання, новела, драматична поема („Метелиця”, „Маланка”), повість, монументальна епопея („Зорі світ заповідають”). І ще дещо, зовсім несподіване, як, напр., „Чоловік без лиця” (під псевдонімом „Маврикій Ідден”, десь 1918-19 рр.) — дивне поєднання нарису, новелі й сучасного есею, форми, що їй майбутній доцент ніяк не добре наукової назви. А останньо письменниця заінтересувалася, наприклад, ліричним віршем...

За Галиною Журбою простягнувся довгий (це жаден натяк, пані Галино!) літературний шлях. Від „Української Хати”, цього *Sturm u. Drang* „Молодої України”, через грім і блискавки 1917 року, через барвну, буйну й буряну державницьку павзу 1918, через горобину ніч

Бизвольної Війни 1919-20, через селянські жагерії 1921-23. І, врешті, кальварійська путь емігрантської прощі з надто багатьма „стаціями”, що чергуються по цей день...

„Концентруватися” було таки тяжко. Треба було наздоганяти час, що летів скаженим чвалом. Треба було наздоганяти добу, що нещадно минала.

Дорібок — розкиданий по (знищених) архівах і випадкових часописах. Незакінчені манускрипти летіли під вітром історії. Замість письмового стола — барліг в чужім куті або край валізки. Коли прийшла пора на монументальну трилогію, то від неї залишилися — не без призволення любезних видавців — лише монументальні руїни... Та що згадувати! Багато говорити та мало слухати, як колись казала моя бабуня. Все ясно без зайвих подробиць.

...І так непомітно надійшла година спогадів... Але не треба ні журитись, ні співчувати. „Розповідь автобіографічна” (який скромний, але тонкий і точний підзаголовок!) читається як свіжа, барвіста, приваблива і молодиста повість. Читальник це оцінить і розсмакується в ній, як в старім витриманім вині („осінній витвір весняного чаду” — мовляв Рильський), що адже ж заховало в собі міцну й непроминаючу весну. Автобіографію бо цю писав визначний і вимогливий до себе письменник. Майстер пера.

На цім можна було б поставити крапку. Але „Далекий світ” має ще й інші аспекти, на яких варто хоч коротко зупинитися.

**

Наша новітня мемуаристика не вельми багата, зокрема мемуаристика типу „родинних хронік”. Поза Євгеном Чикаленком та Олександром Кошицем пам'ять наразі не підказує інших авторів, шкода, бо то не лише дорогоцінний матеріал для істориків, але й література в и х о в н а в найліпшій і найширшій значенні

цього слова. Отже „Далекий світ” Галини Журби помітно збагачує цю занедбану ділянку, понадто бувши твором людини літератури.

Побут історичної шляхти Правобережжя, себто, шляхти „польської” (але при цім не треба забувати, що значну її частину становила культурно-спольонізована наша, „руського” походження, родова аристократія), ми знаємо переважно або з історії, або з творів красного письменства, або з фолкльору. Мемуарної літератури треба було б шукати в мовних границях літератури польської, де вона й існує в немалій кількості і, часом, високої чисто літературної якості (“Pozoga” Коссака-Щуцької, “Kon na wzgorzu” Євгена Малачевського й інші, щоб тільки згадати за останню добу). Річ ясна, що польська мемуаристика на українські теми є, зазвичай, так просякнена „традиційними емоціями”, що образ Правобережжя і його корінного населення виглядає занадто деформований, ба й спотворений, часом аж до непізнання (рідкі винятки підтверджують правило) за рахунок морально сніжно-білих і лицарсько-героїчних „культуригерів”. Тубільці — це був темний, підступний, мстивий і кровожерний „людек”, щось в роді східно-європейського відповідника африканського племені „мау-мау”. Колоністи ж були, як на підбір, втіленням ідеалу homo sapiens’у, носіями й місіонерами західної культури та ревними оборонцями „східних рубежів Річчипосполитої”, а кожен земельний маєток їх був блоком „польськості”.

Дійсність, розуміється, виглядала не так елементарно-просто, як blanc-noir в польській мемуаристці та й, правду кажучи, в деяких творах... нашого красного письменства з надмірним підкресленням „соціального моменту”.

Надходить час подивитися на (тепер уже бувшу) правобережну „польськість” з іншої, більш історичної точки погляду і під іншим, більш державницько-національним кутом зорення. Саме недавно в кіль-

кох числах 1955 року були публіковані в лондонських "Wiadomosciach" надзвичайно цікаві й цінні "Wspomnienia ukrainskie" Владислава Матлаковського (яка шкода, що вони не вийшли окремою книжкою). А в лютневім числі паризької "Kultury" відомий польський письменник Чеслав Мілош вмістив свою майже академічну розвідку про батька Джозефа Конрада — народженого на Брацлавщині (1820) дідича й письменника Аполлона Коженівського (Галина Журба відважно зазначила б: чи не з Коренівських?).

Ці дві найновіші польські „україністичні” публікації з ділянки так чи інакше мемуаристично-історичної — вже зовсім мало містять в собі традиційних складників „воюючої” й „культуртрегерської” польськості і зв’язаного з ними романтичного (в теорії) і бруталного (в практиці) „месіянізму”.

Окремі партії „Далекого світу” Галини Журби часом аж разять читальника деякими „польсько-месіяністичними” подробицями. Але дивно: найразючіші сторони проявів тієї „польськості” на Правобережжі знаходяться — в основному — підтвердження в згаданих польських публікаціях...

Отже, попускаючи часом гнущечку українській половині свого темпераменту (по матері з славного роду Копистенських) — Галина Журба, остаточно, не переходить меж епічності і так званого об’єктивізму. А ця обставина тільки збільшує вартість „Далекого світу”, як мемуарного документу.

13. 4. 1956.

ПОВЕРНУВШИСЬ З „АНТИГОНИ”

I.

Виходимо з театру, себто з залі школи-шпиталю на Ганггоферзідлюнг в Регенсбурзі. Запашна травнева ніч з вологими зорями обіймає і шепоче щось на вухо. Але ми не в силі слухати її: враження від вистави ще владно панує над нами, і ні про що інше не можна думати, і ніщо інше не можна відчувати.

— Чудова річ! Я завше казала: нащо здалися ці „героїчні” вчинки? Це ж насильство над самим собою. Життя — одне. Життя важніше від історії, держав, націй, політичної влади. Хай вони щезнуть! Люди через свій егоїзм повигадували різні границі, межі, рамки, що „в ім'я загалу” гвалтують радість і щастя. Подумаєш — „героїня”! Передає передсмертного листа коханому і навіть не встигає подати адреси. І він той передсмертний лист не одержить... І все зникне — любов, життя, живі люди... І пощо, і нащо! Із-за дурної впертости. Із-за умовностей, що їх вигадали такі ж самі люди.

— Так, добра річ.

— І як це добре, що автор переніс цю дію в сучасність. Як це вірно! Дуже мені сподобалося.

— Так. Я був певен, що Вам ця річ сподобається. Особливо своїм закінченням, своєю, що так скажу, кінцевою ідеєю. Бо там є й інші ідеї, чи інша ідея... але спектакль першорядний.

-- О, так. Ніколи не сподівалася, що український театр є на таким високім рівні.

— А додайте до того таборові умови, вічну гонитву за насущним, без реквізиту, без декорацій... Скільки енергії це вимагає!

— Власне, саме декорації були першорядні: при

скупості засобів такий яскравий і повний ефект. Власне ці архітектонічні натяжки, ці уламки, ці фрагменти руїн — яке ж це все сучасне і символічне! І введення Інтерпретатора — таке оригінальне і таке наскрізь модерне...

...Наївне, обдурене дівча. Навіть „зведене” дівча з старих сльозавих мелодрам, зведене фантомом Трагедії, як колись фантомом Одруження. Та ще й такий, вибачайте, вибранець, як отой Гемон... От де справжній „сучасний” мужчина, що навіть пригорнути як слід не вміє... Якийсь античний Вертінський, а не стрункий ефеб з Олімпіади. Це дуже, дуже сучасне. І це також автор хотів сказати.

— Ну, „що автор хотів сказати”, як писалося в старих підручниках літератури, — про це ще треба б подумати. В кожній бо трагедії є різні голоси і завжди, щонайменше, два. Але от і ваша брама.

— Шкода, що так пізно, а то ще б пройшлися. Та треба рано вставати.

— Боюсь, що ви скоро не заснете, хоч і бажаю вам доброї ночі.

— Добраніч. До завтра.

II.

Ми розпрощалися. Але вогка весняна ніч (може занадто вогка як на південно-українські легені), хоч і окрадена з соловейка, якось не сприяла сну. І думки, збуджені спектаклем та розмовою, точилися собі далі.

Справді — чи то вже так давно не був у театрі, чи дійсно спектакль і річ Ануї були такі сильні, — але враження не проходило. І звільнитись від нього не можна було.

Йшлося до театру — от так собі — показати чужинці наш театр і, може, розважитися. Йшлося в скептичним — щодо твору Ануї — настрої: насторожувало „перелицьовання”, щось як відсвіження старого убрання, — операція не цілком естетична... І раптом такі на-

слідки, таке піднесення, такий вир думок. Така майже душевна буря...

Передовсім щодо самого спектаклю.

„Антигона” у Блавацького справді належить до найліпших креацій його театру. І на цій виставі допіру усвідомлюєш собі велетенську віддаль того форсовного маршу, що його пройшов наш театр за останні 30 років. Усвідомлюєш собі два знаменні етапи того маршу — київський „Молодий театр”*) і харківський „Березіль”, що знаменують одну з найбільших революцій в історії не лише нашого театру.

А проте, адже ще так недавно (як на ширше мірило „літньої” вже людини), чим був наш театр? Синонімом чого була наша Мельпомена? Та ж то був етнографічний музей, притока до солодких зідхань за давно і безповоротно минулим, мелодраматичний коктейль із плачу й сміху, а як що й „храм”, то давно муміфікованих богів і богинь. То було щось — не то що „несучасне”, а, іменно, позбавлене подиху живого життя. Якийсь, хай болючо-рідний, хай найінтимніший і святий, але а н а х р о н і з м. Щось, що не знаходило собі місця внутрі поточної історії, щось, що „випадало” з неї. Пригадуються ті розпачливі спроби (які ж наївні і сутубо провінціяльні!), пожалься Боже — „європеїзації”, що спроставалася до незграбних рухів призвичаєної до шаровар людини, яка раптом мусіла одягнути фрак...

*) Пригадую характеристичний епізод з р. 1918 у Києві.

Зустрівшись з Євгеном Кузьміним, співробітником Шульгінівського „Киевлянина”, отже „україножера”, я несподівано почув від нього:

— Якщо Ви ще не були в Молодім Театрі, то зараз же йдіть. Це вже не „ковбаса та чарка”, ні. Це — певно — найвидатніший театр сучасності.

Щоправда, Є. Кузьмін був блискучий мистецтвознавець, людина великої культури і... один з перших дослідників маларської творчости... Шевченка.

Отже, я не здивувався, коли згодом (середина 20-х рр.) побачив ім'я і статті Є. Кузьміна в нашій київській місячнику „Життя й Революція”.

Як недавно це було! І от — розкривається завіса, така бідна, така жалісна, така „просвітянська” — аж страшно стає: ануж замість „Антигони” побачу „Сватання на Гончарівці”? І — прошу:

Яка аскетична безпомилковість декорацій, яка майстерна доцільність характеристичності і костюмів, яка суверенна певність диких і рухів, який виразний подих дисциплінуючо-зентралізованої волі „композитора”-режисера. Є в цім якась натуральна дозрілість, майже звичність, вже майже — вибачайте на слові — „рутина”, здобута в такий історично-короткий час.

Так, з цим усім можна не лише „показатися” чужинцям, а й може, дещо їм і „показати”, наприклад — як можна це робити. І в яких же (таборових, вигнанських, пайкових, ділістських) умовах!

Але, обличіш тему „національної гордості” і перейдім до Ануї.

Не прийшлося бачити ані читати інших речей цього, мовляв, екзистенціалістичного драматурга, але, без більшої помилки, можна ствердити, що „Антигона” Ануї є зовсім не просто собі „перелицьовання”. Є це справжня річ мистецтва і при тім мистецтва французького. „Антигона” Ануї цілком іде у фарватері літератури того народу, у якого неперекладальне поняття *esprit* панувало колись за золотих часів тієї літератури, як панує, хоч і не так яскраво, донині. Ця неповторна суміш темпераменту і гострого розуму, що є винятковою спеціальністю французької творчости, цікує твір і сучасного автора. Значить, ця властивість французького мистецтва, всупереч усім пророкуванням, збереглася й живе далі. Але не тільки це.

„Антигону” Ануї треба вважати за річ високого рівня. Вона належить до тих речей, що несуть у нас занадто спопуляризовану за останні роки назву „великої літератури”. „Антигона” Ануї заторкує забагато питань і збуджує забагато думок. Вона — многопроблемна і многопланова. І тим вона далеко відбігає і від „пере-

лицьовання” античного першовзору, і від освяченого традицією комплексу ідей трагедії Софокла, і від станіславсько-чехівської камеральності.

Навіть сам факт „перелицьовання” не є такий простий, як на перший погляд здавалося б. Цим автор, може й без свідомого наміру, ствердив насамперед тяглість закорінені в антиці європейської культури. Це, може, було чисто інстинктовним відружом автора в добу великого спустошення європейської культури і напередодні її фактичної руїни: сягнути до джерел, до цілющого праначала її духовости. Це був у Ануї своєрідний жест Антея, якесь повторення чину київських неоклясикив 20-х рр. Але, з другого боку і одночасно, це „перелицьовання” могло бути зумовлене чисто зовнішніми і часовими обставинами: фактом чужої окупації і необхідністю, прикриваючись клясичним псевдонімом, обманути чуйність окупаційної цензури.

Вже ці моменти дають поняття про складність авторового задуму. І на тлі тієї складности особливого значення набирає введення ризиковно-сучасної постаті Інтерпретатора, роля якого, до речі, була виконана в театрі Блавацького блискуче.

Скільки спокус чатувало на автора при усучасненні Софоклових постатей! Скільки небезпек несла за собою „модернізація”, хоча б таких, живцем взятих з НКВД і Гестапо — вартових! О, небезпек не лише цензурного порядку (хоч ці небезпеки були вже через свою „реальність” дуже поважними), але й небезпек чисто-мистецьких, літературно-сценічних, коли так легко було зіслизнути в плиткуватий скетч чи зловісну і досить несмачну пародійність.

Письменник щасливо оминув усі ці перешкоди і створив річ повновартну, річ, що, либонь єдина в репертуарі європейського театру середини ХХ століття, нагадує вершинні явища в тій царині, дхне духом того великого драматурга, для якого, здавалося, вже атрофувалося наше почуття, — отже Шекспіра.

Твір Ануї не розкриває перспектив у технічному значенні цього слова. І було б дуже зле, коли б, особливо в наших умовах, почин Ануї створив, боронь Боже, „школу”, себто ще одну... фабрику. А саме — „фабрику перелицьовання”. „Антигона” Ануї, правдоподібно, залишиться самотньою. Але твір Ануї в сучасній кризі європейського театру (а вона триває вже десятиліттями), в своєрідній „трагедії” того театру, — може бути актом переломовим, що знаменуватиме коли й не Відродження, то Обудження. І в цьому сенсі твір Ануї, розуміється, розкриває перспективи духу, перспективи театральної творчості, яка вже наочно кінчалася.

В ризиковано оголеній формі Ануї в „Антигоні” показує давно забуту в Західній Європі Трагедію і прищеплює з нескортого джерела Антики саме почуття Трагедійності, самий, давно затрачений смак Трагічного (нас рятував Микола Куліш, і бувби врятував, коли б...).

III.

Зустріч на другий день продовжила обірвану розмову.

— Те, що сказав перед спущенням завіси Інтерпретатор, в ідеології п'єси ще не все. І в кожному разі, це не те, що „автор хотів сказати”.

— Ні — я вже знаю, що Ви маєте на думці — і з цим ніколи не можу погодитися. Іменно те, що сказав Інтерпретатор, це і становить ідею п'єси, це і є те, що „автор хотів сказати”. Не перебивайте — я зараз це доведу.

Та-ж автори великих творів (а „Антигона” Ануї є великим твором), завжди стають виразниками масових почувань, почувань даної епохи, даної збірноти. І от, прошу, — ми з вами пережили, хоч би за останні тільки роки, таке — що ціла істота наша криком кричить: **досить!** Я хочу жити, хочу любити, хочу мати свою хатину, свою родину, свій садок. І хочу плюнути —

вибачайте на слові — на всі політики, на всі історіо-творчі процеси і на всі з ними зв'язані „трагедії” та „героїзми”. Я не хочу жадних трагедій! — Людство зму-чилось ними.

— Маєте рацію: в „Антигоні” Ануї цей голос зву-чить досить виразно і досить переконливо. Може — саме тому — німецька цензура дозволила річ Ануї в окупованім Парижі виставляти. Саме тому, сподіва-ючись охолоджувати гарячі резистанські голови, якщо вже не серця.

— Що ви цим хочете сказати? Попереджаю, мене ви не переконаєте: на моїх „жіночих” терезах і Оку-пант і Резистанс важать однаково. Побачите, що Пе-тена історія зреабілітує цілковито. Країні, десятками літ виховуваній на алкоголью та живих паноптікумах з 53 способами кохання, чи не запізно вже було займатися резистансом?...

— Ну, це вже ми занадто відбігаємо і від „Антиго-ни”, і від тем з нею пов'язаних. Таж ніщо інше, як саме Резистанс показав, що французька нація, всупереч усім діагнозам і прогнозам, живе. І навіть той нещасний екзистенціалізм, що так буває в Парижі, є сьогодні вла-стиво одним-єдиним „ізмом” в ідейнім вакуумі Європи.

— Ет, той „ізм” є на рівні найновішої моделі ка-пелюха чи форми зачіски.

— Хай, але цей „останній крик моди” є, все ж таки, останнім криком паризької моди. І Париж — хай інерційно — все ж намагається продовжувати далі гра-ти в Європі свою традиційну роллю. Але до теми.

В „Антигоні” Ануї є ще й другий голос. І, на мій погляд, значно сильніший, значно більш важучий для ідеології п'єси. Це — пригадайте собі — драматичний діалог Антигони з Креоном. Діалог настільки драматич-ний, що саме його можна б уважати за ідейне ядро цілої речі Ануї. Пригадуєте?

— Ну так, пам'ятаю, дуже сильне місце... але сильне саме непереможною аргументацією Креона...

— ...що все ж Антігоної волі-судьби не перемогла!

— Трудно перемогти логікою когось, у кого в голові — окріп, а в серці — лід!

— Е, що до серця (та й голови) Антігони, я не згоджуюся. Зрештою контраргументація „Антігони” є моментами так раціональна, що про окріп у голові не може бути мови. Ні, моя мила пані, контраргументація Антігони звучала в цій діялозі великою апологією Трагічного й Героїчного. Вона підносилася місцями до справжнього античного патосу, в якому не лише палала віра в Дух і пристрасть до Висоти, а й кришталево дзвеніла прозорість ідейної свідомості та ясність переконання.

То була в чудовій інтерпретації нашої визначної акторки Шашаровської висока реабілітація Героїчного Чину в ім'я може й „нежиттьових”, але істотних для людського існування, вартостей.

— Але ж то були дитячі теревені поруч залізної логіки Креона, якого інтелект...

— Кожен Мефістофель є завжди інтелектуаліст *par excellence*. Сатана в пустелі — дав незрівняний зразок „діялектики”. Але якби його „логіка” перемогла, — ми не мали б... християнства.

— Ой, аж страшно, як ви далеко зайшли! Нічого так в світі не боюсь, як релігійних розмов. Не думайте, я теж по-своєму віруюча, я теж маю свого „Бога”, але...

— Але релігія — на ваших терезах — чи часом не буде теж „наси́льством”? Християнство — релігія убогих і калік — чи не так?

— Ні, рішучо зміню тему, бо знаю, що ми з вами в цій області не зговоримося. Лише притьмаримо сяйво нашої приязні. А я цього не хочу. Та й, скільки не помиляюся, ви ж — ентузіяст Еллади, а еллінське поганство мало свої — не правда ж? — вартості. Непромишляючі. От хоча б той самий Софокл.

— Без якого може й Ануї був би незнаний, або в кожному разі, незначний...

— Ну, от і добре, що згоджуємось хоч в цім. Я взагалі спізналася з моїм народженням: мені треба було жити в епоху Перікла... А за „Антігону” у вашім театрі вам належить від мене особлива подяка: приходьте сьогодні на каву, розуміється, справжню і навіть — спеціально для Вас! — з ерзацконьяком. Згода?

(„Українська Трибуна”, неділя, 27 червня 1948, Мюнхен)

ДО ШЕВЧЕНКОВИХ РОКОВИН

I.

Лінії історичного та культурного процесів звичайно йдуть рівнобіжно, але не синхронізовано: культурний процес має тенденцію дещо запізнюватися у відношенню до історичних подій, а не випереджувати їх.

Випереджують історичні процеси лишень духові та ідейні події, які стаються раніш аніж їх матеріялізація. Під культурним же процесом ми розуміємо послідовність культурних фактів, що є творчою реалізацією ідей.

В ідеалі „золотий вік” культури мавби збігатися з „золотим віком” історії, але дійсність не завше і не цілком повно дає приклади такого збігу. Доба Перікля в Атенах, що її оздоблюють найголосніші наймення творців культури (Фідій, Гіппократ, Геродот, Евріпід, Сократ). Доба Октавіяна Августа в Римі, що її характеризує велика трійця (Горацій, Вергілій та Овідій). Доба Симеона Болгарського, що їй, до речі, завдячуємо нашу літературну мову київської доби. Не випадковий збіг в одній добі Ярослава Мудрого, Іларіона, будови Софії Київської та появи „Руської Правди”. Може не випадкове також з’явлення Шекспіра саме в Елизаветинській добі Англії.

Але ось уже Данте, Данте — політичний емігрант, Данте, що його постать, мовляв Микола Куліш, кидає золоту тінь на чорноту його доби, на драматичні змагання безнадійно-роздробленої Італії. Ось Гете, що його творчість збігається з добою, коли Німеччина, як держава, фактично не існувала. Ось велика польська романтична поезія, що, разом з музикою Шопена, фактично постає вже на еміграції, на трагічній тлі руїни Ягеллонської імперії. Ось, врешті, запізнений, по осінньому пишній розквіт петербурзької культури, що збігається з упадком імперії Петра Першого.

А ось ще ближчі для нас приклади. „Слово о полку Ігореві”, поема, що фанфарами тривоги, болю й слави гремить понад цілою нашою історією, поема, що є одною з вершин нашої культури, з’являється в добі, коли неминучий упадок київської великодержави був очевидним для всіх, а для невідомого автора поеми — передовсім і найболючіше. Ось блискуча доба Києво-Могилянська, доба, яку ми щойно тепер відкрили, духово розбудовується в Руїні і пізнім цвітом культурного осередку цілої східної Європи закрітає на передодні Полтави, щоб значно пізніше, в своїх останніх проявах — Сковороді, Бортнянським, Боровиковським і Котляревським — засіяти зерна під якже довготривалу озимину.

І наше останнє культурне відродження, що вже відбулося на наших очах і почасти за нашою участю, відродження, що символізується прізвищами Нарбута, Тичини, Курбаса, Зерова, Липинського, Миколи Куліша, Ревуцького, Підмогильного, Щербаківського, Яновського. Цей ренесанс відбувся не перед початком нашого політичного ренесансу, а, власне, по нім і, стисло кажучи, як культурний наслідок цього політичного струсу.

Придивляючись ближче до розв’язаних ліній культурного й історичного процесу у нас, доводиться ствердити, що культурний процес у нас має фатальну властивість спізнятися у відношенні до процесу політично-історичного, а то й перетинати його, переплітаючись із ним. І тому то, між іншим, так часом трудно в нашій дійсності розрізнити культуру від політики, хоч, здавалося б, ті роди людської творчості є так різночю різні своєю природою.

II.

Наше знайомство з Шевченком щойно почалося. Цей парадокс є в безпосереднім зв’язку із сказаним по вище і належить до тих, якими так багате наше національне буття.

Справді — якщо вільно трохи пофантазувати — як інакше може б пішли події 1917-20 рр., коли б той Шевченко, що ми його знаємо сьогодні, та був нам відомий уже тоді.

Чим був Шевченко для передреволюційного покоління, ба, може, і поколінь? Ми знаємо вирішальну роль поезії Шевченка у формуванні, наприклад, Франка-поета, але ми знаємо також друковані і недруковані оцінки поезії Шевченка чільними представниками т. зв. українства, отже провідних людей нашого суспільства 70-их, 80-их, 90-их рр. минулого століття, та перших десятиліть століття ХХ-го. Для кожного, хто тими питаннями цікавився, не є секретом, що поезія Шевченка в цім періоді звучала майже в суспільній порожнечі. Вона не знаходила відгуку. Вона залишалася в друкованій постаті коломийкових куплетів, майже нарівні з фольклорними записами. Дух Шевченкової поезії блукав безпритульний. Сама шевченківська емоція в психіці нашого провідного суспільства була паралізована. Розуміється, не маю тут на увазі наш люд, цебто „народ”, як тоді з російська говорили, — там Шевченко мав віддавна своє органічно-постійне і незаступне місце.

Пропаганди тоді, на щастя, не було. Але були — чужа школа, чуже державне життя, врешті — поліційний апарат старої поліційної держави. А передовсім — вплив чужої і органічно-чужинецької культури, вплив тим більш згубний, що культура та не була національною, була бо вона вибуховою сумішшю відумерлих культурних фрагментів, накопичених за пару століть існування єдиного в своїм роді імперського режиму.

В результаті Шевченко в очах навіть освічених земляків кінця ХІХ, початку ХХ століть був істотою в кожусі і шапці, що, розуміється, була ще потрібною „хоч із застереженням” (Драгоманів!) для т. зв. народу, але була зовсім безвартісна, перестаріла і либонь трохи смішна для них, освічених людей з т. зв. інтелігенції (до речі — поняття чисто російське, хоч слово і неро-

сійського походження). Істота та стояла в певнім ряді інших, приблизно десь поміж Кольцовом і Нікітіном, була „народнім співцем”, очевидно, самородком і самоуком, понадто сином кріпака, що особливо модно було тоді підкреслювати (а не, скажім, безсумнівно - козацьке походження поета).

Коли б тоді комусь спало на думку поставити тему „Шевченко як поет державний”, то, поза всяким сумнівом, на такого дивака подивилися б як на буйного божевільного. Це — не пересада. В одній з культурних європейських столиць пригадую собі тему реферату на емігрантській Шевченківській академії „Шевченко як народолюбець” в році либонь 1931, ц. т. в часі, коли вже мусіли бути знані епохові для шевченкознавства праці бл. п. Степана Смаль-Стоцького і інших, що здемаскували позірну протонародність скомплікованого Шевченкового вірша, і навіть показали філософічне коріння хоча б поеми „Марія” (Д. Чижевський), як відомо ніби то блюзнірської і безвірницької.

Так. Ми знайомилися з Шевченком надто пізно. Фатальне припізнення нашого культурного процесу у відношенні до історичного дало свої фатальні наслідки. Шевченкознавство, як наука, налічує яких три десятки літ існування. Шевченкознавство, як наука, з’явилося вже по бурхливих політичних подіях 1917-1920 рр. І єдиною нашою потіхою могла б бути приповідка, що „ліпше пізно, ніж ніколи”.

III

Хотілося б звернути увагу на одну проблему, яку наше Шевченкознавство ще не поставило виразно і на повний зріст. Це — проблема Шевченкової особистості. Шевченкознавство показало нам багато нового, висвітлило багато неясного, ба й розкрило багато таємниць. Образ Шевченка тепер дуже далеко відбігає від тієї ікони з просвітянських святощів, що її нам пе-

реховував час, коли то селянство було, як могло, єдиним носієм нашої національності. Не є вже Шевченко ані селянським співцем, ані навіть, як здавалося Ю. Липі, селянським королем, ані навіть, мовляв, тим „кобзарем”. Є він складним виразом нашого всенационального творчого духу і є він дотеперішньою вершиною нашої національної культури в якнайширшій значенні цього слова. І як би не поточилася далі наша історія, з цієї висоти вже нікому не пощастить Шевченка стягнути до найвно-простацького та фальшивого минулого.

Але шевченкознавство наше, скероване переважно на певні формальні цілі, — стиль, тематика, філософічні основи, історичне оточення, окремі комплекси ідей і т. д. — мало зупинялося на змісті самої особистості поета. А це прикрий брак і немала шкода, бо ж в історичній галерії видатних українців, коли шукаємо в ній повноти і довершеності „Української Людини”, надто рідко знайдемо таку повну і довершену національну особистість, як Шевченко.

Вроджені складники нашого національного характеру, в якого осередку завше стояло і стоїть „серце”, а не „розум”, плюс набуті в тягу тисячолітньої історії риси (а серед них на перше треба поставити місце те, що називаємо „барокковістю”, цебто нахил до „здаватися а не бути”), плюс сліди в різних добах одержаних і невилікуваних історичних хвороб — все це навіть на постаті найвидатнішого українця залишає печатку певної надцербленості, понівечення, часом каліцтва.

Великим, може на міру Олександра і Цезара, полководцем був Святослав Завойовник, але, не менш певно, надто слабим був політиком і дипломатом зі своїм найвно-лицарським „Іду на ви”. Великої душі і орлиного ока був гетьман Дорошенко, „Сонцем Руїни” названий, але палке українське серце згубило і його, і батьківщину, бо зрада жінки те серце зламала в час рішального бою. Великим політиком був Мазепа, певно таким ве-

ликим, що розум політика заморозив в нім серце воївника і навіть... коханка.

І коли зважуєш контрапунктичну гармонію Шевченкової духовости, в якій співжили найскрайніші і найрізніші складники психічної повноти, і намагаєшся знайти подібного роду повноту, то приходять на думку хіба дві постаті: це Мономах, щоєднав у собі варяга й християнина, воївника і гуманіста, князя і філософа, та ще, невідомий Шевченкові і все ж дорогий йому, великий і трагічний Богдан.

Від ідилічного „Садок вишневий коло хати” до громпропорочого „Погибнеш, згинеш Україно”, від зрівноваженого Підкови до нещадного Гамалії, до лютого Гонти, від стилізованих побутових пісень до величної симфонії „Кавказу” і від інтимного трагізму „Дівочих ночей” до півшаржованої і якби цинічної поради „Хоч раз, сердего, соблуди” — який розмах! Яка широчина чуттєвої скалі, яка різноманітність і яка в тій різноманітності суцільність! Словом, яка повнота повноцінної, нескаліченої української людини, що ціле життя благала у Бога одного — „А дай жити, серцем жити і людей любити”, ц. т. жити повно, повним життям цілковито вільної людини у цілковито повнім організмі вільної нації.

З якою неймовірною, якби не людською жадобою повноти і завершености, він, письменник з кріпаків, цькований, засланий, нещасливий в особистім житті, віддає себе всього батьківщині, щоб ніби розплинутися в ній і в цім творчім пориві віддати тій батьківщині одночасно ту свою повноту і завершеність. Він интересується всім, до щойно започаткованої тоді фотографії — включно. І интересується не поверховним заінтересуванням аматора. „Не було книжки, якої б він не прочитав” — свідчить Куліш. Він утримує близьку приятельську з великим нашим математиком Остроградським, але — одночасно — з простолінійно-воляцьким рубакою-генералом Кухаренком. Він може продискутувати цілу ніч

з професором-правником, як про це випадково записує в щоденнику, і одночасно він блискавично закохується в великим трагіку Олдріджі, мурині, якого він вперше бачить.

Його приятельство з геніяльним актором Щепкіним — варте епічної поеми. Він однаково зручно чується в салонах графа Толстого і в міщанській родині якихось Піунових, в княжій палаці Рєпніних і в шинку з селянами, яких вчить соціології при допомозі зерен пшениці.

На слідстві перед страшним Дубельтом він один веде себе як суверенна особистість, як людина, що почуває себе нобілітованим без порівняння вищою за всі їх баронські чи графські нобілітації.

Над цією, отже, повнотою і довершеністю його, над цим з'явленням суверенної української особистості, з'явленням, здавалося б, фактично на цвинтарі нації — варто зупинитися сучасному Шевченкознавству.

Регенсбург, 11. 3. 1947 року.

БІБЛІОГРАФІЯ

Олекса Стефанович — „ПОЕЗІЇ”, збірка I (1923 - 1926), Прага, стор. 48, in 8°.

Перший прояв органічної української ліричності, вже насиченої металом цієї доби і позначеної тією конструктивною працею, що її немалу частину в нашій поезії за останні роки зроблено.

До цього часу органічна ліричність наша, навіть при Тичинівським діапазоні і музичнім багатстві, не знаходячи адекватної форми, хутко спадала й загасала. „Міно́р” („гітаризм”), що на нього так нарікають у Києві і Харкові, досі залишається основним тоном нашої „чистої” лірики. Самий тембр у наших ліричних поетів неодмінно приводив їх до слізно-милозвучних рядків (Сосюра, Фальківський), солодкавих романсів з старанно зализаною строфікою і постійністю рефренів. Це явище носило остільки загрозливий характер, що деякі поети з одчаєм кидалися у другу скрайність: розхитували ритм, розхрестували метр і випарювали найдорожче — ліричний зміст, одну з великих таємниць поезії, що вповні володіли нею лише великі лірики (Рільке, Верлен, Фет).

А дійсна поезія, та, з якої народжуються великі твори, є гармонія на межі, де зникають тямки „форма” і „зміст”, де вони обертаються в органічне і конструктивне ціле (Гете, Міцкевич, Пушкін). До цієї гармонії (після випадкового чуда — Шевченка) нам ще далеко. Аполлінійське і діонізійське почало в нашій поезії ще довго будуть іти рівнобіжно-ріжними шляхами.

Але ось перед нами перша спроба синтези цих начал, хоч і з перевагою діонізійського. І спроба в цей

бурхливий час нашої історії дуже радісна і симптоматична.

Літературна творчість нашої еміграції перебуває в неласці у критиків і т. з. критиків. Сьогобічний часопис скорше цікавиться тим, що „збирається” писати якийбудь Валеріян Поліщук, чи Еренбург в ССРСР, ніж тим, що написав і на яку постать виростає на еміграції, напр., Юрій Липа, здається, єдиний у нас нині поет, що володіє — через Лесю Українку — секретом Шекспірівського діялогу (драматичні поеми). Нечутно і майже незауважено пройшов крізь сутінки нашої літератури тонкий стиліст, майстер ліричної акварелі і поет культурної школи — Юрій Дараган. Десь, в забутті і злиднях загасає письменниця значної міри Галина Журба... Невже вони чужі українському інтелігентському суспільству? Не дивно, що для так зв. радянської критики ціла поезія еміграції втілюється в єдиній постаті: А. Павлюка.

Олекса Стефанович працює не перший рік і, якби не широкий жест студентів-емігрантів з Північно-Західніх Земель України, що видали книжку, ми напевно не познайомилися б з поетом, з тією докладністю, на яку дозволяє лише книжка творів, а не розкидані по часописах шматочки.

Книжка — нерівна. Крива синтеза музики і конструкції хитається від пестливої питоменности нашої ліричности („Скільки в неї курчаток-пискляток, мацю-пісіньких дзьобиків тих”, чи „Заблудилось ягнятко в степах”, або „Білі зірки падають з неба”) до конструктивної чіткості і закінчености „Дорошенка”:

*Та може й вийшло б що, соколе-вовче,
Аби не налягло на тебе десь
Волоколамського повіту Ярополче
Брудною стелею своїх небес.*

Пісенна музичність у Стефановича завжди знаходить свою форму і своє місце — отже мистецька суцільність кожного окремого твору не порушується. На-

віть в „найніжніших” речах його вона не знижується до тієї „милозвучности”, що є їй досі фатум не лише нашої поезії. „Милозвучність” Стефановича завжди трансформується в сувору дзвінкість, у високу лунність, в повноцінну добірність звукового зерна:

*Як срібно може засвітитись
Земле в небесну голубінь!*

Ритмове дихання завжди широке і повне:

*Вогонь — не гуде,
Дим — не валить:
Страхи — нема — за стріху.*

Ніколи немає „захекання”. Видно, що лірична емоція завжди пронизана світлом інтелекту.

Є одна річ — „Пісня Чукчі”, що мимоволі пригадує слова Лесі Українки про „дерзость малоросійську”. Надзвичайно бо тонко передав поет примітивну психологію мешканця тундри:

*Ой заграло небо, ой заграло, —
Ось червоне... золоте..., а там — зелене.
Тундра тиха, тундра добра стала,
Як рахманні, як слухняні ці олені.
.....
Ой зелене, ой зелене, ти потухло...
Знову небо грає грою золотою —
Ой багато, ой багато Добрі Духи
Намкли в свої світильні лою.*

І коли екскурси покійного Ю. Дарагана в історію були екскурсами стиліста, то екскурси Стефановича значно більш безпосередні — він звідти приносить нам воздух той, звуки ті, людей тих:

*Землею і вітром зловіснії луни
Од рання й до рання.
Тупіт далекий чугунний,
Гуди, дзичання.*

...Зором — в сполохану далеч —
Київ чекає.

(„Орда іде”).

Уже під мурами гуди
Кроків Батиевих —
Судному дневі бути
У Києві.

...Вже тарани у стіни загупали.
(„Татари”).

Але для цитат треба б переписати пів книжки.
Найбільше досягнення поета на шляху „синтези”
є кінець „Давнього”:

І от — дороги, як підлога,
Риплять од тихих орд...
...І никнуть трави під вагою
Червоної роси...
...Вода в Каялі — тяжка-тяжка,
Вода в Каялі — кров.

Ляпідарність в нашій поезії — уваги гідна. Треба особливо відмітити майже фізіологічне відчуття північності в „Північному Бігуні” і легкі, чіткі, майстерні ямби „Спомину”. Це промовляє за закінчений період в розвиткові поета.

Далі на нього чекає — поема, як ліроепічний організм, до творення якого поет цілком приготований.

**

Вас. Еллан, ПОЕЗІЇ З ПЕРЕДМОВОЮ М. ХВИЛЬОВОГО, ДВУ 1927, стор. 110, тираж 3000, in 16°.

Передмова М. Хвильового до цього скупого, але вельми характеристичного, доробку „батька української пролетарської літератури” цілком підтверджує нашу гіпотезу про Блакитного (ЛНВ IV 1927): людина, що під псевдонімом Вас. Блакитного, даремно наповнювала ро-

сійський комунізм на Україні українським змістом, — була дійсно особистістю виняткової міцності і масштабу в критичний період нашої історії. Ще одна болюча ілюстрація до нашого національного каліцтва... Хто зна, як скінчилося б наше „бореніє живота зі смертю” в роках 1917-19-20, коли б такі Блакитні (а їх, певно, було кілька) не брали на себе в XX ст. анахроністичної ролі Адама Кіселя з віку XVII, з деякими поправками на час і обставини, а йшли б з тими, хто національний інстинкт українських мас намагався оформити і спрямувати в єдино-потрібним і історично-доцільним напрямкові.

Психологічна механіка таких явищ надто знайома: апріорна зневіра в самостійних можливостях українського народу, а відтак москвофільство політичне... зі сціпленими щелепами, з затисненими п'ястками. Словом — „волимо під царя восточного” в інтерпретації українського інтелігента віку XX, отже „неволимо під царя восточного”... за допомогою Будьонного. Цю трагедію Еллана досить заплутано і відповідно сов-завуальовано окреслив Хвильовий в своїй сенсаційній (вона викликала зойк протестів, „З'їзд Пролетарських Письменників”, гостинний виступ Луначарського, і покищо два числа „Молодняка”!) передмові. Але думаю, що трагедія Еллана, зрештою, є секретом Полішніеля навіть і для найпримітивнішого розуму останнього „з плужан”. В більш-менш „благонадъожній”, канонічній і тому вульгарній формі трагедію цю в свій час був виразив Сосюра:

*Я не знаю, хто кого (?) морочить,
Але я б нагана знову взяв
І стріляв би в кожні жирні очі,
В кожну шляпку і манто стріляв.*

Вас. Еллан, певно, без допомоги НЕП'у і раніш за Сосюру, зрозумів „хто кого морочить”, але йому, уславленому пропагаторові російського „комунарства” на Ук-

раїні, робити логічні висновки з цього зрозуміння — не випадало. Його лише нудило тоді, коли атмосфера пісно-благочестивих ком-молебнів з сов-водосвяттями, з „шапками долой”, з „боже царя храни” — приймала вже занадто нестерпний характер. Тоді він (сильна все ж людина) починав крізь зуби скитлити, напр., що „і Ленінові іноді була потрібна хустка до носа”. В ССРСР, а тим більше на терені „українськово воєнново округа”, це звучало, прошу вас, зухвало і надто дивно в устах сов-українця.

Хвильовий повторює за Зеровим, що „Еллан був поетом”. Трудно сказати. Вірніш у Еллана, як літерата, було почуття стилю (дуже не-українське почуття), а значить ошадности слова і, тим самим, уміння слово активізувати. Як автор віршів, Еллан у значній мірі був залежний від декого з російських попередників. Як са-тирик („Валер Проноза” — один з псевдонімів Блакитного) Еллан до болю дерев’яний і недотепний. Але, як організатор письменників (хоч часто і псевдописьменників), як редактор першого після окупації друкованого органу українською мовою, та ще й в южно-русских умовах Харкова, як джерело зовсім неукраїнської своїм напруженням, енергії, взагалі, як людина, як особистість, Блакитний-Еллан був постаттю визначною, характеристичною і симптоматичною.

...Що ж до оголошення Хвильовим на кінці передмови „війни поезії”, то, одверто кажучи, нам це дуже припало до вподоби (Шпенглер про це оголосив трохи раніше!). Потрібний лише маленький коректив: війна проти малоросійської поезії, бо українська поезія (другий Шевченко, наприклад) нам дуже придалася б, а на терені УССР її майже немає.

(Обидві ці рецензії надруковано в тім самім числі, 1-2, „Студентського Вістника” року 1927 в Празі)

**

ПЕРЕБОРЕННЯ НЕОКЛЯСИКИ

Поезія Юрія Клена*)

I.

Коли не рахувати поеми „Прокляті роки”, що має вже два видання (перше р. 1937, В-во „Вісник”, друге — „Українське В-во”, 1942), книжка, що лежить перед нами, є першою збіркою поезій визначного нашого письменника, за яким лежить більш як двадцятирічний літературний шлях.

Вже на початках 20-их рр. в Києві бачимо теперішнього Юрія Клена серед основоположників київської літературної школи неоклясиків, себто в тісному колі М. Зерова, М. Рильського і П. Филиповича. Згодом, ставши одним з „м'ятірного грона нездоланих співців”, як назвав неоклясиків М. Драй-Хмара в своїм трагічно-знанім сонеті, Ю. Клен, тоді Освальд Бургардт, зайняв серед неоклясиків становище, передусім, **п е р е к л а д - н и к а .**

Це становище — серед такого висококваліфікованого кола поетів, з яких кожен був неабияким майстром перекладу, — було і почесне, і відповідальне, і заслужене. Бо, справді, вже з тодішнього Ю. Клена перекладач був винятковий. Сам *maître* школи М. Зеров, авторитет незаперечний і безпомилковий, у жартівливій епіграмі вкладає в уста Кленові таке самоозначення:

*Загул пошив мене в поети
Втопив у сонячнім меду...
З заліза я роблю сонети:
Що хочеш, те й перекладу**).*

*) Юрій Клен: Каравели. Прага, 1943, В-во Юрія Тищенка. Літературна бібліотека ч. 4. Стор. 141.

**) Див. „Неоклясичний Марш” у моїй статті „Світ, що згинув” (Вісник, 1936, кн. 10, стор. 736).

Три перших рядки вимагали б коментаря (можливо, що саме Загул переконував перекладача перейти до оригінальної творчості, а „Залізні сонети” — це була антологія німецьких поетів, що її Клен тоді перекладав), коли б ми знали подробиці товариського життя київських письменників. Четвертий же рядок формулює досить точно місце Клена в нашій поезії майже до кінця 20-их років.

Кажемо „майже”, бо немає сумніву, що перші оригінальні кроки Клена в поезії датуються десь 1926-7 рр. В складену тоді Зеровим антологію „Сяйво” увійшов був, крім перекладів, вірш про Сковороду з року 1928, а роком 1929 позначений у „Каравелах” цілий цикл „Осінніх рядків”, та й не було дива, що в часі найбурхливіших подій київського і всеукраїнського життя (згадаймо літературну дискусію р. 1925, виступ Хвильового, потужне наростання молодшої літературної генерації, що так нещадно підтята була р. 1930 і наступних) — скромний „перекладач” почув у собі тягу до власної творчості. Внутрішніх даних вистачало для цього аж надто: що це була, вже в своїх перекладах, людина творчості, а не лише фаховий літерат, — про це переконував кожен „перекладений” рядок. А коли з’явився в друку оригінальний вірш, підписаний другим, поруч Майка Йогансена, „екзотичним” у нашій поезії іменем, — сумнівів уже не було, що наша поезія збагатилася на ще одну дозрілу, культурно довершену й повновартісну особистість, якої обличчя не сплутаеш з іншим. В Освальді Бургардті яскраво сполучилася висока формальна культура з безсумнівним поетичним обдаруванням, що становило притаманну рису нашій неокласики і що характеризувало кожного з „п’ятирічного грона” — Зерова, Рильського, Филиповича, і Драй-Хмару.

Перед „новонародженим” поетом розгорнулися надійні можливості: тісне коло побратимів в Аполлоні, високий дух спільної творчості, звичне культурне се-

редовище. Та було одно величезне „але” — умови со-
ветської державної в'язниці в її колоніяльно-україн-
ським виданні, атмосфера систематичного нищення уся-
кого життя, постійне викорінювання людського й націо-
нального духа та близькі перспективи фізичної „дезук-
раїнізації”, що й почалася з кінцем 1929 р.

Щаслива нагода уможливило О. Бургардтові ряту-
нок на самім початку організованого голоду. Десь р. 1932
він покидає Київ і, таким чином, уникає долі своїх това-
ришів-неоклясиків, яких ліквідація почалася з Драй-
Хмари (1933 р.). І лише поза советським кордоном, на
еміграції, в прабатьківщині Німеччині, дано було пое-
тові розгорнути свої крила, що їх не встигли підтягти
умови підсоветського життя.

Так у творчій життєписі письменника еміграція
становить переломовий момент, аж до зміни літератур-
ного імени включно: зникає перекладач О. Бур-
гардт, — народжується поет Юрій Клен.

II.

Було б зайвою працею спинятися над формально-
культурними елементами „Каравел”. Вони очевидні і,
скажу так, „типові” для кожного київського неокляси-
ка. Без певного рівня формальної культури немає, не
може бути неоклясиків. І не ці елементи вражають
у поезії Клена.

Хай не прозвучить парадоксом у відношенні до пое-
та-емігранта (та ще й письменника неукраїнського по-
ходження), коли ми відмітимо в його поезіях, перш за
все, мову, власне, не як „мову Клена” (що є індивіду-
альною власністю кожного поета), а саме українську
мову „Каравел”. В цім відношенні книгу Клена сміливо
можна поручити, як зразковий підручник нашої мови
для всіх, хто нею займається. Зокрема підкреслюємо
клясичну правильність наголосу, що становить досі і
ще довго становитиме найнебезпечніше місце в віршах,
як зрештою і в поточній розмові.

Приходиться, не без деякої заздрости, дивуватися тій багатій, мовній „наслуханості” поета, що аджеж від десятка літ перебуває в інакшій мовній оточенні; приходиться подивляти лексичні й синтактичні скарби, що він їх вивіз з України і здолав, поза Україною буди, в собі переховати. Кожен бо письменник-емігрант, користаючи переважно з мовної пам’яті, добре знає, яка то нелегка справа.

Річ ясна, що Клена, як неоклясика, характеризує максимальна прозорість словника, безпомилковість епітету, композиційна згармонізованість образу, плястичність метафори, опанованість ритму. Хоч це все й можна було б віднести до формальної культури, притаманної кожному з наших неоклясиків, але в Клена всі ці прикмети досить забарвлені індивідуально, щоб їх у нього не підкреслити. Все те, що ціхує „клясицизм”, все те, що з нього робить природну і спасенну аполлініську у протизагу тьмяній екстатичності „діонізіїзму”, себто чинник ладу й гармонії, — все те в „Каравелах” становить елемент очевидний і переважний*). Інакше й не могло бути.

Але в „Каравелах” зустрічаємо й інші, зовсім нетрадиційні для ортодоксального неоклясика складники, що часом дають надто виразний „ухил” від „генеральної лінії” школи. І в Кленові є той „супокій”, що його співцем і апологетом був автор „Рибальських посланій”, і в „Каравелах” є цілі цикли, просякнені чи осяяні специфічною, що так скажу, „мудрістю” ортодоксального неоклясицизму, зформульованого Рильським у його вступі до книги „Крізь бурю й сніг” (1925), як вимога поетові „слухать голоси і лживі й праві, темний тріх і світлий

*) Пригадується, як Поль Валері, на одній із своїх доповідей, під загальний сміх залі, досить гротесково представляв „порядкуючу” роль кожночасового „клясицизму” у відношенні до кожночасового „романтизму”: „клясик” приходиться з мітлою і щіткою, щоб прибрати й очистити хаос і сміття, які залишив у літературі „романтик”.

сміх", щоб класти їх потім — „з розкритими очима на спокійні терези”.

Отже, згадуючи образ Рильського, можна ствердити, що поетичні терези Клена не завжди перебувають у стані того „супокою”. Внутрішній динамізм почувань поета, хоч як закований під панцирем клясичних строф, все ж приглушено бурлить, а часом і проривається назовні, руйнуючи канонізовану строфіку. І тоді з'являються зовсім не-клясичні метри і ритми, а навіть і сакраментальний для неоклясика верлібр („Мандрівка до сонця”), якого у Зерова, очевидно, не могло бути і яким Рильський згрішив один лише раз (в тій самій книзі, в одному з фрагментів титульної поеми).

Занадто не-клясична епоха і занадто не-гармонійні переживання, щоб навіть найправовірніший неоклясик міг зберегти свою стильову настанову до кінця.

Вже у вступному сонеті „Кортес” емоціональні моменти, елемент пристрасти вичувається надто безпосередньо. Це саме відноситься й до речей на тему моря, вікінгів, конкістадорів, гір, от як „Конкістадори”, „Японія”, „Вікінги”, „Жанна д'Арк”, навіть „Прованс” і, може, найяскравіше в „Предтечі”:

*Майбутнього страшний сурмач,
Ти трубиш іншому дорогу,
Яка вже стелиться під ноги
Тому, хто йде крізь бурю й плач...
Ти тільки клич, який вогнем
Вже перескакує по хмизу,
Благословенний дзвін заліза
І шлях, накреслений мечем.*

Ця емоціональна напруженість, змагаючись з клясичною поставою поета, справді якби „в бореній” змісту з формою, — досягає апогею в „Софії”, либонь найбільшим з дотеперішніх досягнень Клена, якого центральний образ назавше увійде в скарбницю нашої поезії: ..

*Правдивий світ, — не той, для ока зримий —,
Крилами розтинаючи вогонь,
Гойдають тихо грізні серафими
На терезах своїх долонь.*

Ясно, що такі терези надто далеко і надто високо відбігають від тих земних лише „спокійних терезів”, що їх проповідував був Рильський.

Отут то, в цім готичнім моменті й заходить кардинальна різниця поезії Клена з поезією його „шкільних” товаришів, у яких годі шукати якоїбудь „готики”. І то зовсім не з причин, мовляв, зовнішньо-об’єктивних, лише структурально-внутрішніх, духових. Стверджуємо це тут побіжно і бездоказово, залишаючи цю окрему тему, надзвичайно цікаву і важливу, для іншої статті чи, навіть, студії.

III.

Ми відмітили повищій момент, як момент лише: в „Каравелах” займає він — кількісно — місце взагалі скромне.

Досить вказати, що цілий середній розділ книги, який носить типово неоклясичний заголовок „Серед озер ясних”, — не переходить меж канонічної неоклясики і тематично (типова перевага осені й зими), і прозодично (сонети, дистихи, злагіднені обриси ямбів, зодноманітнююче римування abba). Цей розділ враз з більшою частиною першого розділу книги („Услід конкістадорам”) виконуватиме і надалі, на сучаснім відтинку нашого літературного процесу, ту впорядко-будівну і спасенну функцію, що її завше повнить клясицизм і що її так блискуче і так знаменно виконувала кївська наша неоклясика. Поминаючи навіть формально-культурні моменти, мусимо визнати, що для нашої національної психіки, для наших „нервів”, корисна є вже сама „клясична” постава, себто стриманість і витриманість, реагування на Вічне в часовім (а не навпаки) — словом все

те, що своєю поезією наші неоклясики давали в певнім періоді нашої історії і чого нам ще довго бракуватиме. Розуміється, що „клясична” постава має об’єктивну вартість лише під умовою, що вона не є порожньою позою, але міцною формою напружено-повновартісного змісту.

В цьому відношенні книжка Ю. Клена займе важливе і почесне місце в нашій літературнім господарстві.

Розділом же третім — „У Первозванного на горах” — Ю. Клен, помітно переступаючи (щоб не сказати переростаючи) рамки колишньої київської своєї школи, ба, навіть відштовхуючись від неї (див. „Майже елегія”), розгортає перед собою і перед нами нові мірила і нові обрії.

В манускрипті Зерова „Соннетаріюм”, що його пощастило з заслання поетового врятувати для потомних, довелося прочитати незвичайно характеристичні рядки, датовані 29. XII. 1929:

*Я знаю: ми тугі бібліофаги
І наша мудрість — шафа книжкова.
Ми надто різьбимо скупі слова,
Прихильники мистецтва рівноваги.
Ніхто не скаже нам: „Жерці і маги,
Ви творите поезії дива...”
Чутливість наша вбога і чорства,
І не вгамує молодой спраги.*

Цей, може аж занадто гіркий, сонет носить знаменний заголовок „Самоозначення” і містить у собі не випадково цей заіменник „ми”. Справді, це — може і жорстоке — самоозначення є самоозначенням цілої школи, висловленим її творцем і проводирем, який напередодні рокованих 30-их років підбив гіркий підсумок.

Клясицизм — вічний, але на відтнику нашої епохи, в діяльності київської школи неоклясиків, — він закінчив свій цикл, певніш — один з циклів. Далі почалося би пригасання, зсушення, розріст формальних

елементів, природне зникання внутрішнього вогню, неоминний холодно-стилістичний епігонізм, — словом, всі ознаки літературної школи, що закінчила свою героїчну добу і починала старітися.

Неоклясик з походження й виховання — Юрій Клен своєю еміграційною книгою, в якій змагається й пермагає навички і насліддя школи, подає своєму учителеві й другові мужню й бадьору відповідь.

Неоклясичну „келію самоти” покинуто, „Каравели” відпливають у безмежжя, де „пінить океан кипучого життя” (М. Драй-Хмара, „Лебеді”).

1943.

О. Ольжич: *РІНЬ*, стор. 43. Львів 1935. Обкладинка М. Бутовича.

Явлення правдивої поезії завше збуджує відвічне питання: в чім криється таємниця її чару?

„Ну, що б, здавалося, слова?, Слова та голос — більш нічого, А серце б'ється, ожива...” Так запитував Шевченко, слухаючи р. 1848 над нічним морем пісні земляка-матроса. Передвоєнне літературне покоління любило повторювати, що поезія — „найліпші слова в найліпшій ладі”. Але цей софістичний дотеп Колріджа таємниці не розкриває, як не розкрили її досі похмурі автури формалізму, що, до речі, від формули Колріджа ведуть свій початок.

Тема ця — незора й невичерпальна. І, звичайно, не місце їй в короткій рецензії та ще й на книжку винятково тверезих, твердих і, якби навмисне, речевих віршів під невинно-„геологічним” наголовком. Тема ця пригадалася лише тому, що зміст „Ріні” не полишає жадного сумніву: це — поезія. А тим самим, всупереч своїй якійсь аж мінералогічній річевості, зміст „Ріні” є зримим об'явленням таємниці поезії (хоч кожен мінерал є також таємниця), а до автора „Ріні” патетич-

ний оклик ессе поета можна застосувати із значно більшою оправданістю, аніж це в нашій літературній житті траплялось.

„Слова” і „лад”, або ще ліпші Шевченкові „слова” (логос) і „голос” (мелос-ритм) — чи не єдині формальні терміни, яких вільно вжити скептикові формалізму. Ці відвічні первні поезії тільки у виняткових творців лучаться гармонійно — у т. зв. клясики. Назагал, пропорція їх, звичайно, нерівна і історія літератури дає приклади навіть максимально-„логосних” чи максимально-„мелосних” поетів. В нашій сучасній поезії маємо хіба найяскравіші щодо того явища: наскрізь музичні „Соняшні Клярнети” з одного боку і наскрізь „матеріалістичні” вірші Бажана („Будівлі”) — з другого. Тож особливої виразності набирає, поміж ними, синтетичний напрямок недавнього київського неоклясицизму.

Формально — поезія Ольжича гравітує до тієї неоклясики. Формально треба би її віднести до поезії логістичної, скупой на мелос, на ліричне літепло й мелодійну чулисть. Та, як вже згадував, самий формалізм при зустрічі з правдивою поезією мало що в ній з’ясує. Область бо поезії значно більш ближча до області віри, аніж науки.

В своєрідних обставинах нашого літературного життя віддавна повелось, що рецензент, не знаходячи у поета традиційних „двітів” і „жохання”, з легким серцем віднотовує його в рубриці „віршованої ідеології”, а (навіть і „вічевої діалектики”). Власне, приклад Ольжича яскраво демаскує наївність і примітивізм такої методи.

Не треба бути занадто чулим, щоб відчутти під твердим „княжим” панцирем Ольжичевого слова ліричний жар справжнього почуття. Поет його вмів лише закути в майже епічну форму, вмів над тим почуттям панувати. В стрункій стриманості поезії Ольжича, в мужній міцності і якийсь справді нордичній чистоті її духа і, врешті, в цілковитім браку всілякої барокковості — полягає найбільше значення творчості Ольжича, поета

української сучасності й співця українського завтра, де ані „цвітам“, ані „зітханням“ напевно не буде місця, бо „доба — жорстока, як вовчиця“.

В своїй творчості Ольжич якнайменш зраджує риси вчорашньої традиції. „Традиції“ Ольжича треба шукати глибше і далше: в антиці, в українським і всеєвропейським середньовіччю і навіть преісторії України. Це та лінія в сучаснім літературнім процесі, яка, кажучи словами Слова о Полку, має зв'язати „оба полы сего времени“. І коли покійний Дараган, або Мосендз і Зеров, робили це тільки в царині тематики, то вже Ліпа поглибив це „зв'язування“, правда, щодо середньовіччя, і в області слова. В тім „ренесансовім“ напрямку йде Ольжич, дедалі виразніш вирізьблюючись на тлі літературного процесу, яко постать самостійна і несподівана. Отже „нетрадиційність“ і „несучасність“ — що такому читачеві можуть показатися, ще більш підкреслюють в нім поета сучасного *par excellence*.

Коли читаємо в однім з найбільш ритмічно-довершених віршів збірки, що „Тіло прагне дванадцять синів мати“, то це теж еротика, теж свого роду „зітхання“, але яке ж воно в нашій новітній поезії нетрадиційне! Скільки добрих краєвидів дала наша, далеко не бідна, поезія, але до Ольжича ніхто так не побачив такого, напр., краєвиду:

*О, неба сірість, оливо води,
В густих туманах обважнілі віти.
Страшна вагітність, що несе плоди,
Які аж правнучкам узріти.*

Або цей винятковий динамізм опису:

*А ти знаєш, сьогодні у ранці розривалися хмари
І з проклонами сонце шалено било в дужі літаври.*

Скільки читали й читаємо поезій на тему „майбутнього“ („кращого майбутнього“), як цікаво його собі різні поети й віршописці не уявляють, але образ, що

його дає Ольжич, в чотирьох максимально насичених рядках, вражає, як нестерпно сліпуча, як автентична історіософічно-переконалива візія:

*А там, в майбутній злотній далині —
Шалені коні і гарячі лиця,
Персеполіс у димі і огні
І Олександра божесьька десниця.*

Приклади ці спіткаємо майже на кожній сторінці невеличкої, але важливої значінням і „важкої” змістом книжечки Ольжича. Теми поезії — вічні, та по-різному уймають їх графоман і мистець, епігон і геній. Загадкою, як життя, залишається таємниця мистецтва...

Коли побачимо, яким високим світлом у віршах Ольжича наново загоряються такі, здавалося б, „стерті” і майже „вічеві” слова, як Одвага, Непохитність, Чистота” (стор. 38), коли почуємо пророчий гул рядків: „І безумна пустеля натхненим, як мати, смагли груди відкрила свої”, коли нас пройме трепетом і щось вічне нагадає молитва — „Грізний Боже суворих і гордо-убогих, купино невблаганих пустель” (стор. 34) — зрозуміємо ще і ще раз, що це — поезія і що автор, який в такому „ладі” розставив ці прості — в одірваності від того „ладу” — звичайні „слова”, — таки справді володіє таємницею, невловною для непокликаних і для імітаторів.

Грудень 1935.

Б. І. Антонич: „ЗЕЛЕНА ЄВАНГЕЛІЯ”, „РОТАЦІЇ”.

Ці дві неоднакового об’єму книжки віршів покійного поета, що вийшли в світ уже по невчасній смерті їх автора, являються справжньою несподіванкою і для читача, і для людей літератури.

Щось символічне є в тім, що знайомий голос поета не перетяла фізична смерть, що той голос неначе не

перестав звучати, ніби заперечуючи матеріальний факт обірваного існування.

Було б недостойним і подекуди блюзнірчим по відношенню до поета, що живе й житиме, застосувати непотрібну для нього формулу *aut bene, aut nihil*, і по прочитанні цих двох збірок промимрити пісний канон помертвих загальників чи, ще гірше, відтарабанити порожню патетику обов'язкової надмогильної хвали.

В дивній живучості, в неперервності — мимо факту смерті — знаного нам Антонича „Трьох Перстенів”, у тім, що на знайомім пружно-зеленім і в'юнкорослиннім змісті цих книжок смерть не встигла (чи побоялася) витиснути свого „величного”, але й мертвенного гербу, — коріниться може найбільший чар посмертного дарунку поета.

В них Антонич воскресає перед нами наново своєю, здавалося, вже неповторною, молодістю, навіть юністю, з її молодечою напрутою, з її затиснутою волею до проростання крізь верству ще неопанованих „формальних” перешкод, — словом Антонич з усіма своїми, однаково надійними плюсами і мінусами, ще не пригаслими під час прикрої невдачі з „Книгою Лева”, що була не етапом, лише форсовим у хил о м до передчасної „дорослости”.

Кажучи про мінуси посмертних збірок, треба б повторити те, що не раз вже писалося з приводу збірок Покійного. Передовсім — то надрозвій метафори, надмірне, часом аж механічне нагромування порівнянь, що просто задушє основну ліричну мелодію. Впарі з тим йде одночасно переріст метру (до 8-9 стіп): не лише відчитати, а й охопити оком такий рядок дуже трудно, тим більше, що ритм в нім понівечений і затьмарений.

Причини цих з'явищ можна відгадати: лірик за всяку ціну рвався до епічності, до свідомої композиції, до „ширшого полотна”. І тут Покійному не можна відмовити ані доброї волі, ані впертості, ані, зрештгою, амбітності.

Антонич, як його молодші і старші сучасники, очевидно, відчував трудне завдання, що його українська поезія поставила літературній генерації і що його можна приблизно окреслити як більш або менш епічну поему. Що Покійний цього завдання не розв'язав, не маємо чого дивуватися, бо того завдання не розв'язали ані цьогобічні, ані тогобічні (навіть разом з Рильським) поети*).

Дивуватися хіба треба тому, що Антонич (може навіть несвідомо) до розв'язання тієї проблеми все ж змагав, хоч і з безперечною, на жаль, шкодою для своєї широко-ліричної творчої істоти, яка, на наш погляд, взагалі мало надавалася до епіки чи філософування.

Тимто природні плюси покійного поета проступають в „Зеленій Євангелії” — на тлі конструктивно-епічних намагань і спроб — з тим більшою яскравістю.

Обидва ліричні інтермеццо, яких, судячи з наданої їм назви, автор сам недоцінював, — складаються на найбільш важну, живу і найбільш дозрілу частину книжки. Допроведжена в них до досконалости форма двострофника, за рідкими винятками, являє зразки органічного пов'язання із змістом. В них „техніка” майже не відчувається, розтоплена в стихійнім (аж біологічним) струмі справжньої поезії, хоч „техніка” та, безперечно, в них міститься, осягаючи своєю довершеністю рівня майстерства. Такі речі з другого ліричного інтермеццо, як „Міт”, „Село”, а особливо „Країна Благовіщення”, — переходять в скарбницю сучасної української поезії назавше.

Не хочу тим знехтувати ту частину „З. Євангелії”, що складається з циклів затитулованих „Главами”. Хоч міноси творчости Антонича тут, назагал, виступають

*) Важливе й цікаве питання, чи проблема епічної поеми є в нашій добі, взагалі, можливою до творчого розв'язання, хоча б лише, як літературна форма, — залишаю на боці. Забігаючи наперед, уважаю а priori, що епічна поема, як видно, не є „конгеніальною” нашій катаклістичній добі. Епіка зумовлена є передовсім певною стабільністю відношень, побуту, критеріїв, ієрархій, себто, всього того, чого нашій добі бракує.

наявніше (враз з прикрою претенсіональністю заголовків), одначе прихом було б не відмітити, що серед тих речей місцями трапляються не лише щасливі знахідки, але й справжні досягнення. На цих досягненнях видно, що досвід автора при праці над „Книгою Лева” не пройшов безслідно. Впорядкованість словника, енергія виразу, поглиблена мисль і плястичність образу — місцями просто кидаються в вічі.

*Безумна безліч форм. Богацтво, що призначене для мар,
А ввиш пустеля — людський ляк і захват, мертве світло,
Лиш дуб-рослинний лев над лісом, гордий і скупий
монарх,
Підводить вранці сонця жезл над марнотратним світом.*
(Знак дуба)

Прекрасний також Сад — два двострофники, яким місце і формально, й за змістом — саме серед віршів обидвох інтермеццо, а не Глав.

Серед тих віршів зустрічаємо й гірке, таке притаманне правдивому лірикові, пророцтво самому собі:

Прийшли послы від ночі. Чи поїдеш, юний тесле?
.....

*Немов музики двері — відчинились світла кручі.
(Послы ночі)*

І ще в останнім, на останній сторінці:

...Чи довше житиму, не знаю.

*Тож вчусь в рослин сп'яніння, зросту і буяння соків.
Мабуть мій дім не тут.*

Мабуть аж за зорею.

(Дім за зорею)

Якщо, мимо своєї несподіваности, „Зелена Євангелія” не здивує тих, що знали і вчувалися в поезії Антонича, — то „Ротації” здивують, не так, розуміється, цілокупністю своїх засобів і стилем, як передовсім тематикою. Це бо є збірка (вірніш цикл) віршів Антонича, присвячена темі — дражливій і ризиковній для поета землі (природи, рослинности, ріллі й села), — темі міста. І, ясно, євангелист природи, рослинностихійний

Антонич („росте Антонич і росте трава”) — не приймає міста, як „кубла призирства і голоти”, як заперечення природи і стихії. В нашій літературі, поза Семенком і „Містом” Підмогильного, таке відношення до міста є eine alte Geschichte. Антонич не був би сином лемківського села, не був би Антоничем, коли б потрактував місто інакше.

Але „традиційність” Антоничевого наставлення до міста, як показують „Ротації”, зовсім не потягнула за собою традиційности мистецького уняття міста.

Місто ані настрашує, ані приголомує Антонича, ані збуджує в нім плачливих скиглінь („до дому”) відірваного від звичного побуту селяка. З чудовим призирством справжнього (в українських обставинах — аристократичного — селянина, людини села, не конче тільки хати, але й приходства, хутора, навіть маєтку) — він трактує місто, передовсім як певну дивовижну відміну краєвиду, як новий для нього, але безконечно чужий і безконечно нижчий, убожший світ, світ якоїсь передпотопової, запізненої нечистоти й всілякої обридливої, потворної нечисті, світ мертвоти, рокований на згубу

— *О пуцо з каменю, коли тебе змете новий потоп?*

(Сурми останнього дня)

В якійсь аж археологічній візії поет підозріло-нетерпляче передбачає:

*Як ми копаєм кості ящурів під скелями віків забутих,
Колись копатимуть на цвинтарях міст наших кості
металеві.*

(Мертві авта)

Єдине, що його зворушує, це „крилаті душі авт”, що „за упокій” їх він просить помолитися.

І навіть бравурний прокляти місту — *Кінець світу* — (один з найліпших, може під певним оглядом найліпший, вірш Антонича), мимо своєї патетичної есхатологічності, має виразні ціхи тонкої, селянської іронії:

*...Розпустники і гарпагони
Покутних псалмів заспівали,
І калібани били в дзвони,
Й гетери, як кобили, ржали.
Гремить підземний лоскіт здаля,
Вдаряє в мури буря дзвонів
І місто котиться в провалля
Під лопіт крил і мегафонів.*

Новою для Антонича тематикою (саме для Антонича „провокативною”) збірка „Ротації” може бути оцінена, як факт поширення творчих володінь поета і як плідний, на жаль, з незреалізованими наслідками, етап на перетятім смертю творчим шляху. Зокрема, зроджений в зударі з урбаністичною тематикою, мотив своєрідної есхатології „Ротацій” — відкривав перед Антоничем несподівану й цікаву перспективу. Зі смертю поета ця перспектива залишилася невідомою назавше.

І все ж, з опублікуванням посмертних збірок, дорібок Антонича вже не можна вважати за обірваний смертю фрагмент творчості. „Зелена Євангелія”, замикаючи „перстень” ліричної молодості поета, надає першій добі його творчості виразного характеру певної цілості.

Незрозумілий в свій час ухил „Книги Лева”, бувши творчою павзою в діяльності Антонича, в дійсності витрачений був на лабораторійну працю, що підготувала перехід до нової доби, якої, цікавий, але безжалісно обірваний початок документує збірка „Ротації”.

В кожному разі, спадщину по Антоничу нині не можна уважати за скудну в масштабі всеукраїнським, тим більше на тлі літературного процесу в тіснішій батьківщині поета. Спадщина та є більш ніж достатня для оцінки, засвоєння й усвідомлення суспільством одної з найцікавіших постатей літературної Галичини останнього десятиліття.

(„Вістник”. Книжка II, листопад 1938 р.)

ПІСНЯ ПІСЕНЬ — українською мовою звіршував *Богдан Кравців*. Львів 1935. Накладом Ольги Микитки-Грицишин. Наклад 800 нумерованих примірників. Стор. 48. Розмір 17,5x25 см. Передмова (5-8) і примітки.

В еротичній поезії всіх знаних нам часів і народів, біблійна Пісня Пісень залишається твором винятковим і єдиним в своїм роді. Щодо категорії його (говоримо про цю біблійну пам'ятку, як про явище тільки мистецьке), аналогії можуть бути хіба з творами гомеричними, з епосом старофранцузьким або нашим Словом о Полюку.

Не сумніваємось, що й Пісня Пісень мала свого автора. Традиція бачить його в Соломоні. Але, як і в повищих прикладах, особа автора в сутіні віків зблідла, відійшла від твору: твір, завдяки своїй живучій повноті, завдяки своїй мистецькій самовистарчальності, сказати б „космічності”, — заслонив собою особу автора і почав жити власним життям.

Не місце тут повторення засад трудного мистецтва перекладу. Скажемо лише, що в данім випадку справа перекладу ускладнюється цілим рядом моментів.

Передовсім, неокреслена (але яка ж зрадлива) „свобода” для перекладача, не зв'язаного ані більш-менш усталеною формою, ані устійненим словником, ані певним текстом. Своє завдання перекладач може розв'язувати в яким-хоч напрямку. Кількатисячлітня давність зробила з біблійного твору міцний і прозорий екстракт світової поезії, — тож з'являється покуса перенесення Пісні Пісень до іншого підсоння, спокуса транспозиції, а навіть „націоналізації” твору. Тонке відчуття мистецьких границь, гострий мистецький „слух” — єдині дороговкази залишеного на призволяще перекладача.

Теоретичне питання, як („прозою” чи „віршем”) перекладати Пісню Пісень в данім випадку не мало місця. Не дивуймося. Кожний правдивий поет, понадто захочений традицією віршованих перекладів Пісні Пісень, не

заважається над цим питанням. Багатство твору є для поета невичерпаним джерелом надхнення, не менш сильного, аніж безпосередньо-природне, бож і Суламита, і її владарний коханець з усіма перипетіями їх любовців — для нас давно вже не літературні тільки образи, лише живі мешканці світа нашої уяви.

Трудно, отже, було б (зокрема підписаному) дискутувати на цю теоретичну тему і доводити, що переклад Пісні Пісень, як такої, все ж доцільніше робити прозою. За тим промовляють не тільки формальні властивості самого тексту, що полягає (оскільки вільно судити негебраїстові) виключно на чергуванні паралельних образково-речовинних одиниць, але й досвід найліпших перекладачів. Згадати хоча б знаний переклад *Ренана* або, здається, чи не один з найліпших, виконаний в передвоєнній Росії спеціалістами, за редакцією відомого філософа *В. Розанова*, що винятково глибоко відчував юдаїзм і гебраїзм, а вже справді геніяльно — тему „Суламіти” в комплексі Ізраїля.

Щодо переспівів віршем, то, мимо того, що серед авторів їх бачимо цілий ряд часом блискучих імен, найліпший (оскільки можна судити з перекладів-же) належить хіба гебраїському поетові Хайму Бяліку (в перекладах *В. Жаботинського*), що являється цілком природним.

Сам перекладач, називаючи свій труд переспівом, не ставив собі, очевидно, точнішого і формально більш відповідального завдання. Щоправда, фактична відповідальність автора за переспів (чи навіть цикл поетичних варіацій на теми Пісні Пісень) не тільки не стає від того меншою, але навіть, в певнім значенні, збільшується.

І треба визнати, що, мимо багатьох слабших місць, на протязі 33 сторінок віршованого матеріялу, *Б. Кравців*, назагал, залишається в межах мистецької відповідальности і поставлене собі завдання виконує часом з немалим успіхом (стор. 13, 18, 33 і ще кілька).

Таємницю того успіху належить шукати, на мій по-

гляд, втім, що автор — поет. Інтуїція поета, сина гірської Галичини, спрямувала щасливо його уяву в бік пастушогуцульського *soleil local*-ю, до барвисто-коломиїкового світу заквітчаної карпатської „любки”. Вона прозоро-легкою тінню носить в переспіві на тлі — опаленої не нашим сонцем і не нашою пристрасстю — біблійної поеми. Але той барвисто-коломиїковий світ карпатських вівчарів, в своїй — первісно-чистій зв’язаності з ще незрадженою природою, ніби перегукується з тамтим безповоротно-далеким, опаленим жагучим біблійним сонцем, Ліванських гір. Можливо, що тієї „льокальної” барви далось б ужити трохи глибше, звичайно, залишаючись у межах можливого й не намагаючись, боронь Боже, Пісню Пісень „українізувати”...

Чи це свідоме досягнення письменника, чи принагідне мистецьке щастя поета, але те, що Б. Кравців здолав свій переспів осадити на міцнім органічнім ґрунті, надати маєстатичному пам’ятникові прадавньої любовної лірики живий рум’янець ближчого нам життя, — залишається в праці поета найціннішим і... найтруднішим. Бо за таку відвагу можна було заплатити не дешево: від великого до смішного один крок.

Чи ж треба нагадувати, якого великого мистецького напруження, якої щасливої здібности надхнення й майстерства вимагало б повне поетичне відтворення пристрассти біблійної дівчини і насичених сонцем і місяцем її неперекладальних слів.

Чи ж треба підкреслювати, що еротика тієї поеми при всій жагучості (й навіть „фізіологічності”) своїй, є природна. Смаглява постать Суламіти на веселім тлі пастушо-рільничої Галілеї — це не схилково-рафінована, затрута пізнішим „юдаїзмом” і сексуально-надломана Саломея в розпусно-душній атмосфері Іродового палацу. Оскільки „легко” сучасному письменникові відтворити пансексуалізм Саломеї й інші „фройдизми”, остільки невинність еротики Суламіти є найтрудніший до відтворення, але й найістотніший елемент Пісні Пісень.

Цю еротичну невинність, ціломудренність Пісні Пісень пощастило Б. Кравцеву віддати з простотою і близькістю до оригіналу, до його д у х а.

На переспіві бачимо сліди немалої мовної праці автора, а вона — між Сціллою архаїзмів і Харібдою фолкльоризмів — була дуже важна й необхідна. Тим більш прикро напотикати в книжці неприємні огріхи. Архаїчно-скорочені прикметники на „-ен” вимагають обережнішого відношення до себе взагалі, а вже, у всякім разі, вони не можуть бути погоджені з повними формами („ти славен і ясний” — стор. 30) або „погляд твій ніжний і ясен” (стор. 15). Певне застереження викликає слово „недорідний” — (в розумінні „невродливий” (стор. 25 і „дорідний” — стор. 27). Шкода, що, на жаль, частого у нас неправильного уживання слова „заставляти” не уникнув тут і Б. Кравців (стор. 12). Аджеж „заставляти” щось можна лише в з а с т а в. Така пасивна форма, як „тебе полюблено” (стор. 11) — зовсім недопустима. Варто також було б розрізняти ніби однозначні слова „цвіти” й „квіти”, — між ними є певне відтінення. Не подобається нам, хоч і архаїчне, „стадо” (гурт, отара, череда) та говіркове „нічтю” (стор. 21). Неприємно — як на „всеукраїнське” ухо звучить „білі ноги валяти” (стор. 29) особливо в данім випадку. Це те, що (крім занадто дивних наголосів) кинулося у вічі. З огляду на відповідальний зміст книжки, ім'я автора й винятково досконалий зовнішній її вигляд, ці дрібниці не повинні б були мати місця. Кожне слово належало кількакратно зважити на точних терезах.

(„Вістник”. Книжка 12. Грудень 1935 р.)

ŠTREDISKO, revue pro umeni a kulturu. NN. 1 i 2, по 24 стр., 8°, місячник, 1931, Брно, Чехо-Словакія.

Чехо-Словакія, власне, не знає проблеми „провінціалізму”, не знає цього „суму за столицею” і так знаєних у нас традиційних „зідхань з ведмежих кутків”

(в Москву! в Москву!)... Культурне життя — історично регіоналізовано і кожна область має свою „Прагу”. А, зрештою, не так далеко й до Праги: кілька годин.

Зошити ці, присвячені мистецтву й культурі, виходять в моравському Брні, який мало чим був би більший за таку нашу Полтаву, Винницю або Єлисавет, якби Брно не мало університету, 2-х політехнік, опери, краєвого театру, фільгармоній, вистав, літературного товариства, словом всього того, що має головне місто нормально-розвиненого краю, що віддавна живе вільним і органічним життям.

Тож не дивно, що Брно видає часопис, присвячений так „спеціальній матерії”. Але все ж залишається нам подивляти, який свіжий, зовсім не „провінціональний” зміст цих зошитів, як інтелегентно оформлено кожен зошит, які прекрасні репродукції, як культурно провадиться кожен відділ, де і література, і театр, і музика, і фільм... Без пересади можна сказати, що порівняння Štediska з подібними виданнями празькими, напр. „Rozpravu Aventina”, є не тільки цілком безпечним для цього „провінціонального” часопису, а навіть виходить йому на користь: він барвніший, свіжіший, сміливіший за столичні видання. Він не так пов’язаний тими неписаними законами „модности” і мертвого снобізму, що є карою Божою сьогодні в Європі, бож, напр., „капіталізм гине”, в „СССР немає безробіття”, „Чаплін — геній” і багато інших афоризмів — є канонізовані аксіоми, а критикувати їх — не можна, не модно, соромно, неопустово... табу! Те, що обов’язує на Vaclavaku, може бути легко зігнороване в Брні і... навпаки!

Оце думки, що їх насуває симпатичний журнал з дійсно „незагальним” виразом обличчя.

Літературна продукція цих двох чисел не містить в собі якихось незвичайних явищ, але немає в ній і речей слабих. Все тримається на певнім культурнім рівні, не знижуючись. Треба підкреслити, що журнал дійсно чесько-словацький, бо в кожному числі є кілька речей

словацьких авторів (по-словацькому). А що особливо приємно вражає українського читача, — це досить уважна й широка увага в кожнім з рецензованих чисел („Сучасна українська поезія” — стаття, „Советське село в сучасній українській літературі”, — замітки про окремих авторів).

Редагує журнал знаний чеський поет Ольджіх Земек, що в часі Великої Війни „особисто” познайомився з Україною, з Сибіром, з Росією. Це дало йому реальні підвалини для активного у кожного чека слов’янофільства. Реальне слов’янофільство О. Земека має, судячи з його творів і редагованого ним журналу, — приємний і культурний стиль.

1932.

З НОТАТНИКА

13. XI. 1954. Вийшла книжка відомого польського поета (і маловідомого блискучого публіциста) Юзефа Лободовського під нав'язаним до традиції наголовком "Złota Hramota". Не в чисто-літературнім аспекті лежить майже „історична” вага цієї польської публікації: про літературну вартість книжки великих дискусій не може бути — то є твір справжнього поета. Як політичний жест поета, книжка мала б викликати враження, отже ряд статей і відгуків. Але, переглядаючи пресу, не зауважуєш ані великого шуму, ані виразніших навіть нотаток, скоріше — мовчання. Особливо — що є дивним і, боюся, дуже прикметним, зі сторони поетових компатріотів...

Хто зупинявся над т. зв. польсько-українськими (українсько-польські — більш нам знані) проблемами, того те мовчання не заскочить і, в кожному разі, особливо не здивує.

Політичний жест поета був замірений, тверезо кажучи, на чудо, бо на зрушення якже за давнених психоісторичних комплексів... І тиснуться спогади — такі недавні...

У Варшаві, в часі польської державности, можна було купити на вулиці не лише ту російську пресу, що її видавали з воєводських „фундуши диспозиційних” у Львові й Вильні, а й паризькі „Последніе Новости” чи ризьке „Севодня”. Лише української преси, що відбивала життя многомільйонової „мнєйшосці народовей”, — ніде дістати не було можна. Що більше, якби якийсь дивак запитав був у кіоску, напр., про львівське „Діло”, то на нього подивилися б не лише, як на божевільного, але й дали б знати найближчому поліціантові.

У Варшаві існував постійний російський те-

атр, утримуваний, до речі, за гроші волинських дідичів, нащадків одного з полковників Козацької Доби (Гуляницького), очевидно, вже „Гуляницькіх” і, очевидно, вже „русскіх”... Але, коли захоплений Л. Українкою той самий Юзеф Лободовський, перекладаючи „Лісову пісню”, просив мене, українця (!), намацати ґрунт в театральних колах Варшави, щоб ту річ виставити, то, при всіх моїх зв'язках у мистецькому світі, навіть ліберально-соціалізуючий бл. п. С. Ярач (тоді режисер Робітничого Театру) на те не рішився. Не міг: „Дуже мені прикро, але з того нічого не вийде”. Навіть модний тоді „волинський регіоналізм” тієї речі Лесі Українки (на що перекладач саме покладав надії) не поміг. Що ж було думати про „Камінного Господаря” чи інші світової тематики твори нашої великої письменниці!

„Дзич козацка” XVI - XVII ст., „гайдамаци” й „різуни” XVIII ст. доповнено було новітніми окресленнями, як „вивротовець” і „за немецке пеньондзе”, але психологічний зміст тих формул залишився від XVI ст. незмінний. Той зміст лише дивно ускладнився нестримною симпатією, ба, навіть якоюсь мазохістичною любов'ю до всього, що „російське”. Самого слова „українець” вистачало: воно було само в собі кримінальним і викликало в польському суспільстві якусь аж „істинно-русскую” лють.

І ще один спогад, порівняно, найпізніший.

Під час німецької окупації до варшавського трамваю (ч. 9, дець в Алеях Уяздовських) входить низенький вояк в німецькій мундурі з типово середньо-азійським обличчям — туркмена, казаха, може просто монгола: скісні очі, величезні вилиці, бронзова барва шкіри, низький ріст... Але дві типові варшавські „панюсі”, з кепсько зафарбованими зморшками на дриглястих лицах, штовхають одна одну і шепочуть: „Попатш, пані, — українець!”

...Справа з участю „українців” у варшавському повстанні, либонь, висвітлена (була стаття в паризькій

„Культурі” з документальними даними). Але це не перешкодило дуже відповідальному польському політикуві в своїй, позатим прекрасно написаній книзі спогадів, знову писати, що когось там — у часі варшавського повстання — „забили українці”, „українці”, як річ сама собою зрозуміла, натуральна. На запитання, чи то справді були українці, автор з переконанням відповідає: „На жаль, без сумніву, то була т. зв. Бригада Камінського, складена з самих українців”. Подивившись уважніше на мій вираз обличчя, польський політичний діяч додав, якби „на потіху”: „Але то все були советські українці”...

Хотілося щось нагадати про ту „Бригаду Камінського”, про її ватажка (з таким „типово-українським” прізвищем!), про її склад, про що подавалося в „Культурі” в згаданій статті. Хотілося ще щось додати... Але є речі, наразі, безнадійні. Є речі в „польсько-українських” взаємовідношеннях, що вимагають — саме — чуда. Не менше.

А в чудо спроможні вірити лише поети. Хай же Бог допоможе Юзефові Лободовському захвати цю віру *поета* — до кінця.

**

1959.

З поняттям „козак” у нас нерозривно зв’язаний образ вершника. Як же собі уявити „козака” без коня й шабляки?

А от навіть побіжний вгляд в (досі ненаписану!) історію нашого Війська переконає нас, що отой мальовничий, переромантизований, оспіваний і переспіваний „козаченько” — є одна з багатьох ілюзорних уяв, яка майже нічого спільного з історичною дійсністю не має. Наше військове козацтво, що такий величезний вклад має в нашій історії, створивши в ній цілу добу, в дійсності було передовсім *піхотою*, і саме як піхота було го-

лосне й славне на багатьох театрах війни XVI - XVII століть (напр., під Віднем).

Ще один доказ того, яку несамовиту силу мають уяви і міти! Та ж все нещастя наших збройних сил часів держави Війська Запорозького — був майже постійний брак саме *кінноти*, яка мала тоді, мінімум таке саме значення, як моторизовані війська II світової війни. Найвидатніші гетьмани наші — Хмельницький і Виговський*) — в своїх стратегічно-військових замірах і планах дошкульно це відчували і тому були здані майже виключно на (так чи інакше винаймаю) кінноту чужу, а, власне, татарську кінноту Криму, що становила свого роду „січ” Оттоманської Імперії.

Цій обставині завдячує Хмельницький (і ми з ним) Берестечко. І ця ж обставина відопрала свою немалу роллю не лише під Конотопом, а й в здушенні гетьманом небезпечної „революції” Пушкаря та Барабаша. Цей постійний, дивовижний і майже незрозумілий нам (ось тема для кандидатів на військових істориків) брак кінноти в Козацькій Добі — в політичній пляні — приводив до того, що винаймана (тим, хто більше давав) кримська кіннота, силою речей, ставала чинником не так стратегічним, як просто політичним: в часі руйни та „кіннота” вже скидала й висувала гетьманів і гетьманят...

Що найгірше, мимомо того уявного „козаченька на коні”, що його нам всугеровували т. зв. народні пісні, романтична поезія й народництво, — історичне прокляття браку кінноти ми одідичили і на вирішальні роки Визвольної Війни. Ворог чудово здавав собі справу з „революційних” обставин та топографії театру війни і тому зразу ж почав „будьонівські” формування та стосував монгольську систему „піхоти посаженої на коней”. І не дивлячись на ці очевидні факти, наша військово-організаційна думка залишилася в цім відношенні якби спаралізованою. Славні полки Костя Гордієнка та Чорних

*) Цікаво було б хоч щось знати про організацію кінноти за Мазепи.

Запорожців — це винятки, зв'язані з іменами полковників Петрова та Дяченка (стара військова мудрість каже, що „історія кінноти — то історія її вождів”). Ширша (і сплізнена) спроба Окремої Кінної Дивізії — була жалісна...

До речі: спасибі полковникові Петрові Дяченкові, що заховав і тепер друкує свої нотатки — рідкий і в майбутньому дорогоцінний матеріал для історика саме війська. В наших бо історіях, чи фахових чи халтурних, знайдете все, що хочете (утиски підвладних старшиною, упослідження козацтвом посполитих, незнайомість Мазепи з творами Маркса і навіть буржуазний націоналізм Виговського), опріч одного: Війська. Яким воно було? Яка була його організація? Старшинський склад? Озброєння? Постачання? Традиції? — Анічогісенько.

Можна лише припускати, що, якби сталося нове чудо, то чи не почнемо його знову від шаровар і театральних реквізитів.

**

В сучаснім Шевченкознавстві є такий усталений (О. Дорошкевичем) факт, що знана строфа з „До Основ'яненка” (1839 р.) — „Наша дума, наша пісня...” в оригіналі звучала так:

*Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине,
От де, люде, наша слава,
Слава України.*

На пораду П. Куліша, що подав Шевченкові знаний варіант, Шевченко погодився, як згоджувався з ним в інших подібних (але не всіх!) „поправках”, високо цінуючи Кулішевий літературний смак та його стилістичну чуйність. Запропонований Кулішів варіант згодом став, як то кажуть, „канонічним”... Принаймні, редакційних дискусій на цю тему вже не було. Хоч пригадую собі, що під час усталювання текстів при т. зв. варшавським

виданні Шевченка на цю тему відбулася виміна думок, розуміється, непублікованих.

Про що ходило Шевченкові, чи, властиво, що підказувала Шевченкові його поетична інтуїція?

Антін Головатий в останнім десятилітті XVIII ст. (роки 1791, 2 й 3) був кошовим уже мандрівної, „еміграційної” Січі над херсонським Бутом, звідки й перепровадився був на Кубань, давши тим основу під пізніше Кубанське Козацтво. Шевченко, всупереч сучасному йому суспільству, мав, якби з уродження, живе почуття військової традиції, відчуття ваги й значення „козацької шаблі”, оспіваної ще Мазепою-поетом. Для Шевченка слово „Головатий” було ж и в е, як останній історичний слід тієї „шаблі”, як символ військовости і Національної Збройної Сили.

Коли б нитка цієї національної традиції не була в пам’яті покоління перервана, коли б існувало історично-тягле суспільство, коли б, врешті, були на початку XIX ст. хоч сякі-такі популярні публікації на ці теми, прізвище Головатого становило б загально-зрозумілий „знак”, поняття без коментарів, самозрозуміле (як, напр., у поляків ім’я Й. Понятовського). Але так не сталося. Слово „Головатий” — навіть для Шевченкових ровесників — було вже мертве, бо й ті, національно ще живі, земляки й сучасники жили в романтичній світі фолкльору, в атмосфері „конаючої” мови, в тумані всеслов’янського містицизму чи федералістичного месіянїзму. А „козаченьки” траплялися лише в старанно збираних народниками „народніх” піснях... За таких умовин варіант Куліша

Наша дума, наша пісня —

був літературно влучніший, живіший і „ширший”, метафорично („наша дума”) якби обіймаючи історичне козацтво і навіть містячи в собі елемент історичної „шаблі”. Але варіант Куліша одночасно відбирав образіві Шевченка і барвистість, і виразність, і вістря, отже „актуальність”, динамічність і безпосеред-

ність. Понадто, в варіанті Куліша були огляди й на цензуру, а то теж була обставина немаловажна й для особи самого Шевченка.

Пам'ятаю, той обмін думок (з Павлом Зайцевим) закінчився більш-менш так: зміняти не варто, цей текст — вже освячено традицією, а — літературно — варіант Куліша — ліпший. На тім та справа й закінчилася. І все ж...

...І все ж від часу до часу згадка про ці два варіанти з „До Основ'яненка” проймають якимсь нервовим дрожем, бо, загально кажучи, ці два варіанти тягнуть за собою якісь дві небезпечно-окремі лінії в нашій національно-історичній мисленні і, в результаті, з'являється якась ніби психо-історична дилема: чи „наш завзятий Головатий”, чи „наша дума, наша пісня”?

При „сакральній” відношенні громади до текстів Шевченка*), майже немає сумніву, що „наша дума, наша пісня” — для ряду поколінь — переносила центр ваги нашої національної проблематики саме, що так скажу, на естетично-мистецькі терени. „Пісня” була і, певно, досі є своєрідною нашою „зброєю”, а, в кожному разі, навіть політичним аргументом. Відрядження р. 1919 за кордон Капелі Кошиця (і наївні спроби це й тепер повторювати) та безсумнівний надмір хорів (з жалісним, до речі, репертуаром) — наявний тому доказ.

В кожному разі, зловісна двоторовість цих двох варіантів лежить в основі вродженого нашого політичного гамлетизму.

1959.

*) Приятель згадував таку життєву анекдоту: в товаристві, що сіло за стіл випити й закусити, персонаж типу Кума з „Народнього Малахія” М. Куліша, учительно, піднісши пучку, вродисто промовляє: „Пийте, друзі, бо ще батько Тарас сказав:

Вип'єш першу — стрепенешся,

Вип'єш другу — схаменешся і т. д.

Справді — цитати з Шевченка можна застосовувати аж надто широко.

Лютий 1960.

Переглядаючи ще і ще раз одну з останніх публікацій "Institutu Literackiego" в Парижі, цебто польського місячника „Культура”, з гірким усміхом згадуєш ще і ще раз знану і аж до нудоти цитовану байку Андерсена про голого короля.

Публікація ніби сенсаційна: в польськiм перекладі подається зміст двох рукописів, покрийому переданих з Москви*). Перший твір — новеля „Суд іде”, другий ніби студія — „Що то є соціалістичний реалізм?” Тема новелі — майже чехівська: пустка і безвихідність життя вищих кіл советської аристократії. Дієві особи: прокуратор, його дружини — перша й друга, невдалий коханець другої, син Серьожка і кілька другорядних осіб. Герої — зрадлива дружина і полюючий за нею традиційний російський інтелігент, якого, одначе, в рішальний момент трапить несподівана імпотенція і цілий „роман” обертається „скверним анекдотом” з Достоевського. Можливо, автор хотів тут подати прозорий символ, бо події відбуваються саме під час смерті Володаря (так автор називає Сталіна), яку безсиле суспільство, мовляв, не могло використати.

Новеля написана вміло, гостро, саркастично-дотепно, в стилі фільмових кадрів. Так не міг написати ані москаль, ані „руський”, — це писав хтось з „школи Еренбурга” (якщо й не сам маестро?). Занадто багато в ній специфічного цинізму, характеристичної вимізкованости, фейлетонового анекдотизму і схематичности. Але деякі моменти, схоплені нагарячо, дуже цікаві. Наприклад, середньошкільник Серьожка ніяк не може зрозуміти, чому за н а н я т т я Сибіру було явищем „прогресивним” так само, як за ду ш е н н я повстання

*) Як виявилось значно пізніше, автором рукописів, підписаних демонстраційним псевдонімом „Абрам Терц”, був молодий письменник Андрій Сиявський. Року 1966 він був судимий і засуджений на каторгу.

Шаміля, а от англійці в Індії — то вже капіталізм, імперіялізм і регрес? Ці невчасні й „неспівзвучні” питання логічно доводять Серьожу до прогресивної Колими... Або — кількома реченнями подається атмосфера моменту „смерти Володаря”:

„Володар умер. Відразу ж повстала пустка. Хотілося сісти і, піднявши обличчя до неба, завити так, як виють бездомні пси... Я не хочу свободи, я потребую Володаря”.

Цікаві і прикметні також блюзнірчі репліки Рабінювича, лікаря-гінеколога (натяк на смерть Сталіна перерваний процес „лікарів-убійників”), що за нездолені операції опиняється теж на Колімі.

І, все ж, загальне враження від новелі (ані „суд не йде”, ані того „суду” ніхто не очікує...) можна парафразувати хіба як „ін Остен ніхтс нос”. І чи варто було ризикувати передавати пантофльовою поштою твір, що мав би бути гвалтовним „криком душі” підсоветських наслідників „великої русскої літератури”? Це ж давно зігниле листя по давно закінченим листопаді з давніх резерватів „нитіків”, „хлопків”, „зайвих людей” — навіть без (зрештою давно вивітрілих) ядів достоевщини.

Далеко цікавіше представляється рукопис другий. В засаді є то студія на теоретичну тему, що їй присвячено було сотні томів не лише в ССРСР, а, що найважливіше, також на заході в Росії „заході”. Але велике розчарування матимуть прохані і непрохані п. п. знавці Росії і фахівці від соцреалізму, що зробили собі з нього віддавна спокійний і добре оплачуваний „джаб”.

Студія, між іншим, стилістично взорована на Салтикові-Щедріні і його історії міста Глупова, написана в широкім пляні, з розмахом справжнього таланту, але й з хитро, чисто по-московськи, прихованим, особливим „умислом”. В ній майстерно переплітаються якби дві мелодії: одна формально-теоретична, майже академічна, з цитатами і покликуваннями, ведена в лжепатетичнім „високім стилі” одвертої псевдонауковости, а друга

— іронічно-саркастично глузлива, що від середини статті несподівано набирає сили справжньої патетики, а вкінці — либонь вже погрозливої тріомфальності...

„Втрачаючи віру, не позбулись ми здібности захоплюватися метаморфозами Бога, що відбуваються на наших очах... Не знаємо куди йти, але, зрозумівши, що іншого виходу немає, зачинаємо мислити, домислюватися, будувати гіпотези і, може бути, вимислимо щось подиву гідне. Але те щось вже не буде соціалістичним реалізмом”.

В нурті розумовань Аноніма (таким псевдонімом по-служується автор), в яким не завжди можна відділити салтиковські кпини від поважного, автор доконав того великого й неймовірно простого відкриття, що советський соцреалізм, зокрема в поезії є нічим іншим, як поворотом до двірського псевдоклясицизму Ломоносова й Державіна з їх одами до Бога (тепер до Маркса) і до Петра I та Катерини II. (Тепер — до „вождів”). І цьому „мистецтву” автор дає вичерпну формулу: „псевдоклясицичне псевдомистецтво не цілком соціалістичного зовсім не реалізму”, бо, як слушно і, певно, поважно аргументує автор, — „соціалістичного, а значить цілестрямованого, отже *релігійного* мистецтва, — не можна створити літературними засобами XIX віку, званими „реалізмом”.

Бракує місця на зацитування вельмицікавої і вельмиважливої першої половини статті, в якій автор переконливо й нещадно розправляється з „великою російською літературою”, відкидаючи її цілком, залишивши з неї лише „12” Блока, як (вступ до советської літератури) та Горького з Маяковським (?), як двох філярів сов-доби, і недвозначно википваючи „Чече-че-че-че-че-хова”, як глузує з його прізвища автор. Але варто зацитувати такий довший уступ:

„Соціалістичний реалізм, якщо справді хоче осягнути рівня великих культур світа і створити свою „Комуніяду”, має тільки один вихід — скінчити з „реаліз-

мом”, відмовитися від жалісних і так чи інакше ялових намагань створити соціалістичну „Анну Кареніну” і соціалістичний „Вишневий сад”. І, коли соцреалізм відкине неістотну для нього правдоподібність, тоді тільки спроможеться він передати маєстатичний і неправдоподібний сенс нашої доби. На жаль, на це немає великих надій. Події останніх літ тягнуть наше мистецтво шляхом півзасобів і півправд. Смерть Сталіна завдала нашій релігійно-естетичній системі невіджаловану втрату, а відродженням тепер культом Леніна ту втрату зрівноважити — буде трудно. Ленін — занадто подібний до звичайної людини, має занадто реалістичний вигляд, лисий, малого росту, цивільний. Натомість Сталін був якби спеціально створений для гіперболи. Загадковий, всевидючий, всемогутній — був він живим пам’ятником нашої доби і — щоб стати Богом — бракувало йому тільки однієї ціхи — нестертності.

О, якби ж ми були мудрішими і оточили його смерть чудесами! Треба було оголосити через радіо, що він не вмер, а вознісся на небо, і споглядає звідтіля на нас, заховуючи мовчанку під містичним вусом. Його недіткнуті тлінням моці зціляли б паралітиків і одержимих. А діти, лягаючи спати, молилися б крізь вікно до блискучих зимових зір небесного Кремля.

Але не послухали ми голосу сумління і, замість скупитися в побожних молитвах, доконали ми компромітації „культу одиниці”, що самі його перед тим створили. То ми висадили в повітря фундаменти того класицистичного архітвору, який мав (а чекати вже не треба було довго!) увійти до скарбниці світового мистецтва, поруч піраміди Хеопса і Аполлона Бельведерського”.

Можливо, що автор тут знов глузує. Але чи кпить він, чи говорить поважно, — ці рядки варті цілком поважної нашої уваги. Це бо вже не той „комунізм”, що його роздмухують пп. советологи і соц-літературознавці! І сміятися тут можна хіба вже „на кутні”.

...А усмішка — гірка! — з’являється, коли згадаю

кінець 30-х років і лекцію певного советського письменника в Варшавському Літ-Клубі. Прізвище того письменника (другорядного) вже забулося. Присланий він був „в порядку культ-абмана”, тоді — дуже актуального. Пам’ятаю — повна зала, цвіт польської літератури, але й немало літературних дам і літературних снобів. Голова Клубу врочисто презентує високого гостя: довгов’язий, „стоєросовий детіна”, липаючі непевними очима, починає, спотикаючись, свій „доклад”. Не всі розуміють по-російськи, лише старші літерати, але всі скупчено слухають. Переді мною сидить З. Налковська і побожно (вона знала по-російськи) ловить кожне слово, час-від-часу обертаючись до мене, щоб дати вираз захопленню. Де ж пак, промовляє „велика російська література” — у власній особі! Дивлюсь на обличчя аудиторії і майже не слухаю канцелярійно-урядової балаканини прелегента. А підбадьорений загальною увагою „детіна” починає не церемонитися і переходить на тон інтимно-розмовний, „по-душам”. І ось чую:

„От, на Заході взагалі, та й у вас тут, кажуть, що у нас немає, мовляв, свободи творчости. Та нічого ж подібного! І зовсім навпаки: повна свобода! Хочеш плекати революційний романтизм? — будь ласка, хай буде ревромантизм! Не хочеш ревромантизму — прошу, будь ласка, маєш соціалістичний реалізм! Ніхто не перешкоджає і навпаки: повна свобода!”

Мене почав душити сміх і я майже трясся. Налковська обернула до мене почервоніле обличчя і тоном розгніваної клясної дами повчала, як треба себе вести на такій урочистості.

Гай-гай, так давно і так недавно це було.

II. 1960.

ПОСЛАНІЄ

„А я б хотів у тиші над вудками
Своє життя непроданим донести”.

(„Синя Далечінь”, 1922)

„Одбирає людина в людини
Життя...

Так і треба, так треба країно,
Україно моя!”

(„Тринадцята весна”, 1926)

М. Рильський

*Там, де затон, латаття й лози
Незахвильованість води, —
Поет, рибалка і філософ,
Правдивий син Скороди,
Збагнув криваву мудрість світа,
Солону істину буття.*

*Так яросно хитав нас вітер, —
Так хижо різало життя:
Від келії — тріскі та попіл,
Від книг — розірваний папір...
Не самота, не сум, не опій,
Коли горить по всій Європі
В вітрах розгойданий простір!
Епоха здійснення утопій
І порох спелілих вір.
Щож? Ліпше пізно, ніж... Пробачте.
Я так зворушено радій,
Що Вам доби цієї мачти
Над лоном тихої води,
Над поплавками, над вудками
Зявилися. І, власне, Вам,
Для кого „вічне” — не слова,
І „вічність” — не могильний камінь.*

А ніби воздух, подув ніби,
Щоденний хліб.

Отсе писав

Мені недавно Юрій Ліпа:
„Рибальські настрої весь час
У Рильського — як не обридні!”
Й це не снобізм, це — біль за Вас, —
Це так зітхнуло серце рідне.
Еллада скитська в крові
Співа крізь плоть про сонце й роси,
Але ридає буровій
Про власний Рим.

І майже поза

В страсний цей час у лозняках
Ховати тишу й (може)... жах.

I.

„Дай Бог, чтобы русские взяли Париж.
Пора кончить эту тупую Европу”.

А. Герцен

(З листа до М. Корш. 2. 8. 1848)

„Івропа гние!... Присяй-бо! Гартованці
це на власні очі бачили”.

(З комсомольських розмов)

1.

Три гості тут були торік:
Один — поет, два — конвоїри.
(Кажу тому, що в цих двоїх —
Лиш партбілети замість ліри).
Поет стомився і заслаб, —
В нім зворушився давній раб.
А конвоїри, як Галянти,

Крізь мюзік-голли та джазбанди,
Тут не побачили того,
Що є посланія цього
Бічною темою — Е в р о п а.

Після Полтави й Конотона,
Городового й босяка
Та Бейліса, та самоваря,
Царя та сов-царя з Чека,
Культури, що північний „паря”
Приніс „на астріє штика”, —
Не дивно. Для таких „ребят”
Європа — смерть! Європа — яд!

2.

Для них вона гние що-року,
На радість рідних держиморд,
Та жде-не діждеться на кроки
Спасенних евразійських орд,
А поки, кровушку пючи,
Кує на Русь Святу мечі,
І в буржуазнім *far niente*
Все снить про *lux ex oriente*.
Капіталісти всіх країн
(Лише крім Рогшільда, природно!)
Жеруть фунтами кокаїн
І ждуть: чи завтра? чи сьогодні?
„Канешно — немчура тупа,
Байтсья до сіх пор “*verboten*”
Ещю тисъчонок пару сотен...”
(А там вкраїнській степа,
Натреніровані с к о р я т ь с я,
Все пухнуть, пухнуть кров'ю праці
Сліпого темного раба,
Й на балалайці, й на талянці
По селах грають бруд і пранці...)

Одначе щож це я? — Для Вас
 Ця філософія російська,
 Здається, надто не нова:
 Русь — Рим, христілюбиве військо,
 Сінод, нагайка, Петербург
 Та тихий свист сибірських пург.
 А в тім, масштаб поширивсь значно, —
 З „асвабжденія славян”
 Наш Смердяков вже мріє смачно
 Про „пролетарії всіх стран”; —
 Не „щит”, не „крест” і не „проліви”,
 Тепер вже планетарний плян, —
 Одеського босяцтва зливи
 Перехопнуть за океан.
 Відомо ж: пуп землі в Тамбові,
 Святі всі — русські були, —
 Злучили Маркса з Соловйовим,
 Леонтєвим переплели,
 І от, на сором Мілюкові
 І на спокусу „зміні вік”, —
 Якіж можливости готові
 У Мілюковерів нових!
 На жаль, отсей уступ ліричний —
 Plusquamperfectum... Тільки слід.
 Могутній вітер історичний
 Знов віє з Заходу на Схід. —
 Вивітрює з повітря сморід —
 Отих кривавих „кіслих щей”,
 На мор московський — свіже море
 Несе очищення кінець.
 Загояться всі гнойні язви,
 Мов шолуха, спадуть всі назви,
 І дійсність встане в світлі дня
 Грізною карою вогня.

II.

1.

Вас переконувать не треба,
Що ще Європа не згнила.
Її лице — в серпанку крепа,
Але війни кривава мла
Вже розійшлась багряним димом
І мозок вже протверезів:
Вона сія в своїй красі,
Як купина неопалима!

2.

В добу суспільного дрібніння,
Обуржуазування шляхт
Почасти покривився нині
Її звияжний простий шлях.
Що правда, "іх" зі Сходу й тут
Сліпив декому зір короткий:
Російський дух гнилий отрут,
Надривні достоевські нотки,
Толстой, Распутін та Ілліч,
Та комагенти з золотими...
— Імпонувала східня ніч
На сірім тлі валют і шімі.

Безсилля буржуа — Барбюс,
Не завше влучні смішки Шьова
Сноб Франс (— гримаса à la russe,
Звалашене блюзнірством слово),
Айнштайн, що кинувсь, як Давид,
На Голята, на Ньютона...
(А в дійсности — скептичний жид
Неплідний спекулянт закона).

Прогнив до дна минулий вік,
Весь сморід виявивсь укритий,
І мавпячий просяяв лик
Крізь гуманістів-Маргеритів.
Недивно, що крізь душний дим,
Стрибнув і Шпенглер в „орієнти”, —
Зневірений арієць в нім
З одчаю захотів легенди.

Але це стерлося, як цвіль,
Пройшло, як пароксизму хвиля,
Й після наркозного безсилля
Європа знову центр зусиль.
В малярстві путь до Леонарда,
В поезії палкий металъ,
В музиці — марші авангарда
І у всьому — одна мета:
Серця — гори і дух у Вічність,
Готична башта, як стріла.
(Відчувши подихи відвічні
Змінився навіть і Роллян).

3.

Так. Буржуа — це бич епохи
(Минулої — найменш на вік!)
Ще висяться міщанські боги:
Нечиста користь, слизька похіть,
Брудний звалашений язик,
Кохання в ящиках готелів,
Розпуста платних менестрелів
І індульгенція — банкнот.
Звичайний низ людства. А от
Вам Вільсона суворий профіль,
І бронза Клемансо і строфи
Незламних закликів Мерс'є,

Що вписані в подій анали
(Незламна постать кардинала —
Поетам скарб який несе!).

4.

Залізний Рим, — відісторичне
Невичерпальне джерело,
Де мідь латини славить Вічність
Над хвилями щоденних злób,
Де історична електричність,
Акумуляована в віках, —
Працює крізь віки на вічність
І ні на мить не зника.
Де в ляцароні спить патрицій,
В пролетарі — аристократ, —
Там народився муж із криці,
Старого віку Герострат.

Це не „христосік” в смрадній секті, —
Комуністичний епілептик,
Не „каючийся дварянін” —
Це нації міцної син.
Це навіть не Петро — папуга,
Що ставши на північний лід,
Татарською петлею туго
Затиснув Європейський Схід
І кров’ю націй Бога й плуга
Позначив свій поганський слід.
Ні. Це вогненна марсельєза
Плебеям духа і рабам, —
Це Риму сонценосний Цезар,
За царство Бога боротьба!
Живім же в радісній відраді:
Наш край повстане і зросте,
Бо Риму історичний радій
Сягає і на скитський степ!

III.

„Наш век залізний”.

А. Пушкін

Век девятнадцятий, залізний.

А. Блок

1.

*Який, до біса, він залізний? —
Машині духа не вдержать.
Ось бачимо на їбго тризні —
Залізо те пожерла ржа.
Тепер збагнули за століття
Бездушну тривкість речовин.
Якеж страшне лишив поліття
Нам в спадок смертоносний він!
В єдиний найсвятіший шлунок
Весь дух людини переліз,
І звали це музично-струнно
І ніжно-лагідно: монізм.*

2.

*Матерію обожествили, —
Вона й розчавила самих!
Тепер, мов звірі, ось завіли
Серед пустель, серед зими.
В лабораторіях мудрили,
Гомункулів пекли й варили, —
То “Uebersensch”, то „колектив”.
Плодили умоблуддям „ізви”
В масних перинах гуманізму, —
І прогремів Господній гнів:
Пекуча літня тишина
Спахнула полум'ям: війна!*

3.

Не схаменулись, непокори,
Хапалися за танк, за газ, —
Все гвалтували мозок хорий,
Від вічності кидались в час.
Все думали, — минеться якось,
А в небі рділи віщі знаки,
А вітер смертоносний грав
На струнах загород колючих
І в нбчах осени дрімучих
Над полем бою йшла мара.
Від Марни до болот Стоходу —
Горизонтальний Вавилон!
Могили, натовпи, походи,
Через народи й крізь народи
Дзичав і всвердлювався циклон.

4.

На мить завмерти б, глянуть в вись би,
Туди за літаки, в блакить, —
Де Той, хто посилає іспит,
Веде народи і полки.
Prima Motore, Pantokrator,
Душа початку і кінця,
Єдин космічний імператор, —
Двигун одвічного кільця.
Єдин — поразка і побіда
І в сяйві тиш, і в мряці бур —
Від гуду бжіл, від зёрна і до
„Симфонії мускулатур“*).

5.

Всемўзики всесвітніх шумів
Він диригент і компоніст

*) „Крізь бурю і сніг” — М. Рильський.

І в гулі згубному самумів,
І в тім, як пада жовтий лист.
В прозорих масах океану,
Що коливаються у млі,
І в віршах мого п'яну
Степам неплодної землі.
Механік землетрусу й шторму,
Конструктор ніягар і бс,
Речовинам дарує форму
І в космос оберта хабс.

6.

І от Він простягнув нам міст,
До вічності дорогу горню, —
Простори неба неозорні,
З'єднать з поділлям крові й сліз:
Хто смерть безсмертям подолав.
Хто переміг поганський морок,
Хто показав нам напрям вгору
З в'язниці часу й путів зла!

**

Так. Пам'ять зберегла навік
Кривії вулиці Пйотркова.
Середь сліпців, середь калік
Нагхненне і видноще слово
Чужою мовою.

Читкіш —

Згадався обрис Леонарда*),
(Не трубадура і не барда:
Поет, чий вірш — свячений ніж
В хижацьку душу міщанина).

*) Leonard Podhorski Okolów, сучасний польський поет. Див. його книгу: "Droga do Emaus".

Хвилина й ми удвох — одно,
Бо наша спільна Батьківщина —
Вершина, звідки люди — дно.

Злились в ліричному дуєті,
Скрипками душі залились, —
Звучала в кожному поеті
Дзвінка від зір небесна вись.
Вже пізно. Вколо — все мовчить.
Ліхтар підвів колючі вії.
Під ним задумано стирчить
Лиш постать вбогої повії.
І Леонард: — „А що якби
З-за рогу постать Ісуса?“
(Тоді він „Шлях до Емаусу“
Рождав в паланнях боротьби): —
— „Назустріч, благодатно-просто,
І власне, в наш жорстокий час...
Чому ж би ні? І я — апостол,
Чи може він покличе — Вас...“

Поета манія свята
І безгріховна — не жахала.
Космічно-повно покохала
Його божественна мета.
І він ходив, вагітний духом,
Весь в апокаліпсному вогні,
Йї загостреним болючим слухом
Ловив ті кроки неземні.

Так в рік, що був від крові багров,
Ми спільно відчували: ось
З'являється на фоні заграв
Здолавший смертю смерть Христос.

7.

Після распутінських синодів,
 Церковних гицелів, чека,
 В Росії слово „Бог” — не в моді
 І, може, все це Вас зляка.
 Та, пригадавши даль віків
 І уявивши шлях в майбутнє,
 Збагнете Ви, що „Бог Батьків”
 В кривавій пітьмі диких буднів —
 Вікно в блакить, в буття, в світи,
 Зір неба над скаженим виром,
 Побідний поклик висоти
 І благодать — не бути звірем!

8.

Христос не мрія й не мара
 Чи Нестерова чи Толстого,
 (Блюзнiрство пензля і пера), —
 Христос — то чинна путь до Бога,
 То, перш за все, моральний труд
 І в днях надхнення Богом праця:
 Випалювать щоденний бруд
 І виростать, а не скоряються.
 Щоб крізь умовний час землі
 Врости у неба вічність божу.
 Це не безсилий плач у змі,
 А понад злом крилате: можу!
 Це не в'язничий рай рабів,
 В кастратній рівности — отара, —
 Ні, це в блакить готичний спів,
 Це — творчість, мужність, слава й кара.
 Так. Кара. Бог не мертвий „мир”,
 А чинний „меч” на землю дав Він:
 Здолавши ніч, з хаосу тьми
 Йде день в багрянородній славі.

Епілог

Старі знайомі: Фавст і Мефістофель.

М. Рильський

На чорта нам здалася власть?

Нам дайте хліба! Їсти!

Тому-то:

А за повстанцями ідуть,

Співають комуністи (?)

П. Тичина

I.

Доба заголення всіх правд,
Руїна культів рукотворних.
Вернувсь даремний аргонавт
І лише тьми руно прачорне
Торкнулося безсилим рук.
Машина не спасла людини
Від смерти, самоти і мук.
І ні длюдині й на длюдині
Едгарів крук в журбу й докор
Як завжди кряче: "Nevermore" *).

Четверту вже координату
Знайшли. Про третю ж, як — нема
І дух двомірно розіп'ятий,
Гнітить двомірна тюрма.
Дрібним та сплосчено-плескатим,
Що загнили в людськiм кублі,
Їм не дано владикувати,
А — пасожитами землі
Проживотіти в гнойних верствах
І снитъ, на шлунок молячись,
Про „волю, рівність та братерство”
Та „перековані мечі”.

*) Едгард Поє — „Крук”.

Ганебний час. Такий контраст
Лиш за одне сліпе століття.
Хто Данту брат? І хто сестра
Тій Беатріче? Лихоліття
Все замулило й занесло,
Добро здрібніло й зблідло зло —
І зжух Наполеонів профіль.
„Старі знайомі”? — Лиш мара.
Наш вбогий біс — не Мефістофель
І Фавст — давно на біржі гра;
Збрехлилий парламентар — наш форум,
Дух — грамофон і гума — честь,
Доляр — *lapis philosophorum*
Й навколо нього — космос весь.
Про Маргариту ж бражне слів:
„Мікадо”, „шімі” й “*tout pour vivre*”.

Доба ж спалила й пропекла,
Від ріжних лаштунків звільнила.
Здихають, здохнуть діти зла,
Людці й недолюдки здрібнілі, —
Гряде наш ренесанс в огні,
За всі страждання, скрути, страти,
І на пуетельній цілні
Загуркотить готичний кратер.
Кінчається смертельний транс
На диких згарищах утопій,
І з Риму, з Заходу, з Європи
Йде Християнський Ренесанс,
Йде як судьба, як суд, як кара,
Щоб знищить рештки і зродить
Палкий Везувій з Ніягари,
Свячене полум'я з води.

Холопські культу, рабські схизми,
Солодкий сморід гуманізму,
Звалашена душа міщан, —

M. Brezden
237 Hope Ave.
Passaic, N. J.

Все палить Бога ярий дотик:
Над світом сяє хрест меча,
Й гуде хорал нестримних готик.

II.

Пробачте довжелезні вірші
І, особливо, бідність рим.
(Тепер писати стали гірше, —
Поетів вже не вабить Рим).
Пробачте деяку нервовість,
Несконструйованість думок, —
Пишу по рбках сліз і крові,
Що напроорокував пророк:
„Присплять лукаві і в огні
Її, окраденую, збудять”, —
Прогаяли великі дні
Скалічені й маленькі люди,
Заслинили в ганьбу і бруд
Велику віру — й на руїнах
Отарою мандрує люд,
Що мав зродити Україну.

Нас люто, хижо обікрали —
Бо аж по бурях, по вітрах
Ми зрозуміли, що програли,
І доказ цьому — епіграф,
Що взяв з останніх Ваших творів.
Чи ж не трагічно, що поет,
Який лікує душі хорі,
Який майбутнє носить в зорі,
Збагнув закон життя... *zu spracet?*
Чи ж не трагічно, що коли
Вітри історії гули
Над скитським степовим простором,
Ми не чукали „диким хором”,

Бо нас тоді так вабив Блок,
Так гіпнотизували „ізви”...
А серце нації гнило
В жовтоблакитнім онанізмі.

Не гнівайтесь, не назовіть
Це ядом пізнього докору, —
Він не до Вас. І це не Ви
Труїли ту сліпу і хору
Потвору припонгійських піль.
Ви — лиш рефлекс відвічних хвиль,
Ви — лиш інерція Еллади,
Еллади скитської. Й не гріх
Було б для іншої пори
Складать канцони та балади.

Ви — син самої серцевини
Слабої нації, якій
Понад майбутнє України
Дорожче теплий сунукій.
Її барва крові серце крає.
Її грім — забава Ілїї.
І мудрість — „моя хата з краю” —
Вся філософія її.
Колюмб, да-Вінчі, Аліґ’ері
Чи Дон-Кіхот — для неї міт, —
Хахлацькі унтерофіцери
Її патос на сотні літ.
Її вороги — лиш „воріженьки”,
Що „згинуть” — невідомо як,
Її герої — вінніченки
Та „карі очі” і гопак.
Її метафізична суть —
Палка й „слабенька” молодиця,
Розслабленість, болото, муть
Й ніколи — мідь, залізо, криця.
Бо, крім Богданових змагань, —

Глухі віки образ та ганьб!
Вона жила без архітекта
Й була об'єкт — замість суб'єкта.

Як в нації вождя нема,
Тоді вожді її — поети:
Міцкевич, Пушкін не дарма
Творили вічні міги й мети, —
Давали форму почуттям,
Ростили й пестили події,
І стало вічністю життя
Їх в формі Польщі і Росії.

Шевченко лиш збудив хабс,
Що нерушимо спав над степом, —
Він не здійснив своїх погроз,
Він Гонта був, а не Мазепа.
Але і він багато знав
Того, що ми давно забули, —
Й коли б при нім отся весна
Загуркотіла ярим гулом,
Не йшовби він до аксіом
Так довго, жéртвенно і трудно.
Він не хитнувся б перед злом
І мужно стрів би день наш судний,
І кров народу й родини
На смерть штовхнула б за життя —
Бо так і треба, Україно,
Крайно проклята моя!
Бо так і треба, так і треба
Звірюці різати життя
В ім'я Христа, безсмертя й неба,
В святої Вічності ім'я.

1925 — 1926.

ДЕЩО ПРО ІСТОРІЮ

Нова книга на скупім нашім книгарськім відтинку життя: *Павло Грицак* — Галицько-Волинська Держава. Стор. 176 + мапа, НТШ, 1958, Н. Й. Книга, що сталася нагробком молодого життя, безчасно закінченої кар'єри надійного вченого, початком і одночасно кінцем щойно розквітлої творчости історика.

Автор її — один з двох або трьох сучасних наших зацілілих істориків, істориків справжніх, істориків з покликання, — народився року 1925, а вмер 2 квітня року 1958. Ці дати без зайвих жалісних слів з'ясовують трагедію особистого життя автора і кидають зловісне світло на трагічну ситуацію нашої культури в діяспорі.

Дорошенко. Крупницький. Грицак. Яка ж символічна, яка ж невблаганно-нещадна послідовність цих смертей, що так яскраво віддає послідовність поколінь, а властиво епох в нашій історіографії.

Усвідомлюючи собі, що імена ці — в даний момент — не заступні, що для них „автоматичної” зміни — в біжучім часі — немає, що в „резерві” нашім залишаються лише О. Оглоблин і О. Прицак (про якого, на жаль, так мало тепер чуємо), — бачимо з нещадною ясністю все безсилля наше на відтинку фронту, який, безумовно, є і найбільш загрожений і найбільш — під цей час вирішальний.

Було б зайвим нагадувати ситуацію на тім фронті, якби ми мали тут органічне суспільство, або якби наша громада містила в собі орган, яким би ту ситуацію могла хоча б спостерігати й нотувати. Та всупереч газетному оптимізму, ба й декляраціям окремих осіб про „нашу науку” і про „наших вчених” (завжди цей невизначений і не зовсім відповідальний pluralis!), вистачить лише ближче придивитись до тих постійних газетних ме-

тафор на тлі дійсности, щоб зрозуміти, наскільки ті метафори „поетичні”, конвенціональні і, що так скажу, обрядові, як системою своєрідних „обрядів” прозить обернутися все наше „українство”.

Проріджених шерегів живих особистостей не можна замінити паперовими числами чи зручною статистикою. А ворог все це знає. Але не заспокоюється і не ослаблює своєї широко, стратегічно (а не тактично лише) заплянованої операції: перервати живий тяг історичної свідомости, знечулити й ампутувати сам „історичний центр” в нашій інтелекті, коротше — ліквідувати нашу історичну пам'ять і тим здеградувати наш нарід до одного з племен „многонаціонального” ССРСР.

Стратегічна мета історіографічних посушень ССРСР — і там, і тут — не залишає жадних сумнівів. І було б, передовсім, капітально-глупо за димовою завісою „відлиг”, „реабілітацій” і „що не кажіть” — не бачити дійсного стану речей.

Історична пам'ять — то не лише „знання історії”, як думає, на жаль, більшість земляків. То є живе відчуття самого струму історії. То відчуття історії, як живого організму, як феномену, що — при всій мінливості своїх епохових облич — заховає незмінною свою внутрішню істоту.

Підручник шкільної історії лише винятково може у підлітка обудити той „історичний інстинкт”. Формальний, академічний історик може „розбудити” інтерес до знання історії, але, коли історичний інстинкт спаралізований, жадні тяжкі томи (хочби й такої міри вченого, як М. Грушевський) історичної пам'яті не збудять і не урухомлять. Як арифметика чи елементарна альгебра не можуть заступити математики, так само курс історії без історіософічного кругозору, без живого пульсу історичної дійсности не може діткнути

історичного інстинкту, а, тим самим, не може розбудити історичної пам'яті.

..Пригадується такий випадок. Принагідно вирвавшись з польського табору на пару днів до Варшави (1922 р.), пощастило зустріти бл. п. Сергія Шемета. По короткій розмові у нього в тотелі, він залишив мене в товаристві Адама Монтрезора і, ні слова не сказавши, кудись вийшов на місто. За якоїсь півгодини він повернувся з пакунком. Це була велика книга, яку він, надписавши, досить вчистю вручив мені.

І так стався переломовий момент в процесі обудження моєї „історичної пам'яті”. Книга бо була, тоді так мало ще znana серед земляків: “Z dziejów Ukrainy” за редакцією Вячеслава Липинського (Краків, 1912 р.). Книга ця стала нерозлучним супутником в моїм таборівім житті — з нею і їв, і спав. Але не її багатющій зміст, не блискучі пера її співавторів з незрівняним В. Липинським у центрі (там була видрукована його монументальна монографія про полковника Станислава Кричевського, яку він згодом розгорнув у свою клясичну „Україну на переломі”), навіть не саме-но багатство ілюстративного матеріялу — вразило мене. Вразив дух цієї вікопомної в нашій історіографії книги, вразив стиль її змісту, розплянування й оформлення, стиль, що змушував перед читанням тої книги, якби мисленно „зняти шапку”. З книги віяло, „бухало” історизмом, справжнім, реальним, майже намацальним... Це не була академічна праця ретельного ерудита (хоч ерудиція була на кожній сторінці), але це був том-аккумулятор духової енергії її авторів, впорядчика, редактора і видавця в одній особі, його великої потужности, його високої історіософічної пристрасти. Ця книга променювала, радіювала, заражала — незалежно від формального змісту, поміж рядками і поза рядками. І серед вражень від неї і досі у всій свіжості своїй залишається враження від обличчя Гетьмана Богдана та від його автографу, в яким прочитав я, не будши графологом, всю велич тієї людини.

Портрет Гетьмана — на окремій жовтавій картці — був не один з тих приблизних, сумнівних і підозрілих, що ними так багата іконографія героїв нашої історії (згадаймо хоча б часом аж безсоромний хаос з іконографією Мазепи!), ні: то був мідерит сучасного Богданові німецького майстра Гондіюса, якого мистецтво виключало всякий сумнів щодо автентичності. Це був — живий Богдан Великий, безсумнівний, справжній і єдиноможливий...

Не менш могутнє сугестивне враження зробив тоді уміщений під цим портретом підпис — “Bohdan Chmelnytsky, Hetman Wojska Zagrogozskoho” — латинкою, бо взятий з листа Гетьмана до Архiepіскопа Краківського (з невичерпливих скарбів музеїв Чарторийських та Гуттен-Чапських у Кракові) — латинкою, яка у Гетьмана, певно, була більш звичною і тому більш натуральною, аніж менш йому зручна кирилиця.

Михайло Грушевський в своїй, такій популярній для мого покоління, „Ілюстрованій історії України” чомусь завжди подавав (під одним з „легендарних” портретів Гетьмана Богдана) незграбний, якби по-курячому зроблений кириличний підпис, в якому аж ніяк не відбивалася „рука власна” Великого Вождя XVII століття.

Наші „формалісти”, яких у нас ніколи не бракує, напевно відкажуть на це, що то все дрібниці, бо ж головне — „зміст”, текст і т. д. І такого дерев'яного формаліста переконувати — було б працею нелегкою або й даремною. В цьому треба, просто, наочно переконатися, якщо хтось зуміє переконатися. Бо оце недавно прийшлося побачити дуже гарно виданий — Сйльським університетом — американський том I. Вернадського монографії “Bohdan, Hetman of Ukraine” з портретом, взятим з такого джерела, як... ілюстрації до хроніки Величка. Отже, на запланованім для ширшого світу читача спеціальнім науковім виданні маємо — замість одного з найбільших державних мужів світової історії — якогось пожмуро-простуватого дядюшку невиразної

раси і при тому, виразного плебея... „что и требовалось доказать”.

♦♦

Посмертну працю Павла Грицака видано похалцем і без відповідного опрацьовання, але хвала Господеві, що її взагалі видано. Бо з тієї праці (властиво ще сирого її брульйону) виразно видно, що з Павла Грицака був історик саме того роду, який не лише дає знання, а й електризує історичну пам'ять. І в цьому полягає найгостріший біль нашої свіжої втрати.

1958.

УРИВОК ІЗ ЖИТТЄПІСУ

Родина була не зовсім звичайна, хоч, може, й типова для степового півдня.

В лінії батька були чумаки, осілі запорожці, хоч засновники роду, найбільш правдоподібно, прийшли з Покуття. Дід, замолоду ще чумака, мав виразну поставу гуцула. Покійний В. Сімович казав мені, що моє прізвище фігурує в реєстрах старшини доби Хмельниччини — не перевіряв, але думаю, що й це могло бути. Мати була донькою чорногорця — Якова Стоянова, військовика з сербських осадчих, що їх спроваджувала Катерина II для колонізації земель був. Вольностей Запорозьких („Новороссія”) поруч німців і болгар.

Так в нашому старому, мурованому з степового каменя, домі й жилося „на дві хати” — дідову й батькову.

В першій хаті панував дух віків, старовинного побуту, тисячолітніх звичаїв і обрядів та свідомого, що так скажу, „україноцентризму” (в свідомості діда неукраїнці були безсумнівними „унтерменшами”). В другій хаті панувала атмосфера, приблизно кажучи, „українського інтелігента”, теж „свідомого”, тобто не спокушеного ані далеким Петербургом, ані навіть близькою Одесою. Але за дружиною того „інтелігента” тягнулася зовсім інша традиція: якихось степових, досить колоніального типу „дворянських гнізд” з клявесинами й дагеротипами, сентиментальними романами й романсами, балями й гостинами, демонічними гусарами, слідами спогадів про „южных” декабристів і байронічних лермонтівських поручників, засиланих „на потибельный Кавказ”. Серед маминих посмертних (померла 1913 р.) паперів, між листів, перев’язаних рожевими стрічками, знайшов був я „список” лермонтівського „Демона” — каліграфічним почерком, з оздобами на синім старовин-

нім папері. Був то подарунок її нареченого, поручника уланів, якому батько і вкрав мою майбутню маму... (...з донькою цього маминого нареченого, померлого генералом, я чудодійно зустрівся був у Києві 1918 року, буди теж поручником, але це було б темою для цілком неймовірної повісти, яку я просто боявся б написати під закидом штучности, фальшу і т. п.).

Матері (і її „традиціям”) я завдячую дві речі: серце й мистецтво. Батькові — життьову свою невдачу, яку один мій бувший шеф-поляк, не без яду, зформулював був так: „Pan jest najlepszym poeta wśród inżynierów i najlepszym inżynierem wśród poetów”.

Батько бо, поруч випадкової співпраці в досить численних часописах, режисерування в нашій майже „постійнім” (щоліта) театрі, суспільної (щоправда, систематичної) діяльності, „вчительства та просвітительства”, — жодної „фахової” праці не плекав і ціле не дуже довге (помер 1917) життя перебув людиною „без определенных занятий”, як, напевно, було занотовано в поліційних реєстрах.

Ми всі (не виключаючи й мами) нарікали на батька й таку його „кар’єру”, але, дійшовши тепер надто „зрілого віку”, я навчаюся цінити й шанувати особу й діяльність батька, якому завдячую основи свого інтелектуального й світоглядного розвитку.

Досить згадати, що, мавши яких 13-14 літ, я з його рук дістав був либонь нелегальний переклад книги Кюстіна „Russie en 1839”, багато історичних матеріалів з „Русского Архива”, що його комплект знайшов почесне місце в нашій бібліотеці, львівські видання, як Франкова „Зоря”, а вже про „Кобзаря” — празьке видання, Карпенка-Карого, раннього Коцюбинського — нема що й казати.

З батька мого був „інтелігент”, що, всупереч всім обставинам і спокусам, залишився національним до кінця, не зрадивши ні свого роду, ні своєї раси.

Україн. Літ. Газета (Мюнхен), лютий 1957 р., стор. 3.

ПІСЛЯСЛОВО

(До статті *Illustrissimus Dominus Мазера*, стор. 207)

Коли р. 1917 розпалися пережерті двостолітньою іржою, під Полтавою куті, обручі петербурзької імпреї, національний летарг наш скінчився, хоч поворот до історичної дійсності не стався, на жаль, одразу. Занадто, занадто довго тривав той майже смертний сон. Наступило те, що не зовсім точно називаємо Відродженням. В дійсності, було це Шевченком напроороковане — Обудження. Окрадений мозок Нації ще продовжував свій сон. Перед заспаними очима калейдоскопом проносилися розірвані образи історичних спогадів всуміш зі снами і з'явами.

Човни золотії
Із сивої-сивої давнини
Причальюють...

Обуджувалась душа — і пригадувала козацьку пісню (отже й шаблю), але історична пам'ять, свідомість тяглови історії йшли повільнішим ритмом, і то вже тоді, коли „Окрадена” була в огні подій. Інтелектуальне „Мазепинське” опритомлення — спізнилося.

1961.

ДО ЧИТАЧІВ І. ТОМУ „КНИГИ СПОСТЕРЕЖЕНЬ”

Просимо виправити помилку на сторінці 191 у статті „ГОГОЛЬ-ГОГОЛЬ”: замість першого слова статті — „Висловлюючи”, вставити слово — „Вимовляючи”.

З М І С Т

Замість вступу	6
----------------------	---

МИСТЕЦТВО І ТВОРЧИСТЬ

Ф. К. Шальда	9
Творчість і національність	21
Шевченкові метаморфози	39
Шевченко в житті	43
Південь і російська література	51

СТУДІЇ І РОЗДУМИ

Нариси з історії нашої культури	63
До проблеми большевизму	134
<i>Illustrissimus Dominus Mazepa</i>	207
Малоросійство	229
Єдинонеділимство	247
До проблеми культурного процесу	255

НЕДАВНЄ МИНУЛЕ

Евген Мешковський	263
Нотатка 40 літ пізніше	291
Пам'яті Василя Тютюнника	293
З Нотатника (27. 10. 1959)	315
Василь Тютюнник	317
Тютюнник і Сінклер	329

Слово в десятиліття	337
На невчасну тему	353

ДОКУМЕНТИ ДОБИ

Львів і Галичина	361
Дмитро Донцов	367
Пригадка	377
13. 5. 1933	380
Дарія Віконська	387
Ще про жіночу мужність	392
Повернувшись з „Антігони”	398
До Шевченкових роковин	407
Бібліографія	414
З нотатника (13. XI. 1954, 1959, II. 1960)	442
Послання	454
Епілог	466
Дещо про історію	471
Уривок із життєпису	476
Післяслово	478